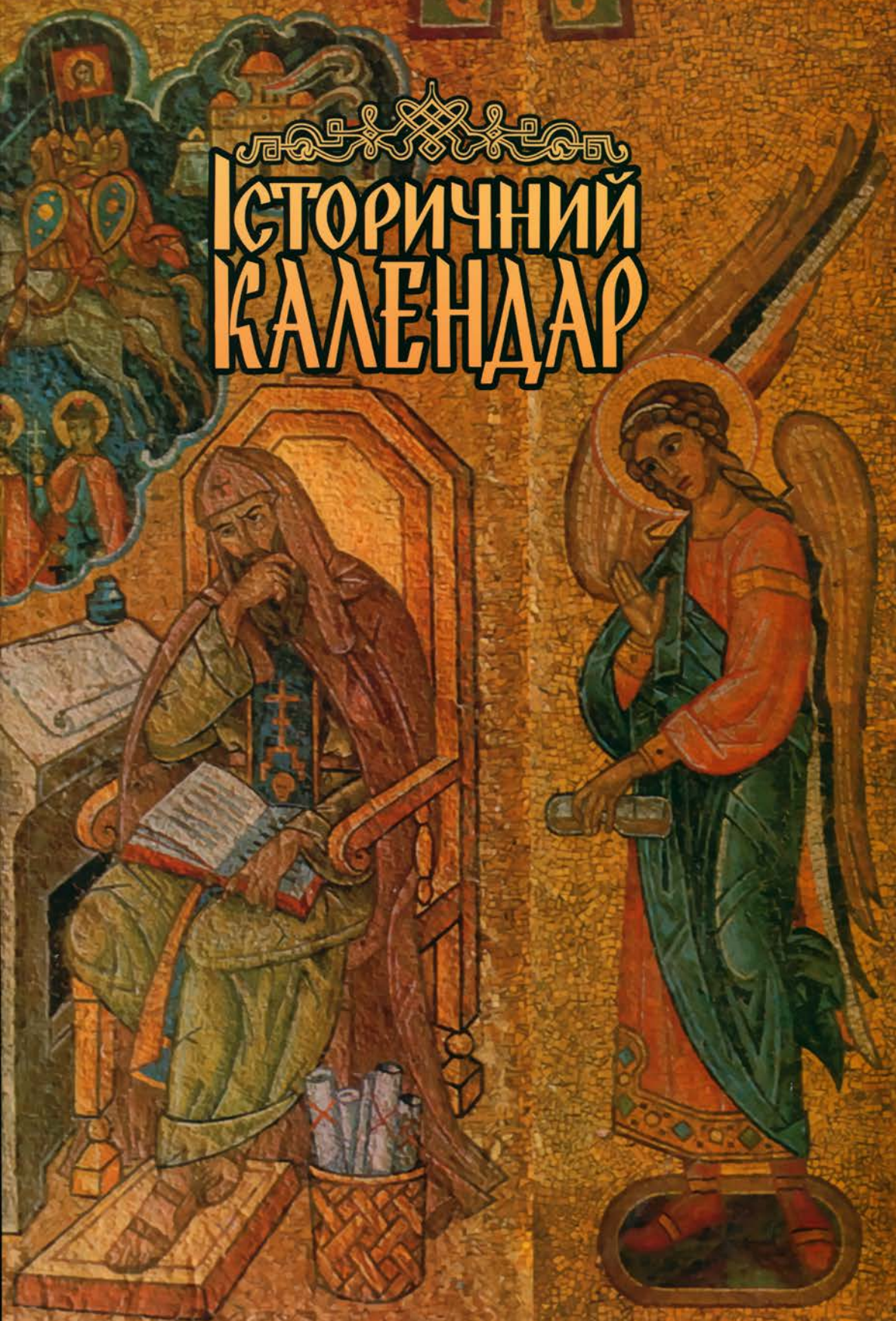

ІСТОРИЧНИЙ
КАЛЕНДАР

**Історичний
КАЛЕНДАР**
2004

**«HISTORICAL CALENDAR»
YEARLY RESEARCH AND LITERARY
ALMANAC OF THE INTERNATIONAL
HISTORICAL CLUB**

Упорядники
**Анатолій Денісенко,
Василь Туркович**

*Петру Матвійовичу
З повагою і з вдячністю
Юліанні*

В. Туркович
17.01.2005р.

Видавець: Генеральна дирекція з обслуговування
іноземних представництв

Київ — 2004

Рекомендовано до друку
Вченою радою Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова як навчальний посібник
студентам гуманітарних факультетів вузів,
викладачам історії і народознавства,
учням середніх та спеціальних середніх
навчальних закладів України
(протокол № 6 від 25 грудня 2003 р.)

Видання здійснено за фінансової підтримки Київської міськдержадміністрації

Науково-популярний альманах

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕНДАР 2004

Випуск десятий

Головний редактор
Анатолій Денисенко, кандидат історичних наук,
заслужений журналіст України
Заступник головного редактора
Іван Дробот, доктор історичних наук
Заступник головного редактора
Ірина Войцехівська, доктор історичних наук
Заступник головного редактора
Василь Туркевич, заслужений діяч мистецтв України
Відповідальний секретар
Володимир Денисенко

Щорічник зареєстровано Вищою Атестаційною Комісією України
як фахове видання з галузі наук «Історія»

ISBN 966-7522-04-0

Редакційна рада:

Володимир Яловий (голова), Віктор Андрущенко, Леонід Губерський, Борис Гуменюк, Віктор Даниленко, Анатолій Денисенко, Іван Дробот, Павло Кривonos, Іван Курас, Микола Кулінич, Всеволод Наулко, Олексій Онищенко, Павло Сохань, Василь Туркевич

Редакційна колегія:

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, академік Академії педагогічних наук України

Богдан Андрушин, доктор історичних наук

Юрій Алексєєв, доктор історичних наук

Володимир Борисенко, доктор історичних наук

Григорій Волинка, доктор філософських наук

Степан Віднянський, доктор історичних наук

Микола Виговський, кандидат історичних наук

Ірина Войцехівська, доктор історичних наук, заступник головного редактора

Леонід Губерський, академік НАН України

Борис Гуменюк, доктор історичних наук

Ярослав Дашкевич, доктор історичних наук

Віктор Даниленко, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Анатолій Денисенко, кандидат історичних наук, головний редактор

Іван Дробот, доктор історичних наук, заступник головного редактора

Павло Кривonos, Генеральний директор Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв, видавець

Микола Кулінич, кандидат історичних наук

Іван Курас, академік НАН України

Олександр Кучерук, історик, письменник

Юрій Мицик, доктор історичних наук

Всеволод Наулко, член-кореспондент

Національної Академії наук України

Мирослав Романюк, доктор історичних наук

Олексій Онищенко, академік НАН України

Олег Падалка, кандидат педагогічних наук

Віктор Пасак, заслужений журналіст України

Володимир Різун, доктор філологічних наук

Володимир Сергійчук, доктор

історичних наук

Михайло Сорока, заслужений журналіст

України

Павло Сохань, член-кореспондент

Національної Академії наук України

Дмитро Степовик, доктор філософських наук, професор богослов'я

Олександр Сушко, кандидат історичних наук

Микола Тимошик, доктор філологічних наук

Василь Туркевич, заслужений діяч мистецтв

України, заступник головного редактора

Володимир Яловий, заступник Київського

міського голови — секретар Київської міської Ради

Ярослав Яцків, академік Національної

Академії наук України

© Історичний клуб «Планета»

© Інформаційно-видавничий центр «Планета»

ДОРОГІ ДРУЗІ!

Зрадістю хочу привітати вас із виходом ювілейного, десятого випуску «Історичного календаря». Десять років — це теж історія. Нам випало велике щастя бути свідками й учасниками появи на політичній карті самостійної і незалежної держави України, про яку мріяло не одне покоління нашого народу, за яку боролись протягом багатьох століть. Прийде час і кожний прожитий нами день на перехресті двох століть і тисячоліть також вивчатимуть нащадки, як це робимо ми зараз, звертаючись до свого минулого.

Десять випусків «Історичного календаря» ведуть нас тисячами доріг і стежок багатого подіями і героїкою, часом трагічного і болісного минулого, на якому, мов з дужого кореня, проростає крилате дерево нашого сьогодення, нашого майбуття.

Знати історію власної держави — то не обов'язок, а внутрішня потреба кожної людини, підмурок громадської позиції і гордості за свій народ, який попри всі незгоди і трагічні події не зник в буревіях часу.

Довгий час, — кілька століть, — докладалося багато зусиль, щоб стерти з пам'яті наше минуле, зробити його блідим і невиразним, викреслити з української історії найвизначніші її сторінки, події і імена, утвердити в свідомості народу, що Україна не була й не може бути державною нацією.

Під Божим омофором ми вистояли, утвердилися як народ, а згодом постали як суверенна незалежна держава. Політично, економічно, своєю неповторною культурою з року в рік все активніше інтегруємося у світову спільноту, заявляємо про себе як велику духовну націю. І все це нам не подароване, а здобуте в перебігу часу боротьбою і вірою багатьох попередніх поколінь. Про них маємо знати, пишатися їхніми звитягами, здобутками, жертвенністю, не забувати і шанувати історичні події, великі імена і справи, вчитись на них. Це має стати альфою і омегою кожного українця XXI ст.

Ось чому сьогодні такої цінності і значимості набувають історичні знання та праця тих людей, які докладають зусилля для створення правдивої і нефальсифікованої історії рідного народу, поверненню забутих її сторінок. Вуста минулого завжди промовляють до майбутнього!

Гортаючи випуски альманаху «Історичний календар» маєте гарну можливість зробити захоплюючий екскурс у минуле, відчутти візію давніх часів і знаменних подій України, Європи, світу.

Однією з промовистих ознак усіх десяти випусків альманаху — статті про видатних людей, зумисне і злобливо викреслених з вітчизняної історії за їхню цілеспрямовану й самовіддану діяльність в ім'я національної справи, ідеї державності, становлення української духовності і культури — вчених і письменників, митців, державних, політичних і церковних діячів. Повернути пам'ять про них обов'язок людей, які знають ціну власного минулого, його роль у формуванні історичної пам'яті народу. Свідчення того, що робиться це з добрим знанням справи, кваліфіковано і зацікавлено є той факт, що на сторінках «Історичного календаря» виступають відомі письменники і вчені, мистецтвознавці, політики, журналісти... Мені приємно констатувати, що «Історичний календар» є зараз в кожній київській школі. Його залюбки читають учні, їхні вчителі і батьки, отримуючи багато цікавих і потрібних матеріалів з багатовікової історії української столиці.

Вартий уваги й той факт, що «Історичний календар» — одне з небагатьох в Україні періодичних видань, яке має вже й свою історію. Адже це далеко не проста річ протриматися десять років з огляду на те, як важко йде в нашій державі становлення книговидавничої справи, скільки важких перешкод чекає на кожного, хто хотів би збагачувати нашу духовність книгою, цікавим і потрібним часописом. Ламаємо списи, сперечаємося, та, на жаль, книговидавнича справа як була, так і продовжує залишатися упослідженою, відкинутою на маргінеси сьогоденних реалій життя.

Та, як бачимо, є ентузіасти, які попри всі складнощі, поволі, але впевнено розбудовують і таку, конче необхідну нації і державі справу, як книгодрукування, зокрема випуск історичної літератури. Серед цих людей видавці, редакційний і авторський колектив «Історичного календаря», яких мені хочеться щиро і сердечно привітати із виходом десятого, ювілейного випуску цікавого і змістовного альманаху, яким зачитуються всі ті, кому не байдуже наше минуле, хто цінує тяглість нашої багатогранної і такої непростой в усіх вимірах історії.

Олександр Омельченко,

Київський міський голова

З ГЛИБИН ВІЧНОСТІ

Перед вами десятий випуск науково-популярного щорічника «Історичний календар». Десять об'ємних за обсягом книг, кожна з яких читається з неослабним інтересом, наслідок наполегливої, подвижницької роботи численного авторського колективу. Відрадно, творчий доробок наших учених — істориків, філософів, літературознавців, письменників, журналістів — отримав визнання широких кіл громадськості, про що свідчать схвальні відгуки про цей альманах української і зарубіжної преси.

Як зазначалося у вступній статті першого випуску (1995), за подібні видання раніше видавництва не бралися. Причина? Та досить проста: комуністичні ідеологи взагалі жахалися думки про зібрання під однією обкладинкою наукових і популярних праць з історії України.

Щоправда, виходили історичні монографії, але вони, здебільшого, були наскрізь пройняті «марксистсько-ленінськими концепціями» і цитатами вождів, сфальсифіковані як фактологічно, так й ідеологічно. Та якщо в монографії чи навіть великій статті була можливість «переписати» той чи інший період історії, подати його у вигідному для імперських сил ракурсі, то значно складніше було це зробити у довідковому виданні. Багато імен, значних фактів та подій з історії нашого народу не знайшли відображення на сторінках чотиритомної «Радянської енциклопедії історії України» та двох багатотомних видань «Української Радянської Енциклопедії». Та й хіба могла за радянського часу з'явитися друком об'єктивні статті про Івана Мазепу, Пилипа Орлика, Івана Пулюя, Михайла Грушевського, навіть Богдана Хмельницького, відомих українських церковних ієрархів, діячів розбудови Української держави у 1917–1920 рр., етнографів, фольклористів, діячів культури?!

Якщо комусь і спало б на думку укласти й видати історичний календар, то, будьмо певні, зробити цього йому не дозволили б, щоб не виникали запитання: чому про одних у календарі згадують, а про інших — ні, чому один факт знайшов своє відображення, а про інший «забули»? Виходили календарі всілякі — спортивні й сільськогоспо-

дарські, жіночі й піонерські, політичні й студентські. За винятком історичних...

Будівництво української державності, становлення України як великої суверенної і незалежної держави немислимі без знання сповненої героїчних і трагічних сторінок історії рідного народу.

Цінність «Історичного календаря» незаперечна. За цей час побачили світ десять випусків, причому, кожний із них мав окрему тематичну спрямованість. Зберігаючи основну композиційну побудову, а саме: вміщення подійових статей, есе про видатні постаті з нагоди ювілейних дат, щорічник публікував блок матеріалів, присвячених певній тематиці, що надало кожному числу своєрідної відмінності. Враховуючи надзвичайну зацікавленість історією козацького руху в Україні, було вирішено більшу частину матеріалів першого випуску присвятити висвітленню власне цього суспільного явища. Окрім ознайомлення з провідними козацькими ватажками, щорічник вмістив оглядові статті певних періодів історії Запорозької Січі, довідковий матеріал про тогочасний устрій та звичаї українського народу — «Козацька абетка». Перший випуск альманаху викликав схвалення широкої громадськості та засобів масової інформації.

До редакції альманаху надійшло чимало цікавих відгуків від наукових інституцій та читачів. До підготовки другого випуску були залучені наукові сили ряду інститутів Національної Академії наук України, провідні вчені гуманітарних вузів, відомі письменники, журналісти й дипломати. Основна тематична спрямованість наступного числа альманаху стосувалася прадавньої історії нашої країни, переважно окресленої часом Київської Русі-України. Щорічник познайомив читачів з діяльністю великих київських князів, тогочасними звичаями та побутом, традиціями, слов'янською міфологією.

Значною подією в українському культурному житті став третій випуск «Історичного календаря», присвячений 80-річчю Української Народної Республіки. Схвальні відгуки на це видання з'явилися не лише у вітчизняній, а й у зарубіжній періодиці. Так, польський щотижневик «Наше слово» (Варшава) писав: «Слід зазначити, що «Історичний календар» становить значний історіографічний здобуток у рамках популярних видань, а вміщені в ньому матеріали з огляду на свою розмаїтість і доступність викладу можуть бути корисними у просвітніх цілях».

Сотні нових імен, досі не знаних і часто свідомо замовчуваних комуністичним режимом, постали зі сторінок третього випуску «Історичного календаря». Альманах розширив тематику, не обмежуючись публікацією, власне, української історії. Щорічник знайомив читачський загал також із постатями світового значення й, зокрема тих, які своєю діяльністю дотичні до українства. Рубрики «Політичні постаті світу», «Мислителі планети», «Лауреати Нобелівської премії», «Духовні пастирі» стали постійними і в подальших випусках альманаху. Рубрика «Міжнародний історичний клуб» містить матеріали про роботу зарубіжних дипломатичних представництв, виступи дипломатів, спогади і враження зарубіжних політичних і громадських діячів про нашу країну.

350-річчю початку Визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького був присвячений «Історичний календар» за 1998 рік. Читачі дізналися про козацьких ватажків та їхніх військових супротивників, основні битви. Щорічник вмістив хроніку тих подій, подав цікаві й малознані археографічні документи. П'ятий випуск альманаху представив у історичній ретроспективі регіони України — Гуцульщину, Слобожанщину, Полісся, Донеччину.

Шостий випуск відтворив історію християнського віровчення у світовому обширі, познайомив читачів з історією Української Церкви, її національною окремішністю серед інших християнських конфесій, власними національними традиціями, що сягають у часи Київської Русі-України.

Сьомий випуск альманаху «Історичний календар» (2001) — присвячений 10-річчю проголошення Незалежності України і відтворював історію державотворчих процесів.

Відмінність його від попередніх в тому, що редакція надала перевагу ґрунтовним статтям та розвідкам. Це стосується не лише проблемних публікацій, які визначили тематичну спрямованість випуску. Так звані календарні, тобто статті приурочені до певної події, також мають науковий рівень. І ще одна відмінність — елементи новизни властиві здебільшого багатьом матеріалам щорічника.

Не зраджуючи своїй традиції дотримуватись певної тематичної направленості, редакційна колегія визначила провідною темою історичні етапи розбудови української державності.

Як і в попередніх випусках, привертають увагу рубрики «Політичні постаті світу», «Мислителі планети».

Історія місцевого самоврядування, надання Києву Магдебурзького права стала провідною темою восьмого випуску альманаху.

Власне «обличчя» мав і дев'ятий випуск щорічника. Значну вагу тут приділено столиці нашої держави. Традиційно найбільше місця на сторінках видання відводилося історичним матеріалам про минуле Києва.

«Історія України в постатях і подіях» — так можна визначити тематичну спрямованість десятого, ювілейного випуску щорічника.

Альманах «Історичний календар» належить до тих книг, що не залишають людину байдужою, спонукають до роздумів над сутністю життя, породжують нагальну потребу докласти власних зусиль і праці до творення майбутнього Вітчизни. З цих книг немов живі артерії постають сторінки української долі.

Десятиріччя видання «Історичного календаря» засвідчило, що такий періодичний альманах конче потрібний насамперед нашим освітянам. Це надихає творчий колектив до підготовки наступних випусків, які відтворюватимуть доступно і виважено з глибин віків історію нашої України. Найближчими роками на читачів чекають чергові випуски щорічника, де постануть в інтерпретації учених і літераторів події Х — XX століть. Отож запрошуємо, дорогі читачі, до захоплюючої подорожі легендарними шляхами історії.

Володимир Яловий,

*заступник Київського міського голови —
секретар Київської міської ради,
Голова редакційної ради щорічника
«Історичний календар»*

ДИПЛОМАТИЧНІ КИЇВСЬКІ АДРЕСИ

Пишіть мені на київську адресу... Певен, такі рядки часто зустрічаються у пошті зарубіжних дипломатів, акредитованих в Україні. І це не звичайні, буденні слова, не просто традиційно ввічлива фраза, що засвідчує приналежність до конкретної географічної місцевості. Переконалий, вислів «київська адреса» несе у собі глибоке філософське забарвлення, відтворює багатогранну історичну, духовну спадщину України. Принаймні, Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв сприяє цьому. Насамперед для розміщення зарубіжних дипломатичних служб намагаємося знайти приміщення, як правило, в центрі нашого чарівного міста, оточити наших зарубіжних гостей, які прибули до нас з дуже відповідальною місією, увагою та турботою. І здебільшого це обопільно. Для підтвердження такої думки, пригадую декілька епізодів.

У липні 1993 р. приступив до виконання своїх обов'язків перший посол Королівства Нідерландів в Україні Роберт Серрі. Він вів щоденник, куди записував свої враження. Серед нотаток знаходимо хвилюючі рядки про Київ: «З площі, яку я щодня споглядаю, починається Хрещатик, найважливіший київський бульвар, на якому вечорами буває дуже затишно. І вдень приємно затриматись на цьому бульварі, де стоять найбільші магазини і де довгі ряди каштанів густою тінню спадають на тротуари та лавочки.

Серед насичених роботою годин трапляється інколи можливість насолоджуватися видом з вікна моєї просторої кімнати і робити перші оглядові прогулянки. Мені відкривається вид на частину міста і широкий Дніпро, поряд з яким наші Маас та Рейн видаються маленькими річками».

І щоб Київ став рідною домівкою для дипломатів, звичайно, необхідно знайти ошатне й затишне приміщення для представництв їхніх держав. Вирішальним фактором залишається істо-

ричне середовище, архітектурна неповторність: виразність будівлі дипломатичного представництва. За роки нашої співпраці з іноземними представництвами склалася приємна закономірність: приміщення київських зарубіжних посольств, завдячуючи новим господарям, і нашим спільним роботам по облаштуванню, набувають особливої принадливості.

Ось один з прикладів. Будинок на вул. Володимирській, 16 має відому біографію: якийсь час тут жив художник Михайло Врубель, згодом потомствений громадянин Києва Григорович-Барський, знаходився готель «Ліон де Ор» («Золотий лев»), приватна чоловіча, а в 1911 – 1918 рр. жіноча гімназії, на початку 1920-х років у будинку діяв музей «Дніпроспілки», яким керував Павло Тичина. З цим приміщенням пов'язані долі відомих особистостей, а саме: кінорежисера Лариси Шепітько, українського поета Василя Стуса. 2002 року будинок на вул. Володимирській, 16 отримав нових мешканців — співробітників Посольства Республіки Узбекистан в Україні.

Київські адреси зарубіжних представництв. За кожною — яскрава біографія будівлі, долі колишніх, часом знаних мешканців, а тепер ще й відомість як амбасади зарубіжної держави.

Наше місто, особливо після того як Україна стала незалежною державою, набуло широкого міжнародного визнання і Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв своєю діяльністю сприяє формуванню іміджу України. Цьому слугує й те, що ми прагнемо розташувати посольства в найкращій частині нашого міста, в історичних будівлях, щоб дипломати відчували серцем і душею, що Київ — одне із найстаріших міст Європи, якому понад 1500 років. Саме цьому послугують і видання історичного, наукового та літературного журналу «Пам'ять століть», наукового щорічника «Україна дипломатична», науково-популярного щорічника «Історичний календар», засновниками яких є Генеральна дирекція.

Павло Кривонос,

*генеральний директор Генеральної дирекції
з обслуговування іноземних представництв,
видавець щорічника «Історичний календар»*

СІЧЕНЬ

ПН ВТ СР ЧТ ПТ СБ НД

			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

- 1** — Новий рік.
• 25 років тому помер український учений-мінеролог, педагог Євген Лазаренко. Народився 26 лютого 1912 року.
- 2** — Святителя Петра Могили.
• 100 років від дня народження українського кобзаря, автора славнозвісного «Запорозького маршу» Євгена Адамцевича. Помер 19 листопада 1972 р.
- 3** — 130 років від дня народження українського історика, дослідника української церкви Василя Біднова. Помер 1 квітня 1935 р.
• 125 років від дня народження українського композитора, етнолога, диригента Василя Ступницького. Помер 1945 р.
• 130 років тому в Росії було скасовано рекрутчину і введено загальну військову повинність.
• 95 років тому народився громадський і політичний діяч, провідник українського національного руху Степан Бандера. Вбито агентами КДБ 15 жовтня 1959 р.
- 40 років тому помер український учений-ботанік Микола Грищенко. Народився 6 січня 1907 р.
- 4** — 85 років тому Українська Національна Рада в Станіславі ухвалила рішення про злуку ЗУНР з УНР в єдину суверенну Українську Народну Республіку.
• 20 років тому помер український вчений-літакобудівник Архип Люлька. Народився 23 березня 1908 р.
- 5** — 85 років тому Директорія УНР прийняла закон про українську грошову одиницю гривню та заборону обігу російських, німецьких, австрійських, румунських грошових знаків.
• 60 років тому у сталінських таборах загинув український історик Сергій Шамрай. Народився 29 серпня 1900 р.
• 125 років тому помер історик і редактор газети «Києвлянин» Віталій Шульгін. Народився 1823 р.

- 6** — 370 років тому номер український релігійний діяч, письменник, педагог Мелетій (Максим) Смотрицький. Народився 1577 р.
- 170 років від дня народження українського письменника Степана Руданського. Помер 3 травня 1873 р.
- 7** — Різдво Христове.
- 115 років від дня народження українського письменника, педагога Михайла Рудницького. Помер 1 лютого 1975 р.
- 8** — 125 років від дня народження українського письменника Степана Васильченка. Помер 11 серпня 1932 р.
- 9** — 325 років тому помер військовий діяч часів Хмельниччини, полковник, а згодом чернець Остап Гоголь. Рік народження невідомий.
- 145 років від дня народження українського мовознавця, письменника, державного та громадського діяча Степана Смоль-Стоцького. Помер 17 серпня 1939 р.
  - 100 років від дня народження українського архітектора Петра Шнара. Помер 6 грудня 1989 р.
  - 80 років від дня народження українського і вірменського кінорежисера Сергія Параджанова. Помер 21 липня 1990 р.
- 10** — 835 років тому суздальський князь Андрій Боголюбський захопив і зруйнував Київ.
- 170 років тому у Харкові вийшов перший номер «Українського журналу» — першого українського часопису.
  - 120 років тому номер російський археолог, дослідник античних пам'яток на півдні України Олексій Уваров. Народився 12 березня 1825 р.
  - 70 років від дня народження українського політичного і державного діяча, президента України (1991-1994) Леоніда Кравчука.
  - 15 років тому помер український вчений Валентин Глушко. Народився 2 вересня 1908 р.
- 12** — День українського політв'язня.
- 125 років від дня народження українського військового діяча Володимира Сінклера. Розстріляний радянськими каральними органами у 1945 р.
  - 110 років від дня народження одного з ідеологів українського націоналізму, політичного діяча Юліана Ваасяна. Помер 1953 р.
  - 110 років від дня народження українського політичного і державного діяча, письменника Василя Блакитного (Елланського). Помер 4 грудня 1925 р.
- 13** — День преподобної Меланії Римлянки.
- 300 років тому в Росії було введено закон про військову повинність.
  - 110 років від дня народження українського громадського і політичного діяча, журналіста Євгена Онацького. Помер 27 жовтня 1979 р.
- 14** — Новий рік за юліанським календарем.
- День пам'яті Василя Великого.
  - 355 років тому Богдан Хмельницький урочисто в'їхав у Київ.
- 14-17** — 360 років тому місто Умань під керівництвом полковника Івана Богуня витримало облогу польсько-татарського війська.
- 15** — 100 років від дня народження українського різьбяря по дереву Василя Кищука. Помер 23 грудня 1977 р.
- 16** — 215 років тому розпочалося селянське повстання в селі Турбаях.
- 85 років тому оголошено Директорією УНР стан війни з більшовицькою Росією.
- 17** — 135 років від дня народження українського художника Івана Труша. Помер 23 березня 1941 р.
- 85 років тому у Відні було відкрито Український вільний університет.
- 18** — 350 років тому, згідно з рішенням Переяславської ради було оприлюднено рішення про протекторат московського царя над Україною.
- 140 років від дня народження українського художника Івана Іжакевича, автора численних живописних творів на релігійну і козацьку тематику. Помер 19 січня 1962 р.
  - 60 років тому помер український художник, автор низки картин на історичну тему Микола Самокиш. Народився 25 жовтня 1860 р.
- 19** — Хрещення Ісуса Христа.
- 120 років від дня народження українського політичного і громадського діяча, дипломата, вченого в галузі металургії Івана Фещенка-Чопівського. Помер 2 вересня 1952 р.
  - День Автономної Республіки Крим.
  - 50 років тому Президія Верховної Ради СРСР ухвалила рішення про перехід Криму з-під юрисдикції РРФСР у юрисдикцію України.
- 21** — 110 років тому помер польський історик, автор низки праць з минулого України Антоній Ролле. Народився 1830 р.
- 85 років тому Всенародні збори в Хусті ухвалили рішення про приєднання Закарпаття до Української Народної Республіки.
  - 80 років тому помер державний діяч, ідеолог комунізму, організатор Жовтневого перевороту в Росії Володимир Ленін (Ульянов). Народився 22 квітня 1870 р.
  - 70 років тому більшовицьке партійне керівництво ухвалило перенести столицю України із Харкова до Києва.
- 22** — День соборності України.
- 85 років тому на Софійському майдані в Ки-

сві Директорія УНР проголосила об'єднання всіх українських земель в єдину державу (Акт злуки УНР та ЗУНР).

23 — 160 років від дня народження українського історика книги, бібліографа, фольклориста Миколи Комарова. Помер 1913 р.

• 75 років від дня народження українського церковного діяча, Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (в миру Михайла Денисенка).

• 60 років тому помер український церковний діяч митрополит Феофіл (Будовський). Народився 1865 р.

24 — Преподобного Феодосія Печерського.

• 125 років від дня народження українського композитора Станіслава Людкевича. Помер 10 вересня 1979 р.

• 140 років тому помер сербський історик, етнолог, фольклорист, мовознавець Вук Караджич. Народився 6 листопада 1787 р.

25 — 125 років від дня народження українського політичного і державного діяча Степана Барана. Помер 4 червня 1953 р.

27 — 165 років від дня народження українського етнографа, фольклориста, автора елвіс гімну «Ще не вмерла Україна» Павла Чубинського. Помер 26 січня 1884 р.

• 110 років від дня народження українського філософа Миколи Шлемкевича. Помер 14 лютого 1960 р.

• 100 років від дня народження українського художника Олександра Довгаля. Помер 12 березня 1961 р.

• 60 років тому було введено нагороди Української повстанської армії.

28 — 150 років від дня народження українського вченого, основоположника вітчизняної наукової епідеміології Володимира Високовича. Помер 26 травня 1912 р.

• 130 років від дня народження українського громадсько-політичного діяча, письменника, публіциста і видавця Костянтина Лоського. Помер 14 жовтня 1933 р.

29 — День пам'яті героїв Крутів.

30 — 170 років від дня народження українського історика Володимира Антоновича. Помер 21 березня 1908 р.

У січні виповнюється:

• 315 років тому загинув гетьман Правобережної України Андрій Могила. Рік народження невідомий.

Археолог, граф Олексій Уваров

Зупинена мить

ВЕЛИКИЙ РЕКТОР

*Прийшов таки один за триста літ
Великий ректор у мою святиню...*

Євген Лазаренко

Так починав я писати вірш про Євгена Костянтиновича Лазаренка, ректора Львівського державного університету ім. І. Франка.

Було це в грудні 1962 року, напередодні 50-літнього ювілею великого вченого і великого громадянина України. Хрущовська політична відлига, що почалась після XX з'їзду КПРС, закінчувалась. Починалися «приморозки», й відновлювалися сталінські методи управління імперією.

Весною 1962 року з моєї ініціативи і за активної підтримки Євгена Костянтиновича в університеті відбулася зустріч з Іваном Дзюбою, Іваном Драчем та Миколою Вінграновським. Вона прочитувалася студентами,

викладачами і громадськістю Львова як початок національного відродження. Прихід в українську літературу цієї плеяди справді був знаменним. Певна річ, мені без допомоги ректора не вдалось би zorganizувати тієї зустрічі. Я писав про нього, натхненний не тільки видатною подією, а й усією його поведінкою, численними зустрічами й розмовами з ним, писав, бо любив його й вірив йому, знав, що це людина з глибинною українською свідомістю.

Я знав, що його не любить партійне начальство, але не міг передбачити, що мій вірш може так глибоко зачепити не лише львівських, а й столичних партократів. Сталося так, що я зустрів Євгена Костянтиновича сумного дня 1963 року, коли він ішов із засідання політбюро ЦК КПУ, де його знімали з ректорства.

— Це ви зняли мене з роботи! — Лазаренко усміхнувся і потис мені руку. — Вони там читали ваш вірш і дорікали мені за те, ніби я замовив його до свого ювілею. Вони трактували його як націоналістичний твір. Головним прокурором, — розповідав далі Лазаренко, — був Андрій Данилович Скаба, секретар ЦК. Він питався: «Як це ви докотилися до такого життя, що вас вихваляє Павличко, прихований бандерівець?!»

Судді вчитали з того вірша (і цілком слушно!), що Євген Лазаренко любить українську мову і фактично запровадив її як мову викладання в університеті всупереч партійній русифікаційній політиці. «Хто це такі — «німі й оглухлі», які з рук ректора «приймають мови дар?» — питали партійні судді у вченого. Лаяли його за мій вірш. Образна канва твору була потрактована як ворожа система, яку вони оберігали. Найголовніший аргумент проти Лазаренка вони вбачали в тому, що він не дав «належної оцінки тому антирадянському творові».

Я подумав тоді, що краще було б не друкувати й навіть не писати тієї злочасної поезії. Стояв перед Лазаренком пригноблений, нездатний сказати й півслова на своє виправдання. Я почувався винним. Євген Костянтинович розговорював мене. Він ніби жалів, що точно передав мені атмосферу того судилища і цим опечалив мене. «Не переживайте, — сказав, — вони мене зняли б і без вашого поетичного втручання».

Це так. Партократи вхопилися за той твір, щоб якнайболісніше вдарити людину, яку й без того вони ненавиділи за організацію музею І. Франка у Криворівні, за встановлення меморіального знаку — кам'яної брили — на обійсті, де стояла хата Маркіяна Шашкевича у Підлиссі, за виступи на університетських зборах із промовама, що заохочували вивчати й любити рідну мову й культуру, за привітання в стінах університету делегацій канадських українців, за те, що йому саме як українському вченому Люблінський університет ім. Марії Склодовської-Кюрі надав звання почесного доктора, зрештою, за літературні зустрічі, серед яких була вже згадана маніфестація шістдесятників 1962 року.

Але найбільше ненавиділи його партократи за виступ на пленумі Львівського обкому КПУ 1953 року, коли обговорювався лист Берії про помилки партії в національній політиці. Чи був той лист щирим, чи тільки провокував до дискусії з національного питання, щоб викрити «ворогів», досі не знаємо. Лазаренко повірив у щирість документа, пристрасно викривав фальшивства сталінських ідеологів, говорив, що радянські пришельці зі Сходу в Західній Україні поводяться як окупанти. Його тоді не зняли з ректорства лише тому, що хтось із секретарів ЦК КПУ оборонив його. Як тільки оборонець зник із політичного обрію, Лазаренкові нагадали все й особливо той знаменитий виступ і розправилися з ним.

Євген Лазаренко належав до унікальних людей. Це читалося насамперед із його зовнішності. Ясне, відкрите, високочоле обличчя. Проникливий, з веселими іскрами зір. Його уста, коли він мовчав, були міцно стуленими, ніби не давали свободи якійсь тривожній думці. Хто мав змогу спілкуватися з ним, бачити його напружену задумливість і чути переконливе слово, той ніколи вже не міг забути цієї людини.

Я був студентом, коли ми познайомились. Ректор, дізнавшись про мої перші виступи в університеті з віршами, закликав мене до

свого кабінету. Випитував, звідки я родом, і розповідав мені про річку Русірчик, у якій геологи запримітили дрібнесенькі платівці золота. «Русірчик — це ж притока твоєї Лючки, — говорив ректор, дізнавшись, що я зі Стопчатова, — там є золото». Я зрадів і злякався. Поклади золота! А це хіба не загрожує моему району могогутнім приходом руйнівної індустрії? Я сказав йому про це, а він махнув рукою: «Не журіться, там золота небагато, для ваших віршів і то не вистачить!»

Лазаренкова особлива увага до моєї особи, студента, потім аспіранта, була продиктована його цікавістю до літератури, взагалі до письменників. Він часто появлявся в товаристві львівських літераторів, дома в нього я бачив Ірину Вільде, Петра Козланюка, Юрія Мельничука, Ростислава Братуня. Він приятелював із Марією Деркач та її вихованками Зеновією Франко, Марією Вальо, Іриною Мундяк, Лідією Коць. Він добре знав київських письменників, із його ініціативи на захист дисертацій з української літератури приїжджав до Львова його приятель Максим Рильський.

В один із таких приїздів 1957 року Максим Тадейович запропонував мені як перекладачеві взяти участь у виданні творів Марії Конопницької. Мої перші переклади з польської поезії з'явилися саме з благословення Рильського, але організатором тієї зустрічі з поетом був Євген Костянтинович.

Його особливою повагою користувались рідні І. Франка — син Тарас, онучки Зеновія. На його грудях вона плакала, наче в обіймах батька, бо не було в неї нікого ближчого, кому можна було б поскаржитися на переслідування з боку КДБ і на відчуження від неї вчорашніх друзів. Він умів співчувати людям, гоїти рани, які, здавалося, були смертельними.

За його ректорства поживалося й розвинулося франкознавство, очолюване Михайлом Возняком. За розпорядженням ректора виходили збірники статей і матеріалів «Іван Франко». В них друкувалися дослідження Франкової творчості, авторами яких, як правило, були викладачі української літератури університету. Їхні праці читалися, осмислювалися ректором. Найважливішим внеском у франкознавство в тих збірниках були публікації текстів Франка, що їх готував до друку і коментував М. Возняк. Пам'ятаю, яке сильне враження справили на мене листи І. Франка до Кліментини Попович, де стверджується, що лірична поезія «болю, туги і боротьби», якщо вона створена непересічною особистістю, завжди буде потрібною й зрозумілою для всього людства.

У видавництві Львівського університету з ініціативи професора Миколи Матвійчика та за активної підтримки Євгена Костянтиновича вийшла книжка віршів канадської поетеси Полін Джонсон у моїх та Михайлини Коцюбинської перекладах, яка, знаючи досконало творчість П. Джонсон і англійську мову, була мені за провідницю в цій справі. Лазаренко шанував молоду вчену з родини Коцюбинських. Він дуже любив творчість Михайла Коцюбинсько-

го, декламував напам'ять його ліричний шедевр «Intermezzo». Михайлину ректор поважав ще й за її приятелювання з Іваном Дзюбою. Автор епохальної книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» був для Лазаренка зразком громадянської мужності. Євген Костянтинович наставляв своїх молодих друзів Івана Денисюка та Леоніда Міщенко, щоб вони прийшли з допомогою до І. Дзюби в найтяжчий для нього час.

Я бережу в своїй книгозбірні серію книжечок-метеликів, які знову ж таки з ініціативи Лазаренка вийшли у видавництві Львівського університету 1961 року. Це твори Т. Шевченка «Наймичка», «Кавказ», «Єретик» та «Слово про М. Шашкевича», «Франко про Шевченка», «Русалка Дністровая» (стаття Олександра Білецького), «Шевченківський вечір у школі» (методичний посібник для вчителів, що його написала Л. Міщенко).

Лазаренка звинувачували партократи в тому, що він прагне створити у Львівському університеті ідеологічний центр як протиставлення всьому, що йшло з обкому КПУ. Справді, університет часів Лазаренка був центром не лише науки в широкому розумінні, центром виховання студентства, а й пульсатором української культури, явиною найважливіших національних злетів українського духу.

1960 року, готуючись до поїздки на Кубу, я зайшов до Євгена Костянтиновича в якійсь справі, і, між іншим, сказав, що в групі письменників збираюся відвідати «Острів Свободи». Лазаренко задумався: «А що ви знаєте з української літератури про Кубу?» «Нічого не знаю», — така була моя відповідь. А він майже розсердився: «Негайно візьміть твори Бориса Грінченка, є в нього поема «Матильда Аграмонте» про повстання кубинців за свою незалежність проти іспанських колонізаторів». Мені, літераторові, було соромно, що я не знав цього твору. В радянських навчальних закладах якщо й згадували Бориса Грінченка, то хіба лише для того, щоб обізвати його буржуазним лібералом, погляди якого визначалися як хибні, бо він понад усе ставив питання національної свідомості.

Певна річ, моє читання Бориса Грінченка, до якого спричинилася репліка Євгена Костянтиновича, дало мені поглиблене розуміння не лише цього видатного письменника й геніального лексикографа, а й тієї нової літературної, національно високої хвилі, що піднялась в Україні наприкінці 90-х років XIX століття.

На зустрічах із Фіделем Кастро, з його братом Раулем, із міністром культури Куби, з Ніколасом Гільєном я розповідав про Бориса Грінченка, про його поему, присвячену боротьбі кубинців за державну незалежність. Зі мною був російський письменник Сергій Смирнов (автор «Брестської фортеці») й узбецький поет Хамід Гулям. Вони спокійно сприймали мої оповіді, а московська перекладачка, що змушена була тлумачити мої слова, збунтувалася: «Треба їм оповідати про радянську літературу, а ви все про українську! В кубинців може скластися враження, що українська літера-

мо трудився заради того світанку. Чи був він таким із самого початку свого діяльного життя, чи це Львів, де йому пощастило прожити чверть століття, сформував його патріотичну свідомість, дав характер борця за національне відродження нашого народу? Вплив львівської гуманітарної інтелігенції безперечний, але той благодатний вплив прийшов до прагнучої українства щирої, допитливої, освіченої натури. Багатьох видатних галичан, професорів університету, Лазаренко перевищував знаннями з української історії й культури, а непоступливим характером, чисто козацькою гідністю він виділявся на тлі тодішньої послужливості й хитрого запобігання перед партійними магістрами.

Та не все він міг зробити, що хотів. Доводилось і йому відступати перед тоталітарним чоботом.

1955 року Євген Костянтинович записав мене, тоді аспіранта, до складу делегації Львівського університету на святкування 150-ліття Харківського університету. Готуючись до поїздки, ми зустрічалися з ним. Він розповідав про свою студентську молодість, що пройшла у Харкові, місті, що, як він сказав, було літературною столицею України. Читав напам'ять вірш Павла Тичини: «Харків, Харків, де твоє обличчя», називав імена заборонених письменників, захоплено говорив про Миколу Хвильового. Я вперше почув із уст Євгена Костянтиновича ім'я цього великого письменника й пізніше, читаючи його, зрозумів, якою довірою користувався я в ректора. Тоді за одну згадку про Хвильового можна було потрапити до розряду неблагонадійних і навіть до тюрми.

Харків справив на мене подвійне враження. Був я зворушений тим, як нас, львів'ян, радісно зустрічали й гостили. Мені влаштували зустріч із викладачами й студентами філологічного факультету. На зустрічі була професор Зінаїда Голубєва, були гарні студентки, що тепер уже стали професорами, Ліда Нечипоренко й Алла Сваженко, була дуже вродлива дівчина Мері Терехова, були Володимир Калашник і Кім Балабуха, тепер видатні вчені й письменники, знані не лише в Харкові, а й у всій Україні.

З другого боку, був я пригнічений відсутністю української мови не лише на вулицях міста, а й у самому університеті. Хоч ректор Харківського університету, до речі, приятель Лазаренка, Іван Миколайович Буланкін робив ювілейну доповідь українською мовою, це мене й тишило, й водночас наповнювало смутком, бо, крім того слова, ні на сцені, ні в залі українська мова не звучала. Можливо, Буланкін виступав українською мовою для зарубіжних делегацій і гостей зі Львова; напевно, це був жест політичний, бо компартія любила бавитися в такі «подарунки» українському народові: нате вам у російськомовному університеті виступ ректора по-українськи і заспокойтеся.

Я, однак, не заспокоївся. Мені це так запекло, що при зустрічах у Харкові навіть із незнайомими людьми я підкреслено й, ніби протестуючи, говорив українською мовою. Голосно й по-україн-

ськи я звернувся до сивої жінки, котра працювала в університетському гардеробі: «Будь ласка, візьміть моє пальто!» Вона подивилася здивовано на мене. «Нема місць, — сказала, — але я візьму ваше пальто й покладу на вікно. До мене тут ніхто українською мовою не звернеться! Отже, ваша мова буде, як номерок у гардеробі!» Лазаренко був свідком цього епізоду. «Ось який ваш Харків!» — кинув я йому, а він промовчав.

«Радянська влада зрусифікувала Харків, — говорив я потім на партійних зборах університету у Львові, — українська мова доведена до наймізернішого стану. Вона, в найкращому разі, може мати таке значення, як номерок у шатні!»

Деякі промовці після мене вдавали, що не чули мого слова. В залі панував страх. Професор Бродський (історичний факультет) налетів на мене з фальшивою обуреністю, з ненавистю, з гучними фразами про розквіт української мови в Україні за часів радянської влади. Він звинуватив мене в націоналізмі, в зневазі до російської мови і висловив здивування, як це такі люди, як явний ворог Павличко, можуть учитися в аспірантурі в радянському університеті.

На другий день мене викликав ректор. Розмова була короткою. «Мені дзвонили з обкому партії, — сказав Євген Костянтинович. Вимагають виключити вас із аспірантури за націоналістичні погляди. Я мушу виключити вас, але все, що я можу зробити, виключити за неуспішність, а не за націоналізм, бо інакше вам доведеться жити з вовчим квитком, ви ніде не влаштуєтесь на роботу». Я пам'ятаю кожне слово цього страшного речення. Ніколи більше не бачив Лазаренка таким опечаленим і розгубленим. Він глибше за мене переживав цю ситуацію. Я почав його заспокоювати, мовляв, мене не вижене з роботи в журналі «Жовтень» його редактор Юрій Мельничук. «Виключайте за неуспішність!» — погодився я. Звичайно, ректор навіть не припускав, що я міг би згодитися на виключення за націоналізм. Він рятував мене і знав, що робить, але все ж радився, як вийти з тяжкої ситуації. Але ж я вже знав, йдучи до нього, що йому було сказано категорично: або ти зостаєшся ректором, або виключаєш Павличка з аспірантури. Знав я, що він дав згоду мене виключити. Шкодоую досі, що не сказав тоді: «Виключайте за націоналізм». Не сказав, хоч хотів сказати, затиснув у душі виклик русифікаційній радянській системі. Чи був наляканий? Був. Але боявся не лише за себе. В очах влади (і в дійсності) я був другом Лазаренка. Проголошення мене націоналістом падало тінню на ректора. А він же намагався довести партійним ідеологам, як адвокат, що Павличко від надмірної емоційності й ще від невиробленого марксистського світогляду впадає в націоналістичні помилки. Його треба виховувати. Актом такого виховання й було виключення з аспірантури за неуспішність.

Ось так із любові й шани до мене рятував мене ректор, виключаючи з аспірантури, ось так із любові й шани до нього я написав вірш, за який зняли його з ректорства.

Виключений з аспірантури, я користався ще більшою підтримкою з боку Євгена Костянтиновича. Не було такого прохання, щоб він відхилив його. А були це переважно прохання про вступ до університету талановитих молодих людей, яких «стинали» на вступних іспитах із різних, переважно політичних, причин. До університету таким чином потрапили мої земляки, стопчатівські хлопці Михайло Скрибенчук та Іван Ковальчук. Рекомендовані мною вступники добре вчилися, були діти бідних колгоспників не тільки з мого села, а з багатьох сіл Галичини. Так росла і міцніла нова українська інтелігенція, роль якої в нашій історії стала видимою аж наприкінці ХХ століття, коли створювався Народний Рух.

Так було, наприклад, із Романом Лубківським, який в пору своїх уступних екзаменів до університету приніс мені зошит із віршами, написаними ще в десятому класі. Я одразу збагнув, що маю до діла з літературним талантом. Не було в мене сумнівів — Роман складе успішно іспити й буде студентом. Але щось не на іспитах, а в приймальній комісії заскрипіло, щось, мабуть, було донесене з рідного села про батька Лубківського. Романа не зарахували в студенти, що для мене було прикрою несподіванкою.

Я взяв зошит із віршами юного поета, прийшов до університету, а там якраз у кабінеті ректора йшло підсумкове засідання приймальної комісії. Я відхилив двері, Євген Костянтинович побачив мене. «Шановні декани, — звернувся він до членів комісії, — до нас прийшов Дмитро Павличко. Зробимо перерву, попросимо його прочитати нам свої нові твори!» Я зайшов. Вийняв зошит Романа Лубківського і прочитав три вірші. В одному з них молодий поет клявся в любові до рідної мови. Декани заплескали в долоні. Ректор похвалив мене. А я сказав: «Шановні товариші! Я прочитав поезії хлопця, якого ви не прийняли до університету. Він стоїть за дверима й плаче!»

— Як його звати? — спитав Євген Костянтинович.

— Роман Лубківський. Він поступав на українську філологію.

— Ідіть і скажіть йому, що він зарахований на українську філологію, — сказав ректор.

Я вийшов і обняв Романа Лубківського, ще не знаючи, що в його особі я придбав великого друга, а українська література — набула видатного майстра поезії й державного діяча.

Страшніша була справа з відновленням у студентах Романа Іваничука. Його виключили з університету, коли він був ще на першому курсі. Виключили за те, що в автобіографії, вступаючи, не згадав про свого брата, воїна УПА, який тоді вже карався на засланні. За те, що виступав з антирадянських позицій, трактуючи деякі епізоди з української історії, зокрема, так зване возз'єднання України з Росією, взагалі за те, що не крився зі своїми симпатіями до УПА і національно-визвольного руху в Галичині й на Волині.

Роман Іваничук, прослуживши в радянській армії неповних чотири роки, повернувся до Львова, подав заяву на відновлення сво-

го студентського статусу. Наново поступати до університету не міг, бо слушно боявся, що не приймуть його як проскрибованого й небажаного громадянина.

Я прийшов до ректора, благаючи зарахувати Романа Іваничука одразу на другий курс української філології, щоб оминути вступні іспити, відновити справедливість. «Він був виключений безпідставно, — доводив я Євгенові Костянтиновичу, — на нього доносили безсовісні стукачі, зрештою, він не може відповідати за свого брата».

Ректор вагався. Він хотів знати, як до цього поставляться проректори, телефонував до них. А я не відступав. Зухвало не виходив із кабінету, наполягав на своєму. Зрештою, ректор запросив Романа Іваничука зайти до нього, він хотів подивитися на людину, задля якої я так розпалився, що втрачав рівновагу, починав говорити надто голосно.

У присутності Романа Іваничука я почав з іншої «діжки». «Перед вами великий письменник, — майже кричав я, — від вашого рішення залежить, чи буде він у нашій літературі, чи ні. Підпишіть, будь ласка, його заяву! Це історичний документ!» Євген Костянтинович підписав. На нього найбільше впливали аргументи, пов'язані з майбутністю української літератури. Думаю, він читав перші Іваничукові новели в університетському альманасі за 1954 рік.

Він не тільки знав напам'ять багато віршів Шевченка, Франка, Грінченка, Олександра Олеся, Тичини, Сосюри, Рильського, Малишка, він розумів, що українське письменство — це основа нашої національної духовності, нашої державницької ідеї, а тому не боявся ризикувати, коли йшлося про поповнення нашої літератури новими іменами, та ще й такими, що вийшли з-під його дбайливого крила.

Двічі вступала до університету на англійську філологію Алла Бабенко (нині — видатний режисер театру ім. М. Заньковецької), обидва рази — невдало. Вродлива й мудра дівчина не мала щастя, і я вирішив допомогти їй. Вона мені подобалась, тому, коли я сказав ректору, що люблю її й переживаю за неї вже втретє, це була майже правда. Євген Костянтинович сказав мені побожитися в любові до дівчини, але й цього йому було замало. Він знав, що я недавно одержав гонорар за книжку «Правда кличе», тому зажадав од мене громадянського вчинку. «Підіть на пошту, — сказав, — передплатіть газету «Наше Слово» п'ятдесятьом львівським письменникам, професорам, кому хочете. «Наше Слово» — газета, що її видають у Варшаві українці, ви знаєте її, ви передплачуєте її? Принесіть мені п'ятдесят квитанцій, і ваша Алла Бабенко буде студенткою!»

Я побіг на поштамт. Гроші в мене були, але не було адрес письменників і моїх знайомих; я склав список, дістав необхідні для передплати адреси, приніс ректорові спасенні квитанції. З того часу «Наше Слово» ширше читалося у Львові, набуло нових передплатників, які зивкали до варшавського часопису, що приносив немало цікавих інформацій, був ковтком свіжого повітря в затхлій атмосфері газетної радянщини.

Я не читав Лазаренкових підручників із мінералогії для студентів-геологів усього Радянського Союзу. Був далеким від наукових питань, що їх розв'язував Євген Костянтинівич. Але так склалося, що жив в університетському гуртожитку в одній кімнаті з геологами. Олекса Щириця, мій приятель із часів спільного вступання і незарахування до Київського університету, вчився на геологічному факультеті у Львові. Як профспілковий діяч, він допоміг мені одержати місце в гуртожитку, де жив сам і його друзі, що незабаром стали й моїми товаришами. Отже, Олекса Щириця, Юрій Мельник, Андрій Пізнюр, Орест Матковський, Євген Рибачок — це мої друзі студентських літ. Геологи, славні хлопці.

Євген Рибачок, земляк моєї дружини, був хворобливим фізично, але здоровим духовно, міцним українським патріотом. Узагалі в середовищі моїх приятелів — студентів-геологів — панував антирадянський дух. Вони всі любили Євгена Костянтинівича не так за його лекції з мінералогії, як за вишукану українську мову й ледве приховувану нехоть до всього шовіністичного, русифікаційного, що панувало тоді в університеті. Євген Рибачок помер молодим. Інші мої друзі-геологи стали видатними людьми, кандидатами й докторами геологічних наук. Я пробував читати їхні дисертації, навіть робити деякі зауваження. Пригадую, мене зацікавила динаміка мінералоутворення, про яке я вичитав у докторській праці знаменитого Лазаренкового друга Володимира Антоновича Калюжного. Мене Лазаренко жартома називав «геологом за інтуїцією».

Уже 1975 року я вживав деяких своїх впливів на те, щоб вийшов у видавництві «Наукова думка» «Мінералогічний словник» авторства Є.К. Лазаренка і О.М. Винар. Зберігаю у власній бібліотеці цю книгу, де вперше мінералогічна термінологія з'явилась українською, російською та англійською мовами. Євген Костянтинівич у написі на цьому золотому томі висловив мені й моїй дружині подяку «за організацію роботи над Словником».

На сторінці 522-й Лазаренко показав мені зворушливу назву мінералу — «Тарасовіт». Він назвав мінерал, знайдений ним і Ю.М. Корольовим у Нагольно-Тарасівці (Донбас) 1970 року, іменем Тараса Шевченка, за що Євгенові Костянтинівичу належить довічний уклін української нації.

У житті я мав багато друзів, багато вчителів і немало знайомих, які викликали в мене бажання наслідувати їх. Серед тих людей Євген Лазаренко займає особливе місце. Він був українською душею Львівського університету, вільною душею в рабські закови взятого Львова. Він виховав ціле гроно видатних геологів, але його набагато більшою заслугою є виховання сотень випускників університету, які вписалися в історію України як сподвижники нашої державності, як покоління, що започаткувало новий, будемо сподіватися, людяний і щасливий період у житті нашого народу.

Іван Павлишко,
письменник

ПЕРЕЄСЛАВСЬКА РАДА 1654 р.

Переяславська рада 1654 р. була однією з ключових подій Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. і помітною ланкою в європейській історії другої половини XVI — початку XVIII ст. Ця епоха викликала кардинальні перетворення в історії європейських країн. Перерозподіл впливів у світі, пов'язаний з великими географічними відкриттями, зміна основних торгівельних шляхів, що формувалися впродовж століть, реформаційні та контрреформаційні рухи — всі ці та багато інших факторів докорінно змінювали світ усупереч його традиціоналізмові й твердо вже усталеним, як тоді здавалося, нормам розвитку економіки, політики, культури, моралі й права. Прикметною ознакою цього періоду був занепад, або початок занепаду кількох великих держав, що мали виняткове значення у формуванні світової політики того часу, — Османської імперії, Габсбурзької імперії Карла V, розділеної на іспанське й австрійське володіння, об'єднаної Польсько-Литовської держави та інших. Їхнє місце заступали країни зі зростаючими претензіями на вагоме слово в міжнародних відносинах, з амбітними експансивними планами, що впливали чи то з потреб, продиктованих новаторськими формами господарювання або державного правління (Англія, Голландія), чи з необхідності на повну силу реалізувати свої величезні потенційні ресурси, сковані власним консерватизмом і зовнішньою конкуренцією (Московська держава).

Це була епоха найвизначніших національно-визвольних воєн, революцій і великих повстань. В одних випадках такі війни завершувалися переможним проголошенням незалежних держав або якісно нового суспільно-політичного ладу (Нідерланди, Англія), в інших — ставали вагомою причиною міждержавних конфліктів (Угорщина і Семигород — для Габсбурзької та Османської імперій; Україна-Гетьманщина — для Речі Посполитої та Московської держави), а ще в інших — набували значення того фактора, який з року в рік уперто й поступово підривав могутність метрополії, особливо в результаті укладання частих союзів з її ворогами (балканські народи і греки у війнах середземноморських країн з османами).

Хмельничина посідала виняткове місце в цьому глобальному світовому процесі — вона була наслідком цих історичних змін і стала їхнім продовженням. Десятиліття 1648 – 1657 рр. привело до ґрунтового перекроєння карти Центрально-Східної Європи і встановлення нових кордонів.

Переяславська рада 18 січня 1654 р., без перебільшення, належить до тих знакових подій, які істотно вплинули на хід суспільно-політичного, соціально-економічного і культурного розвитку українського народу. Парадоксальність Переяслава полягає саме в тому, що рядова політична подія в історії української дипломатії своїми наслідками викликала цивілізаційні соціо- та етнокультурні зміни.

Московський напрямок політики Богдана Хмельницького не був чимось особливим у його діяльності, як це часто представлялося в тлумаченнях російської великодержавної історіографії, засвоєних партійно-державною системою і нав'язаних українським історикам в радянські часи. Для українських політиків ставлення до Олексія Михайловича як до потенційного союзника у війні з Річчю Посполитою у 1648–1654 рр. було цілком природним. Такий союз, на перший погляд, давав кращі перспективи, ніж усі попередні, про які велися дипломатичні переговори, — з Семигородом і придунайськими країнами, Швецією, а також з Османською імперією та Кримом. Тому при цілісному погляді на зовнішньополітичну діяльність Богдана Хмельницького Переяславська рада 1654 р. була лише однією з ланок української політики, спрямованої на боротьбу з Річчю Посполитою за визволення всіх українських етнічних земель «по Львів, Холм і Галич», — як сам гетьман говорив у 1649 р., — об'єднання їх в єдиному адміністративно-територіальному устрої Війська Запорозького й утвердження України на міжнародній карті світу. Аналіз діяльності Богдана Хмельницького після 1654 р. якнайкраще підтверджує той факт, що Москва мала інші пріоритетні плани у міжнародних відносинах — Велике князівство Литовське і вихід до Балтійського моря. Прийняття протекторату Османської Порти у 1655 р., союз України зі шведами у серпні того ж року і козацький похід на Львів, підписання договору з Семигородом у вересні 1656 р. і виступ у січні 1657 р. козацьких полків проти польського короля, який на той час був уже союзником Москви, — це лише деякі факти, що засвідчують прагнення Богдана Хмельницького наприкінці свого життя реалізувати плани, вироблені ще в перших роках повстання. Українська політика цього часу зіткнулася у своїх суперечностях з московською, і московсько-польський мир, підписаний у Вільні 3 листопада 1656 р. без участі козацьких представників, лише поглибив протистояння.

Михайло Грушевський справедливо закидав козацькій старшині, що вона припустилася великої помилки на переговорах з царськими боярами, не подавши Олексію Михайловичу чітких умов для майбутніх взаємовідносин Війська Запорозького з Московською державою, які ґрунтувалися б на тогочасних державно-правових нормах. Звідси походить розмаїтість і неоднозначність оцінок Переяславської ради.

Дослідження юридичного змісту Переяславської угоди 1654 р. розпочалися в другій половині XIX ст. в Росії. Таке зацікавлення російських істориків було зовсім не випадковим — радше виявом великої уваги до цієї проблеми, поряд з науковим інтересом до особливостей правового статусу Фінляндії та Польщі в складі Російської імперії. Це давало можливість проводити порівняльне дослідження переяславської проблематики.

На українському ґрунті в царині узагальнюючих досліджень кінця XIX ст. з історії права варто відзначити наукову діяльність М. Владимирського-Буданова, праці якого стали головною теоретичною основою для цілої плеяди українських істориків-правників перших десятиліть XX ст. Крім того, французькі впливи, зокрема одного з провідних знавців теорії міжнародного права 90-х років XIX ст. Генрі Бонфільса, були визначальними в оцінці акту Переяславської ради в порівнянні з європейськими міжнародними угодами для М. Драгоманова.

Таке інтенсивне зацікавлення історією права стимулювало українських учених до спеціальних та узагальнюючих досліджень у галузі вивчення українсько-московських домовленостей 1654 р. Наприкінці XIX ст. це питання було порушено у статті М. Грушевського, що стала визначальною для автора у характеристиці історії Хмельниччини. Ця стаття ставить чіткі акценти в оцінці Переяславської угоди 1654 р.

Павло Сохань,
член-кореспондент
Національної Академії наук України

Михайло Грушевський

250 літ

Коли ви читаєте ці рядки, минає 250 літ від прилучення України до Московської держави: 8 січня ст. ст. 1654 р. провідник українського народу, гетьман Богдан Хмельницький зі старшиною склав присягу на вірність московському цареві.

Чи припуслав він, що ті відносини, які зв'язував він цією присягою, потривають так довго? З певністю — ні.

Для нього це була дипломатична комбінація, одна з карт широкої політичної гри, яку повів цей «малий і незначний чоловік», як він себе називав, з польською державою. І як із його конфлікту з польською адміністрацією несподівано виросла величезна війна, що перевернула колишню політичну систему східної Європи, так і ця його дипломатична комбінація — союз

із Москвою — несподівано стала підвалиною нового політичного групування половини Європи.

На початку повстання Хмельницькому пощастило здобути допомогу кримської Орди і це забезпечило йому перші успіхи, дало можливість звільнити Подніпров'я від польського війська, скупчитися великим силам і розвинутися народному повстанню в такій величезній скалі, якої не бачило жодне з попередніх козацьких повстань. Але татари були непевними союзниками і тому Хмельницький намагається здобути інших союзників. Особливо коли в його власній свідомості війна, піднята в інтересах козацької верстви, перетворилася в боротьбу за права всього народу, за незалежність України, і він уже не хотів миритися з польським урядом на дрібних компромісах (січень — лютий 1649), він шукає нових точок опори для нової боротьби з Польщею, що мала бути боротьбою на життя й на смерть. Він веде переговори з Туреччиною, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, намагаючись всілякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перснем здушити її. Ця моментальна ціль стоїть перед його очима, і він залишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами. Як зручний дипломат, вихований у найвищій школі дипломатії — орієнтальній, він не робив скрупулів в обіцянках і формах, якими позискує собі союзників. Змушений зрадою татар до трактатів з Польщею, він у цих трактатах визнає себе підданим польської республіки, zarazом укладає умову з Туреччиною, в якій за обіцянку допомоги впливу на татар визнає над собою зверхність Оттоманської Порти, а коли здалося, що московський цар уявляє собі союз із Україною проти Польщі не інакше, як у формі підданства під владу Москви, не затрудняється у визнанні над Україною московської зверхності.

Москва взагалі дуже відтягувала участь в українсько-польській війні. Вона ще була повна пам'яті про недавній політичний занепад своєї держави й тріумфу Польщі, та не зважувалася зривати свою «вічну згоду» з Польщею, укладену в р. 1635. Даремно Хмельницький то сипав компліменти, то погрози московському уряду, то вабив його обіцянками завоювати цареві Крим і навіть Єрусалим, московський цар відповідав компліментами на компліменти, але не хотів вмішуватися у війну Хмельницького з Польщею.

Та Москва боялася не тільки Польщі, але й козаків. Попередники Хмельницького також шукали допомоги в Москві проти Польщі, але без церемонії пустошили московські землі, коли польський уряд напускав їх на Москву, щоб дати вихід нагромадженій енергії козацької сили. Поки Хмельницький мав стільки сили, щоб вести власну політику, Москва могла поклатися на його афекти; але коли зрада татарського хана змусила його до трактату з Польщею серед найбільшого розмаху його

го сил в 1649 р., а нова зрада привела його до болючої катастрофи під Берестечком (1651), Москва дуже затривожилася. Ще одна така катастрофа — і Хмельницький піде в хвості польської політики, а в польських політичних колах уже носилися з планом напустити козаків і кримську орду на Москву, щоб зайняти їхні сили. Московський уряд побачив, що мусить запевнити себе союзом із Україною у власних інтересах, аби козацькі сили не повернулися проти нього. Збір відпоручників станів московської держави («Земський собор»), скликаний московським урядом восени 1653 р., обрік, що уряд повинен прийняти під владу Москви «гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорізьке з містами й землями»; для формального оправдання це мотивувалося тим, що польський король, порушивши права православної віри, тим порушив і свої *pacta conventa* (угоди) з підданими, отже українці вільні від своєї присяги, значить, Москва може прийняти їх під свою владу, не ламаючи своєї угоди з Польщею.

Вісті про цей перелом московської політики прийшли до Хмельницького, коли він особливо цікавився московським союзом, його позиція була тоді дуже тяжка. Тієї підпори з боку народних мас, яку він мав на початку свого повстання, більше не мав він давно вже. Великий політик, геніальний організатор, він не розумів чи легковажив соціальними змаганнями цих мас і пожертвував ними при першій невдачі, при першій же трактаті з Польщею, згодившись на відновлення *status quo* підданства, панщини, шляхетського господарства. Від того часу народні маси відвернулися від Хмельницького. Він шукав опори в закордонних союзах, але вони йому не вдавалися. Союз із Туреччиною не зміцнів, а попсував іще гірше його союз з Кримом.

У кампанії, яку Хмельницький знову вів із Польщею від р. 1652, татари знову зрадили його. Молдавські плани розвіялися. Швеції йому все ще не вдавалося втягнути у війну з Польщею. Тим ціннішою йому здавалася московська допомога, і він спішив втягнути Москву якнайшвидше у війну з Польщею. Восени 1653 р., коли московський уряд вирішував справу протекції над Україною, Хмельницький просить царя вислати в Київ і інші українські міста своїх воєвод з військом, «бодай тисяч зо три». Очевидно йому хотілося, щоб московське військо чимшвидше зайшло на спірну, українську, територію, але для заохочення московського уряду він убирає це у форму вислання московських залог начеб для окупації України. Такий самий характер мають його заяви, коли він подає надію цареві, що він буде мати доходи з України, збираючи ті податки з міст і сіл, які раніше йшли польському уряду. Всі оці його заяви мали фатальні наслідки для пізніших відносин України з Москвою, але Хмельницький, даючи їх, очевидно не думав зовсім про якісь тривкі зв'язки з Москвою, а хотів лише досягти моментальної

цілі — втягнути Москву у війну з Польщею. Тому й визнавши владу московського царя, він запевняє султана, що його відносини з Туреччиною залишаться незмінними; він і далі визнає себе васалом Порти, а потім укладає політичні комбінації з Швецією й Семигородом, зовсім не в'яжучися московською протекцією і московською політикою.

Але Хмельницький прорахувався, міряючи відносини з Москвою практикою своїх відносин з безсильним урядом анархійної Польщі. Так тяжко зважившись на участь в українській справі, Москва, раз узявши Україну в свою протекцію, держала її міцно і не пускала з рук, постановивши перетворити її з часом на свою провінцію. Ухопивши Хмельницького за слово, цар разом із посольством, що мало взяти з нього й українців присягу вірності, вислав на Україну воєвод з військом, що мали збудувати московську кріпость у Києві, обсадити залогою, і ця залога послужила першою основою московської влади на Україні. І потім московський уряд пильно користався усякою нагодою збільшити залежність України від себе.

Така перспектива тісніших зв'язків із Москвою на Україні не всміхалася нікому. Хоч не раз, уже здавна, українці проти польських елементів шукали опори в Москві, але великоросів на Україні не любили, дивилися на них як на людей некультурних, грубіянів; московська самовлада із суворими формами кар на тілі, тортурами, засланнями до Сибіру викликала в українців страх і відразу; московське життя було чужим й не викликало найменших симпатій. Уже при самім акті присяги московському уряду між козацькою старшиною і московськими послами виникла суперечка, яка відкрила глибокий антагонізм між конституційними поглядами козацьких старшин і московським абсолютизмом: козацькі старшини зажадали, аби московські послы склали присягу від імені царя, послы відмовили, мотивуючи це тим, що московський «самодержець» не може обмежувати себе присягою щодо своїх підданих. Такий погляд не міг поміститися в козацьких головах, і хоч проти опору московських послів вони відступили зрештою від свого жадання, цей інцидент викликав дуже неприємний настрій. Будова київської кріпості й розміщення в ній московської залогої потягнули за собою також ряд неприємних конфліктів.

Коли потім, у березні 1654 р., козацький уряд вислав своїх відпоручників до Москви, щоб установити подальший *modus vivendi* (спосіб співжиття) і при тому намагався звести до *minimum* (найменшого) участь московського уряду у внутрішніх відносинах України, виявилось, що московський уряд міцно тримається заяв, необережно зроблених Хмельницьким, і нічого не хоче попустити. Правда, своєї московської управи на Україні він ще не відважився завести, не хотючи йти на перебій з Хмельницьким і козащиною, але й застерігав від усього, що могло да-

ти якусь гарантію українській автономії. У відносинах України з Москвою мішалися елементи державної відокремленості України з елементами московського централізму. Досліджуючи перші, один із відомих сучасних російських істориків права Сергієвич (професор Петербурзького університету) характеризує відносини України з Москвою за Хмельницького як персональну унію; але, з другого боку, московський уряд не хотів гарантувати Україні на майбутнє навіть провінційної автономії. Тим часом як козащина прагнула повної автономії України, і в тім напрямку хотіла змінити ці перехідні відносини, Москва хотіла зробити з України свою провінцію. При таких обставинах про встановлення дружніх відносин не могло бути мови.

Хмельницький відчув дуже скоро свою помилку. Він відкладає свою боротьбу з Польщею, навіть на заклики московського уряду не хоче братися до походів на поляків і натомість заповпадково намагається знайти нову підставу своїй політиці, аби опершись на неї, розірвати з Москвою. Такою новою опорою є для нього союз зі Швецією й Семигородом; Хмельницький планує з ними спільну кампанію проти поляків, домовляється про розділ Польщі і готується до рішучого розриву з Москвою. На вимогу московського уряду (що тим часом уклав союз з Польщею проти Швеції) розірвати з шведами, відповідає він рішучою відмовою, і так само рішуче ставиться до намірів розширення інгеренції московської адміністрації на Україні. Розрив висів у повітрі. Але в цю критичну хвилину Хмельницький умирає (27 липня 1657 р.). Вузол, зав'язаний ним на швидку руку, залишився нерозв'язаним.

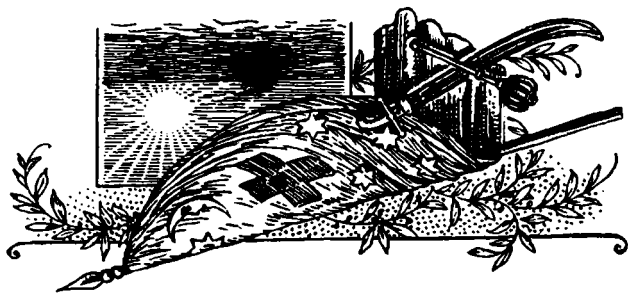
Його товариші й наступники, вірні ідеї автономної України, намагаються далі знайти опору проти московського централізму. Гетьман Виговський пробує опертися на Польщу й татар, Дорошенко — на Туреччину, Мазепа й Орлик — на Швецію, але роздвоєння між політичними змаганнями старшини й соціальними вимогами народних мас підривало сили народу, а московський уряд користувався і цим роздвоєнням, і всіма ваганнями, змішаннями, суперечностями, щоб вести далі свою нейтралістську політику й обмежувати крок за кроком автономію України. Він використовував інспірації кар'єристів і амбітників, деморалізував козацьку старшину, крок за кроком виторгував у неї відречення то від тієї, то від цієї політичної прерогативи, платячи авансами, маєтностями, уступками для класових інтересів цієї старшини — на некористь народних мас, які він ніби брав у захист від утисків старшини. Через сто літ від присяги Хмельницького з української автономії залишилася тільки безсила тінь; «пункти Б. Хмельницького» — цебто точки, установлені московським урядом з його відпоручниками в березні 1654 р., стали порожнім звуком. Останні удари, завдані цим формальним залишком української автономії Катериною II,

викликали тільки слабку реакцію. В 1791 р. до прусського міністра Герцберга в Берліні з'явився київський шляхетський маршал Капніст, і на тайній аудієнції просив підмоги з боку Пруссії, що тоді стояла перед перспективою близької війни з Росією, своїм землякам, вкрай роздратованим правопорушеннями російського уряду. Герцберг дав на це стриману відповідь — і дійсно, місія Капніста була, очевидно, ділом гуртка українських патріотів, які зовсім не мали ані сил, ані відваги увійти в явний конфлікт із Росією. Українські автономісти хоч і з наріканням і здавленим незадоволенням, пішли одначе дорогою, яку їм витичив російський уряд.

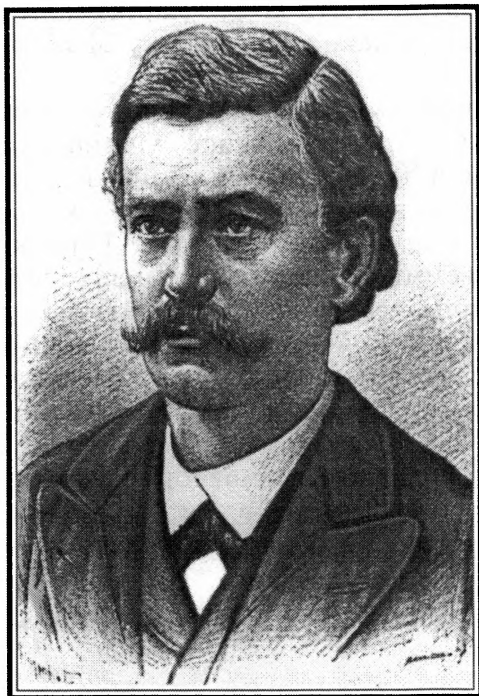
Можливість вести високу політику була втрачена українською суспільністю. Українське відродження, що зачиналося тоді як гурток Капніста, що думав над останніми планами дипломатичної акції, перенесло центр ваги в іншу сферу — культурної роботи, освідомлення й подвижництва мас. Гурток, зав'язаний чільнішими українськими патріотами в Києві двісті літ по Хмельниччині, т. зв. Кирило-Мефодіївське братство, у своїй програмі — першій серйозній і свідомій програмі відродженої України — рішуче переносить основну вагу в сферу культурних і соціальних ідеалів, хоч і не відрікається політичних, автономічних постулатів. Він іде свідомо назустріч соціальним змаганням мас, із якими розминулися, зігнувавши їх, великі провідники української революції XVII в., і підкладає нову, міцну підвалину під будову українського відродження.

1903 р.

КАФЕДРАЛЬНЕ ВІРВЮ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

(З неопублікованої спадщини)

Володимир Антонович

У поступі історичної думки в Україні в епоху національного відродження другої половини XIX ст. виняткова роль належала Володимирові Боніфатійовичу Антоновичу. Фундатор документального напрямку в українській історіографії, родоначальник наукової археографії та історичної географії в Україні, видатний археограф, етнограф, антрополог і нумізмат за сприятливіших умов розвитку національної культури міг би стати вченим світової слави. Але якщо навіть зважити на те, що значна частка його життєвої енергії пішла на громадсько-політичну діяльність і він не мав змоги повністю реалізувати свій щедрий талант, творча спадщина вченого вражаюча. З-під пера Володимира Антоновича вийшло майже

300 наукових розвідок, які не лише торували нові шляхи наукового дослідження історії України, а й підняли українську історичну думку на якісно новий щабель розвитку.

Як історик В. Антонович ніколи не був кабінетним ученим, прихильником науки задля науки. Всі свої звання, своє історичне кредо, в основі якого лежала палка віра в силу культурно-освітнього прогресу, він передав новій генерації українських істориків, які сприйняли концептуальні та методологічні настанови свого вчителя.

Першочергову роль в означеному процесі зіграли лекційні курси В. Антоновича, які він читав понад 30 років на історико-філологічному факультеті Київського університету.

Антонович був запрошений на кафедру російської історії у березні 1870 р., але регулярно почав читати лекційний курс лише з жовтня цього року після захисту магістерської дисертації та отримання посади доцента. Про викладання історії України в ті часи не можна було навіть натякати, і Антонович вибирає єдино можли-

вий варіант: під прикриттям канонізованих російською історіографією періодизації і термінології дати слухачам якнайбільше фактичного матеріалу з так званої «южнорусской истории», не вдаючись до ризикованих теоретичних узагальнень.

Ще перед початком викладацької роботи Антонович уклав своєрідну угоду з відомим ученим, професором В. С. Іконниковим, що теж займав кафедру «русской» історії, про розмежування ділянок як лекційних викладів, так і наукових студій. Періоди московський та імперський читав В. Іконников, а початковий період історії Русі й західноруську (власне українську) історію викладав В. Антонович.

Серед архівних матеріалів збереглася перша програма лекційного курсу з історії Росії, подана молодим вченим для кафедральної експертизи¹. Вона передбачала поряд з читанням лекцій з історії так званої «домонгольської Русі» викладання і курсу «Литовської Русі». На той час це було досить сміливе рішення, коли зважити, що навіть російському історику К. М. Бестужеву-Рюміну цензура заборонила включити до першого тому «Русской истории» розділ з історії Литви².

Поряд з давньоруською історією та історією литовської доби, які В. Антонович систематично читав з 1870 до 1901 р., коли закінчив професорську діяльність, він поступово, спираючись переважно на власні наукові дослідження, вводить в університетську програму й лекційні курси під назвою: «История Галицкой Руси» (починаючи з 1872 р.), «История малорусского казачества» (починаючи з 1879 р.), «Источники для истории Юго-Западной России» (1880). Якщо до університетських курсів ще додати цикли лекцій з історичної географії та гідрографії України, які читав приватно з 1880 до 1882 р., а трохи згодом — з історії українського козацтва і антропології українською мовою, то перед нами постає не просто професор науково-академічного гатунку, а свідомий і активний популяризатор історії українського народу.

З наукової точки зору вартість лекційних курсів В. Антоновича для української історичної науки незаперечна, її можна порівняти за значенням з «Курсом лекций по русской истории» В.Й. Ключевського для російської історіографії. Та коли останній завдяки публікації цих курсів став прославленим ученим, то записи лекцій Антоновича ще й досі припадають пилом на полицях архіву.

Перший, хто зрозумів наукову значущість цих курсів для історичної науки, був учень і послідовник В. Антоновича у царині української історіографії академік М. С. Грушевський. У серпні 1928 р. на засіданні I відділу ВУАН при обговоренні плану 9-ти томного видання праць Антоновича він запропонував укомплектувати V і VI книги лекційними курсами з історії, джерелознавства та історичної географії України. Ця думка була схвалена і зафіксована в плані випуску творів Антоновича³. М. С. Грушевський разом з Є. І. Ківлицьким, теж учнем В. Антоновича, мав узяти участь у ре-

дагуванні відповідних томів. Але реалізувати цей задум у тогочасних умовах не вдалося. З багатотомного видання з'явилася лише перша книга (1932), зредагована дружиною історика К. Мельник-Антонович. Подальший випуск праць В. Антоновича, якому ще за життя російські власті поставили тавро сепаратиста, був заборонений. Більшовицька ідеологія не могла допустити популяризацію спадщини історика, бо вона ставила під сумнів головні догми про міжнаціональні історичні стосунки. Копітка праця — збирання матеріалів і підготовка їх до публікації — звалась нанівець.

Строгий науковий документалізм превалює у лекційних викладах В. Антоновича. Історик вивчав джерела і на їхній основі будував теоретичні узагальнення. Досить обережний у своїх висновках (до чого певною мірою зобов'язувало і постійне переслідування з політичних мотивів), В. Антонович добирав лише ті матеріали, що не викликали у нього сумнівів з приводу об'єктивності свідчень. А щодо аналізу історичних джерел, особливо іноземного походження, то тут професіоналізм Антоновича настільки високий, що може бути зразком і для сучасного археографа.

Самий виклад лекцій був завжди стислий, продуманий і зрозумілий. Порівнявши літографії лекцій 70—80-х років XIX ст., мимоволі звертаєш увагу на постійну працю В. Антоновича над текстом у досягненні максимального лаконізму і чіткості викладу. Цю манеру викладу стверджують і його учні. Один з них, відомий український історик В. Ляскоронський, констатував: «Самий виклад лекцій був завжди стислий, при тому факти й висновки подавано з великою науковою критикою, без ризикових гіпотез, яких В. Антонович взагалі не любив, силкуючись бути якомога об'єктивнішим і будувати свої висновки на добре перевіренних, науково обґрунтованих фактах»⁴.

Оригінальний методичний стиль, вироблений В. Антоновичем у лекційних курсах, безпосередньо впливав і на структурний характер його наукових праць, що, як правило, носять ескізний характер з елементами фактологічної констатації. Але така недовмченість мала і позитивне значення. Вона збуджувала слухачів до пошукової праці. Під враженням лекцій, наукових семінарів і праць В. Антоновича ціла плеяда молодих талановитих істориків зайнялась розробкою української історії. Так поступово формується перша в Україні національна історична школа. Серед її представників увесь цвіт української історіографії: М. Грушевський, Д. Багалій, В. Ляскоронський, М. Дашкевич, В. Доманицький, Ю. Сіцинський, І. Павловський, Л. Падалка, В. Данилевич, О. Стороженко, І. Каманін, М. Довнар-Запольський, І. Лінніченко, Ф. Вовк, О. Андрієвський, В. Щербина та ін. Слушно констатує один з найавторитетніших дослідників спадщини В. Антоновича, відомий український історик Д. І. Дорошенко: «Коли б навіть Антонович не залишив ніяких, власне, творів, то вже одна ця велетенська організація наукового дослідження української історії

в працях його учнів запевнила б йому одно з найпочесніших місць у діях української науки»⁵.

Серед неопублікованої наукової спадщини Антоновича особливу увагу привертають дві його вступні лекції до курсу вітчизняної історії. Обидві вони не включені до лекційних літографій і збереглися в рукопису, їх наукова вартість полягає насамперед у тому, що вони є одним з небагатьох автентичних свідчень методології українського історика. На брак саме таких матеріалів, конче необхідних для об'єктивної оцінки історичної концепції В. Антоновича, вказує і М.С. Грушевський в одній з розвідок про творчість свого вчителя⁶.

Перша лекція була прочитана на початку жовтня 1870 р., коли В. Антонович лише приступив до викладацької діяльності. Оскільки лекція носила програмний характер, історик, як свідчать записи, дуже ретельно готувався до її проведення. Потрібно було в лаконічній формі викласти власне розуміння історії як науки, пояснити вибраний метод її вивчення і розкрити зміст майбутнього курсу. Зробити це було тим важче, що кожне необережно мовлене слово з приводу значення української історії могло принести лектору чимало неприємностей, адже в аудиторії були не лише студенти, а й представники київської адміністрації на чолі з попечителем навчального округу⁷. На основі лекційного змісту очевидно, що В. Антонович блискуче справився з нелегким завданням. Його настановне «вірую», пронизане палкою впевненістю, що історія — це головний фактор національного самопізнання, звучить переконливо і науково обґрунтовано.

Друга лекція Антоновича, читана на рубежі 70-х років, є преамбулою до курсів з історії Галицької Русі та історії українського козацтва. Вона дає певний матеріал для роздумів над підходом ученого до розгляду української історії.

Для Антоновича зміст історії прихований не в сфері державницьких засад і політичних стосунків — він бачить його у проявах народного життя, громадських і національних взаємовідносинах.

Як і більшість праць В. Антоновича, лекції написані російською мовою з вживанням стосовно України офіційної термінології типу «южнорусская история», «Малороссия», «юго-западная история» і т. п. Це зумовлено русифікаторською політикою царизму щодо українського народу і обов'язковим атрибутом тогочасної історичної літератури та публічних виступів.

Перша лекція В. Б. Антоновича в Київському університеті

Вступая на кафедру, с которой я буду иметь честь беседовать с Вами, милостивые господа, я вполне сознаю всю важность возложенной на меня обязанности, важность ее обуславливается тремя главными причинами: прошедшим самой кафедры, особенным

значением этой кафедры в Киевском университете и содержанием излагаемой науки.

В течение непродолжительного времени существования нашего университета на долю кафедры русской истории выпала счастливая участь. Преподаватель этой науки не может и не должен забывать, что он имеет честь излагать ее в том университете, в котором читал лекции и первым ректором которого был М.А. Максимович, общественная почти полувековая ученая деятельность которого, посвященная критической разработке истории Русской вообще и Южнорусской в особенности, дает право признать за ним имя Нестора Южнорусской истории⁸.

Затем из кафедры этой раздавался некогда голос Николая Ивановича Костомарова, занявшего впоследствии по таланту и неустанному труду почетное место в кругу первоклассных ученых нашего отечества⁹.

Перечисляя эти имена, я далек от той самоуверенности, в силу которой я мог осмелиться поставить свои будущие заслуги на один уровень с плодотворною деятельностью названных мною ученых, я знаю, что талант и дарования даются свыше и не зависят от самых напряженных усилий личности; я позволил себе назвать предшественников на кафедре с тою единственно целью, чтобы выразить уважение. Сохраняя в памяти их заслуги, я буду всегда стараться не уступать им в тех, по крайней мере, качествах, которые зависят от моей личности. Качества же эти, по моему мнению, — воля, труд, энергия и добросовестное отношение к науке.

Обращаясь к содержанию самого предмета, я считаю важным упомянуть о пользе изучения отечественной истории, о том значении, которое она имеет как главный рычаг развития общественного самосознания народа и уяснения непосредственных мотивов его гражданской и политической жизни. Мысли эти слишком известны для того, чтобы останавливать на них ваше внимание, я позволю себе обратить его только на одно обстоятельство, относящееся к личности того, кто посвящает свой труд разработке отечественной истории, обстоятельство это — неприменная обязанность относиться по мере возможности более объективно к предмету своих занятий. Если беспристрастие составляет необходимое качество историка вообще, то оно тем более необходимо и плодотворно, хотя вместе с тем и труднее достигается при разработке истории собственного народа. При изучении ее всякое увлечение естественным чувством симпатии, которому поддается историк, затрудняет уяснение того народного самопознания, которое составляет важнейшую цель науки, оно ведет или к народному самовосхвалению, или, в противоположном случае, к отрицанию коренных основ народной жизни и как крайний результат доводит или до научного романтизма, состоящего в возведении в идеал известных отдельных моментов прошлой жизни народа, следовательно, в отрицании всякого прогресса в этой жизни как в настоя-

щем, так и в будущем, или до скептицизма и отчуждения от всего того, что составляет нравственное достояние народа в прошедшем и задаток его будущей жизни. Для избежания указанных крайностей историк находит средство только в объективном отношении к предмету своих занятий, в трезвом критическом взгляде на прошедшее, основанном на глубоком изучении фактической стороны того прошедшего, как бы это изучение не казалось мелочно, трудно и медленно, в беспристрастном приложении к истории данного народа общих законов развития человеческого общества и в добросовестном взвешивании тех частных условий народной жизни, при которых действовали и развивались общие законы.

Указывая всю важность объективности в науке, я тем не менее строго различаю беспристрастие от бесстрастия. Требовать от историка бесцветности, отсутствия личных убеждений, индифферентизма по отношению к своей народности значило бы унижать науку и вместе с тем требовать недостойного и невозможного. Напротив того, я убежден, что оставаясь объективным, избегая предвзятых мыслей и увлечений, историк не только не отказывается от права на личные убеждения и симпатии, но, напротив того, уясняет и укрепляет их на прочной фактической основе путем строгого научного анализа.

Если беспристрастное отношение к предмету занятий и обязывает историка не обходить, не скрывать и не насиловать фактов, если оно заставляет его тщательно проверять добытые из фактов выводы и положения, то оно же и побуждает его, если истина последних сделалась для него очевидною, относиться с горячею симпатиею или с серьезным порицанием к явлениям прошедшего. Таким образом, при изучении отечественной истории изучающий ее не только может сохранить естественные чувства любви к родине, но должен развить их и основать на прочной почве критики и знания.

Историк должен быть патриотом, но его патриотизм не имеет права оставаться слепым побуждением естественного чувства — он должен быть сознательным убеждением вполне развитого человека. Историк тем труднее удержаться на объективной точке зрения, чем более живого и драматического интереса представляет в прошедшем судьба народа и чем более интерес этот близок к настоящему. В этом отношении при изучении русской истории мы находим указанные условия в полной их силе тогда, когда обращаемся к изучению прошедшего западной половины русского народа. Между тем как историк, рассматривающий прошедшее Северной Руси, сосредоточивает главное внимание на вековых усилиях народа, стремящихся создать прочный государственный организм и обширную территорию, служащую точкою опоры для этого организма, и может спокойно, шаг за шагом следить за осуществлением этих целей, в юго-западной Руси главный исторический интерес сосредоточен на упорной трехвековой борьбе, посредством которой народ отстаивал существование всех основных начал сво-

его народного быта. Изучая русскую историю в южнорусском крае, мы не можем забыть, что стоим на почве, глубоко пропитанной кровью долгого ряда поколений, клавших головы в отчаянной борьбе за свои национальные и общественные убеждения. Забыть это тем труднее, что последствия отчаянной борьбы слишком близки нам во времени. Последнее обстоятельство если и затрудняет исследователя отечественной истории, то вместе с тем оно указывает и на более существенную и более непосредственную пользу излагаемого им предмета. Если вековая народная борьба в нашем крае и окончена в строгом фактическом смысле этого слова, то она далеко не улеглась в отношении нравственном и гражданском — каждый образованный представитель русской народности в Южнорусском крае долго еще будет в необходимости продолжать путем мирной, гражданской деятельности ту борьбу, которую прежде его начали с оружием в руках. Этот последний эпизод народной борьбы будет кончен тем скорее и успешнее, чем больше каждый русский гражданин этого края будет проникнут сознанием правоты своего народного дела, основанной на добросовестном изучении исторической судьбы своего народа. Я думаю, что точное, беспристрастное, проверенное критикою изучение ее и положит конец упорной борьбе; боровшиеся стороны не могут не признать, что состязание, завязавшееся в прошедшем вследствие особенных исторических условий времени, должно прекратиться с появлением того сознания, что сынам одного и того же народа не возможно в XIX столетии расходиться из-за мотивов, увлекших в чужой лагерь часть их отцов в XVI ст., мотивов, которых сила и значение потеряли в наше время всю свою некогда обаятельную силу¹⁰.

Вступна лекція до курсу історії

В исторической литературе под историей обыкновенно разумеется систематическое изложение событий из жизни народа или государства. Излагая историю какого-либо государства или народа, историк, понимающий так историю, всю задачу своего труда сводит к тому, чтобы изложить в системе события, имеющие значение в судьбах их. Не отрицая всей важности этой фактической стороны дела, — так как фактические данные составляют основу для обобщений и философских выводов, — нужно, однако, запомнить, что при подобном понимании задачи истории историк в отношении к трудам своим делает только половину, и притом меньшую половину дела. Остается еще другая половина — проследить моменты, переживаемые народными массами в их политической, экономической и нравственной жизни, подметить идеалы народа в различные периоды жизни его, проследить развитие культуры и цивилизации у народа. Рассказ о том, как народ развивается в своей политической, экономической и нравственной жизни, короче,

рассказ о прогрессе — вот возможно правильное представление истории. В чем выражается прогресс?

Чем дольше живет народ, тем более у него появляется стремление обставить жизнь свою более удобно; у него является больше потребностей в его физической, умственной и нравственной жизни, которые он старается удовлетворить. Развитие у народа средств к удовлетворению этих потребностей и составляет культуру. С другой стороны, чем больше народ живет, тем сознательнее и с большей настойчивостью он проводит во взаимоотношениях своих членов и в свои отношения с другими народами идею справедливости. Развитие общественных отношений на основаниях справедливости составляет цивилизацию. Таким образом, полнее историю можно определить как развитие цивилизации и культуры у известного человеческого общества. Только при подобном определении истории, кажется, устраняется различие во взглядах на задачу ее. Дело в том, что историю рассматривают с трех сторон: как историю страны, историю государства и, наконец, как историю собственно народа, живущего в них. Но ни изложение истории страны, ни изложение истории государства не соответствует установленному понятию истории. Изложение истории страны делает задачу историка очень широкой, так как в этом случае он должен будет изложить историю всех народов, когда-либо живших на этой территории, а следовательно, и историю их культуры и цивилизации, между тем как ему нужно изложить только историю народа, в данный момент занимающего известную территорию. Кроме того, один и тот же народ не всегда занимает одну и ту же территорию или переселяется из одной в другую, или же распространяет свою. Наглядным примером этого может быть территория нашей страны. Не может быть история народа изложением истории государства. Есть народы, никогда не составлявшие государство и, однако ж, имеющие свою культуру и цивилизацию, что дает им полнейшее право на место в истории (например, баски)¹¹. Есть народы, которые прежде составляли государство, но в силу исторических обстоятельств теперь не составляют его. Наконец, один народ может составлять несколько государств (Германия)¹². Но даже при условии, когда один народ составляет государство, история последнего не может быть историей народа, так как, излагая дела правительства, дела представителей власти в данное время, оно совершенно не касается жизни масс во всех ее проявлениях. Это будет не история, а биографии лиц, которые далеко не всегда могут быть выразителями жизни народа. В истории государства мы видим только показную сторону, видим актеров на сцене, не зная того, что делается за кулисами. Таким образом, история должна заниматься жизнью собственно народных масс, составляющих народность.

Что же называется народностью и чем обуславливается появление ее? Под именем народности разумеется группа людей, выделяющаяся из других подобных групп чувственными, антропологичес-

кими и культурными признаками. Различные условия могут действовать образованию новой народности. Народность выделяется из племени. Какое-либо племя может занимать обширную территорию, на пространстве которой бывают неодинаковые условия для жизни. Географическое положение страны, климатические условия сами по себе могут влиять на выробление особых признаков в группе людей. Соседство одного племени с другим может быть причиною так называемого скрещивания, посредством, например, смешанных браков (английская народность, южно-русская). Один из народов, привнося новые черты в другой, или сообщает ему свой язык, или же принимает язык другого. Так образовалась наша малорусская народность. Пертурбации в степях заставили кочевников наших степей: печенегов, половцев, турков, берендеев и др. селиться между южно-русскими славянами. Оселившиеся кочевники подчинились влиянию славян и совершенно слились с ними. Так создался украинский тип нашей народности¹³.

Переходя теперь к истории малорусского народа, необходимо прежде всего указать время его появления в истории. С определенной физиономией народность наша появляется в конце XIII — начале XIV веков. Так, по крайней мере, можно заключить на основании документа (договора) Галицкого князя Юрия II 1335 года, в котором он называет себя князем «Малыя Руси». Очевидно, народность наша представляла тогда из себя нечто настолько отдельное, что для нее нужно было особое название.

Занимая довольно обширную территорию, условия жизни на которой были не одинаковы, народность наша в разных частях территории имеет свои особые оттенки, которые представляют тип этой народности. Народность наша слагается из трех явно определенных типов: юго-западный — галицкий, северный и украинский¹⁴. Первый занимает Галицию, Буковину, Воынь, часть Подолии; второй — Полесье, Черниговскую губернию, северную часть Киевской губернии; третий — остальную часть Киевской губернии, восточную часть Подольской, Полтавскую и слободы Харьковской, Курской, Воронежской губерний, большую часть населения войска Донского и Кубанского.

Тип галицкий прежде всего выявил себя в истории; он отличается способностью к самой широкой инициативе, стремлением к сближению с западными культурными народами и стойкостью в сохранении своих национальных особенностей. Он прежде всего создает государство и, когда силою несчастных политических обстоятельств ему пришлось утратить политическую самостоятельность, с удивительною особенностью отстаивает свои национальные черты.

Тип северный отличается какой-то нерешительностью, робостью, отсутствием инициативы. И этот тип твердо хранит свои особенности, но он мало заботится о том, чтобы обнаружить их в общественной жизни, особенно при неблагоприятных для этого об-

стоятельствах. История Литовского государства об этом ясно свидетельствует.

Третий тип, тип украинский, отличается особенной пылкостью, горячностью, у него инициатива забегаает вперед, прежде чем обдумать поступок и соразмерить его со своими силами, тот тип начинает действовать.

Все черты этого типа, физические и духовные, объясняются примесью к нему черных клобуков. Эти обитатели степей — кочевники, может быть, принесли в его характер и ту любовь к свободе, которой так отличается этот тип южно-русской народности. *НБУ НАН України. — Ф. 1. — Спр. 8089. — Арк. 1–6 зв.*

- 1 Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. 8086. Програма викладання на кафедрі російської історії. — Арк. 1–5.
- 2 Киреева Р. А. К. Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. — М., 1990. — С. 105.
- 3 Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. — Ф. 10. — Спр. 6598. План видання творів Антоновича. — Арк. Л. 1.
- 4 Невидані спогади В. Г. Ляскоронського за Володимира Боніфатійовича Антоновича як професора // Україна. — 1928. — Кн. 6. — С. 75.
- 5 Дорошенко Дмитро. Володимир Антонович: Його життя й наукова та громадська діяльність. — Прага, 1932. — С. 163.
- 6 Грушевський М. С. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 15.
- 7 Про першу лекцію В. Антоновича у Київському університеті залишилися спогади його учня, відомого історика і етнографа В. Щербини. Див.: Спогади колишнього студента про Київський університет 70–80-х років // Наше минуле. — 1919. — Ч. 1–2. — С. 64.
- 8 М. О. Максимович був не лише попередником В. Антоновича на терені української історіографії, але й мав значний вплив на становлення його як дослідника історії України. Про ставлення В. Антоновича до творчої спадщини М. О. Максимовича див.: Промова Антоновича на засіданні, присвяченому пам'яті М. Максимовича // Записки Юго-Западного отдела Русского географического общества за 1873 г. — Киев, 1874. — Т. 1. — С. 78–79.
- 9 Свою оцінку ролі М. І. Костомарова у розвитку вітчизняної історичної науки В. Антонович виклав у статті «Костомаров как историк» (Киевская Старина). — 1885. — Т. XII. — Кн. 5 — С. XXVI–XXXIV.
- 10 В. Антонович має на увазі польсько-українські стосунки.
- 11 До категорії бездержавних народів Антонович відносив і українців. Тезу про бездержавність як іманентну прикмету українського народу, вперше обґрунтував М. О. Бакунін у праці «Государственность и анархия», із змістом якої був добре обізнаний український історик.
- 12 Лекція написана до завершення об'єднання Німеччини.
- 13 Докладніші міркування про головні риси українського національного типу та його відмінності від польського і російського В. Антонович виклав у своїх лекціях з антропології. Фрагмент лекційного курсу був опублікований без відома вченого під псевдонімом «Низенко» одним із слухачів (О. Кониським) у львівському журналі «Правда» (1888. — Річн. XIX. — Ч. III. — С. 157–169). Передруковано у вид.: В. Антонович. Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. 196–210.
- 14 Дефініції Антоновича в галузі національної психології мають апіорний характер, оскільки не стверджуються відповідним фактологічним матеріалом.

Передмова до публікації лекцій та коментар

Олександра Киiana

ГРОМАДЯНИН І ФІЛОСОФ

Однією з характерних рис нашого сьогодення є активне прагнення заповнити білі плями історії, згадавши забуті імена українських діячів — науковців, письменників, духовної еліти. Проблеми сучасного етапу мають, радше, світоглядний характер. Неадекватне осмислення ситуації, неспроможність вибудувати стратегію поведінки, опираючись на успадковані національно-ідейні позиції, часто не дають обрати правильні орієнтири у житті. Вагомим і необхідним доповненням до історії української культури, зокрема філософії, є розробки філософських проблем мислителями української діаспори.

Серед них, перш за все, варто назвати В. Винниченка, Ю. Липинського, Д. Донцова, В. Чижевського, О. Кульчицького, М. Шлемкевича та інших.

Ім'я Миколи Івановича Шлемкевича — громадського діяча, філософа, публіциста маловідоме українській громадськості. Хоча більша частина його діяльності пов'язана з еміграцією, але світоглядна позиція відображає відданість ідеям незалежної України. Особливе місце у творчості він приділяє проблемам людського буття, щастя, українській ментальності, побудові ідеального суспільства.

М.І. Шлемкевич народився у с. Пилява на Поділлі у сім'ї священика. Дитячі роки і навчання в народній школі минули у с. Сновидові, звідки він перейшов до гімназії в Бучачі, а пізніше — у Львові, яку закінчив 1912 року. Продовжив своє навчання у Віденському університеті. Перша світова війна різко змінила його долю. Він змушений був повернутися додому, а 1915-го російські війська, відступаючи з Галичини, вивезли хлопця до Сибіру. Лише 1917-го повертається в Україну і бере активну участь в українській національній революції. З приходом більшовицької влади М. Шлемкевич переходить на нелегальне становище, а згодом виїжджає до Відня, де продовжує університетські студії. Тут весною 1926 року захищає докторську дисертацію «Сутність філософії». Ця наукова праця розглядала місце філософії у системі інших наук, її завдання, відношення філософії і науки. М. Шлемкевич, аналізуючи різні підходи у розумінні сутності філософії, формулює свій підхід до завдань філософії: «Це наука в своїй критичній і підготовчій функції: мішаний твір аналізу й інтуїції науки, мистецтва і релігії, — в метафізиці. Тому вона не стоїть ані за, ані понад, ані нижче інших ділянок. Вона живе в них, і навпаки — вони жи-

вуть у ній. Бо філософія — це властивий внутрішній сенс усіх тих символічних систем» [4,205]. Шлемкевич досліджував складові частини духовної культури, до якої він відносив науку, мистецтво, релігію.

На початку 30-х років М. Шлемкевич, крім громадської і публіцистичної діяльності, брав активну участь у політичній організації «Фронт національної єдності», був головним редактором журналу «Перемога» та членом редколегії газети «Українські вісті». Незабаром він розробив ідеологію «Фронту національної єдності».

Під час Другої світової війни він стає активним співробітником Українського Центрального Комітету в Галичині, який очолював В. Кубійович, і на його пропозицію зайняв посаду головного редактора спілки «Українське видавництво». З 1949 року М. Шлемкевич жив і працював у США. Брав участь у громадських рухах та розбудові мистецького життя. Створив організацію Союз українських національних демократів, завданням якого стала підтримка державного центру Української Народної Республіки в екзилі. Протягом 1953–1956 років вийшли друком головні його твори, присвячені різним галузям духовного життя: науці, політичній полеміці, публіцистиці.

Ідея духовного відродження людини через гармонізацію сутності та існування людини лежала в основі філософської позиції М. Шлемкевича. Він вважав, що національні цінності — українська культура, духовність, національна ідея — мають незаперечну теоретичну і практичну значимість. Дослідження названих цінностей, а саме їх аналіз важливий для формування своєї народності та відновлення втраченої честі і гідності особистості.

Особливостями національного характеру українця є поєднання індивідуалізму з ідеями рівності та неприпустимості насильства влади. У своєму філософському есе «Загублена українська людина» М. Шлемкевич подає глибокий аналіз причин духовної кризи «української душі», які він ділить на зовнішні, морально-етичні, психологічні, ментальні. Ця криза символізувала не тільки суспільний та моральний занепад, а й розвал внутрішнього характеру українського духу [3,51].

Зовнішні причини криються в геополітичному розташуванні України «на перехресті доріг», вона стає частим об'єктом чужих домагань. Це негативно відбилося на суспільному і духовному розвитку українців. Постійна економічна, особиста залежність та насадження чужої культури призвели до руйнування світогляду та життєвого ладу українців.

Одним з головних джерел духовної кризи М. Шлемкевич називає перекручення основних ділянок культури — світогляду і мистецтва. Світогляд у розумінні філософа — це розумова діяльність людини, а мистецтво — емоційно-чуттєва сфера душі.

Він писав: «Коли мислитель втрачає пафос правди, тобто ясності і виразності, логіки — задля блиску й дешевого успіху, то це вже криза людини» [3, 114]. Ідеалом великої людини, яка почала з ідеї вічної революції і виросла до ідеї вільно впорядкованого провідництва, для Шлемкевича був мислитель і письменник Іван Франко. Важливий вплив на падіння моральності українця мало відступництво від християнської моралі та підпорядкування абстрактним ідеям. Філософ закликав дотримуватися християнських настанов: «любити Бога, Божий образ, а найбільше любити людське в Ньому». Загальні засади «люби Бога над усе та люби ближнього свого як самого себе» повинні стати рушійною силою на сучасному етапі.

Філософ вважав, що причина стагнації особистості криється у внутрішньому розладі її душі. «Коли хочеш, людино, бути щасливою, мусиш вийти з тюрми власних переживань, думок, вийти з гетто своєї душі і самозакоханості» [3, 128]. Тобто у подоланні бездуховності значне місце займає внутрішній переворот душі. Велику роль надавав родині, саме з неї починається послаблення моральних зв'язків та загострюється почуття неповноцінності. М. Шлемкевич нагадує про старе сократівське гасло: коли людина опиняється віч-на-віч зі смертельною небезпекою, то тільки самопізнання або повернення до власних глибин душі її врятує.

Зважаючи не стільки на вплив історико-культурного процесу в світоглядному вимірі, а висвітлюючи політичні події через духовні виміри, М. Шлемкевич досліджував психологічні відмінності галичан і східних українців. На його думку, на заході притаманна перевага розумових чинників, суспільство більш консервативне, а на сході домінують ірраціональні емоційно-вольові рухи. Але це не означає, що галичани здібніші до революції від придніпрянців, а в останніх менше здорового глузду, ніж у галичан. Філософ писав: «...Галичани — скоріше, традиціоналісти, ніж революціонери, а легалізм, тяглість установ і життєвих привичок, що так вражали східних українців у революційні роки, тепер присипані крайніми гаслами і об'єктивними, дійсно революційними обставинами, мабуть, і досі залишилися в глибині душ питоменністю галичанства» [2, 43]. Віддаючи належне Галичині, її місцю в суспільному і духовному бутті України, Шлемкевич у той же час критично висловився стосовно галичан. Називає їх «не плем'ям геніїв і героїв, а плем'ям організованої пересічі». Їхнє завдання — помагати при раціональному оформленні ідей і починань багатої ними Східної України.

Серед причин занепаду українського суспільства М. Шлемкевич називає відсутність «сильної людини», провідника нації. Так, В. Липинський таку людину бачив у «хліборобській еліті», В. Винниченко — у «пролетарській», Д. Донцов — у «людині ірраціональної волі». Причиною «загубленості» українців у чу-

жому світі можна назвати і «прокляття духової неплідності», не було дороговказних ідей. М. Шлемкевич пише: «Ідея, а не атомна бомба, є найдужчою зброєю, але тільки тоді, коли за нею, за ідеєю, стоять якісь об'єктивності, соціально-економічні умови» [3,43]. Тому зростання розуму нації допоможе подолати духовну кризу. В незгодах і суперечках українців, нездатності діяти організовано криється причина втрати своєї державності. Прикладом є ідейна боротьба 20-х років, коли ірраціоналізм, алогізм, імморалізм українців загострили суспільну небезпеку.

З'ясувавши суть та причини моральної кризи «української душі», Шлемкевич вказує на чинники, які б сформували духовне обличчя нової української людини. Філософ, досліджуючи українську історію, виділив такі основні етапи становлення духовно зрілої особистості. На першому етапі висувається «гоголівська людина», яка при всій любові до своєї батьківщини та її культури забуває про своє і стає патріотом нової імперії. Наступний етап, названий Шлемкевичем — «сковородинська людина». Це глибокий людський тип, котрий не пристосовується до чужого світу, а у самовдосконаленні шукає нового кращого життя. Позитивною, на його думку, є «шевченківська людина», гасло якої — «Борітеся, поборете!» Така людина опирається на знання і справедливість, головною її рушійною силою виступає розум. Вона не приймає чужої дійсності, не ховається у власну душевну шляхетність, а створює новий світ на основі праведного закону. Прикладами такої людини М. Шлемкевич називає Г. Сковороду, Т. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського, В. Липинського, Д. Донцова — це справжні вчителі українського духу в добрі та злі.

М.І. Шлемкевич будує свою систему моральних цінностей, виходячи з того, що суспільство є пірамідою моральних ідеалів. Тому «моральна піраміда» повинна включати у себе систему цінностей «людини політичної», «людини ідеологічної», «людини героїчної». Основу цієї піраміди становлять ідеали «порядної людини». Вона звичайна, але саме її, а не героїв, революціонерів, ідеологів намагалися знищити насамперед тоталітарні режими. Маса порядних людей перетворюється у суспільство вищого ґатунку, яке є втіленням вищого морального ідеалу. Зразок суспільства «порядних людей» М. Шлемкевич бачив в українському суспільстві кінця ХІХ — початку ХХ ст.

В ідеальному суспільстві має існувати справедливий лад. Основними вимогами доброго ладу М. Шлемкевич проголошує розум, силу, постійність і тяглість. Об'єднання трьох ідей (демократії, провідницько-отаманської ідеї, монархії), на думку філософа, приведе до побудови ідеальної спільноти. Оскільки демократія звертає головну увагу на розум, провідництво — на силу, монархія — на тяглість. Філософ наголошує: «Ідейна не-

терпимість — це не наш стиль, або українська синтеза або громадянська війна» [5, 42].

На початку ХХ ст. головною стає ідея свободи. Бути вільною особистістю стало прагненням людини. У М. Шлемкевича ідеальне суспільство повинні творити вільні індивіди, які зберігають свою свободу та право на самовизначення. Важливими рисами українця мають стати ідейне багатство і лицарство у суперництві та співпраці ідей. Він проти дотримання такої світоглядної позиції, як «якось то буде», яка може призвести до втрати особистої незалежності. Вважає, що її треба замінити на героїчну — «contra spem spero». Гаслом гармонійної особистості має стати: «Жий, людино, в родині і для родини, в суспільстві і для суспільства, в світі і для світу».

Отже, характерною рисою філософії М. Шлемкевича є поєднання науки і політики. Центром його філософських роздумів є людина. Моральна криза «української душі» криється у порушенні рівноваги консервативного і революційного світу, зв'язку світогляду і мистецтва, в замиканні людини у власному світі думок. «Загублену» українську людину можна врятувати поверненням до християнської моралі, національних традицій, родинних зв'язків та внутрішнього самовдосконалення. Моральна людина — це та, метою життя якої є постійний пошук добра, краси, щастя та чітка політична орієнтація на справедливе суспільство.

---

¹ Огородник І.В., Огородник В.В. Історія філософської думки в Україні. — К.: Вища школа; Знання, 1999. — 543 с.

² Шлемкевич М. Галичанство. — Львів: За Вільну Україну, 1997. — 104 с.

³ Шлемкевич М. Загублена українська людина. — К.: Фенікс, 1992. — 158 с.

⁴ Шлемкевич М. Сутність філософії. — Париж; Нью-Йорк; Мюнхен, 1981. — 250 с.

⁵ Шлемкевич М. Українська синтеза чи громадянська війна. — Філадельфія, 1949. — 63 с.

Наталія Дорожинська

ДЛЯ ЧОГО ЛЮДИНІ ДАЄТЬСЯ ЖИТТЯ?

Риповнюється 75 років від дня народження українського церковного і громадського діяча, предстоятеля Української православної церкви, святійшого Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (в миру Михайла Антоновича Денисенка). Його біографія — яскрава і непересічна сторінка новітньої історії світового Православ'я. Пройшовши найскладніші часи радянського тоталітаризму, здолавши великі перепони, він проніс в своєму серці беззастережну віру Христу і чистоту віри, пройшов шлях від студента Московської духовної академії і ченця до Патріаршого гостинства, став одним із найзнаніших богословів.

Карби його біографії — викладач Московської духовної академії (1952—1956), інспектор Саратовської духовної академії (1956—1960), архимандрит і ректор Київської семінарії (1958—1960), керуючий справами Українського екзархату і настоятель Володимирського кафедрального собору в Києві (1960—1962), єпископ Луцький і вікарій Ленінградської єпархії, екзарх Середньої Європи, єпископ Вігеньський і Австрійський, з грудня 1964 — єпископ Димитровський і ректор Московської духовної академії, з травня 1966 — екзарх України і патріарший митрополит Київський та Галицький. Був місцеблужителем Московського патріаршого престолу. З 1996 — Патріарх Київський і всієї Руси-України.

Патріарх Філарет

Бесіда зі Святійшим Патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом.

— Ваше Святосте! Нині людська душа полишена напризволяще. Куди сьогодні податися людині в пошуках відповіді на болючі питання нашого недовгого буття на землі? Залишається Церква. Вона віками опікувалася душею людини, її моральними за-

садами, знаходила для неї слова утіхи й відповіді на найсокрівенніші запитання. Бо чого варте життя людини без віри?

— Справді, в наш час Церква залишається єдиною божественною установою, яка не тільки дає відповіді на важливі запитання життя і моралі, а й є тим середовищем, що в ньому людина здобуває силу, котра дає можливість виконувати заповіді Божі. Вона відкриває людині те, що їй потрібне не тільки для земного життя, а й взагалі для життя в цілому.

Що таке життя? Життя — це буття, яке дає Бог. Тому він є джерело буття, джерело життя. Він надав буття всьому творінню, він створив цей світ, і в цьому творінні вінцем стала людина. Тому життя — це найбільший дар Божий, який він дав своєму творінню. Він створив людину безсмертною, вічною, яка хоч і має початок свого буття, має початок життя, але кінця його не має. Ось чому людина, хоч і духовно-тілесна істота, але безсмертна — і душею, і тілом. Матерія, як ми знаємо, є незнищеною. Але якщо незнищенна одна її частина — матеріальна, то чому може бути знищена її друга частина — душа? Якщо ви встановили науково, що матерія незнищенна, тоді, за логікою, має бути незнищеною і друга частина. Смерть не припиняє ні буття, ні матерії, ні самої душі, смерть тільки розділяє духовно-тілесну природу на дві частини: тіло повертається в прах, але залишається матерією, а душа — до Бога. І в цьому розділенні духовно-тілесної природи людини вся її трагедія. Виникла вона внаслідок гріха. А гріх полягає в тому, що людина відокремилась від джерела життя через те, що відокремилась від життя, себто від Бога, джерела життя. Простий приклад. Будь-який прилад, механізм, хоч би й та ж лампочка, який відокремлений від джерела енергії, припиняє свою роботу. Так само і з людиною. Якщо вона втратила зв'язок з джерелом життя, вона помирає. А смерть, повторюю, — це розділення душі і тіла.

— Але в чому ж тоді полягає сенс життя?

— А полягає він у самому житті, яке вже є благом і саме в собі несе найприємніше. Тому людина хоче жити вічно, не хоче помирати. Ми це повсякчас відчуваємо. Коли людина вмирає, ми не радіємо, люди побиваються з плачами. А якщо людина плаче, уболює, то це означає, що смерть — розділення душі і тіла — є не природною, а природним є життя, яке саме в собі несе радість. Бо життя пов'язане з любов'ю. Саме по собі життя ще не дає радощів. Наприклад, тварини. Вони живуть, але вони не мають любові і тому їхнє життя тимчасове. Вони й не усвідомлюють цього, а людина усвідомлює. Чому? Тому, що вона є образом і подобою Божою. Як образ Божий, який полягає не в тілі, а в душі. До образу Божого в людини належать розум, почуття і воля. Оце і є образ Божий. Так ось, людина має життя-буття та образ у собі Божий, а цей образ Божий полягає насамперед у тому, щоб любити свого Творця і собі подібних, бо Він з любові створив цей світ. Тому й людина повин-

на любити свого Творця. Тож, якщо коротко говорити, то сенсом життя є саме життя та ще любов.

— Як ми з'являємося в цьому світі? Хто нас запрограмує на народження? Це турбота Бога про народження кожного зокрема чи воля випадку?

— Бог усе передбачає. І того, чого немає, насправді в Божому провидінні є. Як у Святому Письмі сказано: в Божій раді, у вічній раді все і неіснуюче існує. І тому зміни у Бога ніякої немає. Тому що в нього думки і наміри реально існують і втілюються у життя.

— То що ж таке життя? Існування всього живого; протилежне смерті, як за тлумачними словниками? Чи як за наукою: вища, якісно специфічна біологічна форма руху матерії, яка, за відповідних умов, закономірно виникає на певному етапі історичного саморозвитку матерії з нижчих (фізичної і хімічної) його форм, що життя відоме лише на Землі, де воно виникло приблизно 4,5 мільярда років тому? Для чого ми приходимо в цей світ? Чи ми кому потрібні? І як жити, як дотримуватись моральних берегів, аби не загубитися у цьому світі?

— Моє життя, ваше життя не відокремлене одне від одного. А з другого боку, наше життя не відокремлене від буття Бога. Людина сама не може існувати. Чому? Ні, не тільки тому, що, як пояснюють учені, вона істота соціальна, продукт і суб'єкт трудової діяльності і культури, що вирішальну роль у процесі становлення людини відіграли праця і виникнення виробничого колективу, що формування людини як особи можливе лише в суспільстві... Все це так, але тут не сказано головного. Людина не може існувати самотньою, бо як істота вона потребує життя в любові. А любов можлива, якщо є хтось іще, на кого можна вилити любов. І тому коли ви питаєте, чи потрібне моє життя для буття іншого, відповідь однозначна: потрібне. Чому? Та тому, що треба когось любити. Потрібен об'єкт любові. І таким об'єктом у житті людини є інша людина. І не тільки одна, а безліч. Так само, як і Бог не може без любові. Чому Бог єдиний, а існує в триєдиній сутності: Бог-Отець, Бог-Син і Бог-Дух Святий? Тому, що божественна любов Отця виливається на Сина, Сина на Отця, на Святого Духа. І це вічне коло любові, яке існує в самій Святій Трійці. І ця ж любов виливається і на людину. Взагалі, і це головне, вирішальне, — людина повинна існувати в цьому процесі любові. Без любові немає людини, немає її життя і самого сенсу її перебування в цьому світі. Тобто все тримається на любові.

— Як відомо, на війнах завжди наказують: сам загибай, а товариша виручай! Себто своє життя віддай за життя товариша, ближнього свого, а хіба життя ближнього дорожчіше за твоє? Чи вартий той, заради якого буде віддано життя, такого дарунка? То як же бути? Колись я прочитав у пресі моторошну історію: юнак урятував потопачу, а сам загинув. Жах у тому, що юнакові було двадцять рочків, а врятованій — вісімдесят сім! Стара вже

доживала свої останні місяці чи й дні. Багато хто питав: чи варто було віддавати 20 літ за 87? Скільки ще в юнака було б попереду життя та життя, а у врятованої його вже все одно не було. І водночас, ідучи на виручку ближньому, не будеш питати, скільки йому літ, і потім гадати: варто чи не варто його рятувати? Бо вийде, що приходить на допомогу можна лише молодим. Один казав: і чому я мушу чиясь життя рятувати, а своє губити? Хіба життя ближнього цінніше за моє? Але без взаємовиручки чого взагалі варте суспільство і його моральні принципи? Де тут золота середина? І чи є вона взагалі?

— Суть полягає в тому, що коли людина віддає своє земне життя за земне життя іншого, то це не означає, що вона припиняє своє існування. Було б нерозумно, якби не було вічного життя, віддавати його за когось. Як у вашому прикладі — 20-літній врятував 87-літню — було б не потрібно цього робити. Себто 20 років віддавати за 87. Але це якби не було вічного життя. А ми часом віддаємо життя за іншого, молодий віддає життя за старого, на війні солдат знає, що він може загинути, а рятує пораненого. І це є моральний закон. На чому все це ґрунтується? На вічному житті. Віддаючи своє життя, я не перестаю жити. Це перше. І друге: коли я віддаю життя, я виявляю любов, а Господь сказав: немає більшої любові, коли хтось покладе своє життя за життя ближнього. А любов дає людині померлій, але яка продовжує своє існування, блаженство у житті вічному. В цьому й полягає наша жертвовність. Адже помираючи, я знаю, що не припиняю свого існування, а моє вічне життя залежить від того, люблю чи не люблю. Коли я віддаю життя своє в ім'я любові, то, отже, я підготував свою душу для життя вічного. І тому не має значення, кого ти рятував — молодого чи старого.

— У Харкові, у віці 116 літ померла найстаріша жителька не лише України, а й усієї Європи — Парасковія Семенівна Натарсова. Лікарі поставили рідкісний діагноз: смерть настала внаслідок закінчення генетичного коду. Себто від старості, довгожителька повністю вичерпала свій життєвий ресурс. Микола Амосов колись оголосив, що, озброєний наукою і власним досвідом, розпочинає боротьбу за подовження життя. А перед смертю зізнався з гіркотою: боротьбу ту програв. «Не бійтеся жити. Живіть», — це були його останні слова. Академік Богомолець розробив цілу теорію подовження життя, а сам помер відносно рано. Моя бабуся, царство їй небесне! — в таких випадках, бувало, казала: скільки Бог мені вділив, стільки й житиму. І в цьому, мабуть, і криється відповідь на всі наші вічні запитання — теперішні і прийдешні.

— Відповідь зводиться до одного: що ми думаємо про припинення нашого земного життя? А тому ставимо питання, скільки нам прожити на землі — 116 років чи 20? Чи навіть 10 днів. Коли людина увійшла в буття, вона вже є вічна, і тому немає значення, коли вона помре — у 116 чи в 20 років. Має значення, в якому стані вона увійде у вічне життя. Чи вона увійде до вічного блаженства, чи для

вічного страждання? Бог дав людині життя, від нього й залежить тривалість нашого існування в кожному конкретному випадку. Але ви запитаете мене: а чому Він одному дає 20 років, а другому сто та більше? Між іншим, Біблія свідчить, що люди й по 900 років жили. Відповідь на це може бути лише одна: Бог краще знає, коли забрати від людини життя. Якщо вона готова для царства Божого, то Господь і забирає її рано. Якщо ж людина не готова до вічного життя, до царства Божого, то Бог дає людині довше життя — для покаяння. Щоб за цей час людина, покаявшись у своїх гріхах, увійшла у вічне життя вже очищеною. Для цього й існують страждання. Причиною страждань є гріх, але через такі страждання людина й очищається. Яким чином? Коли вона страждає і не бачить ніякого порятунку, тоді вона звертається до Бога. І тому такі страждання повертають людину до Бога. А всі намагання подовжити життя не мають ніякого сенсу. Ну, гаразд, це добра справа — лікувати хвороби, але ж все одно ви від смерті нікого не врятуєте, яких би не розробляли теорій і методів рятування. Все одно людина проживе рівно стільки, скільки їй дав Бог. Усе одно людина помре, і тому великого сенсу подовження життя немає. Особливо ж якщо це життя після 70 — 80 років. Чи життя хворої людини. Коли сам-один і лише хвороби, то це вже не життя, а, скоріше, муки, страждання, а чи варто чіплятися за страждання? Треба покладатися на волю Божу — скільки кому Господь поклав жити, стільки й проживеш.

— Вдруге нам не випадає жити, інакше ми уникали б, маючи певний досвід, багатьох, часом фатальних, помилок. Вдруге прожили б, безумовно, краще. А поки що, живучи вперше і востаннє, помиляємося. Не просте воно, таке просте життя, часом гірке і тяжке, стражденне, але загалом солодке, бо попри все йому альтернативи немає. Недарма ж вікова мудрість застерігає берегти життя як зіницю ока. Існує думка (досить поширена, особливо сьогодні, на тлі наших труднощів та негараздів), що людське життя, мовляв, нічого не варте. Має вартість лише твоє життя. І то лише для тебе. Ну, ще для твоїх рідних. А для інших ти, — що є, що тебе немає... Що від того, мовляв, зміниться в історії гомо сапієнс? Людство й не помітить, що когось передчасно втратило. А раптом життя кожного з нас — крім нас — комусь ще потрібне? І має вищий сенс?

— Справа в тому, що людина, яка народжується і входить в буття, з цього буття вийти не може. Навіть якщо б і хотіла. Багато є випадків, коли в дуже тяжкому душевному стані люди хочуть припинити своє існування, думаючи, що вони цим самим припинять буття. Правда, не стільки своє буття, як своє страждання. Але вони, навіть наклавши на себе руки, не припинять свого буття і не полегшать своїх страждань, адже після фізичних страждань надійдуть страждання самої душі, яка не зникає. Тому кожна людина повинна знати: вона безсмертна, вона створена Творцем для вічного життя. І від цього вічного життя нікуди не дінеться. Я наведу такий простий

**Патріарх Філарет після вручення ордена святого Володимира проректору
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Івану Дроботу**

приклад. Люди ідуть на кладовище до похованих близьких — моляться, поминають, плачуть. Але виникає запитання: якщо людина померла і припинила існування, то скажіть, який сенс приходити на могилу? Що це дає? Ви прийшли до якоїсь порожнини, до якогось небуття. Але те, що ми робимо, ми робимо інстинктивно. Чому? Бо наша природа не може змиритися, що близька людина щезла без сліду. Хоч вона й померла, але наш розум, наша душа, наше серце вірять, що вона існує. І справді, якщо логічно подумати: ми приходимо на могилу тому, що ми любимо померлу людину. А якщо в нас є любов до неї, то скажіть, як можна любити неіснуюче? Й оця любов, яка залишається в людині, є доказом того, що померла людина продовжує своє існування, але вже в іншому світі.

Церква до чого закликає? А до того, що люди, які нагрішили, можуть виправити своє гріховне життя. Треба звернутися до Бога. Тільки він зітре гріховність, що накопичилась у людині — ось таке виправлення помилок можливе. Іншого — не дано. Бо другого життя не буде. Це одне й те саме життя, але в інших умовах — відокремлення душі й тіла, проте це є явище тимчасове. Спаситель прийшов для того, щоб оновити нашу природу, повернути її до того стану, в якому вона була. З цим давайте жити і радуватися життю — найбільшому дарунку Бога людині.

*Розмовляв
Валентин Чемерис,
письменник*

З НАЙДАВНІШИХ УКРАЇНСЬКИХ ЧАСОПИСІВ

Після закриття першого українського журналу «Украинский вестник» у 1819 р. Україна не мала жодного журнального видання аж до 1824 р., коли почав виходити «Украинский журнал» (1824 – 1825) періодичністю двічі на місяць. Вийшло 44 номери. Редагував «Украинский журнал» викладач Харківського університету, літератор О.В. Склабовський. Поряд із традиційними рубриками (наука, література та «суміш»), у 1825 р. з'явилися рубрики політичних вістей та огляду столичних журналів.

У першому номері журналу редактор наголошував на двох принципах, якими керуватиметься редакція. По-перше, зауважуючи, що «конечно, для Русского все Русское понятно», він іде далі, стверджуючи, що «что ближе к нам по месту, характеру и самому названию. Так, например, для жителя Украины как ни занимательны все русские журналы; но он, без сомнения, с большею охотою и любопытством читал бы такие, которые принадлежали бы собственно Украине» (№ 1, С.1). Саме таким і став друкований орган, який почав виходити у Харкові.

Другий принцип, охарактеризований редактором у першому числі, полягав у тому, що «...в Украинском журнале особенное внимание обращено будет на критический разбор лучших произведений отечественной поэзии, при руководстве самого строгого беспристрастия...».

Справді, за невеликий термін існування журналу тут друкувалося чимало матеріалів про історію й етнографію України, культурне життя Харкова, була широко представлена літературна критика, причому розглядалися переважно українська література, а також теоретичні літературознавчі твори, зокрема була опублікована фундаментальна розвідка П. Гулака-Артемовського «О поэзии и красноречии», де визначається пріоритетність поезії перед усіма видами мистецтва за силою її впливу на розум і почуття людини: «Из всех изящных искусств поэзия, самая богатейшая, поскольку она есть искусство творческое, в действиях свободная и в коренном значении своего названия сосредотачивающая в себе все прочие, производит удивительное действие в душе нашей и торжествует над нашею волею...». У статті О. Склабовського «О подражании» порушується одне з найдискусійніших на сьогодні питань: про взаємини між мистецтвом і дійсністю, їхню взаємодію, значення генія і роль природи при створенні поезії.

У статті О. Токарева «О лживых мнениях относительно поэзии и красноречия» теж ідеться про вельми значиму і теж актуальну й сьогодні проблему: яку ж мету ставить перед собою поезія? «Утверждать, что удовольствие есть главная цель поэзии, значит унижать сие благородное искусство: ибо удовольствие есть только средство, избираемое поэзиею для вернейшего достижения цели. Истинная цель ея есть нравственное усовершенствование человека». Дослідник справедливо зауважує про етичну функцію поезії (очевидно, мистецтва взагалі), заперечуючи уявлення про неї як про розвагу. Гадаємо, він не відкидає тут естетичну функцію її, бо ж вона не є ідентичним поняттям до поняття «удовольствие», а містить у собі значно глибший зміст: навчити людину розуміти прекрасне. Справді, й заперечення, і ствердження О. Токарева звучать актуально, бо й сьогодні точиться полеміка між тими, хто не хоче бачити виховних завдань літератури, зводить її роль до розваги, приємної саме тому, хто розважається, та тими, хто говорить про етичний пафос мистецтва як першорядне його завдання.

В «Украинском журнале» з'явилася низка перекладних матеріалів літературно-теоретичного змісту, зокрема статті «О Поэзии» (із Мормонтеля), яка надавала пріоритету пануванню в поеті уяви й почуття, які, проте, мають бути освітлені розумом, тобто про філософічність як важливу рису поезії.

Велику увагу приділяла редакція «Украинского журнала» проблемі тогочасної критики. Так, одне з визначень її основних рис за висловленням І. Срезневського: критика «во 1) научает нас правильному суждению об эстетических творениях, без всяких личностей и пристрастий; 2) она не только не охладит в нас чувствований к изящному, но еще более разгорячит оныя и усилит; 3) она в самих нас, если мы хотим быть писателями, увеличит силу воображения и подкрепит оную силою рассудка». Як бачимо, І. Срезневський основними рисами критики вважає її об'єктивність, увагу до естетичних якостей твору і навіть уміння підняти творчий тонус, спонукати до письменства, навчати основ його читача критичного твору («Несколько замечаний писателю словесности российской» №14, 1825 р.).

Саме на сторінках «Украинского журнала» з'явилася друком перша велика літературно-критична стаття, цілком присвячена українській літературі — «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии» І. Кулжинського (№ 1, 2, 3 за 1825 р.). Стаття цілком перейнята утвердженням самобутності української літератури.

Всупереч шовіністичним судженням про несаможитність нашої мови автор впевнено доводить і її прадавність, і її повну окремішність: «...с довольно достоверностию можно заключить, что язык малороссийский есть древнее особенное наречие языка славянского, принадлежавшее полянам, северянам и, может быть, другим еще соседним поколениям». І. Кулжинський переконливо

стверджує про давнішність української мови стосовно багатьох інших слов'янських мов, оскільки в ній є безліч слів, відсутніх у далеко пізніші часи в інших близьких нам народів.

Автор статті, розвиваючи далі свою національну ангажованість, стверджує, що Київська Русь була українською державою, а отже, й література цього періоду теж українська. «По сему же драгоценному праву наследства малороссияне смело могут называть неизвестного певца Игорева — своим стихотворцем». Яке сміливе твердження, що протистояло офіційній великодержавницькій ідеології, яка відбирала в Київської Русі її історичне право вважатися державою українською, що активно заперечував придворний історіограф М. Карамзін. І. Кулжинський з інтелігентною іронією звертається до фальсифікаторів історії, вимагаючи серйознішого підходу до неї: «О неизвестная далекая древность! Каким опасным камнем преткновения ты можешь быть для самолюбивых историков!.. Кто знает? Может быть, самый Баян имеет теперь своих потомков между нами в окрестностях Киева, Любеча или Чернигова».

І. Кулжинський звертає увагу на ніжність української мови, вважаючи, що «сія нежность скрывается в самых первоначальных элементах слова», але ці якості мови «лучше можно чувствовать слухом и сердцем, нежели выводит из утонченных теорий».

І. Кулжинський дає й конкретні оцінки новітній українській літературі: творам С. Климовського, Г. Сковороди, І. Котляревського.

Характеризуючи Г. Сковороду, автор робить спробу розповісти про нього як про людину і як про письменника. Він вважає головними мотивами його творчості уславлення Бога й мирного, добродійного життя. Спосіб життя Сковороди, його людські якості (очевидно, вміння бути людиною незалежною, яку, справді, світ не міг упіймати в свої лабета багатства, чинопочитання, брехні й несправедливості) видаються дослідникові значнішими від його творчості: «Сковорода славен для Малороссиян более поэзией своей жизни, нежели своими песнями».

Високо оцінюючи «Енеїду» І. Котляревського, автор висловлює впевненість у її безсмерті, в тому, що інтерес майбутніх поколінь до неї не згасатиме.

В «Украинском журнале» досить часто друкувалися народознавчі статті: описи звичаїв, обрядів, народних свят. Так, у статті «Иван-Купало» поетично, образною мовою описане прадавнє свято Купала, який «во времена идолопоклонства у русских и других некоторых славян почитался богом плодов земных» (№ 12, 1824. — С. 317). І хоч автор розцінює це свято як «суеверие», «как плод заблуждений грубого ума и легковерного сердца в людях непросвещенных», проте змальовує його із захопленням, милуючись людьми, котрі, святкуючи, оживають серцем, стають красивішими зовні й духовно піднесеними, щасливими.

У журналі було надруковано й чимало історичних документів, літературно-критичних та художніх творів, які засвідчують передову політичну позицію, більше того — громадянську мужність видавців.

Так, у розділі «Малороссийская старина» побачили світ «копии подлинных бумаг» гетьманів Юрія Хмельницького, Івана Скоропадського і навіть документи, підписані тим, кого в Росії проклинали як зрадника «Его Царскаго Пресветлаго Величества войска Запорожскаго Гетман Іоаннь Мазепа» (№ 19 — 20, 1824).

На сторінках журналу час від часу з'являються імена ворогів самодержавного ладу. Так, в анонімній рецензії на вільнолюбну поему К. Рилєєва «Войнаровский» ідеться про поєднання в одній особі поета і громадянина. Прочитавши рядки поеми:

Ты не увидишь в ней искусства,
Зато найдешь живые чувства:
Я не поэт, а гражданин, —

рецензент висловлює впевненість, що читачі «почувствуют особенное уважение к сочинителю, который старается соединить в себе оба сии священные названия: поэт и гражданин».

В «Украинском журнале» друкувалися й сповнені вільнолюбного звучання вірші В. Розаліона-Сошальського та «першого декабриста» В. Раєвського, який на той час уже знаходився в ув'язненні. О. Склабовський надрукував його вірші «Картина бури», «Песнь невольника», в яких поетизуються «не тільки активні сили природи, які змітають на своєму шляху все гниле, віджиле, а й бурі соціальні»; вірші, в яких бере слово борець проти царизму.

«Украинский журнал» знали далеко за межами університетського Харкова. На сторінках «Соревнователя просвещения и благотворения» та «Отечественных записок» відзначався місцевий колорит більшості матеріалів, і особливо високо оцінювався відділ критики, який вів цілеспрямовану підтримку молодій українській літератури.

Вельми показово й те, що вже в 50-ті роки XIX ст., оцінюючи «Украинский журнал», «Отечественные записки» твердили: «Здесь уже господствовала строгая наука в настоящем смысле этого слова» («Отечественные записки», 1855. — Т.105. — С.35). Так було сказано про літературознавчі статті, теоретичні матеріали з питань розвитку літератури, мистецтва. Звернімо увагу, через тридцять років після написання, видруковані в «Украинском журнале» дослідження, не втратили своєї значимості, як у більшості випадків не втратили вони її й до сьогодні.

У 1825 р. «Украинский журнал» припинив своє існування і на п'ять наступних років Україна залишилася без періодичних видань.

Евген Призовский,

доктор філологічних наук

ПРОКЛАДАВ ДОРОГУ В КОСМОС

Хіба ж не прикро, що й сьогодні, у незалежній Україні, ми не знаємо і не шануємо своїх геніїв? Для багатьох із нас, зізнаймося, стало відкриттям ім'я творця електронного телебачення, сина великого українського поета, Бориса Грабовського. А чи багато ми свого часу могли знати про світового рівня відкриття в космонавтиці і ракетобудуванні цілої когорти українців? Так, йдеться про Миколу Кибальчича, який робив креслення і розрахунки першої космічної ракети на стіні тюремної камери; про героя Вітчизняної війни 1812 року генерала Олександра Засядька —

Валентин Глушко

нащадка запорозьких козаків-гармашів. Це його ракети у війні з Туреччиною, які, між іншим, мали принцип «катюші» Другої світової війни, відіграли визначальну роль у результатах військових дій.

А ще згадаймо Костянтина Едуардовича Ціолковського. Про нього зазвичай пишуть як про «видатного російського вченого і винахідника». Чому ж ми так легко віддали його сусідам? Адже Костянтин Ціолковський — прямий нащадок Северина Наливайка, родом з Гусятин на Поділлі. Батько його народився на Рівненщині і мав прізвище Ціолковський-Наливайко. До речі, брат вченого підписувався подвійним прізвищем.

Згадаймо ще чи не найяскравішу зірку на науковому космічному небосхилі полтавця Юрія Шаргея-Кондратюка. Не забудьмо й про те, що четверо генеральних конструкторів радянських ракетно-космічних систем, завдяки яким уперше в світі було запущено штучний супутник Землі, космічний корабель з людиною на борту, досягнуто Місяця, Венери і Марса, створено унікальні орбітальні станції, ракети-носії, нарешті, ракетно-ядерний щит СРСР — Сергій Корольов, Михайло Янгель, Володимир Чоломей і Валентин Глушко — були українцями. А з 22 генеральних (головних) конструкторів, які очолювали 10 основних конструкторських бюро СРСР і країн СНД протягом 40 років космічної ери, одинадцяттеро

мають стосунок до України (хто народився, хто навчався, а хто працював...). Ось їхні прізвища: В. Глушко, А. Ковтуненко, С. Конюхов, С. Корольов, С. Крюков, А. Недайвода, М. Решетнев, Ю. Семенов, В. Уткін, В. Чоломей, М. Янгель...

І коли нині з ім'ям академіка Сергія Павловича Корольова люди пов'язують епохальні події цивілізації: запуск першого штучного супутника Землі, політ на Місяць і Венеру, політ у космос Юрія Гагаріна, то про його побратима і сподвижника Валентина Петровича Глушка широкий загал знає значно менше.

Справді, в УРЕ, т. 3 про Валентина Глушка написано дуже скупо: академік АН СРСР з 1958 року, конструктор першого в світі електротермічного двигуна (1929 — 1933) і перших вітчизняних рідинних реактивних двигунів РРД (1929 — 1931). Запропонував нові компоненти пального для РРД. Ось і все. Решта — інформація про його нагороди та депутатство. Не більше і в «Советском Энциклопедическом Словаре» за 1982 рік...

Тим часом Валентин Глушко — автор 222 наукових праць і статей з питань ракетно-космічної техніки, зокрема двигунобудування, двічі Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державних премій, удостоєний золотої медалі імені К. Ціолковського. Це визнання славетного вченого, а яким був шлях до цього визнання?

Валентин Глушко народився в Одесі. Середню освіту отримав у 1924 році, закінчивши профтехшколу. Саме цю школу і в тому ж році закінчив й Сергій Корольов. З тією різницею, що С. Корольов отримав спеціальність будівельного робітника-черепичника, а В. Глушко — після піврічної практики на заводі гідравлічної апаратури, отримав посвідку слюсаря і токаря.

Треба було обирати дорогу в житті. 15-річного хлопця захопили романи французького письменника Жюль Верна, а згодом — праці Костянтина Ціолковського «Дослідження світових просторів реактивними приладами» та «Поза Землею». Про це він написав ученому. Між ними зав'язується листування. Так, в листі до Костянтина Едуардовича від 26 вересня 1923 року Валентин Глушко писав, що проект міжпланетного і міжзоряного подорожування цікавить його «вже більше двох років». В іншому листі від 8 березня 1924 року він ще впевненіше стверджує, що міжпланетні подорожі «є моїм ідеалом і цілєю мого життя, яке я хочу присвятити цій великій справі, на думку про яку я наштотхнувся досить-таки дивним чином. Уже три роки як я кожную вільну хвилину присвячую їй». Ось таке зізнання. Ціолковський надсилав йому книги. Нагадуємо, що вченому було тоді 67 років, а Валентинові — 15 — 16 років.

Саме тоді він ознайомився з працями Костянтина Ціолковського і Юрія Кондратюка, який повторив низку експериментів видатного вченого і розробив власну теорію подолання космічних просторів. Наслідком цієї наукової діяльності стала книжка «Завоювання міжпланетних просторів», видана 1929 року з передмовою професора Ветчинкіна. Один примірник книжки Юрій Кондратюк на-

діслав К. Ціолковському, один — Перельману, автору книги «Міжпланетна подорож». Невдовзі Юрій Кондратюк отримав листи-подяки від Ціолковського і від Перельмана, котрий повідомив, що книжкою зацікавилася група лєнінградських інженерів на чолі з відомим ракетником Тихомировим. До цієї групи входив і випускник Лєнінградського університету Валентин Глушко.

Пізніше він напише: «Поряд з використанням праць Ціолковського з великим інтересом ми вивчали багату новими ідеями цікаву книгу Кондратюка...».

Отож дороги трьох великих українських учених перетнулися у часі. Після закінчення Лєнінградського університету Валентина Глушка запросили на роботу до Лєнінградської газодинамічної лабораторії. Фактично з цього часу Валентин Петрович Глушко почав займатися ракетними двигунами.

1929 року Глушко створив електричний ракетний двигун, який було використано значно пізніше — в 1964 році — для забезпечення орієнтації та корекції траєкторії на кораблі «Восход» і автоматичної станції «Зонд-2». Він був придатний для космосу, за межами земного тяжіння. В 1930 році вчений починає займатися конструюванням рідинно-реактивного двигуна. Власне, без двигуна такого типу мрія людства сягнути космосу залишалася б «fata morgana»... Тому у вересні 1933 року на базі Лєнінградської газодинамічної лабораторії та московської групи з вивчення реактивного руху під керівництвом Сергія Корольова засновано перший у світі Реактивний науково-дослідний інститут, де й були створені ракети на бездимовому порохі, ракетні снаряди для штурмовиків Люшина і легендарні «катюші»... Саме тоді вперше зустрілися Корольов і Глушко...

Але настали страшні часи репресій. Керівників інституту арештували за звинуваченнями у шпигунстві та зв'язках з іноземними агентами.

У березні 1938 року арештували і Валентина Глушка, дещо пізніше — в червні — Сергія Корольова. Їх не розстріляли, але змусили працювати у режимних конструкторських бюро в системі НКВС. Головним конструктором такого ВКБ став Валентин Глушко в Казані, де розгорнув роботи над створенням реактивного пришвидшувача для літака.

Коли справа з ракетними пришвидшувачами налагодилася, 1944 року Валентина Глушка достроково, за рішенням Президії Верховної Ради СРСР, звільнили з ув'язнення.

У тому, що СРСР вийшов з Другої світової війни переможцем, є чимала заслуга використання неперевершеної на той час зброї — реактивних снарядів «катюш», створених конструкторським генієм Валентина Глушка...

«Катюша» — народна назва безствольних систем реактивної артилерії, витвір наукової думки Валентина Глушка. У 1957 році пріоритет на винахід цієї зброї розглядався (за згодою Хрущова)

в судовому порядку. Глушко говорив так: «Є влада, то нехай розв'язує». Треба сказати, що сторону Глушка представляв Сергій Корольов. Суд визнав, що це винахід Глушка.

Після війни Валентину Глушку дали можливість розширювати свої дослідження, і він зі своїм КБ переїхав у Хімки під Москву. 18 жовтня 1947 року в Радянському Союзі було успішно запущено першу балістичну ракету. А далі були двигуни для ракетоносіїв — «Восток», «Космос», «Протон», «Союз», «Енергія» — найпотужніший у світі ракетоносій, що може доставити на орбіту вантаж вагою 100 тонн.

Саме за ці фантастичні розробки Валентина Петровича Глушка було удостоєно найвищих державних нагород, а в 1958 році обрано академіком Академії наук СРСР.

Академік, беззмінний керівник відділу рідинних і електричних двигунів і ракет, творець ракетно-космічних систем Валентин Петрович Глушко є уособленням великого генія людини, яка реалізувала фантастичні мрії багатьох землян про завоювання далеких просторів Всесвіту.

В Одесі встановлено бюст Валентині Глушці, а Федерація космонавтики Росії запровадила Золоту медаль імені Валентина Петровича Глушка.

Пам'ятаймо і ми про нього, великого Конструктора, бо то наша національна гордість, слава України.

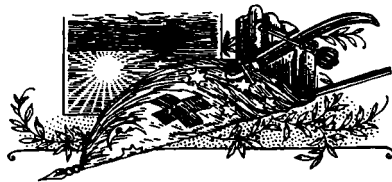
---

1 Глушко В.П. Об НЛО, о науке и о многом другом, с этим связанным // «РАУАН». — Алма-Ата. — 1990. — 35 с.

2 Глушко В.П. Путь к ракетной технике. Избранные труды. — М.: Машиностроение, 1977. — 504 с.

3 Романов А.П. Ракетам покоряется пространство. — М.: Политиздат, 1976. — 112 с.

*Василь Шендеровський,
доктор фізико-математичних наук*

КОНСТРУКТОР АРХИП ЛЮЛЬКА

XX століття подарувало людству цілу низку епохальних відкриттів, що зумовило небувалий раніше науково-технічний прогрес. Багато цих досягнень науки і техніки знайшли своє втілення також у становленні та розвиткові космонавтики й авіації... З'явилися суперпотужні літаки «Конкорд», «Боїнг», «Антей», «Руслан», «Мрія»... А ще військові... Фантастичні витвори людського генія.

Поява перших літаків, які піднялися у повітря на початку XX століття, зумовила інтенсивний розвиток таких наукових дисциплін, як аеродинаміка, газодинаміка, науки про міцність конструкцій і матеріалів, без яких не могло існувати літакобудування. Створюються конструкторські бюро, які вирішують найскладніші проблеми, зокрема й розроблення потужних двигунів.

Після завершення Другої світової війни в ракетній індустрії знову чільні місця посіли українці: конструктор космічних систем Сергій Корольов, конструктор ракетних двигунів Валентин Глушко, винахідник крилатих ракет Володимир Чоломій, творець унікальних військових ракет СС — Микола Будник, конструктор двоконтурних турбореактивних авіаційних двигунів Архип Михайлович Люлька...

В радянські часи імена генеральних конструкторів були суворо засекречені, патентів на їхні геніальні творіння не видавали, про їхню титанічну працю знало хіба що невелике коло людей, а енциклопедії, довідники подавали скупі інформації про них. Але хто скаже про колегу краще, аніж близькі друзі, однодумці. «Архип Михайлович Люлька, — видатна особистість в історії світової авіації. Безмежна інженерна інтуїція, конструкторський талант зробили його основоположником

Архип Люлька

практичної реактивної авіації. Природжений керівник, чарівна людина, він захоплював людей, кликав за собою на постійний творчий пошук; сам здатний все життя горіти, він запалив яскраве полум'я у серці понадшвидкісної авіатехніки», — так сказав про творця турбореактивних двигунів Архипа Люлька його побратим Сергій Християнович.

Архип Люлька став піонером нового кардинального підходу в побудові авіаційних двигунів. Вже в 30-х роках, коли швидкості військових літаків підійшли до межі 400 – 500 кілометрів за годину, стало зрозумілим, що поршневий двигун себе вичерпав і це твердження висловив рядовий інженер Архип Люлька. До того ж впевнено оголосив, що зможе сконструювати такий двигун, який дасть можливість літакам подолати надзвукову швидкість і піднятися до стратосфери. Це буде принципово новий двигун — повітряно-реактивний. Термодинамічна схема такого двигуна розроблялася вченими ще в 20-х роках ХХ ст.

Народився Архип Люлька в селі Саварка, тепер Богуславського району на Київщині в бідній селянській родині. Батько Архипа, повернувшись із солдатської служби, одружився з багатодітною вдовою Олександрою Бебешко. До п'яти вдовиних дітей незабаром додалося ще троє, найстаршим серед них був Архип. У семирічному віці він залишився без матері, яка померла від тяжкої хвороби. На руках батька залишилося восьмеро дітей. Батько хотів бачити їх освіченими і тому всі діти вчилися в сільській семирічній школі.

У тяжкі роки громадянської війни, рятуючись від голоду, прийшли у Саварку викладачі київських вузів: математик Михайло Кравчук та поет Дмитро Загул. У 1919 – 1921 роках Михайло Кравчук був викладачем і директором школи. Саме ці дві непересічні особистості прищепили селянським дітям любов до поезії та математики. Без перебільшення можна сказати, що саме вони підтримали Архипа Люлька в найтяжчий період його життя, адже через п'ять років після смерті матері трагічно загинув його батько. Архипу було 12 років. Опікуном над малолітніми дітьми став найстарший у сім'ї, одружений на той час, Антін Бебешко.

Після семирічки Архип Люлька вступає до профтехшколи у Білій Церкві. Закінчивши її, склав іспити до Київського політехнічного інституту, але не пройшов за конкурсом. Рік напруженої самопідготовки — і в 1927 стає студентом механічного факультету Київського політехнічного інституту.

По закінченні інституту Архипа Люлька зарахували аспірантом при Харківському науково-дослідному інституті промислової енергетики. Не закінчивши аспірантури, іде працювати інженером-дослідником на Харківський турбінний завод. А далі в життя Архипа Люльки втрутився його величність випадок.

Із комсомольською путівкою Архипа посилають у Харківський авіаційний інститут, де він працює на кафедрі авіаційних двигунів. Саме тут народжуються думки, що вік поршневих двигунів вичерпався. Спочатку молодий дослідник мріяв створити паротурбінний двигун, але подальша праця показала нереальність ідеї. Архип Люлька дійшов геніальної думки використати для поступального руху реактивну тягу від стисненого і нагрітого газу, що виривається назовні з величезною швидкістю.

Але ж від ідеї до реалізації ой як далеко, а ще коли доводиться ламати стереотипи. До того ж шаленів репресіями зловісний 1937-й рік.

Архип Люлька сповідував у житті принцип — «...ні перед якими труднощами не пасувати і добиватися перемоги». Його підтримує завідувач кафедрою аеродинаміки, відомий вчений, академік Григорій Проскура. Вчена рада інституту рекомендує обговорити матеріали проекту з експертами в Москві. Архип Люлька отримує підтримку і схвальні відгуки професора Володимира Уварова, Комітету по винаходах. Але на заводі справа не пішла, реалізація ідеї турбореактивного двигуна загальмувалася.

Архип Люлька їде до Москви, аби потрапити на прийом до наркома авіапромисловості. Вислухавши молодого конструктора, нарком запитав: «А яку швидкість можна отримати за допомогою вашого ТРД?» «900 кілометрів за годину, а в перспективі ще більше...» — була відповідь.

Нарком терміново скликав провідних фахівців і на нараді, яка тривала до ранку, Люльку призначили керівником проекту по ТРД і перевели з Харкова до Ленінграда. Новий реактивний двигун без гвинта обіцяв переворот в авіатехніці.

Але почалася війна. Коли постала загроза блокади Ленінграда, Архипа Люлька разом з групою спеціалістів евакуювали на Урал. Частина креслень він забрав із собою, частину креслень та деталей закопав на Кіровському заводі. Він вірив, що його двигун буде потрібний й після завершення Великої Вітчизняної війни.

Якийсь час Архип Люлька працював на Челябінському тракторному заводі, де вдосконалював повітроходи у танках. Але через рік Наркомат озброєнь і керівництво авіаційної промисловості знову повернулися до якнайшвидшої реалізації ідеї створення ТРД. Це зумовлювало ще й те, що в небі почали з'являтися німецькі реактивні винищувачі «Мессершміди», що літали зі швидкістю 860 кілометрів за годину. Люлька відкликали до Москви. Звіди направили літаком у супроводі винищувачів у блокований фашистами Ленінград. На щастя, вдалося вивезти закопані креслення, вузли і агрегати ТРД. Роботи продовжилися в невеличкому місті Билимбай, а з 1943-го року в Москві в Центральному інституті авіаційних двигунів. А ще через три

роки Архип Люлька очолив бюро по конструюванню реактивних двигунів.

Не раз він власноруч усував технічні неполадки. При цьому любив говорити українською мовою: «Ну, що, хлопчики, доведеться лізти мені!» Вони були впевнені, що конструктор ліквідує будь-яку неполадку, знайде рішення щодо вдосконалення технічного вузла.

У липні 1946 року за успішні стендові випробовування вітчизняного турбореактивного двигуна С-18 головний конструктор Архип Люлька та його найближчі сподвижники були нагороджені орденами.

В лютому 1947-го року двигун ТР-1 пройшов державні випробовування. Оцінка випробовувачів засвідчувала, що робота двигунів ТР-1 вигідно відрізняється від німецьких двигунів і забезпечує надійний політ літака у всіх режимах швидкостей і висотах до 9 тисяч метрів.

У п'ятдесятих роках з'являється авіаційний двигун серії АЛ (Архип Люлька). Вперше реактивний двигун став носити ім'я свого творця.

На початку 50-го року турбокомпресорний стартер Архипа Люльки отримав популярність, як найнадійніший і наймалогабаритніший. Це був один із кращих у світі стартерів, на нього Архип Люлька та ще кілька конструкторів отримали уперше в радянській науці патент.

На літаках з двигунами Люльки було встановлено понад десять світових рекордів.

1969 рік. Авіаційний салон Ле Бурже біля Парижа. Після його закінчення в одній із статей відмічалось: «На 29-му міжнародному салоні авіації та космонавтики була присутня численна московська делегація (понад 200 осіб), серед яких — найвидатніші представники ракетного літакобудування, зокрема і генеральний конструктор Архип Люлька. Не дивлячись на те, що його ім'я маловідоме широким колам на Заході, немає сумніву в тому, що він — один із найвидатніших спеціалістів — творців авіаційних двигунів».

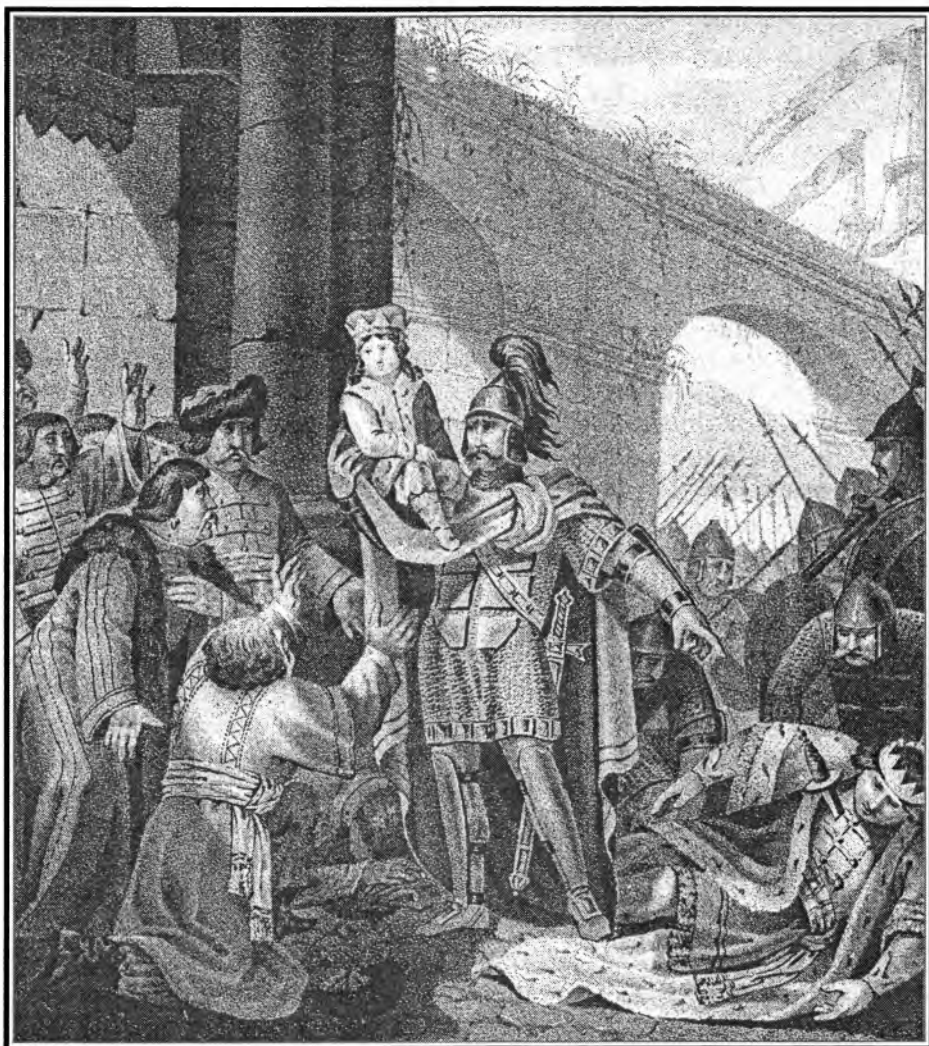
Архип Люлька був великим творцем, великим конструктором, але разом з тим, він ніколи не забував свій рідний край, завжди послуговувався своєю рідною мовою. Він часто приїжджав у Саварку, зустрічався з земляками. В Саварці любили щирого, привітного, завжди упевненого в собі Архипа Люльку. Тут вдячно пам'ятають його і нині. Створили музей Архипа Михайловича. Часто навідуються туди діти, школярі, численні гості...

В родині Архипа Люльки виросло троє дітей. Його сини Вячеслав і Володимир, донька Лариса пішли батьковою стежкою — стали фізиками, інженерами і дослідниками, продовживши справу батька.

Немає сьогодні відомого вченого серед нас. Пішов він із життя, похований у Москві. Але піднімімо голови, коли пролітають з гуркотом у небі сріблясті стріли літаків і згадаймо, що життя в них вдихнув наш славетний земляк — наш славетний Архип Люлька.

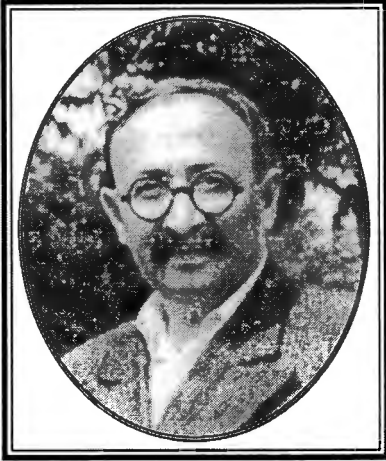
Василь Шендеровський,
доктор фізико-математичних наук

Історія очима художника

Василь Верещагін. Олег перед Києвом

ЗРІЄ САД З ЙОГО ДУШІ

Микола Гришко

Його ім'я оспівували поети-сучасники: Володимир Сосюра, Максим Рильський, Олекса Новицький.

Це його, відомого академіка, засновника ботанічного саду Національної Академії наук України Миколу Миколайовича Гришка, академік Дмитро Гродзинський назвав поетом рослинного світу.

Він створив сад-красень над Славутичем, і сад цей став не лише зеленою скарбницею нашої України, а й живим пам'ятником своєму творцеві. Сьогодні Ботанічний сад носить ім'я Миколи Гришка.

Трохи історії. Ще в далекі двадцяті роки ХХ ст. один з найвидатніших ботаніків світу, президент ВУАН у 1922 – 1926 рр. Володимир Іполитович Липський, який взяв у 1918 р. найактивнішу участь в організації Української Академії наук, задумав створити у Києві ботанічний сад, вважаючи це першочерговим завданням у галузі природничих наук.

Створення такого саду площею понад 1000 гектарів планувалося на території Голосіївського лісу. В. Липський розробив детальний план саду, який мав стати найкращим садом у світі.

Але цьому плану не судилося збутися. Пізніше В. Липський порушив питання про виділення землі на мальовничих схилах Дніпра, де заклали перші колекційні ділянки деревних і чагарникових порід. Але під час німецької окупації майже всі насадження були вирубані. У березні 1944 р. створення Ботанічного саду Академії наук України доручили Миколі Миколайовичу Гришку, який присвятив цій справі 19 років свого творчого і наукового життя.

Академік Микола Гришко зумів сказати своє слово у кожній із галузей біологічної науки.

Микола Миколайович Гришко народився у Полтаві в сім'ї військових. «Але доля склалася так, що батько служив у Владикавказі і був тоді штабс-капітаном, а ми з братами Колею і Борисом виховувалися у сім'ї дідуся по материній лінії у гарному будиночку, біля якого був гектар саду», — згадує у спогадах

сестра Миколи Миколайовича, Анфіса. Рід Гришків походить із шляхетної козацької старшини, серед предків був Грицько Пантюха-Зарубайленко — писар Січі Запорізької. По батьковій лінії всі родичі були військовими.

Та недовго тривало щасливе дитинство. Мати захворіла на сухоти, і одного разу покликала всіх дітей до своєї кімнати, перехрестила кожного (а було в сім'ї трійко дітей) і сказала: «Будьте чесними, правдивими і щасливими». А наступного дня її не стало, було ж їй всього тридцять, а Миколі — лише десять років. Вихованням дітей опікувалися бабуся і дідусь. Коли хто сумував, дід твердив: «Найкращий друг людини — книга, а до бібліотеки (яка у нього була дуже велика) завжди хід відкритий». Удома всі розмовляли українською мовою, хоч сім'я була дворянською.

По закінченні навчання у кадетському корпусі 1917 р. у Владикавказі Микола Гришко вступив до гімназії, а потім до Сільськогосподарського інституту в Харкові. Через брак коштів невдовзі змушений був його залишити. І тільки в 1923 р. відновив навчання, але вже у Полтавському сільськогосподарському інституті. З листопада 1925 по вересень 1929 р. Микола Гришко працює викладачем генетики, селекції, насінництва і дослідної справи у Майнівському сільськогосподарському технікумі на Чернігівщині.

Молодий викладач вже 1927 р. надрукував свою першу наукову працю, а невдовзі з'являється створений ним підручник з генетики українською мовою.

Микола Миколайович був першим ученим, який описав культурну флору Північного лісостепу України, зокрема зернові та овочеві культури.

Наукова праця захопила молодого вченого і вже 1931 р. Микола Гришко очолив відділ генетики і селекції Всесоюзного науково-дослідного інституту конопель у Глухові.

Його працю високо оцінили і нагородили у 1936 р. орденом Леніна. До слова, така деталь. Коли Сталін побачив ім'я Миколи Гришка у списку тих, кого мали нагородити орденом «Знак пошани», він написав: «За особливі досягнення і заслуги у виведенні конопель академіка Гришка нагородити орденом Леніна». У тому ж році Миколі Гришку присудили вчений ступінь доктора сільськогосподарських наук без захисту дисертації, а через рік звання професора.

Невтомно працює вчений і на ниві освітянській. Він очолив кафедру генетики і селекції в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка. В 1933 р. вийшов його підручник українською мовою «Курс загальної генетики». У 1938 р. разом з професором Делоне він випустив підручника «Курс генетики» російською мовою, який вважався одним з кращих підручників для вищих навчальних закладів. Його перевидали в Юго-

славії сербською мовою. У 1939 р. Миколу Гришка обрали дійсним членом Академії наук УРСР і доручили керівництво Інститутом ботаніки Академії наук.

Але перед цим українській науці довелося пережити трагічний період, зумовлений ідеологічною боротьбою антинаукових сил на чолі з Трохимом Лисенком.

Лисенківська епопея розпочалася у грудні 1935 р., коли на четвертій сесії Академії сільськогосподарських наук імені Леніна (ВАСГНІЛ) відбулася дискусія між лисенківцями і класичними біологами. Проте до цієї події було знято з поста Президента ВАСГНІЛ академіка Вавілова. Другий диспут відбувся у жовтні 1939 р. з ініціативи журналу «Под знаменем марксизма».

Не залишився осторонь цієї боротьби й Микола Гришко, який активно боровся з апологетами Лисенка і ніколи не відмовлявся від своїх наукових переконань.

На початку Другої світової війни М. Гришко був директором Інституту ботаніки АН Української РСР, головою відділу біологічних наук. Разом з Академією наук України його евакуювали до Уфи, де він очолив Чишлинську селекційну станцію. Після звільнення Києва від фашистів, він повернувся додому і активно взявся за створення академічного ботанічного саду. Проте Трохим Лисенко не забув позицію українського біолога-генетика.

У результаті виступів лисенківців на зібранні Академії наук УРСР 4–6 жовтня 1948 р. академік Палладін змушений був оголосити: «Звільнити дійсного члена Академії наук УРСР Гришка Миколу Миколайовича від виконання обов'язків голови Відділу сільськогосподарських наук». Це був тяжкий удар для ученого, який присвятив своє життя генетиці рослин. Розраду він знаходив на численних колекційних ділянках виплеканого ним Ботанічного саду, який відтепер став альфою і омегою його життя.

Зазначимо, що за особистої участі Миколи Миколайовича Гришка сюди було завезено понад 800 сортів троянд, бузку та інших оранжерейних рослин з Німеччини. Наслідки досліджень з інтродукції та акліматизації нових для України деревних, чагарникових та декоративних квіткових рослин було підсумовано у фундаментальних працях Миколи Миколайовича Гришка цього періоду.

І ось у травні 1964 р. красень-сад було відкрито.

Як у краплі води відбиваються Всесвіту тони,
Так збираються тут краєвиди всієї землі.
І від гува застиг монастир архаїчний Іону
І спинилися з подиву в льоті гзвінкім журавлі,

— так відгукнувся на відкриття саду Максим Тадейович Рильський.

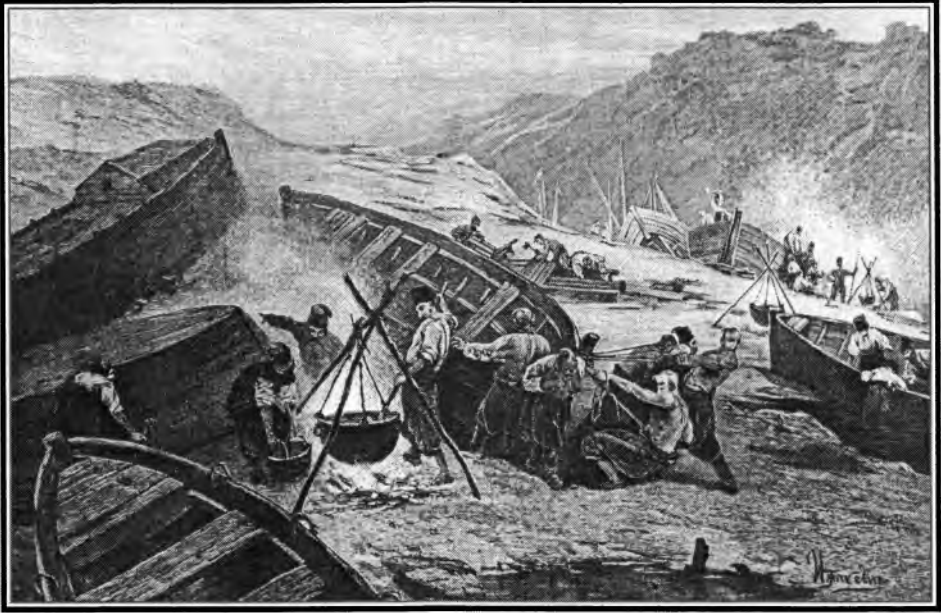
Василь Шендеровський,

доктор фізико-математичних наук

В ЙОГО КАРТИНАХ— ВІЗІЯ УКРАЇНИ

Народний художник України Іван Сидорович Їжакевич (1864 – 1962) прожив довге, сповнене повсякденною творчою працею життя. У якій би галузі мистецтв він не працював — іконопису, живопису, графіки, — завжди був провідником високих мистецьких традицій своїх попередників — Т. Шевченка, Л. Жемчужникова, І. Соколова, К. Трутовського, які присвятили свою творчість Україні, яку палко любили.

Народившись у бідній, безземельній сім'ї в селі Вишнополь Уманського повіту на Київщині і відчувши в собі любов і хист до малювання, він у дванадцятирічному віці вступає до іконописної школи при Києво-Печерській лаврі. З 1882 року продовжив навчання у художній школі Миколи Мурашка, зокрема у відомих педагогів і художників Харитона Платонова та Івана Селезньова. У 1884 р. його прийняли вільним слухачем Петербурзької Академії мистецтв. Щоб платити за навчання, Іван Сидорович влаштувався ілюстратором петербурзького журналу «Живописное обозрение». Малюнки на українські сюжети принесли йому популярність. Художник став співпрацювати з іншими петербурзькими журналами, такими як «Север», «Иллюстрация», «Солнце России» та інші. Навчатися довелося у вечірні години. Досить згадати, що українська тема посідала значне місце у творчості багатьох художників. Неодноразово звертався до образів та побуту своєї батьківщини і видатний художник Ілля Рєпін. В Україні тривалий час жили і творили провідні майстри російського мистецтва: М. Ге, Г. Мясоедов, М. Ярошенко. Не дивно, що творчістю І. Їжакевича зацікавилась редакція найпопулярнішого журналу «Нива», яка стала постійно замовляти йому виконання ілюстрацій на тему України. Отримавши посвідчення викладача малювання в середніх школах по закінченні четвертого курсу Академії, художник перейшов на постійну творчу працю до «Ниви». Треба зазначити, що плідна праця тривала 29 років, аж до перевороту 1917 року. Віртуозний майстер малюнка в пошуках історичних і побутових матеріалів для своїх композицій багато подорожував Україною. Зокрема побував на Київщині, Полтавщині, Запоріжжі, степовій Україні. Всюду його цікавила старовина й побут земляків, тому повернувшись до Петербурга, він привозив своєрідні репортажі з сільського весілля, життя пасічників, зображував лірників, писанкарів, чарівну українську природу тощо. Так, народні ве-

І. Іжакевич. Приготування козаків до походу

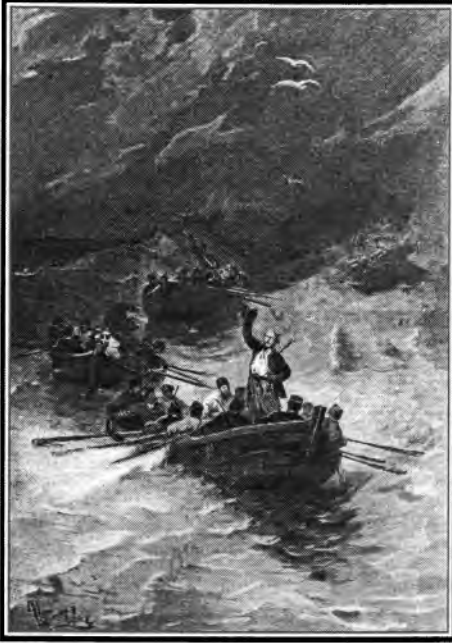
сільні обряди знайшли відображення в композиціях «Зустріч зятя з тещею», «Весільні подарунки молодим», «Ідуть на весілля», «В останній день весілля» та інші. Значне місце серед ілюстрацій займають побутові сцени: «На пасіці», «На Дніпрі» («Збирання лози для плетіння кошиків»), «Вечір на хуторі», «Біля колодязя» («Зустріч парубка з дівчиною»), «Дідова хата» й інші. Художник закарбував для нас колоритні народні типи: «Український косар», «Чумак», «Закуримо», «Сліпий лірник з поводирем».

Любов Івана Сидоровича до історичного минулого батьківщини сприяла появі на сторінках «Ниви» таких сюжетів, як «Запорожець», «Приготування козаків до походу», «Повернення козаків з морського походу», «Запорожці у розвідці», «У засідці», «Язика впіймали», «Максим Залізняк» та багатьох інших.

Кожен святковий номер журналу наповнювали сюжети, які змальовували релігійно-народні свята: «Ворожіння перед Новим роком», «Престольний празник в українському селі», «Крашення» («Розмальовування писанок»), «Йордань на Україні» та інші.

У 1890-ті роки І. Іжакевич дебютує як ілюстратор літературних творів, серед яких значне місце й особливого значення набувають малюнки до творів Т. Шевченка. На сторінках «Ниви» з'являються його ілюстрації до поем «Причинна», «Катерина», «Гайдамаки», до вірша «Перебендя» і до драми «Назар Стодоля». Близькі за сюжетом до творчості Т. Шевченка й малюнки «Український кобзар» і «Повернення козаків з морського по-

**І. Їжакевич. Повернення козаків
з морського походу**

І. Їжакевич. У засідці

ходу» — своєрідна ілюстрація до вірша «Гамалія». Вже в цих ілюстраціях І. Їжакевич продемонстрував глибоке розуміння характеру, сутності творчості Кобзаря. Всього в останнє десятиліття ХІХ ст. було створено одинадцять ілюстрацій до творів Шевченка, які одразу отримали широку популярність. Поява цих творів у часи, коли українська мова і література були під забороною, після виходу реакційних царських указів 18 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, сприймалося як виклик тогочасній владі, нагадували про бунтівний дух великого поета-революціонера. У 1902 році у Вятці вийшла невелика книжка «Мотиви поезій», переклади з «Кобзаря». На її обкладинці і в тексті цієї книжки було відтворено один із малюнків Івана Їжакевича.

Його кращі малюнки відзначаються виразністю ліній і розмаїттям композиційних прийомів. Прискорюючи процес праці, художник сам наносив малюнок на дошку, затим майстри ксилографії готували її до друкування.

На межі ХІХ — початку ХХ століть поживавлюється культурне життя в Києві. Наприкінці 1890-х років сюди повертається І. Їжакевич. Він виконує настінні розписи Покровської церкви, та особливо багато роботи чекає його в Києво-Печерській лаврі. На початку ХХ століття під його керівництвом були розписані виступи кріпосної стіни; сюжет розпису — собори святих Ближніх і Дальніх печер. Художник узяв активну участь у роз-

писах Трапезної церкви, разом з учнями лаврської школи Ф. Коновалюком, В. Шуришковим, В. Луконіним, О. Судоморою та іншими розписував інтер'єр церкви Всіх Святих над економічною брамою Києво-Печерської лаври.

У 1905 році Івану Їжакевичу запропонували посаду вчителя іконописної школи. Проте у вересні 1906 року внаслідок напруженої й складної роботи з розписами Трапезної церкви І. Їжакевич був вимушений залишити викладацьку роботу. Іконопис талановитого художника увійшов до скарбниці лаврського малярства й не втратив своєї принадливості й сьогодні.

У 1909 році виник задум побудови пам'ятника героям Берестецької битви 1651 року. У 1914 році будівельні роботи було завершено. На білій мурованій стіні з декоративними зубцями, що відгороджувала із заходу територію козацького меморіалу, знаходилося дев'ять намальованих на мідних листах картин Івана Сидоровича, на яких були відображені окремі епізоди Берестецької битви. Після вивезення їх у 1915 році окупаційними австро-угорськими військами до Австрії, доля цих мистецьких творів невідома. Окрасою Георгіївської церкви-пам'ятника є велика, заповнена одноярусним іконостасом арка, яку й нині заповнює намальована І. Їжакевичем на металевих листах картина «Голгофа». Праворуч і ліворуч царських врат та у верхньому поясі над іконостасом — ікони його ж пензля. В експозиції музею «Козацькі могили», відкритого у 1967 році, є також живописні твори І. Їжакевича, зокрема портрет селянина.

Разом з відомими діячами культури М. Коцюбинським, М. Лисенком, С. Васильківським, О. Сластьоном, М. Пимоненком, С. Світославським І. Їжакевич брав активну участь у 1910 і 1911 роках у роботі журі міжнародного конкурсу на проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві.

Як один з основоположників у галузі книжкової графіки, ілюстрував переважно твори української класичної літератури — поезію, прозу Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського. У 1911 році до 50-річчя з дня смерті Шевченка у київському видавництві «Час» вийшли деякі твори поета. В окремих виданнях поем «Причинна» і «Гамалія» вміщено ілюстрації Їжакевича.

У 1920-х роках художник активно працює в галузі станкового живопису, пише картини на теми історії і побуту українського народу. Цьому сприяє широке розгалуження історичних і краєзнавчих музеїв. Як художник, що послідовно відстоював і розвивав реалістичні традиції, Іван Сидорович у середині 20-х років увійшов до складу Асоціації художників Червоної України (АХЧУ). На художній виставці в 1927 р. він представив цикл ілюстрацій із тринадцяти аркушів до «Катерини» Шевченка.

«Шевченкіана» займає у творчості І. Їжакевича чільне місце і є окрасою провідних музеїв країни. «Хата батьків Шевченка в селі Кирилівка» написана за етюдом з натури, виконаним у 1921 році, «Катерина» 1925 року — експонуються в Національному музеї українського мистецтва; пізніші повторення й варіанти «Катерини» — у Харківському державному музеї образотворчого мистецтва, Одеській державній картинній галереї та Будинку-музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

У 1933 — 1934 роках І. Їжакевич створив такі масштабні картини, як «Гайдамаки оволодівають Уманню», «Т. Г. Шевченко в майстерні у В. Ширяєва», «Перебендя» (Будинок Т. Г. Шевченка в Києві). Наступного, 1935 року написано картину «Тарас Шевченко — пастух» («Мені тринадцятий минало») — зберігається в Національному художньому музеї України. Повтори й варіанти цього твору — в Національному музеї Т. Шевченка і в Будинку-музеї Т. Шевченка в Києві. Цього ж року виконано й «Зустріч Т. Г. Шевченка з сестрою Яриною» і «Похорони Т. Г. Шевченка».

До 125-ої річниці з дня народження Т. Шевченка Їжакевич ілюстрував ювілейне видання «Кобзаря». Понад тринадцять малюнків складають цикл ілюстрацій, виконаних у 1937 — 1938 роках до цього видання.

1945 роком датовано полотно І. Їжакевича «Цар Давид і його «лагідність» (за поемою Т. Шевченка «Царі») — Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка.

У повоєнні роки художник знову ілюструє твори Шевченка. Свої роботи в галузі книжкової ілюстрації він виконує спільно зі своїм учнем Ф. З. Коновалюком.

Майстерність І. Їжакевича-портретиста в усій повноті виявилася в автопортреті художника (1930), який передає пильний погляд уважних очей, підкреслюючи гострий розум і лагідну вдачу. Знаходиться він у Національному художньому музеї України.

Петро Нестеренко,
мистецтвознавець

Любов – це знак життя

Цією рубрикою започатковуємо публікацію перлин української поезії, які засвідчують: в основі стосунків людства загалом, а українства зокрема, є любов — найвище і найцінніше почуття.

ПІСНЯ

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув чорні очі...
Повій, вітре, з полуночі!..

Між ярами там долина,
Там біленька хатина;
В тій хаті голубонька,
Голубонька-дівчинонька...

Повій, вітре, до схід сонця,
До схід сонця, край віконця;
Край віконця постіль біла,
Постіль біла, дівча мила.

Нахилися нишком-тишком
Над рум'яним, білим личком;
Над тим личком нахилися,
Чи спить мила – подивися.

Як спить мила, не збудилась,
Згадай того, з ким любилась,
З ким любилась, і кохалась,
І кохати присягалась...

Як заб'ється їй серденько,
Як дівча здохне тяженько,
Як заплачуть чорні очі,
Вертай, вітре, к полуночі!..

А як мене позабула
Та нелюба пригорнула,
Ти розвійся край долини,
Не вертайся з України!..

Вітер віє, вітер віє,
Серце тужить, серце мліє,
Вітер віє, не вертає,
Серце з жалю розпукає.

Стенан Руданський

ЛЮТИЙ

ПН ВВ СР ЧТ ПТ СБ НД

						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29

1 — 190 років тому помер український і російський історик, археограф і бібліограф Микола Бантиш-Каменський. Народився 27 грудня 1737 р.

• 125 років від дня народження українського військового діяча Миколи Капустяньського. Помер 19 лютого 1969 р.

2 — 950 років тому помер великий князь Київський Ярослав Мудрий. Народився бл. 978 р.

• 60 років тому було звільнено від німецьких окупантів Луцьк і Рівне.

3 — 140 років від дня народження українського письменника, громадського діяча Володимира Самійленка. Помер 12 серпня 1925 р.

• 75 років тому у Відні завершив роботу Перший конгрес українських націоналістів, який організаційно оформив ОУН (Організацію Українських Націоналістів) і обрав керівником полковника Євгена Коновальця.

4 — 510 років тому помер український вчений-філософ, медик, інтелектуал епохи Відродження Юрій Дрогобич. Народився бл. 1450 р.

• 150 років від дня народження українського письменника, актора і театрального діяча Сидора Мидловського. Помер 18 липня 1916 р.

7 — 200 років від дня народження українського історика, поета і етнографа Миколи Маркевича. Помер 21 червня 1860 р.

• 115 років від дня народження українського громадського і політичного діяча, журналіста Михайла Єремєєва. Помер 16 вересня 1975 р.

• 85 років від дня народження українського історика, нумізмата Володимира Зварича. Помер 5 грудня 1998 р.

8 — 140 років від дня народження українського історика Федора Тітова. Помер 20 грудня 1936 р.

• 90 років тому в Монреалі було створене українське видавництво «Новий світ».

- 9** — 160 років від дня народження одного із найвідоміших російських правознавців, публіциста Анатолія Коні, який довгий час працював в Україні. Помер 17 вересня 1927 р.
- 120 років тому помер український археолог Олександр Люценко. Народився 12 серпня 1806 р.
  - 100 років тому розпочалася російсько-японська війна.
  - 60 років тому помер український військовий діяч, президент Українського військово-історичного товариства у Варшаві Марко Безручко. Народився 31 жовтня 1873 р.
- 11** — 85 років тому Симон Петлюра очолив Директорію УНР.
- 75 років тому підписано Латеранські статті, якими визнано незалежну державу Ватикан на території Рима.
  - 15 років тому відбулася установча конференція Товариства української мови імені Тараса Шевченка (Всеукраїнське товариство «Промісвіт»).
- 12** — **Трьох святителів: Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого.**
- 80 років тому польська поліція закатувала видатну діячку українського жіночого руху, одну з організаторів жіночого загону Легіону українських січових стрільців Ольгу Басараб. Народилася 1889 р.
- 13** — 850 років тому помер великий князь Київський Ізяслав Мстиславович. Рік народження невідомий.
- 250 років від дня народження французького дипломата Шарля Телейрана. Помер 1838 р.
  - 120 років від дня народження українського історика Наталії Полонської-Василенко. Померла 8 червня 1973 р.
  - 100 років від дня народження українського громадського і політичного діяча Данила Скоропадського. Помер 22 лютого 1957 р.
- 14** — 1130 років тому помер слов'янський просвітник св. рівноапостольний Кирило. Народився бл. 827 р.
- 15** — **Стрітєння Господнє.**
- 440 років від дня народження італійського вченого Галілео Галілея. Помер 1642 р.
  - 150 років від дня народження українського і польського композитора Юліуша Зарембського. Помер 25 вересня 1885 р.
  - 120 років від дня народження українського історика-правника Віктора Новицького. Загинув у катівнях НКВС 14 жовтня 1938 р.
  - 85 років тому Українська Національна Рада ухвалила Закон про впровадження української мови у спілкуванні і діловодстві державних закладів.
  - 15 років тому було завершено виведення радянських військ з Афганістану, де за роки окупації загинуло понад 14 тис. радянських солдат і офіцерів.
- 16** — 175 років від дня народження українського історика, громадського і культурного діяча Ісидора Шараневича. Помер 4 грудня 1901 р.
- 17** — 440 років тому помер італійський скульптор, архітектор, художник, поет, автор численних творів на релігійну тему Буонарроті Мікеланджело. Народився 6 березня 1475 р.
- 60 років тому завершено ліквідацію німецьких військ в районі Корсунь-Шевченківського.
- 18** — 865 років тому помер великий князь Київський Ярополк Володимирович. Народився 1082 р.
- 20** — 115 років від дня народження українського композитора Левка Ревуцького. Помер 30 березня 1977 р.
- 21** — Міжнародний день рідної мови.
- 220 років тому розпочалося будівництво порту і міста Миколаєва.
  - 85 років газеті «Вечірній Київ».
- 22** — Міжнародний день підтримки жертв злочинів.
- 190 років від дня народження польського етнолога, фольклориста, автора численних праць про народний побут в Україні Оскара Кольберга. Помер 3 червня 1890 р.
- 23** — День захисника Вітчизни.
- Початок великого посту.
  - 430 років тому в Україні вийшла друком книга І. Федорова — «Апостол».
  - 95 років від дня народження діяча українських визвольних змагань, теоретика націоналізму Петра Федуна. Загинув 21 грудня 1951 р.
- 25** — 110 років тому помер український історик церкви, церковний діяч Михайло Малиновський. Народився 20 листопада 1812 р.
- 50 років тому помер український письменник Юрій Яновський. Народився 27 серпня 1902 р.
  - 40 років тому помер український скульптор Олександр Архипенко. Народився 30 травня 1887 р.
- 27** — 340 років тому поляки розстріляли українського військового і державного діяча, полковника Івана Богуна. Рік народження невідомий.
- 70 років тому в Києві було здійснено районування міста і утворено чотири міські районні ради — Ленінську, Сталінську, Жовтневу та Петровську.
- 28** — 115 років від дня народження українського військового і політичного діяча, генерал-хорунжого армії УНР Павла Шандрука. Помер 15 лютого 1979 р.

ЄВГЕН КОНОВАЛЕЦЬ: БҮТИ ТВОРЦЯМИ АБО ЖЕРТВАМИ ІСТОРІЇ

Чільне місце в історії боротьби за соборну, суверенну Україну належить організаторові Української Військової Організації (УВО) та Організації Українських Націоналістів Євгену Коновальцю. Упродовж багатьох років радянською історіографією його діяльність однозначно оцінювалась як «заклятого ворога українського народу», «лідера українських буржуазних націоналістів».

Навчаючись у гімназії, а згодом в університеті, Є. Коновалець, як і більшість свідомої молоді, працював у товаристві «Просвіта», вважаючи, що на той час це була єдина можливість дати народові знання рідною мовою та збудити його національні почуття. Як організатор студентського просвітницького гуртка виступав з рефератами на зібраннях селян, налагоджував діяльність читалень тощо. Зокрема, у рідному Зашкові, що на Львівщині, зініціював будівництво «Народного дому», де розташувалися бібліотека, кредитна спілка, крамниця.

Є. Коновалець був членом Українського студентського союзу, який об'єднував студентські товариства по всій Австрії. У 1913 р. його, як представника Націонал-демократичної партії, обрали до головної управи союзу на II Всеукраїнському з'їзді. Коновалець виголосив доповідь «Справа самостійного українського університету у Львові». Запропонована ним резолюція визначила мету й завдання студентства і всієї української громадськості, і проголосувала, що «українська молодь не зрікається ніяких способів боротьби, які в даній хвилі могли б причинитися до здобуття самостійного українського університету у Львові». Вимога українського студентства набула широкого розголосу серед громадськості

Євген Коновалець

завдяки опублікуванню доповіді в часопису «Наша школа», що його видавала «Учительська громада».

Помітний вплив на формування державно-соборницького світогляду Є. Коновальця мав Д. Донцов, який, рятуючись від переслідування царського уряду за участь у революції 1905 р., з групою молодих політичних емігрантів прибув до Львова. Донцова запросили виголосити доповідь на цьому ж з'їзді. Темою його виступу стало «Сучасне політичне положення нації і наші завдання». Завдяки знайомству з теоретичними працями та особистому спілкуванню з Д. Донцовим Є. Коновалець ще більше утвердився в своїй думці в необхідності боротьби за самостійну, соборну Україну.

Значного досвіду політичної боротьби за українську справу Є. Коновалець набув у період свого перебування як представника студентства в Тіснішому народному комітеті, де обговорювалися та вирішувалися найактуальніші питання української політики. Юнак мав змогу спілкуватися з визначними галицькими політиками, зокрема з головою Націонал-демократичної партії К. Левицьким, громадсько-політичними діячами Є. Олесницьким, Т. Окуневським, В. Охримовичем, Є. Петрушевичем, В. Бачинським, Л. Чельським, І. Кивелюком, В. Панейком та ін.

«Контакт і знайомство з людьми того кола, — згадував пізніше Є. Коновалець, — дали мені щойно змогу зрозуміти гаразд принцип соборності України і керуватись ним опісля як основною засадою у моїй дальшій праці».

З початком Першої світової війни Є. Коновальця призвали до австрійської армії. Після чотиримісячної старшинської підготовки у складі похідної сотні відбув на Карпатський фронт. У 1915 р. в одному з боїв на горі Маківці хорунжий австрійської армії Є. Коновалець потрапив у російський полон, де його застали революційні події 1917 р.

Перебуваючи в далекому російському степовому містечку Чорний Яр, а згодом у Царицині, Є. Коновалець спілкувався з полоненими українськими січовими стрільцями. Закладені в довоєнні роки ідеї боротьби за соборну незалежну Україну знайшли своє втілення в організованій полоненими українцями Царицинській Українській Раді. Незабаром рада виросла в численну організацію, розгорнула просвітницьку роботу, сформувала з наддніпрянських військовополонених український батальйон.

Є. Коновальця та його однодумців не полишала думка про те, що їм у цих умовах потрібно себе «приготувати, щоб бути корисним для свого народу в таку історичну пору». У липні 1917 р. Є. Коновалець прибув до Києва. Ознайомившись зі станом справ в Україні, він повернувся до табору, розповів про події в місті полоненим галицьким стрільцям. Невдовзі група колишніх стрілецьких старшин виїхала до Києва, а Є. Коновалець налагодив зв'язки з членами Галицько-буковинського комітету допомоги жертвам війни, який там діяв.

Наприкінці жовтня 1917 р. у Києві відбулося віче галичан і буковинців. Є. Коновалець у своєму виступі наголосив на нагальній потребі створення західноукраїнської військової частини для боротьби за возз'єднання всіх українських земель.

Зі згоди Центральної Ради 12 листопада 1917 р. було створено Галицько-буковинський курінь січових стрільців. Тоді ж була видана «Відозва гуртка старшин західних земель», яка закликала добровольців вступати до куреня. Відозву підписали І. Лизанівський, Р. Дашкевич, Є. Коновалець, Ф. Черник, М. Низькоклон, І. Чмола, О. Лисенко. Командиром куреня було призначено О. Лисенка, а невдовзі — З. Дідушка.

Курінь у перші дні свого існування, як й інші військові частини, перебував під впливом «демократизації» армії. Стрільці мітингували, створювали солдатські ради, комітети. У цей час до Києва прибули старшини українських стрільців Д. Герчанівський, П. Пасіка, В. Кучабський, А. Мельник, Р. Сушко та інші, які вступили до куреня рядовими стрільцями. З метою створення боездатного військового формування 19 січня 1918 р. було скликано віче січових стрільців, яке засудило процеси розпаду української армії і ухвалило керівництво куренем досвідченими бойовими старшинами замість солдатських рад. Командиром обрали Є. Коновальця, помічником — А. Мельника. Також була обрана Стрільцька рада, на яку покладалося завдання бойової підготовки і матеріального забезпечення куреня. Щоб не закривати вступу всім бажаним, курінь перейменували на Перший курінь січових стрільців.

Є. Коновалець та Стрільцька рада гаряче взялися за створення міцної боездатної військової частини. Перш за все постало завдання виховання січових стрільців з огляду на те, що боротьба велась насамперед за національно-політичне визволення й державну незалежність України у складі усіх українських земель. Україні потрібна була морально здорова, міцна армія для оборони та розбудови власної держави. Одним з основних принципів, проголошених стрілецькою радою, був такий: «Самостійна Українська Народна Республіка, зложена з усіх українських земель, із таким внутрішнім устроєм, який вирішить вільна воля українських громадян без впливу війська з його насильницьким багнетом».

Необхідно зауважити, що в часи діяльності Центральної Ради у Києві перебувала значна кількість військ, які спочатку зголошувалися їй захищати, як загалом і Українську Народну Республіку, а потім здебільшого здеморалізовані більшовиками, при першій же небезпеці відмовляли їй у підтримці, проголошували нейтралітет або переходили на бік більшовиків.

Член Центральної Ради М. Ковалевський, оцінюючи стан тодішніх українських збройних сил, у своїх спогадах відзначав військові здібності Є. Коновальця, який «почав відігравати досить значну роль уже в перших місяцях революції 1917 р. Він виявляв тоді великий організаційний хист, організуючи першу сотню січо-

вих стрільців... Ця перша галицька формація дуже корисно відрізнялася від наших українських стихійно створених частин не тільки зовнішнім, так би мовити, муштрованим виглядом, але й своїм високим національно-моральним станом і дисципліною». Ця сотня завдяки енергійним діям Є. Коновальця незабаром розгорнулася у полк у повному бойовому складі. «В багатьох відношеннях цей полк січових стрільців був зразковим і став прибічною гвардією голови Української Центральної Ради й уряду».

Можливо, що саме щира ідейна відданість січових стрільців українській справі переконала М. С. Грушевського у необхідності сформуванню військо з українських січових стрільців на випадок захисту української революції. «...З огляду на велику цінність галицьких січових стрільців, що організувались в Україні з військовополонених і відігравали важливу прислугу в боротьбі з більшовиками, дуже бажано було в даній хвилі дістати такі січові дружини з Австрії», — писав він у січні 1918 р. Коли виникла загроза повалення Центральної Ради антиукраїнськими силами, січові стрільці виступили на її захист під час збройного повстання більшовиків у Києві, що почалося 29 січня 1918 р. У вуличних боях вони втратили половину складу вбитими й пораненими. Сотник В. Кучабський, згодом автор історії січових стрільців, писав, що січове стрілецьтво в боях «на вулицях Києва спасло Центральну Раду, а з нею й усю тогочасну українську державність. Коли б слідами січових стрільців бодай у час їх реорганізації пішли були всі інші українські частини, що були в Києві, то може бути — відперта б була перша більшовицька навала з України самими лише українськими силами, а тоді вся українська історія, може, пішла б була іншим і щасливим шляхом».

Січові стрільці під командуванням Є. Коновальця брали участь у боях проти більшовицьких військ М. Муравйова, забезпечили евакуацію Центральної Ради до Житомира, а згодом — до Сарн. Повернувшись на початку березня 1918 р. при підтримці німецьких військ до Києва, уряд УНР ухвалив рішення залишити стрільців Є. Коновальця «як гвардію війська України» для несення гарнізонної служби, охорони важливих державних установ, зокрема будинку Центральної Ради, штабу Київського військового округу, військових об'єктів міста й околиць.

Використовуючи всі можливості мирної розбудови української держави, Є. Коновалець разом з працівниками штабу та Стрілецькою радою розгорнули інтенсивну бойову підготовку, навчання, зайнялись поповненням, бо наплив добровольців був значним. 10 березня 1918 р. курінь було переформовано в полк січових стрільців. На кінець квітня в рядах полку налічувалось майже 3 тис. добре навчених, озброєних стрільців. Уряд УНР присвоїв Коновальцю військове звання полковника.

Центральна Рада виявилася неспроможною протистояти загарбницьким спрямуванням німецьких окупантів, що остаточно поз-

бавило її підтримки народу. Переконавшись у нездатності Центральної Ради виконати вимоги щодо вивезення продовольства та сировини згідно Брестської угоди, німецьке командування схвалило рішення здійснити гетьманський переворот. 29 квітня 1918 р. з'їзд Української демократично-хліборобської партії, що відображала інтереси великих землевласників і торговців, спираючись на підтримку окупантів, проголосив П. Скоропадського гетьманом України. Того ж дня новий уряд видав маніфест про створення Української Держави.

Гетьман П. Скоропадський запросив Є. Коновальця на переговори, запропонувавши січовикам перейти на службу гетьману. Є. Коновалець виклав власний погляд на подію, зазначивши, що стрільці не втручаються у політику, і їхнім завданням є служити рідній державі, законному уряду, а для них на цей момент таким урядом є Українська Центральна Рада. Є. Коновалець відверто сповістив гетьмана, що стрільці вкрай схвильовані методами і засобами, за допомогою яких здійснено переворот, заявивши, що стрілецьке військо поставлено перед фактом збройного усунення законного уряду і засуджує такі дії.

Гетьманський уряд висунув ультиматум: або стрільці беззастережно визнають владу гетьмана Скоропадського, або полк розформовується. 1 травня 1918 р. Є. Коновалець видав наказ про ліквідацію полку. Стрільці вишикувалися на плацу перед казармою, сотня за сотнею складали зброю і поверталися до казарми вже як цивільні громадяни.

Є. Коновалець та командири підрозділів не примирилися з розформуванням, вважали здачу зброї лише тактичним маневром, аби зберегти особовий склад полку і дочекатися слушного часу, щоб знову стати на шлях творення та захисту самостійної, соборної України. Багато офіцерів заарештували та кинути до в'язниць. Не уникнув арешту і командир стрільців Є. Коновалець, однак йому вдалося втекти з німецької комендатури.

Влітку 1918 р. гетьман П. Скоропадський запросив до свого уряду відомих українських діячів: В. Липинського, Д. Донцова, Д. Дорошенка та ін. Бажаючи прислужитися українській справі, Є. Коновалець порушив питання перед гетьманським урядом про відновлення стрілецького війська. Посередником виступив тогочасний міністр закордонних справ Д. Дорошенко. 23 серпня 1918 р. гетьман видав наказ про формування окремого загону січових стрільців з місцем перебування у Білій Церкві. На осінь 1918 р. знову постала добре підготовлена стрілецька частина під командуванням Є. Коновальця, яка, за його словами, твердо «стоятиме на платформі української державності».

Тим часом вже сформувався опозиція гетьманату на чолі з Українським національним союзом, який очолював В. Винниченко. Антигетьманський курс взяла також впливова організація — Всеукраїнський земський союз на чолі з С. Петлюрою. Вони вели перего-

вори з П. Скоропадським про більш ліберальну і національно орієнтовану політику. Однак, не дійшовши згоди, ухвалили рішення готувати повстання. В ніч на 14 листопада 1918 р. була створена Директорія для керівництва протигетьманським повстанням. Основною військовою силою її стали січові стрільці Є. Коновальця. «Проголошення гетьманом федераційного маніфесту було тим останнім поштовхом, що штовхнув до виступу січових стрільців в обороні ідеї української державності», — писав пізніше Є. Коновалець.

Саме січовим стрільцям належить провідна роль у поваленні влади гетьмана П. Скоропадського. На підтвердження цих слів можна послатися на головного організатора повстання проти гетьмана — голову Соціал-демократичної партії, а перед тим — голову уряду в Центральній раді і голову Директорії В. Винниченка. Змальовуючи ситуацію, що склалася на період підготовки повстання, а також даючи оцінку політичним діячам та їх ролі у повстанні, він надзвичайно високо характеризував Є. Коновальця. «Коли говорити про якихось національних героїв на цьому етапі революції, то перше місце належить Є. Коновальцю, голові полку Січових стрільців, який стояв у Білій Церкві, та його штабові, які, не вагаючись, прийняли мою пропозицію підняти повстання проти німецької і руської офіцерської армії, сформованої Скоропадським».

В. Винниченко писав, що справа, за яку вони бралися, була майже безнадійна, бо виступали лише з одним полком січовиків, який виявив справжній героїзм, вступаючи у відчайдушний, нерівний бій. Не менший героїзм виявив Національний Союз, українські партії, які свідомо, самовіддано йшли на смертельний ризик.

З військ, що перейшли на бік Директорії, було сформовано дивізію, незабаром корпус під командуванням Є. Коновальця, який спільно з іншими військовими частинами повів наступ на Київ і зайняв його в ніч з 14 на 15 грудня. Є. Коновалець був призначений комендантом Києва, а його корпус став військовою залогою міста.

В історичних дослідженнях, присвячених цим подіям, на адресу корпусу Є. Коновальця висунуто звинувачення за політичні помилки, безладдя, анархію, погроми, допущені в період перебування Директорії при владі. Колишній голова Директорії В. Винниченко писав, що військовики вирішували не тільки військові, але й політичні і соціальні справи. Вони вводили облоговий стан, встановлювали цензуру, забороняли збори. З ними солідаризувався С.Петлюра і запобігав перед ними.

Зі спогадів В. Винниченка цілком очевидно, що він повністю відмежується від діянь очолюваної ним Директорії, перекладаючи вину на інших, зокрема на Є. Коновальця, хоч той не був членом уряду. Є. Коновалець писав згодом, що «Директорія, як верховна влада Української Народної Республіки, звалювала своїми наказами на січових стрільців всі можливі функції влади, а коли січові стрільці, як і передбачалося, не могли впоратися з накладеними на них обов'язками та запобігти анархії й розвалові, тоді Директорія,

передусім її голова, зробили січових стрільців винуватцями всіх промахів і лих».

Нездатність Директорії до опанування ситуацією в Україні, політичні чвари і конфлікти між фракціями, неспроможність вирішити завдання, що постали перед нею, викликали невдоволення населення. Крім того, прорадянські тенденції в політиці українського уряду допомогли більшовицьким агітаторам схилити на свій бік військовиків, переважну частину яких становили селяни. Це призвело до розвалу армії, чому сприяла поява великих і малих отаманів, анархія і безвладдя на місцях.

У боях з радянськими військами осадний корпус Є. Коновальця зазнав втрат. Проте боездатною залишалася колишня дивізія січових стрільців, хоч у січневих і липневих боях вона теж зазнала втрат. У кінці лютого 1919 р. січових стрільців перекинули в район Проскурова для реорганізації і поповнення.

Перебуваючи під впливом поразок, що їх зазнала армія УНР, у складі якої знаходилися січові стрільці, командування дивізії спільно зі Стрілецькою радою в березні 1919 р. видало Декларацію, в якій намагалось оприлюднити свою позицію стосовно політичної ситуації, що склалася. «Січові стрільці, — говорилось у Декларації, — які разом з масами українського народу скинули гетьмана, зламали його реакційний режим, виступивши проти гетьмана по проголошенні його маніфесту від 14 листопада 1918 року, яким він хотів прилучити Україну до Москви, боролись, борються й будуть боротися за суверенність українського народу й за його самостійну республіку».

Член Центрального Комітету УСДРП, керуючий справами Директорії П. Христюк у своїх «Замітках і матеріалах до історії української революції», висловлюючи ставлення до січових стрільців та Декларації, писав: «Січове стрілецтво було дійсно відданим Українській Державності військом: відважним, хоробрим, свідомим своєї цілі, повним самопожертви. Одного тільки йому бракувало: класової робітничо-селянської свідомості та соціалістичного виховання». Вади, що їх мали з точки зору П. Христюка січові стрільці, на наш погляд, були якраз їх достоїнством. Прагнення прислужитися українському народові в здобутті ним державності стало виявом національної свідомості.

Переживаючи часи перемог та поразок, січові стрільці під командуванням Є. Коновальця прагнули залишитися вірними ідеї побудови суверенної, незалежної української держави. Незважаючи на певні військові успіхи, становище УНР залишалось хистким. 30 серпня 1919 р. Директорії вдалося ще раз захопити Київ, але надвечір того ж дня вона була звідти вибита військами Денікіна. Директорія звернулася до нього з пропозицією укласти угоду про спільні дії проти більшовиків, але Денікін вимагав передати під його командування її війська. Тоді С. Петлюра звернувся за підтримкою до Польщі. Таємно від галичан, які знаходились у стані війни з

поляками, С. Петлюра пішов на угоду з урядом Польщі, зрікався Східної Галичини в обмін на військову допомогу. Восени 1919 р. війська УНР, у тому числі й січові стрільці, оточені ворожими арміями, були інтерновані поляками. У Луцькому таборі опинився і Є. Коновалець. Ставши комендантом табору, він багато зробив для поліпшення побутових умов, піклувався про стан хворих, поранених вояків. Весною 1920 р. за допомогою Петлюри йому вдалося вирватися з табору.

Перебуваючи за кордоном, Є. Коновалець брав участь у роботі різних політичних організацій, мріючи продовжувати боротьбу за українську справу. Він вважав, що необхідно вести збройну боротьбу з окупантами на всіх українських землях і лише успіх цієї боротьби змусить міжнародні й політичні чинники вирішити українське питання в бажаному для народу плані — створенні суверенної, соборної України.

Українська національна революція зазнала тимчасової поразки, але водночас вона має ширитися далі — такої ідеї дотримувався Є. Коновалець, плануючи створення організації, яка б очолила цю боротьбу проти окупантів у Галичині та на східних українських землях.

У липні 1920 р. у Празі під керівництвом Є. Коновальця відбулося засідання Стрілецької ради, на якому було ухвалене рішення про розгортання «діяльності у нових організаційних формах», а невдовзі, 31 серпня, відбувся з'їзд представників українських військових організацій за кордоном. У ньому взяли участь представники бригади січових стрільців у Німеччині, Українського союзу старшин у Відні, робітничих сотень на Закарпатській Україні та української американської еміграції.

На з'їзді було започатковано створення Української військової організації (УВО), яку очолив Є. Коновалець.

Українська Військова Організація виникла як революційний рух на базі військовиків, які брали участь у складі армії УНР у боротьбі за суверенну, соборну Україну. За задумом Є. Коновальця та його соратників, членом УВО міг стати кожний свідомий український патріот, який бажав боротися в організованих лавах збройного підпілля проти ворожої окупації, незважаючи на свої ідеологічно-політичні переконання чи партійну приналежність.

Під керівництвом Начальної команди УВО, очолюваної Є. Коновальцем, соборницькою ідеєю було охоплено широкі кола старшин та рядових бійців колишньої армії УНР, українських січових стрільців та інших військових формувань. Поступово УВО поширила свій вплив на всі західноукраїнські землі, стала важливою політичною силою. Це була добре згуртована організація, до складу якої входили люди з досвідом визвольної боротьби. Насамперед вона була організацією військовою, що в нових умовах політичної дійсності, на думку керівників, і в першу чергу Є. Коновальця, мала очолити боротьбу за незалежну Україну. Основною територією

діяльності УВО стала Галичина, поділена на 13 військових округів, а ті, в свою чергу, — на повіти, очолювані окружними і повітовими командами УВО.

За завданням Є. Коновальця восени 1920 р. до Києва нелегально прибули колишні стрілецькі командири І. Андрух, М. Опока, В. Романенко, А. Решету, Нерослик та інші. Однак вести підпільну боротьбу в умовах жорстокого переслідування надзвичайної комісії (ЧК) було нелегко. В середині 1921 р. в Києві заарештували 39 чоловік, які загинули в катівнях ЧК.

Важливим завданням організації «була мобілізація й організування військових частин, тримання їх у постійній готовності до вирішального удару». З цією метою Начальна Команда УВО видавала для окружних, повітових і низових осередків інструкції, в яких визначалась їх діяльність включно до призначення коменданта певного військового відділу.

Перед повітовими ланками УВО Начальна команда ставила завдання підготувати один військовий курінь, з цією метою необхідно було провести облік вищих та середніх офіцерів, рядового складу, а також юнаків призовного віку. Крім того, здобути зброю, провести її облік, з'ясувати, скільки військових сил у повіті мають окупанти, як вони озброєні.

Є. Коновалець вважав, що одним із важливих напрямів діяльності організації має стати ідеологічно-політична робота з метою пробудження національної свідомості й революціонування мас. Як провідник УВО він відкидав пропаговану урядом УНР орієнтацію на Польщу, вважаючи її теж ворогом українського народу. З урядом ЗУНР підтримував стосунки до того часу, як диктатор Є. Петрушевич не почав орієнтуватися на УРСР як на свого союзника в боротьбі проти Польщі, аж поки не перейшов відверто на прорадянську платформу. УВО зайняла чіткі антибільшовицькі позиції, рішуче виступаючи проти тих українців, які пішли на співпрацю з окупантами і «намагаються витворити серед української суспільності прихильні до Москви або Польщі настрої».

Визначивши політичну лінію, УВО на західноукраїнських землях розгорнула широку революційну діяльність, завданням якої стало мобілізація мас на боротьбу проти окупаційної влади. Тому УВО закликала всіх українців відмовитися визнати польську владу законною, а Польщу вважати такою, що тимчасово окупує споконвічні українські землі.

У відповідь на терор окупантів УВО брала на озброєння антитемор, вважаючи його ефективною формою самооборони українського народу, водночас чітко заявляючи, що цим засобом вона користуватиметься виключно у відповідь на політику гноблення українського народу з боку як польських, так і радянських окупантів. УВО вважала, що відплатні акції на захист порушених прав людини — це не насильство, а боротьба за ліквідацію насильства.

Польський уряд розгорнув проти УВО масові репресії. За Є. Коновальцем та членами Начальної команди організували агентурний нагляд, поліція збирала докази їхньої діяльності з метою арешту. У жовтні 1922 р. Є. Коновалець змушений був виїхати за кордон. Керівництво УВО на західноукраїнських землях очолив полковник А. Мельник, який прибув з-за кордону. Було домовлено, що він очолюватиме УВО лише на час відсутності Є. Коновальця, який залишався й надалі Крайовим комендантом УВО. Однак умов до повернення Є. Коновальця на рідні землі не створилося. Було прийнято рішення про переведення Начальної команди УВО за кордон. На західноукраїнських землях продовжувала діяти Крайова команда УВО. Влітку 1924 р. А. Мельника заарештували. Керівництво Крайовою командою очолив Ю. Головінський.

Необхідно зазначити, що в цей час серед української громадськості в Галичині й за кордоном виник ряд націоналістичних партій і груп, які сповідували самостійницьку, соборницьку ідею. Впродовж 1926–1927 рр. відбулося кілька зустрічей Є. Коновальця та представників УВО з керівниками цих організацій. Інтенсивно обговорювалося питання про об'єднання всіх українських націоналістичних партій і груп. Було досягнуто угоди про скликання I конференції українських націоналістів, яка відбулася 3–7 листопада 1927 р. у Берліні.

На конференції було обрано тимчасовий Провід українських націоналістів (ПУН) на чолі з Є. Коновальцем. В дискусіях, що точилися на конференції, склалися дві різні концепції щодо організаційного оформлення українського націоналістичного руху. За однією з них українським націоналістичним партіям пропонувалося самоліквідуватися і влитися в нову організацію українських націоналістів. Інша пропозиція полягала в тому, щоб об'єднати існуючі, а також ті, що з'являться в майбутньому, націоналістичні партії чи організації в одному координаційному центрі. Конференція більшістю голосів висловилася за першу концепцію, однак остаточне вирішення цього питання перенесли на другу конференцію, яка відбулася 8–9 квітня 1928 р. у Празі. На ній було прийнято остаточне рішення про об'єднання всіх організацій і груп націоналістичного спрямування.

28 січня — 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся перший конгрес українських націоналістів, на якому було проголошено про створення Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Головою Проводу обрали Є. Коновальця, який водночас залишався керівником УВО, що продовжувала існувати як самостійна організація, але згодом була перетворена на військову реферантуру ОУН.

Ідеями боротьби за суверенну Україну просякнуті всі промови, дискусії, постанови конгресу. У підсумковій промові Є. Коновалець наголосив: «Спираючись на широкі народні маси, мусимо, ведучи їх, боротися і добитися віднови Самостійної Соборної Україн-

ської Національної Держави на всіх просторах життя українського народу. Як учить нас досвід цілих українських поколінь, можемо цього досягти тільки революційними, ніколи еволюційними шляхами».

Від імені Конгресу українських націоналістів було видано відозву до українського народу, в якій говорилося: «В огні боротьби вибуяло в українському народі незламне прагнення волі й остаточно оформився ідеал Незалежної Соборної Української Держави, який серед тяжких обставин сучасності кличе Українську Націю до продовження боротьби аж до остаточної перемоги».

Здобувати ж державну незалежність в умовах повної окупації України (СРСР, Польща, Румунія, Чехословаччина) можна лише збройною боротьбою. У постанові Конгресу наголошувалося, що «лише військова сила, що спирається на озброєний народ, готовий уперто та завзято боротися за свої права, зможе звільнити Україну від займанців та вможливить упорядкування Української Держави».

З огляду на поширення ідей націоналізму серед української діаспори Є. Коновалець у 1929 р. здійснив поїздки до США й Канади, де були створені громадсько-політичні товариства: «Організація державного відродження України» (США) та «Українське національне об'єднання» (Канада), а також громадські організації соборницького характеру в Данцігу (Гданськ), Берліні, Відні, Брюсселі, Женеві, Парижі, Празі, Литві, Болгарії, Японії.

На противагу українським політичним діячам, які бачили національне визволення в контексті універсальних політичних, дипломатичних шляхів, ідеологи націоналістів вважали, що досягти мети треба революційними методами. В основу визвольної концепції було покладено принцип «перманентної революції».

Рішуче заперечуючи існуючий тоталітарний режим на Наддніпрянських землях, тобто в УРСР, а також польську, румунську, чехословацьку окупацію західноукраїнських земель, Провід ОУН відкидав будь-яку спробу вирішувати українське питання в межах цього реального розкладу політичних сил.

На думку Є. Коновальця, з метою революціонізації мас необхідно використовувати будь-яку тактику, методи й засоби боротьби проти окупантів українських земель. У листі від 15 квітня 1932 р. до члена ПУН Д. Андрієвського Є. Коновалець зазначав: «ОУН — революційна організація, і, як така, має вона до вибору різні методи підготовки революції. Вона теж не може себе згори позбавляти, коли зайде така потреба, такого методу, яким являється терор».

Є. Коновалець неодноразово наголошував, що бойові та терористичні акції допускаються лише як самооборона перед репресіями та терором окупантів.

Безоглядне ж застосування силових методів утруднить налагодження зв'язків з політичними колами західних держав, шкідливо впливатиме на успішне вирішення українського питання.

Є. Коновалець великого значення надавав міжнародному розголосові українського питання. У відозві Проводу ОУН, виданій у листопаді 1930 р. з приводу саботажної акції, здійсненої членами організації на західноукраїнських землях, та викликаною нею польською «пацифікацією» («заспокоєння», що вилилось у масовий терор поліції та військ проти українського населення), зазначалося, що українська еміграція зобов'язана підтримати «шляхом міжнародної пропаганди справу українського соборного визволення...». З ініціативи і під керівництвом осередків ОУН у багатьох країнах світу були проведені акції протесту проти польських злочинів.

У листопаді 1930 р. Провід ОУН надіслав до Ліги Націй меморандум про порушення Польщею прав національних меншин та недотримання міжнародних зобов'язань, взятих польською державою щодо українського населення. У грудні того ж року було надіслано ноту і меморандум подібного змісту в міністерства закордонних справ 27 країн. У цих документах викладалася суть української проблеми, наголошувалося на політичному, економічному і стратегічному значенні для миру й безпеки в Європі побудови самостійної української держави.

Радянський уряд та його репресивні органи не полишали надії на знешкодження «буржуазних націоналістів», які становили певну загрозу сталінському тоталітарному режимові. В середовище УВО, ОУН, інших організацій української еміграції засилялись агенти з метою підризу та розкладу зсередини, знищення провідних діячів. Звичайно ж, що головний удар було спрямовано проти ОУН та її керівника Є. Коновальця. 23 травня 1938 р. у Роттердамі агент ГПУ Валюх передав Є. Коновальцю пакунок, в якому була вибухівка.

Нині відомо, що під псевдонімом Валюха діяв радянський агент П.А. Судоплатов, згодом генерал-лейтенант КДБ. У своїх мемуарах він писав, що вбивство Є. Коновальця — то його рук справа.

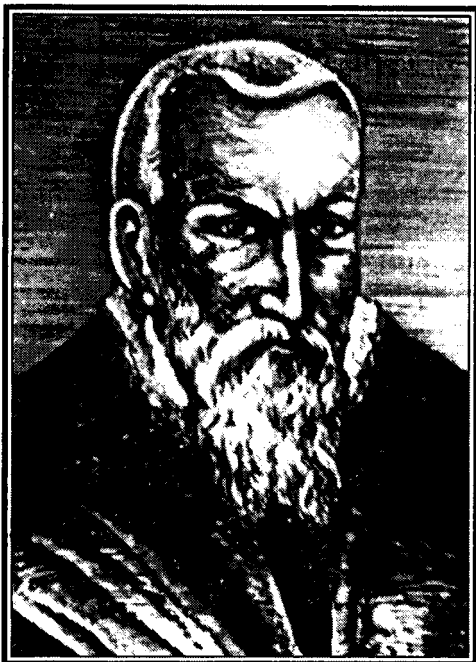
Так трагічно обірвалося життя Є. Коновальця — полковника, командира січових стрільців, організатора Української Військової Організації та Організації Українських Націоналістів, все свідоме життя якого було сповнене боротьбою за незалежну, українську державу.

Іван Дробот,
доктор історичних наук;
Володимир Кудер,
доктор історичних наук

ЮРІЙ ДРОГОБИЧ

Фрагменти з книги

Гуманізм доби Відродження — яскрава сторінка в історії культурного розвитку людства. Не омертвіла середньовічна схоластика, а *res humanae* — людські речі, людські справи займають чільне місце в науці й мистецтві. Посилюється інтерес до творів великих письменників і мислителів Стародавньої Греції та Риму. Італійські гуманісти звернули свій погляд до людини з її пристрастями, радощами і болями. Ставлячи в центр уваги людське життя, вони підривали основи схоластичної теології, для якої животіння на цьому світі було лише підготовкою до справжнього, мовляв, життя — потойбічного.

Юрій Дрогобич

Університет медиків і митців, який був головним осередком гуманістичної науки, зберіг організацію, що була наслідком довгого історичного розвитку. Він ділився на чотири студентських земляцтва, так звані нації: тосканців, римлян, ломбардів і ультрамонтанів — гостей з-за меж Італії. Членом ультрамонтанської нації став і Юрій Котермак, після того як заплатив 5 сольдо вступного та склав перед ректором присягу, що дотримуватиметься всіх вимог університетських статутів.

Писар, який вписував імена вступників до книги, ніколи не чув про місто Дрогобич. Юрій пояснив, що його рідне місто розташоване недалеко від Львова, столиці Галицької Русі. Отож і записали його до матрикула як Юрія зі Львова, що в Галицькій Русі. Джорджо да Леополі — так називали нашого земляка його італійські колеги.

Більшість студентів болонських високих шкіл жили на приватних квартирах. Однак Юрієві пощастило влаштуватися в бурсі, де мешкали також студенти-медики з Іспанії та Німеччини.

Частину лекцій читали викладачі у себе вдома, для інших використовувалися приміщення, найняті міським правлінням у приватних будинках. Для викладання граматики при університеті було чотири школи — по одній в кожному з кварталів міста. Нерідко лектори, найчастіше філософи, проводили заняття по студентських квартирах.

У Болоньї Юрій зміг удосконалити свої знання з латинської мови, ознайомитися з основами грецької. В університеті медиків і артистів на цей час працювало чимало здібних філологів. Визначним знавцем мов був, зокрема, Антоніо з Чезени, викладач грецької мови. Відомі вчені працювали і на кафедрі риторики й поезії, де вивчалися зразки ораторської майстерності Цицерона, прищеплювалось учням вміння висловлювати думки не лише без граматичних і стилістичних помилок, але й красномовно. Деякі з учнів укладали собі цілі словники зворотів, вживаних Цицероном, щоб краще опанувати стиль латинської літературної мови «золотого» періоду.

До курсу філософії входило також вивчення основ природничих наук, що їх об'єднували спільною назвою «натуральна філософія». Основою викладання її залишалась «Фізика» Арістотеля, крім того, велику увагу приділяли творові найвизначнішого послідовника Арістотеля арабського вченого Авероеса (ібн-Рошда) «Про сутність світу» («De substantia orbis»). Вивчали і математику, зокрема «Алгоритм», що містив правила арифметичних дій з дробами, добування кореня тощо. Разом з геометрією Евкліда студіювали і коментар до неї Джованні Компано з Наварри. Особливо ретельно Юрій вивчав астрономічні праці арабських учених, «Чотирикнижжя», що його приписували Птоломею, і «Альмагест» того ж автора — основний в ті часи підручник з питань астрономії. Юрій користувався удосконаленим перекладом «Альмагеста» з грецької мови на латинську, здійсненим у Болоньї легатом Іоанном Віссаріоном з Трапезунда.

Хоч навчання в Болоньї було цікавим, Юрій дуже сумував за рідним краєм. Не сподівався навіть отримати листа звідтіля, бо й не було від кого. Близьких родичів не залишилося, а чорнява Маруся Дропанівна з львівського Підзамчого не могла й здогадуватися, що запала в серце дрогобичанинові, що думав він про неї і в Польщі, і в Італії. Чи й запам'ятала вона скромно вдягнутого юнака, що не раз заходив до крамниці її батька, але так і не наважився заговорити з вродливою міщанкою? Потім Юрій не раз у думках уявляв собі, що мав сказати їй, складав цілі послання до дівчини, котра затьмарювала, як здавалося йому, всіх красунь світу. І приходили на пам'ять сонети Петрарки, який усе життя носив у серці образ Лаури, хоч знав про безнадійність своїх мрій.

Студентам доводилося сутужно. На чинш за помешкання й харчі, на оплату за навчання потрібні були гроші. Звідкіля їх узяти вбогому студентові? Юрію доводилось, як і в Кракові, займатися репетиторством, переписуванням книг, складанням гороскопів. Все це, звичайно, забирало багато часу й дуже заважало в навчанні. Та поки Юрій був молодший, він сяк-так перебивався з дня на день. Проте його почала лякати думка, що може так і звікувати вік злидарем, залишитись на старість без будь-якого постійного заробітку. І от він вирішив звернутися до свого знайомого ще з Кракова, познанського міщанина Миколи Чепеля, що оселився у Римі. Навчаючись у знаменитих гуманістів Помпонія Лета та Йоанна Аргіропулоса, меткий Чепіль зумів завести знайомства між службовцями папської курії. А за гроші у ватиканських канцеляріях можна було отримати і наукові титули й бенефіції — церковні посади, які давали змогу одержувати постійний заробіток. Чепіль всіма правдами й неправдами здобував бенефіції для своїх приятелів і знайомих, виконував їхні доручення під час судових процесів у церковних трибуналах. Якби Юрій отримав хоч невелику бенефіцію, це дало б йому кошти для продовження навчання. В крайньому разі він був згоден зайняти посаду придворного астролога.

Про все це Юрій Котермак і написав Миколі Чепелю, сподіваючись, що той поспівчуває йому і допоможе знайти хоча б невеликий, але сталий заробіток.

«Шановному магістрові Миколі Чепелю з Познані, що перебуває тепер у Римі, своєму милостивому покровителю й приятелю», — вивів Юрій великими літерами слова звертання.

Далі писав, що знає про успіхи свого колеги і радіє з них.

«...А мені судилося бути бідним, постійно в клопоті й нещастях. Невеликий заробіток, якого щодня шукаю, здобуваю ціною постійної праці, важких злигоднів і величезних зусиль. Чи маю хоча б день спокійний, коли б я міг з'їсти хліб свій насущний без смутку й великих турбот? Ні. Отож прошу, порадьте мені якийсь спосіб, котрий дав би змогу мати на батьківщині мирне й спокійне життя. Якби вам здалось, що за послугу комусь на батьківщині я міг би отримати якусь бенефіцію, настійно прошу, рекомендуйте мене такому. Особливо якомусь кардиналові чи єпископові, який забавляється астрологією або хоче свій двір прикрасити астрологом, як це багато хто робить. Я б не відмовився прослужити два чи три роки і складати гороскопи та інші оцінки-прогнози (які так люблять великі прелати), тільки якби міг за це чогось досягнути, щоб потім мати спокійне життя і зайнятися медичними студіями».

На закінчення Юрій писав, що сподівається через певний час стати викладачем астрології, однак він не надіється, що разом з цим скінчиться його злидарювання. У своєму листі Юрій

посилав складений ним прогностик — оцінку стану небесних світил протягом березня — грудня 1478 р.

Відповідь просив надіслати до бурси медиків, де, мовляв, усі його знають.

Прогностик на 1478 р., що його Юрій послав Миколі Чепелю, цілком відповідав рівневі тогочасної науки. Тут на основі детальних спостережень було визначено час двох місячних затемнень, подано дні нового й повного місяця на весь рік. Автор виявляв зацікавлення подіями, що відбувались у ряді країн Європи, а також у Єгипті, Туреччині, Аравії, Індії.

На працю Юрія Дрогобича звернули увагу науковці не лише Італії, але й Франції, Німеччини, Угорщини. Її переписав для себе відомий німецький учений-гуманіст Гартман Шедель, невтомний збирач рукописних і друкованих книжок. Здійснена Шеделем копія входить до складу рукописного кодексу, що містить також копії праць Джіроламо Манфреді, Юліана де Бланхіс, Вацлава з чеського міста Будейовіц, Йоганна Глогера та інших учених. Цей кодекс зберігся в складі бібліотеки Гартмана Шеделя, яка започаткувала Баварську державну бібліотеку — найбагатшу в Німеччині колекцію рукописних та стародрукованих книг.

Багато часу присвятив Юрій написанню ще однієї наукової праці — трактату про сонячне затемнення 29 липня 1478 р. Перевіривши відомості астрономічних таблиць власними спостереженнями, він докладно визначив час цього затемнення, яке мало бути повним у Північній Іспанії, на Сардинії та Сицилії. На додаток розрахував також час місячних затемнень — 15 липня 1478 р., 8 січня і 4 липня наступного року. Пишучи, як і інші астрономи, про вплив цих явищ на земні події, Юрій все ж не згоджувався з тими, які вважали фатально неминучими наслідки видимих рухів небесних тіл. На його думку, вплив планет міг бути сприятливим або несприятливим, але аж ніяк не визначальним. Бо вирішальне слово — завжди за людьми: якщо людина цілеспрямовано йде до мети, то зможе перебороти навіть найбільш несприятливі обставини. Як сказав Сенека, нерозумно було б боятися того, чого можна уникнути.

Чимало місця в цьому творі Котермака, як і в попередньому, присвячено географії. Він добре вивчив політичну карту Італії, поділеної на численні республіки та монархії, що ворогували поміж собою. Мав уявлення і про розташування інших країн Європи й Азії — в тексті згадує про події в Іспанії, Британії, Франції, Литві, Греції, Пруссії, Ефіопії, Аравії та Єгипті. Особливо цікавими для західноєвропейських читачів були відомості про східнослов'янські землі — Русь (тобто Руське воєводство — Галичину); Білорусію — «найродючішу з усіх земель». Згадує він і землі, зайняті «татарами та готами» — Кримське ханство і невелике Мангунське князівство в Криму, яке існувало до

1475 р. Мешканців Мангуну тоді називали готами, хоч більшість населення цього краю становили греки.

У своїх працях Юрій виявив добре знання античної літератури й творчості італійських поетів-гуманістів. Він посилається на твори Клавдія Птолемея, цитує Сенеку, наводить по-італійськи слова Франческа Петрарки: «Завбачене лихо менш болю несе нам...».

Прослухавши всі передбачені статутами лекційні курси, Юрій міг домагатися присвоєння йому звання доктора вільних мистецтв. І ось настав день промоції — присудження наукового ступеня. В присутності ректора, відомого своїми дивацтвами багатія Габрієля Апретічі, Юрій Котермак склав обіцянку, що шануватиме докторів, особливо своїх промоторів, дбатиме про честь університету і не буде намагатись здобути наукові звання по інших університетах. Після іспиту перед колегією докторів Юрія Котермака було проголошено доктором філософії, йому виписали докторський диплом, а копію цього документа було внесено до актової книги університету.

Докторський титул вважався дуже почесним. Гордовиті болонські патриції, що не знімали шапки перед єпископами і прелатами, при зустрічі з доктором перші схиляли голови і двома пальцями піднімали капелюх. І якщо навіть до кардиналів міщани Болоньї звертались на «ти», то доктора шанобливо титулували «мессер».

15 жовтня 1478 р. в університеті медиків та артистів було прочитано ротул — затверджений шістнадцятьма «старшинами болонського народу» список професорів на наступний навчальний рік. Поряд з іменами Джованні Гарцоні й Антоніо з Чезени, Баверіо Бонетті й Антоніо Крешімбені на одному з почесних місць прозвучало й ім'я Котермака. Університетський писар зачитував: «До ранкових лекцій медицини — пан магістр Геронімум Монфредус, який повинен також скласти юдиціум, і такуїн*, і пан магістр Георгіус з Русі».

Георгіус — Юрій не міг стримати хвилювання, слухаючи читання ротулу. Навіть не хотілось вірити, що йому, синові незаможного дрогобицького ремісника, так швидко вдалося стати професором тих же шкіл, де колись учились Данте, Петрарка, Колюччіо Салютаті й стільки інших світил європейської культури...

Ротул було вивішено в університеті на кілька днів. 19 жовтня, на другий день після дня святого Луки, університетський писар зняв ротул і відніс на зберігання до міського архіву. В університеті почався новий навчальний рік.

---

* Такуїн — альманах про рух планет (з ар.).

Пролунав дзвін з дзвіниці церкви святого Петра — знак початку занять в університетських школах. У першій своїй лекції новий професор доктор Юрій згідно із звичаєм розповів про побудову курсу, про послідовність викладання матеріалу.

Кожна лекція тривала дві години. Після лекції Юрій збирав слухачів на ринковій площі, де кожен з них мав по черзі брати участь у диспутах на теми, пов'язані із змістом лекцій. Сам же доктор, як і інші викладачі астрономії, мав обов'язок щонайменше раз на рік проводити «диспут про будь-що», на якому могли бути порушені найрізноманітніші питання, що хвилювали тогочасних науковців.

У лекціях Юрій, як і інші професори, посилався на загально-визнані авторитети тогочасної науки. Навіть власні спостереження, щоб уникнути зайвих звинувачень, доводилось підкріплювати цитатами з творів старогрецьких та арабських учених. Юрій пам'ятав, що писав про це колись французький філософ і перекладач Абельяр: «У нашому поколінні глибоко вкоренилось небажання приймати те, що походить від сучасників. Отож, коли я нахожу якусь ідею і хочу її поширити, приписую її комусь іншому і тверджу: це сказав такий-то, а не я. І щоб мені цілком вірили, всі свої думки йому приписую. Якщо те, що кажу, не сподобається заскорузлим людям, то не хочу, щоб це моя особа їм не сподобалась. Знаю, яка в наш час буває доля справжніх учених».

Користуючись латинськими перекладами, Юрій читав і коментував ті ж твори, які сам прослухав раніше: «Алькабіцій», «Центілоквиум», «Чотирикнижжя», третю частину «Альмагесту». Знайомив студентів з астрономічними таблицями, що отримали назву альфонсинських, бо були створені в Толедо за часів короля Альфонса X спільно кільканадцятьма арабськими та європейськими астрономами, які прагнули поєднати погляди астрономів античності з новішими спостереженнями арабських учених. Пізніше таблиці були вдосконалені Юрієвим земляком Мартином Королем з Жиравиці, а трохи згодом австрійським астрономом Георгом Пеєрбахом, приятелем Регіомонтана. Котермак ще з Кракова знав про ці вдосконалення і міг докладно розповісти про них своїм слухачам. Учив їх також складати такуїн — альманах, у якому наперед визначалось розташування на небі сонця, місяця, планет, передбачався час сонячних затемнень. Показував студентам, як вести астрономічні спостереження, як користуватись астролябією — мосяжним кружком з масштабною поділкою і рухомою стрілкою, що спрямовувалась на небесне світило.

Того ж року, коли Юрій став викладачем астрономії, він розпочав вивчення медицини. Щоб стати доктором медицини, треба було студіювати цю науку чотири роки. Отож, виступаючи на заняттях з астрономії як доктор вільних мистецтв і профе-

сор, на лекціях медицини Юрій сидів на студентській лаві. Кожному з викладачів-медиків він, як і інші слухачі медицини, сплачував по 30 сольдо.

Астрономія, що її викладав доктор Юрій, і медицина, яку він студював на лекціях, у ті часи тісно пов'язувались між собою. Кожен лікар мусив розумітись на астрономії, щоб з розташування небесних світил зробити висновок, коли можна здійснити операцію, пустити кров, коли краще діють ті чи інші ліки. Вважалось, що «лікар без знання астрології подібний до ока, позбавленого здатності бачити». Навіть ті, що відважно виступали проти релігійних догм, зберігали віру в астрологію.

...Весна 1481 року видалася рання. Швидко зійшов з полів сніг, набубнявіли бруньки на деревах. Запашне весняне повітря наповнювало сірі мури міста, і, незрозуміло чому, смутком озивалося в грудях юнаків, що поспішали на лекції. Але той смуток тривав недовго. За метушнею щоденних занять забувались принади весни, життєві злигодні. Наука, задля якої всі вони зібралися тут, вимагала, щоб віддавали їй без решти всі сили розуму й серця.

День 24 березня був особливий: з раннього ранку почали заповнюватись старовинні мури церкви Сан-Франческо. Ректор Бернардіно Гозадіні з Наварри, повноваження якого кінчались, скликав всіх студентів-медиків та митців, щоб вони обрали нового керівника університету. Докторам заборонялось бути присутніми, аби ніхто з них не міг втручатися в студентські справи. А студентам ректор нагадував: хто не прийде на вибори, заплатить п'ять болонських лір штрафу. Це нагадування було зайве. Вже кілька днів між студентами, копійстами, палітурниками, службовцями університету тільки й розмов було, що про майбутні вибори.

Ще б пак! Студентський ректор був «князем всього університету», верховним главою мініатюрної «держави в державі», якою вважався середньовічний університет.

Ректорів вибирали по черзі з числа представників усіх чотирьох націй: ломбардської, ультрамонтанської, тосканської, римської. Теперішній ректор був ломбардцем, отже, наступний рік треба було обрати студента з-за Альп. Згідно з статутами ректором міг стати лише студент, записаний до університетських книг. Він мусив скінчити два роки навчання медицини, мати щонайменше двадцять п'ять років, а головне — «перевищувати інших наукою і чеснотами». Заборонялось обирати тих, що вивчали на час виборів граматику й хірургію. Це було свідченням високої поваги до ректорського звання, до якого не допускались представники наук, які вважались початковими. Нерідко обирали синків магнатів, що хизувалися своїм знатним родом і багатством.

Але цього разу перевагу було віддано людині, яка здобула визнання не через знатність предків, а завдяки власній сумлінній праці. Обміркувавши всі «за» і «проти», нація ультрамонтанів висунула кандидатуру магістра Юрія з Дрогобича, якого ще звали Юрієм зі Львова, студента медицини. Студенти голосували, вкидаючи до урни чорні або білі кульки. Коли урну відкрили, то чорних кульок майже не було. Більшість студентів проголосувала за дрогобичанина, гостя з далекої країни, який за кілька років життя в Болоньї встиг завоювати собі неабиякий авторитет.

Посада ректора належала до найпочесніших у Болоньї. Але й обов'язки були численні й складні. На мить Юрій навіть завагався: чи справиться він? Адже йому доведеться стежити за всім життям університету, розпоряджатись його майном і в той же час продовжувати викладання астрономії й завершити вивчення медицини. Втім, відмовляться од запропонованої посади він не мав права: це заборонялося статутами університету.

Від імені всього університету колишній ректор Бернардіно Гозадіні прийняв од Юрія присягу. Новообраний ясновельможний ректор медиків та артистів урочисто обіцяв, що протягом року всіма силами служитиме щонайкращому розвиткові університету, буде справедливим до студентів, дотримуватиметься статутів і стежитиме, щоб решта теж шанувала статути. Для допомоги ректорові обрали дев'ятьох радників — трьох ломбардців, а з усіх інших націй по два.

Обрання ректора було найурочистішою подією в житті університету. Лунали пишномовні вітання, хор співав з нот кантату на чотири голоси. Галаслива юрба студентів супроводжувала Юрія, відтепер найдостойнішого ректора медиків та митців, до його мешкання. Щоб похід виглядав урочистіше, разом з ректором ішли, як і належало згідно з статутом, університетські музики — два трубачі, сопілкар, барабанщик. Статути забороняли новообраному ректорові влаштовувати бенкет для студентів, які брали участь у голосуванні. Він міг запросити додому не більше двадцяти чоловік. Серед запрошених були, звичайно, старші колеги Юрія — Джіроламо Манфреді й Джованні Гарцони. Друзі щиро поздоровляли Юрія з обранням на високу посаду, бажали йому успіхів у виконанні важких, але почесних ректорських обов'язків.

Як ректор Юрій мусив також стежити за своєчасним проведенням лекцій та диспутів, контролювати оплату праці професорів. Особливо морочливою справою був нагляд за обліком стягнень з професорської платні в тих випадках, коли лекції відвідувало менше п'яти слухачів. Якщо їх було лише чотири, платню викладача зменшували на 30 сольдо з кожної сотні, при трьох присутніх — на 60 сольдо.

Доводилось вести фінансові справи з банкірами Пістої, Сієни, з болонськими купцями.

Ректорські обов'язки, підготовка до лекцій з астрономії в будні дні, з медицини по святах — все це займало дуже багато часу. Та Юрій не занедбував і медичних студій. На лекціях з медицини він сидів на почесному ректорському місці. Але важливіше було те, що як ректор він мав право бути присутнім на всіх анатомічних розтинах. Це було цінним привілеєм, бо звичайним студентам можна було побачити розтин раз на рік, починаючи з третього року навчання. До розтинів жінок вони допускались лише один раз за весь час навчання. Оскільки церковники протидіяли розтинам, університетові порівняно рідко вдавалось отримувати трупи для анатомічних досліджень. Кожного разу Юрій спеціальним ректорським розпорядженням призначав доктора медицини, якому доручалось провести секцію. При цьому могли бути присутні, також лише з дозволу ректора, не більше двадцяти осіб при розтині чоловіка і не більше тридцяти — при розтині жінки. Юрій, коли тільки мав час, завжди охоче користувався правом спостерігати розтини, бо це дозволяло йому глибше опанувати основи анатомії.

Час од часу Юрієві доводилося брати участь в актах присвоєння докторських ступенів. Кожен, хто хотів стати доктором наук, мусив насамперед офіційно про це повідомити ректора через того професора, який погодився бути промотором майбутнього доктора. Зокрема Філіппо Бєроальдо сповістив ректора Юрія, що до докторської промоції готується молодий поет Богуслав з Лобковіц. Чех Богуслав володів латинською мовою не гірше римлян часів Цицерона і Цезаря. Складені ним вірші не поступалися творам провідних гуманістів Італії. Богуслав з Лобковіц склав ректорові заяву, що прослухав усі належні лекції, а після проведення докторського екзамену й диспуту знову ж таки присягнув ректорові, що гідно виконуватиме всі обов'язки доктора філософії Болонського університету.

Кожен ректор міг представити докторській колегії одного неможливого студента для звільнення від оплати при отриманні докторського ступеня. Ректор Юрій скористався цим правом, щоб допомогти стати доктором одному із здібних молодих медиків, синові ремісника з Далматії.

Через вісім місяців після обрання на посаду ректора і сам Юрій склав екзамен на звання доктора медицини. В соборі Петра зібрались доктори медицини: лише вони мали право бути присутніми на докторських промоціях. Юрій з Дрогобича успішно провів диспут, захищаючи обрану тезу. Після того склав присягу, що дотримуватиметься правил, передбачених статутами для докторів, зберігатиме довірені хворими таємниці, буде правдомовним, пильним, остерігатиметься зарозумілості й сварок з колегами-лікарями. Присутній при цьому писар записав

цю присягу нового доктора до університетської книги промоцій. Оскільки докторат отримував сам ректор, церемонія присвоєння звання була особливо врочистою. У поході від собору св. Петра брали участь міські урядові особи. Доктори медицини пишномовно вітали свого колегу, нового доктора філософії і медицини. Відтепер Юрія Дрогобича титулували «маестро».

Отримавши платню за ректорські лекції з медицини, Юрій зміг витратити частину грошей на оплату палітурника. За роки навчання у Болонї він зібрав собі величеньку бібліотеку. Між його тодішніми колегами були й такі, що купували тільки гарно оздоблені рукописні книги, мати ж друковану книжку вважали для себе недостойним. Але Юрій цінував у книгах більше зміст, аніж форму. Тому він купував як друковані, так і рукописні книги, а кожної вільної хвилини сам переписував рукописи, позичені від друзів. Так назбиралося кілька десятків великих і малих книг — цілий скарб на той час. Переважали серед них праці, потрібні для навчання і викладання в університеті: «Канон медицини» Ібн-Сіні, «Книга квітів» та «Про великі кон'юнкції» Аль-Бумазанка, твори Гіппократа, Галена, Мессагали, Егідія Тебальді, Аль-Кабіція, Птоломея і Арістотеля. Були також історичні праці Флавіо Біондо, Помпонія Лета, Маркантоніо Сабелліко, угорська хроніка Туроція, врешті твори Вергілія, Цицерона, Сенеки, Петрарки. Деякі з книг мали палітурки, але більшість були куплені в неоправлених зошитах. І ось тепер Юрій доручив палітурникові оправити всі книги в обтягнені шкірою дошки. Дрібніші книжки опрацьовували по кілька в одному томі — так було дешевше. Заощаджуючи на коштах палітурницьких робіт, Юрій не жалів грошей на купівлю нових книжок. А в болонських книгарнях було що вибрати. В книгарні Сігізмондо деї Лібрі поблизу церкви Сан-Петроніо можна було купити твори Цицерона і Лукреція Кара, Вергілія і Овідія, Горація і Ювенала, латинські переклади грецьких авторів — Гесіода, Езопа, Плутарха та багатьох інших. Тих, що студіювали природознавство, приваблювали видання «Натуральної історії» Плінія, «Сфера світу» Йоанна Сакробоско (Джона з Галіфакса), «Космографія» Помпонія Мелли, «Про людину» Галеотто Марціо. Сігізмондо не лише торгував книгами, він брався і за видання літератури, користуючись порадами Франческо дель Поццо (Путеолано).

Сігізмондо деї Лібрі був хоч найзнаменитішим, але далеко не єдиним книгарем і видавцем у Болонї. За ректорства Юрія працювало в місті вісім друкарень. Одним з найбагатших друкарів був Гейнріх з Кельна. В друкарні Аззогвіді 1472 р. опубліковано «Історичну бібліотеку» Діодора Сицилійського та «Германію» Тацита. Власну друкарську офіцину заснував і книгар Франческо да Бенедетті. Першою з верстатів цієї друкарні вийшла латинсько-італійська граматика. Юрій, коли йому подару-

вали примірник цієї книги, щиро захоплювався її високою поліграфічною якістю, особливо художнім рисунком літер.

Чимало цікавих рукописних і друкованих книжок Юрій міг позичити й у своїх колег-професорів. З рук до рук переходили в Болоньї рукописні копії творів Арістофана, Лукіана та інших грецьких письменників, твори літератури Стародавнього Риму, сучасна італійська публіцистика. Чи не найбільшим успіхом користувався дошкульно гострий памфлет Лоренцо Валли «Про фальшивий дар імператора Костянтина»*, в якому йшлося про те, що права пап на володіння Римом і цілою папською областю ґрунтуються на підробленій грамоті.

Непомітно промайнув рік. Навесні 1483 р. Юрій провів вибори свого наступника на ректорську посаду. Ним став італієць Августіно з Кореджо. Прийнявши присягу нового ректора і передавши йому університетські справи, Юрій ще п'ятнадцять днів мав залишатися у місті на випадок, якщо б виникли якісь скарги чи суперечки з приводу його дій за час перебування на високій посаді.

Минув і цей передбачений статутами термін. Перед Юрієм відкривалась можливість обирати будь-який університет для дальшої праці: болонських докторів цінували всюди. І куди б тепер не поїхав Юрій, за ним, як за колишнім ректором, пожиттєво зберігались права громадянина Болоньї.

Перебираючи в пам'яті події останніх років, Юрій міг бути задоволений. Це ж, либонь, вперше посланець його країни був ректором університету, до того ж не будь-якого, а болонської «матері наук». І записи в університетських метриках та ротулах завжди нагадуватимуть болонцям про батьківщину Юрія, про той далекий край, звідкіля прибув юнак, що став у Болоньї доктором філософії і медицини, ясновельможним ректором університету медиків та митців.

Ярослав Ісаєвич,
академік Національної
Академії наук України

---

* Памфлет Валли проти Костянтинового дару був знайдений у Болоньї німецьким гуманістом Ульріхом фон Гуттенном, який і видав цю працю 1517 р., присвятивши її, не без іронії, папі Левові X.

ДІАМАНТИ ЙОГО ДУШІ

Народжуючи геніїв, народ віддає їм своє серце, душу, розум, історію й майбутнє. Володимир Самійленку український народ вручив найкоштовніші діаманти слова і його сильний голос, могутній, темпераментний, як хвилі бурхливого Дніпра, розлогий, епічний, як степи, героїчний, пристрасний, як славне запорізьке козацтво в години боїв, казково-неземний, як струмування місячного сяйва, ніжний, ліричний, теплий, як шепіт закоханих у його перлині лірики — «Вечірній пісні», — а ще, закличний і нищівний, як у творах Шевченка та добродушний і ясний, іронічний і колючий, як в «Енеїді» І. Котляревського. Основні прикмети людського типу, що поступово вимальовуються з усієї творчості В. Самійленка, І. Франко схарактеризував так: «Він попереду усього чоловік з ніжним людським почуттям, з вродженою і життям виробленою симпатією до всього бідного, покривдженого і зневаженого в природі й суспільстві. При тим, він українець, свідомий українець, усією душею відданий своїй країні і своєму народу — і се в Росії тип поки що свіжий, мало ще розповсюджений, тип, можна сказати, будучини». Розвиваючи висловлену думку, Каменяр підкреслював, що Самійленко досить гостро реагує на всі зневаги й прикрощі, завдані рідній землі. Нема такої болячки, яка б не збудила відгуку в його серці, яка б у тим чудотворнім серці не скристалізувалася в ясну, чисту перлину — перлину правдивої поезії. І. Франко покладав великі надії на В. Самійленка, він порівнював його із Сервантесом і Гейне. І поет виправдав сподівання Каменяра і створив «Україну» — так можемо назвати весь сукупний доробок поета — величну поему про народ, якому відмовлено в майбутньому.

Народився Володимир Самійленко на Полтавщині в с. Великі Сорочинці. Його мати Олександра Самійленко служила управителькою у маєтку поміщика О. Трохимовського. Батько — поміщик Іван Лисевич. Мати дала Володимирі своє прізвище, бо він був позашлюбною дитиною. У дитинстві його опікував родич батька, а після його смерті виховувався в дідуся та бабусі. Володимир любив читати, тому поміщик Трохимовський дозволив йому користуватися книжками своєї багатой бібліотеки, де він читав європейську класику, опанував французьку мову. Та чи не найбільший вплив на хлопця мала природна стихія, з якою він йшов рука в руку, перебуваючи в дідуся на селі. Саме про це з любов'ю він пізніше писав: «З дитинства в дідовій

хаті між своїми кривними я жив оточений українською стихією, слухав бабусині казки про трьох Кіндратів та інші, яких вона знала багато, слухав чумацькі пісні, які співав дядько Герасим Бокитько, козак, дід якого чумакував, і взагалі впливався чарівною українською мовою Миргородського повіту».

Володимир Самійленко навчався в Полтавській гімназії, де й почав писати сатиру і одержав перші попередження за поетичне кепкування з учителя. Саме на цей час припадає початок письменницької діяльності, спочатку він пише російською мовою, пізніше — українською («Грішниця», «Ридання душі»), а ще були переклади В. Жуковського, О. Пушкіна та І. Нікітіна і першої пісні «Іліади» Гомера. В. Самійленко входив у літературне річище своєю стежкою, не боячись загубитись у потоці світової поезії.

У 1884 році, не дослухавшись до поради поміщика Трохимовського, який рекомендував В. Самійленку їхати на навчання в Петербург, перебирається до Києва — «матері міст руських», бо хоче бути біля свого народу, своєї культури. Ставши студентом історико-філологічного факультету Київського університету, поет поринув у складне громадське життя. Багато студентів групувалися навколо «Старої громади». В. Самійленко зближується з її членами — В. Науменком, П. Житецьким, В. Антоновичем, письменниками О. Кониським та І. Нечуєм-Левицьким. Старогромадівець П. Житецький ратував дотримуватись гасла: «Нам треба це лихо переспати», а М. Драгоманов «будив і кликав до акції послулих». Проте переслідування, арешти паралізували волю багатьох представників старшого покоління. Тому Володимир Самійленко переорієнтовується на представників молодшого покоління і бере участь у літературно-мистецькому гуртку «Плеяда», до якого входили Леся Українка, М. Косач, Л. Старицька-Черняхівська, О. Романова. В. Самійленка більше захоплювало в цій групі оновлення рідного письменства, бо, навчаючись в університеті, він успішно оволодів французькою, італійською, іспанською і польською мовами, знав давньогрецьку, латинську та есперанто. На засіданнях «Плеяди» Володимир Іванович часто читав власну поезію. Може, саме тому, так просто ввійшовши в українську літературу, він ніби й не мав школи літературного учнівства. В студентські роки перекладав Беранже, Барб'є, друкуючи їх під псевдонімами В. Сивенький, Іваненко, В. Полтавець, Л. Сумний, Смутний та ін. В. Самійленко в ці роки уклав збірку відомих поетів (1886 р.) — «Хвиля», але цензура заборонила її видавати. Поет активно друкує свої твори і переклади на сторінках «Зорі», «Правди», «Дзвінка». Критика неоднозначно сприймала таке співробітництво у пресі. Зокрема, Леся Українка зауважувала: «Ліричний поет з нього (В. Самійленка. — М.К.) був би добрий, а до політики не та голова».

На 1886 рік припадає знайомство поета з Б. Грінченком та І. Франком. Пізніше В. Самійленко разом із старогромадівцями їде до Львова, подорожує по Галичині та Буковині. Повернувшись із Західної України, при одержанні на залізниці альманаху «Складка» письменнику інкримінували «заняття малоросійськими гадостями», приставили нагляд царської охоранки.

Будучи студентом університету, поет укладає в 1888 році першу збірку «Вірші В. Самійленка» (28 поезій), але пильне око цензури знову накладає заборону ліричної та сатиричної поезії. «Казки про смутного чоловіка» та поема «Герострат» вийшли тільки в 1890 році під назвою «3 поезій В. Самійленка».

У 1890 році закінчилося навчання Самійленка в університеті, проте диплом письменнику так і не вдалося одержати, бо він пропустив термін складання іспитів. Тоді молодий поет їде працювати на київський телеграф, а 1893 року переїздить до Чернігова, де працює секретарем земської управи і фактично стає редактором «Земского сборника». Тут він знайомиться з М. Коцюбинським, Л. Глібовим, співпрацює з Б. Грінченком.

У Чернігові в 1896 році він одружується з О. Орешко-Якименко, яка подарувала йому чотирьох дітей. Проте матеріальна скрута жене родину В. Самійленка в 1900 році до Катеринодара, де він працює діловодом кубанської управи. Дається взнаки хвороба і Володимир Іванович змушений повернутися до рідного Миргорода, де служить секретарем земської управи.

У 1905–1907 роки письменник працював у Києві коректором у газетах «Громадська думка», «Рада», «Нова громада» та сатиричному журналі «Шершень». Цей період був найпліднішим, бо письменник надрукував низку сатиричних фейлетонів, віршів, де критикував політику самодержавства та заперечував царизм як владну структуру.

Найбільш повною була друга збірка поезій Самійленка «Україні», що вийшла в 1906 році у Львові з вступною статтею І. Франка, який зазначав: «всі (твори. — М.К.) написані бездоганно чистою, ясною, як небесна блакить прозою і дзвінкою українською мовою».

Політичні обставини та матеріальні труднощі приводять В. Самійленка знову до Чернігова, де він складає іспит на нотаріуса і 10 років працює в м. Добрянці на Чернігівщині. В цей період було написано такі твори, як «Пісня про свободу», «Думацяця», «Оборона столиці», «На смерть Лесі Українки», «Переможець», п'єсу «У Гайхан-бея», переклав оповідання А. Франса, низку творів російських письменників. З Лютневою революцією Самійленко повертається до Києва, працює в установах освіти, інформації, фінансів. Нові вірші друкує в газеті «Народна воля», «Нова рада», «Україна», журналі «Гедзь». Живе в цей час в приміщенні Михайлівського монастиря.

У бурхливий 1919 рік письменник переїхав до Вінниці, пізніше — до Кам'янця-Подільського, а з 1920 року жив в окупованій Галичині. Тільки допомога В. Стефаника повертає Самійленка в 1924 році до Києва. Убитий горем — смертю дітей — фізично знесилений, він знаходив сили, щоб вчити працівників пошти української мови, читати лекції для техперсоналу Академії наук, працювати редактором у Державному видавництві України і писати поему «Спритний ченчик», перекладати, готувати вибрані поезії і мати сміливість дати тематичним циклам такі назви: «Україна за царизму», «Царизм і бюрократія», але ці книжки побачили світ, коли вже поета не було в живих — у 1926 році.

В останні роки поет переїздить у Боярку під Києвом, де й помер від саркоми. Мав рацію В. Самійленко, коли писав: «Не вмере поезія, не загине творчість духа» — цією фразою письменник висловив глибоку віру у творчі сили людини, її покликання. Поезія окрилює людину, вона допомагає пізнати цей мінливий світ і оспівати його, як це зробив В. Самійленко — поет, лірик, сатирик, гуморист, драматург та прекрасний перекладач світової класики.

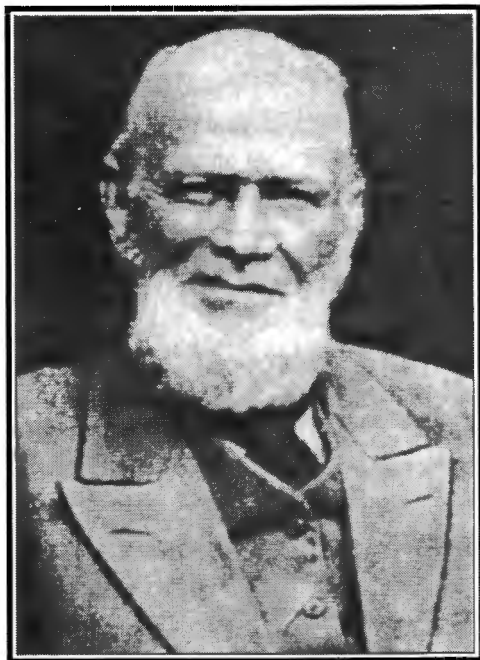
Микола Куринський,
кандидат філологічних наук

Історія очима художника

Василь Верещагін. Смерть Олега

СЛУГА, А НЕ ЛАКЕЙ ПРАВОСУДДЯ

Анатолій Коні

Ім'я Анатолія Федоровича Коні вписане золотими літерами у європейську юриспруденцію. Воно стало відомим широким верствам, головним чином, завдяки так званій «справі Віри Засулич» і з того часу нероздільно пов'язане з такими поняттями, як право, закон, справедливість. Юрист завжди прагнув бути «слугою, а не лакеєм правосуддя». Тисячі сучасних правників із захопленням повертаються до діяльності А. Коні, намагаючись відшукати відповіді на складні запитання сьогодення, вимірюючи свої вчинки з його професійними самовимогами. Для України важливим є те, що життя та діяльність

цього видатного російського юриста, науковця, громадського діяча та літератора безпосередньо пов'язані з нашою землею — більше двох років він самовіддано пропрацював у Харкові.

Народився Анатолій Коні в Санкт-Петербурзі у родині театрального критика й актриси. Вже змалку хлопець виявляв небуденні здібності, а головне — прагнення до знань, цікавився літературою, театром, мистецтвом. Великий вплив на майбутнього академіка справило виховання й інтелігентна атмосфера, що панувала в родині.

Доля так склалася, що він не відразу став на ниву правознавства. Народжена ще в школі любов до математики підштовхнула юнака спершу вступити на математичний факультет Московського університету. «У гімназії я багато займався математикою та переконав себе, що люблю її, змішуючи працелюбність зі схильністю», — згадував пізніше А.Ф. Коні. Лише

1865 року він став студентом юридичного факультету університету. Того ж таки року видрукував студентську роботу «Про право необхідного захисту», що була прихильно сприйнята тодішніми науковцями-правознавцями.

Першим серйозним призначенням для А. Коні стала посада товариша (заступника) прокурора спочатку Сумського, а потім Харківського окружного суду (по двох повітах: Богодухівському та Валківському). Тут молодий і енергійний випускник московського юрфаку, окрилений ідеями Судової реформи 1864 року та глибокою вірою у справедливість, незважаючи на тодішню периферійність Харкова, розпочав активну діяльність і вперше здобув професійне визнання. Тому є підстави вважати, що це місто залишилося в пам'яті Анатолія Федоровича не випадковим пунктом у бурхливій біографії, переповненій несподіванками та посмішками долі. «Нова діяльність цілком затягла мене в свої надра та змусила присвятити їй усі свої сили та час», — так він оповідав пізніше про той час.

Харківський період був часом активної діяльності Анатолія Федоровича. Саме за ці два роки роботи він отримав першу державну нагороду — орден Святого Станіслава з імператорською короною. Саме у Харкові Анатолій Федорович уперше зустрівся з тодішнім міністром юстиції Росії та майбутнім своїм покровителем графом Костянтином Паленом. Уже пізніше, 28 квітня 1890 року, вчена рада Харківського університету ухвалила рішення про присудження А.Ф. Коні ступеня доктора кримінального права. Анатолій Федорович завжди з щирістю згадував місто, з якого починалася його юридична кар'єра. Свого часу він передав значну суму коштів на будівництво Народного дому в Харкові. До цього міста А. Коні, вже досвідчений юрист, приїжджав ще 1888 року, щоб керувати розслідуванням у справі аварії царського потягу на станції Борки. Під час перебування в Україні А. Коні познайомився з багатьма українськими юристами. Набуті контакти підтримувалися багато років. Наприклад, видатний київський вчений, професор кримінального права Університету св. Володимира, голова Київського правничого товариства Олександр Кістяківський занотував у своєму «Щоденнику» про петербурзьку зустріч із давнім знайомим: «Зробив візит Коні, голові в Петербурзькій судовій палаті, з яким познайомився ще 1879 року. Прийняв дружньо. Бесіда тривала більше години. Обіцяв підтримку в отриманні місця по Міністерству юстиції» (запис від 2 грудня 1884 р.).

1870 року Анатолія Коні призначено товаришем прокурора Санкт-Петербурзького суду. Потім він деякий час служив у Самарі, Казані і остаточно повернувся до столиці. Найвизначнішою у його професійному житті стала дата 31 березня 1878 року, коли йому випало бути адвокатом на знаменитому процесі Віри Засулич. До цього моменту А. Коні був відомий як талано-

витий оратор, принциповий прокурор і справедливий суддя, а після того як він, попри тиск влади, разом із присяжними виправдав терористку, що вчинила замах на генерал-губернатора Петербурга, ім'я Анатолія Федоровича набуло ореолу легендарності. Щоправда, йому довелося через свою принциповість потрапити в немилість до влади. Але помститися вона вже не могла — Анатолій Федорович став народним улюбленцем і здобув великий авторитет серед колег. У сорок років його призначають обер-прокурором Правлячого сенату, 1891 року — сенатором, а пізніше — членом Державної ради. До речі, А.Ф. Коні був членом Ради Київського правничого товариства.

Свого часу Анатолій Федорович писав про себе: «Я 50 років працював на великій сцені кримінального суду та правосуддя, і мені доводилося брати участь у драмах, трагедіях і комедіях життя. Скажу більше, я виконував усі старовинні ампуа — був злодієм як прокурор у очах обвинуваченого; був благородним батьком, коли керував присяжними й оберігав їх від помилок; був резонером, бо як обер-прокурор повинен був розтлумачувати закон старикам-сенаторам, і — нарешті — був і є першим коханцем богині Феміди, перебуваючи під час її появи на Русі... любив її всією душею та приносив їй жертви».

Крім великої закоханості у право, Анатолій Коні відзначався світоглядом і широтою зацікавлень. Серед його знайомих були Лев Толстой, Федір Достоєвський, Максим Горький та інші видатні люди того часу. Про зустрічі з ними А. Коні залишив чудові за психологізмом, майстерністю розкриття характерів спогади, він часто виступав перед слухачами, згадуючи минуле.

Після революції 1917 року Анатолій Федорович зосередився на викладацькій діяльності. До останніх хвилин свого життя він читав лекції в Петроградському університеті, Залізничному університеті, Інституті живого слова (де намагався донести до своїх учнів майстерність красномовства).

На мармуровій плиті його могили є напис зі словами великого юриста: «Мислив, відчував, трудився». Недалеко від могили Анатолія Коні місце вічного спочинку Віри Засулич. Життя та творча спадщина А. Коні й понині залишається справжнім джерелом наснаги для кожного, хто вирішив присвятити своє життя служінню справедливості та закону.

Світлана Бобровник

КОРИФЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ МУЗИКИ

Микола Віталійович Лисенко нерідко відвідував уроки своїх колег по Музично-драматичній школі. І педагоги, й учні звикли до його несподіваних появ і не відчували занепокоєння.

До класу Григорія Львовича Любомирського, який викладав музично-теоретичні дисципліни, М. Лисенко завітав якраз перед диктантом. Він пройшов через усю аудиторію і сів позаду свого вихованця Левка Ревуцького.

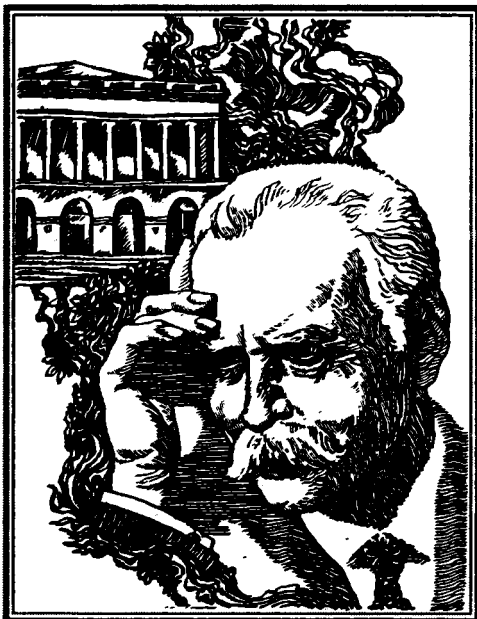
Г. Любомирський кілька разів награв мелодію, і учні схилилися над зошитами. Л. Ревуцький сидів непорушно. Здавалося, він чекав, коли мелодія пролунає знову.

«Та він же здібний хлопчина», — подумки здивувався Лисенко і підвівся, щоб глянути, як упоралися із завданням інші. Він переходив від столу до столу, і обличчя його набувало щораз похмурішого виразу. «І в мого, мабуть, не краще», — подумав Микола Віталійович, зазираючи в зошит Л. Ревуцького. Та побачене змусило його зупинитись: мелодія була вже записана і до того ж без помилок.

— Погляньте, Григорію Львовичу, — вихопилося в М. Лисенка, і серед напруженої тиші, що панувала в класі, голос його пролунав несподівано гучно. — У Л. Ревуцького завдання розв'язано правильно.

Усі обернулися до п'ятнадцятирічного гімназиста, який лише недавно вступив до Музично-драматичної школи Лисенка, — Микола Віталійович рідко хвалив своїх учнів. Левко Ревуцький зніяковіло всміхнувся. Адже він добре знав, що до цього часу вчився музики не досить систематично...

Дитячі роки Левка Ревуцького минули на Полтавщині, у селі Іржавець поблизу Прилук, де й народився майбутній композитор. Це були чудові місця: оспівані великим Гоголем, вони ваби-

Левко Ревуцький

ли багатьох художників. Неподалік знаходилася відома Качанівка — маєток поміщика Тарновського, куди частенько наїздив Шевченко й де зупинявся під час мандрівки по Україні Глинка. На сусідньому хуторі жив відомий російський художник Микола Миколайович Ге. З ним була добре знайома матір Левка — Олександра Дмитрівна, і хлопчик нерідко бував разом з нею у гостях у живописця.

Ревуцькі належали до широко освічених людей. Протягом багатьох років Микола Гаврилович був попечителем Іржавецької сільської школи, захоплювався природничими науками, любив літературу й мистецтво і вважався переконаним демократом. Разом з Олександрою Дмитрівною він прищеплював своїм синам повагу й любов до праці, до народу та його творчості.

У домі Ревуцьких часто звучали українські народні пісні. Родинною традицією став хоровий спів, без якого не обходилася жодна врочиста подія. Учасниками хору були не лише дорослі, а й діти. Батьки Левка відзначалися музичним хистом. Олександра Дмитрівна, піаністка-аматорка, постійно акомпанувала своєму чоловікові — здібному скрипалеві й непоганому співаку. Маючи до музики гарний смак, вони із задоволенням виконували твори російських та західноєвропейських класиків — Бетховена, Шуберта, Чайковського. Вади виконавської техніки компенсувалися щирістю й натхненням. Особливо проникливо звучала в них шубертівська «Серенада», перекладена для скрипки та фортепіано.

Цілком природно, що в такій атмосфері, де все сприяло розвиткові творчих нахилів дітей, музичний хист маленького Левка виявився дуже рано. Його називали «камертоном» — так точно й безпомилково настроював він сімейний хор. Природа обдарувала хлопчика абсолютним слухом. Проте мати не поспішала навчати його гри на фортепіано, аж доки один випадок таки не змусив її серйозніше поставитись до синових здібностей. Якось подруга Олександри Дмитрівни — піаністка Мельникова, що гостювала в Ревуцьких, зіграла кілька досить складних творів, серед яких була й п'єса «Венеціанський карнавал» Шкульгофа. П'ятирічний Левко не по-дитячому уважно слухав гру гості, потім підійшов до інструмента й швидко підібрав п'єсу, що припала йому до вподоби. З цього дня мати почала вчити малюка музики. Влітку заняття з хлопчиком проводила Мельникова, яка приїздила до Іржавця, а взимку він переходив під нагляд Олександри Дмитрівни.

Незабаром перед батьками Левка постало серйозне питання про синову освіту. Олександра Дмитрівна виношувала мрію, щоб молодший син скінчив консерваторію і став музикантом. Та на пораду одного з авторитетних друзів родини вона вирішила дати хлопчикові спочатку ґрунтовну загальну освіту. Так Левко Ревуцький став учнем підготовчого класу гімназії у тихому містечку Прилуки.

Серед педагогів Прилуцької гімназії панувало гаряче захоплення літературою та мистецтвом. Тут часто влаштовувалися літературно-музичні вечори на честь пам'ятних дат. Урочисто відзначалося, наприклад, святкування 100-річчя з дня народження Пушкіна: виступав учнівський хор і духовий оркестр, гімназисти читали вірші поета. Левко Миколайович на все життя зберіг у пам'яті цей вечір і те, як він читав уривок з «Євгенія Онегіна».

Продовжуються і музичні заняття Левка. Перші два роки з ним працювала мати, а згодом — найкраща місцева піаністка і викладачка гри на фортепіано Юлія Олександрівна Лякав. У її домі Левко вперше почув сонати Бетховена, п'єси Шумана, Ліста, Шопена, які грав син вчительки Олександр Лякав — вихованець Київського музичного училища. Захоплення музикою поєднувалося в хлопчика з бажанням грати в чотири руки, і Левко охоче з ним музикував.

Атмосфера, яка оточувала Левка Ревуцького, сприяла розвитку його як майбутнього композитора, пробуджувала потяг до глибокого опанування мистецтва. Отже, приїхавши до Києва у 1903 р., він виявився чудово підготовленим до сприйняття бурхливого творчого життя великого міста.

П'ятикласник гімназії Левко Ревуцький був глибоко вражений розмаїттям музично-театрального життя. Київська опера, концерти...

Саме в цей час тонкий і вразливий підліток емоційно осягає видатні витвори мистецтва. Опер П. Чайковського «Євгеній Онегін» та «Пікова дама» вражають його до сліз і на все життя утверджуються в його свідомості як улюблені твори.

Приїхавши до Києва чотирнадцятирічним юнаком і вступивши до приватної гімназії Вальнера, Левко Ревуцький стає водночас учнем музичної школи Тутковського по класу Миколи Віталійовича Лисенка. Так починається одна з найзнаменніших сторінок його життя, найважливіший етап формування творчої особистості Ревуцького — спілкування із справжнім Вчителем.

Ім'я М. Лисенка оточував особливий ореол пошани й любові. Ще в дитинстві Левко слухав один з аматорських хорів, який виконував українські пісні «Та забіліли сніги», «Ой пуцу я кониченька». Потім назвали ім'я композитора: Микола Лисенко. Олександра Дмитрівна розповіла синові, що Лисенко їздить у найвіддаленіші села і записує пісні «з народних уст». Коли через кілька років Левко та його брат Дмитро збиралися на навчання до Києва, мати сказала їм:

— Запишіть кілька пісень і повезіть Лисенку. Він дуже радітиме.

У невеличкому будинку на Олександрівській вулиці (тепер вулиця Грушевського), де містилася школа Миколи Тутковського, Ревуцький вперше зустрівся з Миколою Віталійовичем Лисенком. Найвидатніший композитор України, прекрасний музи-

кант, тонкий виконавець-піаніст, широко освічена людина, був одним з найславетніших київських музичних педагогів.

Микола Віталійович був схвальної думки про свого нового вихованця Левка Ревуцького і навчав його з особливим задоволенням. По суті ці заняття виходили за межі уроків фортепіанної гри. Лисенко знайомив своїх учнів з широким колом музичних знань, терпляче виховуючи в них необхідні уміння й навички. Так, Микола Віталійович поєднував уроки фортепіано з вправами на розвиток музичного слуху, пильнуючи за тим, як його учні опановують сольфеджіо. Завдяки елементам змагання, що вносилися до процесу вивчення технічних вправ, безкінечні гами не здавалися такими нудними, адже кожен прагнув не відстати від товаришів.

У класі Миколи Віталійовича Лисенка юнак з Іршавців вперше зіткнувся з новою для себе проблемою: які обов'язки має художник перед суспільством? Напутливі бесіди, підкріплені живим практичним прикладом всієї багатогранної діяльності Миколи Віталійовича, справили вирішальний вплив на музично-естетичні смаки, принципи та життєві переконання Ревуцького.

Восени 1904 року Лисенко, що викладав у школі Тутковського, відкрив власну школу на кошти, зібрані в ознаменування його 35-річної музичної діяльності.

Левко Ревуцький вступив до молодшого відділення школи Лисенка, і його заняття з Миколою Віталійовичем успішно тривали.

У 1906 році майже одночасно помирають батьки Ревуцького. В ці сумні дні Левко опинився цілком самотнім, оскільки старший брат мешкав у Ревелі (тепер Таллінн). Глибоке потрясіння вибиває юнака з повсякденної колії, і він припиняє навчання в гімназії і музичній школі. Проте через деякий час таки закінчує гімназичний курс і стає студентом фізико-математичного факультету Київського університету. Здавалося, самостійний вибір відповідав його прагненням і схильностям, і музика відійшла на другий план. Та вже наступний навчальний рік показав, наскільки хисткою була позиція Левка Ревуцького: він переходить на юридичний факультет і одночасно стає студентом фортепіанного відділення музичного училища Російського музичного товариства.

Цей серйозний крок диктувався органічним потягом Ревуцького до музики й музичної творчості. Велике значення мав і високий професійний рівень педагогів Київського училища. Чудовий склад професорів і викладачів, серед яких були вихованці Петербурзької, Московської і кращих західноєвропейських консерваторій, наближав училище до вищих навчальних закладів. На це у різний час вказували такі визначні музиканти, як Антон Рубінштейн, Глазунов і Рахманінов. Беручи уроки фортепіанної гри у таких прекрасних педагогів, як Сергій Осипович Коротке-

вич і Григорій Костянтинівич Ходоровський, вивчаючи музично-теоретичні дисципліни в класі професора Євгена Августовича Рибо, постійно відвідуючи концерти й оперні вистави, Ревуцький здобув прекрасну професійну підготовку. Перші творчі кроки було зроблено саме в ці роки — у 1907–1908-му — молодий композитор пише свої перші романси й фортепіанні п'єси.

Перетворення Київського училища на консерваторію в 1913 році найбезпосереднішим чином позначилося на долі Ревуцького. Якось Ходоровський, зустрівши його в коридорі консерваторії, запросив зайти до свого класу. Там Ревуцький застав директора — Ройнгольда Моріцовича Глієра і провідного педагога-скрипаля Михайла Гавриловича Ерденка. Ходоровський запропонував Левкові зіграти щось із власних творів. Ревуцький сів за рояль і після короткої паузи виконав велику фортепіанну п'єсу — Сонатне алегро сі мінор. Цього виявилось досить, щоб Глієр взяв юнака до свого класу композиції. Одночасно продовжувались і заняття з Ходоровським.

Р. Глієр виховував своїх учнів, розвиваючи індивідуальні особливості їхніх творчих здібностей. Людина високої культури й освіченості, він став душею консерваторії. Студенти захоплювалися заняттями в Глієра, і Ревуцький, навчаючись у нього композиції, аналізу музичних форм та оркестровки, сприйняв і органічно опанував педагогічні й творчі принципи свого наставника. Робота над численними фортепіанними творами — Сонатним алегро до мінор і прелюдями — передувала створенню Першої симфонії, яку Ревуцький уявляв собі як майбутню дипломну роботу. Одночасно юнак продовжує відвідувати лекції на юридичному факультеті університету, багато читає. Його особливо приваблювала російська та українська література і книжки про життя й творчість видатних композиторів — Чайковського і Римського-Корсакова.

Влітку 1914 року розпочалася Перша світова війна. Обидва навчальні заклади, де здобував освіту Л. Ревуцький, евакуювали на Схід: консерваторію — до Саратова, університет — до Ростова-на-Дону. Часті поїздки до цих міст для здачі іспитів, оформлення документів у зв'язку з мобілізацією — все це відбирало багато часу і заважало будь-якій систематичній роботі. І все-таки Ревуцький достроково складає випускні університетські іспити. В кінці 1916 року він отримує військове призначення, а на початку 1917-го вирушає артилеристом на Ризький фронт. Здавалося б, в цей час було зовсім не до музики, та навіть на фронті Ревуцький записує три народні солдатські пісні. Випадково натрапивши серед особистих речей на кишенькове видання партитури вступу до опери «Трістан та Ізольда» Вагнера і нотний папір, він робить фортепіанне перекладення цього твору для двох роялів.

Не менш складними для Ревуцького виявилися і наступні роки. Після Жовтневої революції він приїхав до Києва, та в зв'язку з початком німецької інтервенції змушений був переїхати до рідного села Іржавець. Продовжує роботу над Першою симфонією і фортепіанними прелюдями, задумує новий симфонічний твір і робить його перші начерки на основі українських народних пісень.

Виступає у Прилуках як піаніст, концертмейстер хору і співаків-солістів, бере участь в організації музичної школи і симфонічного оркестру, багато сил віддає організаційній роботі в Прилуцькому відділенні музичного товариства імені Леонтовича. Провідним жанром його творчості стає хорова музика і сольні вокальні твори. В ці роки композитор написав свою славетну кантату «Хустина» на вірші Тараса Григоровича Шевченка.

Протягом 1923 року Левку Миколайовичу неодноразово доводилося виступати з хором Прилуцької кооперації. Колектив це був непоганий, і Л. Ревуцький задумує написати для нього великий хоровий твір. Він зупинив свій вибір на поезії Шевченка «У неділю не гуляла» — сумній повісті про дівчину та її коханого чумака, загиблого в далекій дорозі. Мріяв чумака про своє щастя, про зустріч з коханою, та не збулися його мрії. А дівчина пішла в черниці, і на пам'ять про коханого пов'язала гаптованою хустиною могильний хрест...

Музика Л. Ревуцького насичена народною пісенністю, образами української природи, сільського пейзажу, які особливо мальовничі на Полтавщині.

В 1924 році, отримавши запрошення обійняти посаду викладача музично-теоретичних дисциплін в Музично-драматичному інституті імені Лисенка, Левко Миколайович залишає Прилуки. З тих пір починається багаторічна плідна педагогічна діяльність Л. Ревуцького, який виховав плеяду українських композиторів різних поколінь і різних творчих індивідуальностей. Бурхливе музичне життя Києва, нова робота ставить перед Л. Ревуцьким чимало складних завдань, і він успішно розв'язує їх завдяки невтомній енергії та працелюбності. Вивчення музичної літератури, творів радянських та зарубіжних композиторів-сучасників, поглиблення професійних теоретичних знань — усе це тепер стає необхідним. Велику роль в ці роки відіграє дружнє спілкування Левка Миколайовича з цікавими музикантами-колегами по Київській консерваторії.

Ще в студентські роки Левко Ревуцький часто бував у філармонії. Там він почув Перший фортепіанний концерт Чайковського у виконанні запрошеного до консерваторії професора Григорія Миколайовича Беклемішева. Гра талановитого піаніста справила сильне враження на Ревуцького. Незабаром відбулося їхнє знайомство. У Глієра гостював відомий московський піаніст і диригент Василь Ілліч Сафонов, з яким знайомили учнів-композиторів.

Тут бував і Беклемішев. Того вечора він чудово грав Скрябіна. Тепер, після повернення Ревуцького до Києва, зустрічі з Беклемішевим поновилися, і між музикантами встановилися досить тісні стосунки. Гарячі суперечки про музику, обговорення нових музичних творів і, нарешті, організовані Беклемішевим лекції-концерти виявилися важливою підмогою для Ревуцького в удосконаленні його професійних знань. Разом з Беклемішевим і композитором Золотарьовим Левко Миколайович бере участь у створенні «Українського педагогічного репертуару для фортепіано». Як члени редакційної комісії, вони ретельно добирали п'єси для серії збірок.

У ці роки тісна дружба пов'язує Ревуцького з Віктором Степановичем Косенком. Блискучий музикант, емоційний і тонкий піаніст, Косенко після переїзду з Житомира до Києва став одним з найближчих друзів Левка Миколайовича. Спільна робота в Київській консерваторії, близькість інтересів і творчих принципів, палка залюбленість у музичну педагогіку єднали обох композиторів.

Поглиблена робота з накопичення та вдосконалення професіоналізму, педагогічна діяльність поєднувалися в Левка Ревуцького з власною творчістю. Композитор захоплюється обробкою народних, здебільшого українських пісень, і це справляє серйозний вплив на його творчість у найрізноманітніших жанрах: інструментальні твори або ґрунтуються на певних народних мелодіях, або створюються під їхнім впливом.

Другою половиною 20-х років датується створення збірки обробок українських народних дитячих пісень «Сонечко». Композитор довго працював над ними. Збірка видавалася й перевидавалася, пісні виконувались, а Ревуцький знов повертався до «Сонечка», змінюючи послідовність пісень, поповнюючи збірку новими. Остаточний варіант датується 1926 роком — тепер збірка складалася з двадцяти пісень.

Вокальні мініатюри «Сонечка» — картинки українського побуту, переданого через дитяче сприйняття. Перед виконавцями й слухачами відкривається грандіозний дивосвіт дитячих уявлень, мрій, спостережень і вчинків. Одночасно розкривається і світ самого композитора — прозорий і світлий, виявляється його щирий захват красою народної пісні.

Протягом багатьох років Левко Миколайович Ревуцький ґував матеріал для створення капітального твору — Другої симфонії. Ще в Прилуках, працюючи над Першою симфонією, він робив начерки нового симфонічного твору, які потім було використано у Другій симфонії. Велика роль у підготовці нового твору належала і жанрові масових пісень, до якого звернувся композитор у 20-ті роки. Таким чином, Друга симфонія ніби підбила підсумок певному періоду творчості композитора.

Творчість Ревуцького цього десятиліття відзначається різноманітністю жанрів. Це хори для дітей і музика до кінофільмів, музичне

оформлення вистав і хорові твори для самодіяльних колективів. Пише також й інструментальні твори.

Значною подією для Левка Ревуцького стало редагування монументального твору Лисенка — опери «Тарас Бульба» — разом з Борисом Миколайовичем Лятошинським і Максимом Тадейовичем Рильським. Складність і відповідальність цієї роботи ясно усвідомлювали всі три автори. Зберегти стиль письма М. Лисенка, одночасно наблизивши музику, наскільки можливо, до сучасного сценічного виконання, — ось що визначало їхні пошуки. Остаточний варіант, в якому опера «Тарас Бульба» набула свого довгого сценічного життя, було створено у 1955 році.

Різнобічна композиторська і музично-громадська діяльність Левка Миколайовича Ревуцького була відзначена присвоєнням йому вченого ступеня доктора мистецтвознавства і почесного звання заслуженого діяча культури УРСР. Творчою наснагою, високою педагогічною майстерністю, пристрасністю художника-патріота позначені роки, проведені Левком Миколайовичем Ревуцьким в Ташкентській державній консерваторії на посаді завідувача кафедри композиції, теорії музики, де він працював у роки Великої Вітчизняної війни. Ревуцький віддає весь свій багатий досвід широко освіченого музиканта й композитора узбецькій молоді. Він взяв найактивнішу участь у створенні музики для духового оркестру, яка виконувалася у військових частинах та Військовій інтендантській академії. Знаючи, що жанр радянської масової пісні до вподоби нашому народові й особливо потрібний йому в нелегкі воєнні роки, Ревуцький створює немало патріотичних пісень, з яких найпопулярнішою стала «Пісня прикордонників».

Багато що пов'язувало Левка Миколайовича в роки війни з узбецькою музичною культурою. Він обробляв узбецькі народні пісні й написав додаткові музичні номери до «Наталки Полтавки» І. Котляревського, поставленої узбецькою мовою у Театрі імені Мукімі.

1944 рік. Велика Вітчизняна війна ще не закінчена, але перемога вже відчутна: більша частина території нашої країни визволена від загарбників. І разом з клопотами воєнного часу виникають мирні справи й турботи. До них належить відбудова Київської консерваторії і поновлення діяльності української Спілки композиторів. В усьому цьому з ентузіазмом бере участь і Левко Миколайович Ревуцький, що повернувся в травні 1944 року до рідного Києва. Він очолює республіканську Спілку композиторів, проводить величезну педагогічну роботу.

У 1957 році Левко Миколайович Ревуцький обирається дійсним членом Академії наук Української РСР.

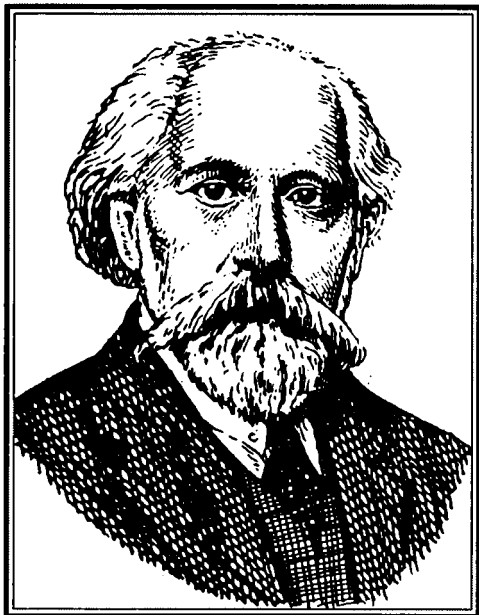
Шевченківською премією 1967 року було відзначено Концерт для фортепіано з оркестром, присвячений пам'яті Лисенка.

*Леонтина Бас,
мистецтвознавець*

ВИДАТНИЙ ПРОСВІТЯНИН

Архів Степана Сірополка зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади і органів державного управління України під нумерацією 4433-с — найпоширеніший у недавні часи ярлик. На титульному аркуші значиться: «Сірополко Степан, український націоналіст, Міністр внутрішніх справ, шляхів, пошти і телеграфу Директорії». І хоч фонд уже розсекречений, але залишається недоступним для дослідників через невпорядкованість. У ньому налічується десять справ, сім з яких датовано 1921 — 1923 рр. Тут є статті з питань культурно-освітньої роботи серед українських емігрантів та про роботу культурно-освітніх організацій у таборах українських полонених, доповідь, присвячена п'ятій річниці проголошення УНР, наказ голови Директорії С. Петлюри «Про склад Уряду» та призначення Сірополка Керуючим Міністерством внутрішніх справ, шляхів, пошти і телеграфу, протоколи засідань Комітету по улаштуванню Шевченкових свят в Тарнові в 1923 р., листування з Українським центральним комітетом у Польщі, лист до Українського громадського комітету в Чехії. Зберігається рукопис статті «Граф Петро Завадовський — перший міністр освіти в царській Росії», датований 1938-м роком. Перелічені справи дають підстави сподіватися, що це лише невелика частина документів, пов'язаних з довгим життєвим і творчим шляхом визначного вченого.

Народився Степан Сірополко у Прилуках на Полтавщині. Закінчив Московський університет, працював у Московському товаристві грамотності. Перша його праця з'явилась у 1910 р. і була присвячена народним бібліотекам¹, що були на той час важливою ланкою позашкільної освіти. С. Сірополко виступив із практичними порадами — роз'яснював принципи відкриття загальнодоступних книгосховищ, подавав навіть зразки документів, потрібних для організації їх роботи.

Степан Сірополко

Але основна цінність дослідження у тому, що С. Сірополко виступив з новою концепцією народної бібліотеки. Він вважав, що її основою має стати каталог, при організації якого «потрібно перш за все враховувати ступінь освіти та культурні запити того населення, яке вона має на увазі обслуговувати»². Автор наголошував на необхідності друкованих каталогів у кожній бібліотеці, вважав доцільним виділяти навіть в невеликій бібліотеці дитячий відділ. Висловив думку, що народна бібліотека повинна бути загальнодоступною, безоплатною³.

Видання отримало високу оцінку фахівців, воно засвідчило прогресивні погляди автора на організацію народних бібліотек, розуміння ним їх ролі у розвитку суспільства⁴.

У цей період С. Сірополко брав участь у роботі журналу «Украинская жизнь» (Москва), метою якого було ознайомлення широкого загалу із українським національним рухом. Він написав дві статті, присвячені аналізу народних бібліотек на Полтавщині та проблемам української книги в народних бібліотеках Харківщини⁵. Ці статті було надруковано і в українському педагогічному журналі «Світло» (виходив у Києві у 1910–1914 рр.), співзасновником і співавтором якого була відомий педагог і громадський діяч Софія Русова.

У 1911 р. Московське товариство грамотності готувалося до Першого Всеросійського бібліотечного з'їзду та загальноземського з'їзду по народній освіті. Результати проведеного ним анкетування показали брак книжок у бібліотеках, які б відповідали потребам населення. Це залежало не лише від недостатнього фінансування, а й від того, що земства та попечительства мало зважали на запити читачів. Знаменним був і такий факт. Анкети не містили запитання про задоволення потреб в українській книжці, але бібліотекарі самі дописували: «великий попит на українські книжки, яких в бібліотеці немає», «бажано книжки українською мовою». Сірополко зауважив, що стан розвитку бібліотек, обслуговуючих українців, залежить од їх грамотності: «Коли серед української людності, яка складає переважну більшість на Полтавщині, менше грамотних, ніж серед людності російських губерній, то натурально буде ждати і меншого числа бібліотек, які своєю метою мають на увазі обслуговувати виключно грамотну людність»⁶.

Він розумів необхідність в Україні національних шкіл: «Шкільна справа вимагає для свого розвитку найскорішого проведення в життя принципу: навчання в школі повинно одбуватись рідною мовою». А отже, і розвиток бібліотечної справи України залежить від того, як цей принцип буде проведений у життя. «Коли поряд з національною школою існуюватимуть народні бібліотеки та інші просвітні інституції, український народ матиме добру зброю для боротьби з тою хмарою, що його огортає»⁷.

Цікавим є коментар С. Сірополка до нових правил про народні бібліотеки (1912)⁸, згідно з якими в народні бібліотеки не допуска-

лись українські книжки. Так, за цими правилами, інспектор народних шкіл Уманського повіту розіслав циркуляр по школах: «Изьять из народных библиотек все книги на малорусском наречии». С. Сірополко бачив вихід у тому, щоб з'явилися книгарні, лотки з книжками на базарах, книгоноші, щоб хоч у такий спосіб потрапляла українська книжка в маси. «Просвітні товариства, громадянство, окремі особи повинні були ширити поміж людністю по можливо дешевій ціні, а то й дурно — українську книжку».

У цей період С. Сірополко — активний учасник підготовки і проведення I Всеросійського бібліотечного з'їзду (1911). Він виступив з цікавою доповіддю «Принцип загальнодоступності в народно-бібліотечній справі», за якою було прийнято резолюцію, де зазначалось: «З'їзд визнає нагально необхідним повсюдне відкриття в неземських губерніях особливих Товариств сприяння упорядженню бібліотек»⁹.

З 1917 р. Степан Сірополко — в Україні. Тут він керує народним шкільництвом у Києві, працює дорадником у справах освіти при Генеральному секретаріаті народної освіти, деякий час — товаришем (заступником) міністра народної освіти УНР. Генеральний секретаріат народної освіти, що постав унаслідок I універсалу Центральної Ради, взявся задовольнити потреби українського народу в освітній справі. При Генеральному секретаріаті було утворено Міністерство народної освіти з Архівно-бібліотечним відділом, який мав бібліотечну секцію. Головою її став О. Грушевський.

Бібліотечній справі віддавались кращі сили її громадянства, про що свідчив, зокрема, склад комісії з підготовки Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів: історик О. Грушевський; літературознавець і критик, книгознавець, бібліограф і бібліотекознавець Ю. Іванов-Меженко; історик і бібліограф В. Корд; історик і бібліотекознавець А. Криловський; літературознавець і критик М. Марковський; літературознавець та історик-архівіст В. Міяковський; літературознавець С. Паночіні; культуролог, бібліотекознавець та книгознавець С. Сірополко.

Київський період був досить насиченим у творчому житті С. Сірополка. Він працював у міській бібліотеці, читав лекції з бібліотекознавства у педагогічному інституті та на курсах підготовки діячів позашкільної освіти. У цей час він розробив інструкцію для бібліотекарів, що містила основні правила їх роботи, уклав «Взірцевий каталог шкільної та народної бібліотеки».

Певний час С. Сірополко був співробітником журналу «Книгарь», де друкували його рецензії на книжки з проблем народної та позашкільної освіти.

Восени 1919 р. обставини змусили С. Сірополка виїхати до Кам'янця-Подільського, де він завідував бібліотекою університету. Тут він перекладає українською мовою свою працю про народні бібліотеки, доопрацьовує і видає перший практичний poradnik для бібліотекарів України.

У Кам'янці-Подільському С. Сірополко став членом товариства «Зірка», яке видавало журнал для дітей «Ранок». Вийшов лише один його номер, але були там надруковані твори Л. Білецького, Л. Старицької-Черняхівської, С. Русової. Товариство видало ще одну збірку оповідань для дітей. Діяльність його була дуже короткою, проте, згадуючи про ці роки, Сірополко вважав, що «видання товариства «Зірка», безперечно, були світлим променем на тлі похмурої доби, яка припала саме тоді на долю Поділля».

Уже в еміграції (у Польщі) Сірополко написав перший підручник з бібліотекознавства українською мовою.

В основу книжки Сірополка було покладено стислий огляд лекцій, які автор читав у 1917 – 1918 рр. у київському Фребелівському педагогічному інституті та на інструкторських курсах, де здійснювалась спеціальна підготовка бібліотекарів. Підручник у стислій формі подає відомості про бібліотечну справу і бібліотекознавство. Автор упевнений, що бібліотекознавство є суспільною наукою, першочерговим завданням якої має бути «встановлення найкращих засобів поширення людського знання, думки і почуття шляхом випозичання у тимчасове користування книжок, які для цього скупчуються у певному місці». Цікавою є і запропонована типологія бібліотек з огляду на тогочасний розвиток бібліотекознавства.

Через кілька років після видання підручника Сірополка було обрано почесним членом товариства «Просвіта» у Львові. З цієї нагоди він писав: «Акт іменування мене Почесним членом товариства «Просвіта» у Львові є одним із світлих і радісних моментів мого життя. Переходячи до категорії Почесних членів товариства «Просвіта» у Львові, я не маю наміру виходити в «тираж», а, навпаки, бажаю й надалі до кінця свого життя в міру своїх фізичних і духовних сил — залишатися дійсним активним членом дорогого мені товариства».

Перебуваючи в еміграції (в Чехословаччині), Сірополко редагував український відділ місячника слов'янської бібліографії «Славянская книга». У кожному номері журналу вміщувалися підготовлені ним відомості про бібліотечну справу, книговидавництво України, крім того, ним було зроблено кілька оглядів літератури з питань педагогіки. Це сприяло поширенню інформації про книжкову справу на весь слов'янський науковий світ.

Він уважно стежив за змінами, які відбувалися в Україні, особливо в книжковій справі, високо оцінив появу журналу товариства «Просвіта» у Львові — «Бібліотечний поради́ник», що мав на меті подання допомоги народним бібліотекам в організації роботи з комплектування. На його сторінках містились повідомлення про діяльність окремих читалень, огляди літератури з питань економіки, сільського господарства, дитячої книжки. В одному з таких оглядів дитячої книги Сірополко визначає педагогічні вимоги до казки як матеріалу дитячої літератури і подає список казок, які задовольняли б цим вимогам.

У Празі він активно пропагував українське друковане слово. У виступі на VI Міжнародному бібліотечному з'їзді зробив висновок про те, що «лише період самостійності Української держави відзначався поступом духовної культури, і навпаки, втрата Україною самостійного життя неухильно веде до занепаду духовної культури». За ініціативою Сірополка на з'їзді було прийнято рішення про утворення Українського товариства прихильників книги та про видання часопису «Книголюб», редакційний комітет якого він і очолив. Українська делегація в такий спосіб виявила перед широким світом можливість поширення української книжки.

Заслуга С. Сірополка полягала в тому, що Українське товариство прихильників книги об'єднало свідомих українців, визначних громадських і політичних діячів, які перебували поза межами Батьківщини. Товариство налічувало майже 70 членів, серед яких Д. Антонович — історик мистецтва і театру, А. Артимович — відомий український мовознавець, Л. Білецький, О. Кандиба (Олександр Олесь) — визначний український поет, С. Русова, Д. Чижевський — визначний славист і філософ, О. Шульгин — історик, політичний, громадський і культурний діяч.

На посаді редактора журналу «Книголюб» Сірополко уважно слідкував за новою літературою з питань бібліотечної справи, книгознавства та бібліографії, замовляв окремим авторам відповідні матеріали для редагованого ним журналу. Журнал був носієм прогресивної української книгознавчої думки, на яку вже тоді почався наступ в радянській Україні.

Початки книгознавства в Україні він веде від утворення Національної бібліотеки в Києві, розвиток його припадає на період існування Українського наукового інституту книгознавства.

Він намагався розібратися в ідейній боротьбі, яка точилася в книгознавстві на початку 30-х років. Одвертий наступ почався на Український науковий інститут книгознавства (на чолі з Ю. Меженком) за відхилення від завдань марксистсько-ленінського книгознавства як знаряддя класової боротьби. С. Сірополко дійшов висновку, що «тільки засліпленим фанатам більшовизму може прийти на думку втиснути життя в певні колодки — життя випорсне з них і прокладе свої шляхи, особливо у духовній сфері, бо «дух дише, де хоче»¹⁰.

Українська еміграція сприяла розвитку української бібліографії в інтересах української культури. Про це свідчать праці самого С. Сірополка, покажчики, в яких він подає стислий огляд праць української еміграції в галузі бібліографії. Українська еміграція протягом десяти років видавала українські книгознавчі журнали, в яких значне місце приділялось бібліографії («Книга», «Українське книгознавство», «Славянская книга», «Книголюб»). Крім того, виходили окремі бібліографічні покажчики: Д. Дорошенко. Покажчик літератури українською мовою в Росії за 1798 – 1897 рр. (Прага, 1925), Dr. M. Hnatsyak. Katalog der Ukrainika in der abteilung «Ukraina im Lichte der deutschen Press and Literatur der internationalen

Press». — Ausstellung, 1928 in Koln. Українські бібліографи пропагували наукові праці, укладаючи бібліографічні покажчики, різні списки українських публікацій, що їх вміщено в покажчиках, виданих Комісією інтелектуальної співпраці при Лізі Націй.

Захопившись книгознавством і бібліографією, Сірополко не забуває і про бібліотекознавство. Він написав кілька статей, присвячених аналізу бібліотечної справи в Україні від 1917 р. Його цікавила проблема підготовки професійних бібліотекарів, що він з сумом відзначив: «...на Сов. Україні досі немає школи, яка б готувала бібліотекарів як для наукової бібліотеки, так і для масової»¹¹.

Степан Сірополко вів активне громадське життя. Брав участь у зборах пожертви для Української бібліотеки ім. С. Петлюри, відкритої в Парижі. Був доктором і професором Українського педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі, Українського техніко-господарського інституту у Подєбрадах, організатором і головою Українського товариства прихильників книги у Празі та редактором його органу — журналу «Книголюб», головою Союзу українських журналістів і письменників на чужині, членом Українського історико-філологічного товариства, почесним членом товариства «Просвіта» у Львові, автором численних праць з проблем поза-шкільного виховання, шкільництва, народної освіти, бібліотекознавства, книгознавства та бібліографії.

На превеликий жаль, багато відомостей з життя і творчої спадщини Сірополка нам невідомі. Особливо це стосується періоду 1932 — 1959 рр. Матеріали і документи розпорошені по багатьох архівах і бібліотеках. Треба ще докласти багато зусиль, щоб духовні скарби Просвітянина стали надбанням Української культури.

---

¹ Сірополко С. Народные библиотеки: Порядок открытия библиотек и их организация. — М., 1910. — 43 с.

² Там само. — С. 8.

³ Библиотекарь. — 1910. — Вип. II. — С. 6; Земское дело. — 1910. — №15. — С. 1233—1234; Русская школа. — 1911. — №3. — С. 91—94.

⁴ Сірополко С. Внешкольное образование. — М., 1912. — С. 35—47.

⁵ Сірополко С. Народные библиотеки на Полтавщине // Украинская жизнь. — 1912. — №5. — С. 96—99; Його ж. Украинская книга в народных библиотеках Харьковской губернии // Украинская жизнь. — 1913. — №6. С. 99—100.

⁶ Сірополко С. Певний шлях // Світло. — 1912. — Кн. 8. — С. 19—22.

⁷ Сірополко С. Школа і книжка // Світло. — 1910. — Кн. 4. — С. 6.

⁸ Сірополко С. Нові правила про народні бібліотеки // Світло. — 1912. — Кн. 4. — С. 59—60, 67.

⁹ Сірополко С. Внешкольное образование. — С. 101.

¹⁰ Сірополко С. Новини з чеської книгознавчої літератури // Книголюб. — 1932. — Кн. I—II. — С. 53—62.

¹¹ Сірополко С. Бібліотечна справа на Сов. Україні за останнє десятиліття // Літературно-науковий вісник. — 1928. — Кн. V. — С. 89.

Тайсія Кішмар,
доктор історичних наук

НАЦІОНАЛЬНИЙ ГЕРОЙ ІВАН БОГУН

Главне ім'я Івана Богуна знає кожний освічений та патріотично налаштований українець. Та й не лише. До легендарної постаті козацького полковника в різні часи апелювали різні сили. В криваву годину громадянської війни 1918–1921 років ім'ям Богуна називали свої військові формування як оборонці УНР, так і червоноармійці. І ті, й інші називали себе «богунцями». Популярність Івана Богуна не зменшувалась, а навпаки — зростала. Сьогодні маємо Військовий лицей імені Івана Богуна в Києві (колишнє суворовське училище).

Іван Богун

То хто ж він, цей лицар, ім'я якого вже три з половиною сотні літ продовжує зачаровувати своєю відвагою, мужністю, самопосвятою, героїзмом? Звідкіля витоки його родоvodu, його наймення?

Передусім звернемось до двох словників — «Етимологічного словника української мови» та «Словаря» під редакцією Бориса Грінченка. В обох слово «богун» має два пояснення: 1) «жердина», тобто горизонтальна перекладаина, призначена для розвішування та сушіння риби. В кримськотатарській мові це слово також означає «мотузок», «шнурок» або ще «сув'язь». Записав це слово в місцях неподалік від берегів Азовського моря етнограф Гаврило Стрижевський; 2) «шлунок», «рубець», а точніше — перше відділення шлунка. Є ще одне слово — «богувати». Може, від нього теж походить етнонім «богун»? «Богувати», як пояснювали свого часу П.Чубинський та Б.Грінченко, означало «Панувати по-божому» або «почуватися Богом».

«Ой, Боже наш, Боже, а ми Твої люде.

Наг ким будеш богувати, як нас тут не буде?» —

так співалося в давній народній пісні.

У наукових дослідженнях та джерелах значилося, що рід Івана Богуна був шляхетсько-козацького походження і, звісно, небага-

тий та незнатний в Речі Посполитій. У вельми цінній книзі «Малороссийский гербовник» Д.К.Лукомського та В.Л.Модзалевського, виданій у Санкт-Петербурзі 1914 року, на сторінці 13 описано герб роду Богунів. Щит, на блакитному полі якого золота підкова із кавалерським хрестом посередині. Вгорі — нашоломник, на якому зображений шуліка, що тримає в лапі схожі, тільки в зменшеному вигляді, підкову та хрест.

У поясненні також вказувалося, що Іван Богун мав сина Григорія та внука Леонтія, які значилися як знатні козацькі військові товариші (вже після загибелі Івана Богуна).

Звичайно, тим, хто цікавиться історією України, й зокрема життєписом полковника Богуна, важливий його бойовий шлях та його доля. Тож пригадаймо біографію легендарного козацького ватажка.

Іван Богун — кальницький (вінницький) полковник, герой Визвольної боротьби українського народу. Походив із дрібної української шляхти. Влітку 1648 року очолював селянсько-козацькі повстанські війська на Брацлавщині. Ще раніше був знаний серед козацтва як активний учасник оборони Азова від турецьких військ 1637–1642 років, а також проти нападів татар. Про це йдеться в пісні, присвяченій Богунові, яка збереглась до нашого часу — «Ой, з-за гори чорна хмара». Один із найголовніших діячів доби Богдана Хмельницького. Брав участь у всіх видатних боях Хмельниччини. 1650 року призначений кальницьким полковником.

Особливо відзначився Іван Богун як талановитий військовий тактик і стратег, майстер маневреного бою 1651 року при обороні Вінниці та в боях під Монастирищем і Жванцем, де виявив високу тактичну майстерність козацького полководця. Виняткову, й можна сказати, рятівну роль Богун відіграв у битві під Берестечком, коли Хмельницького захопив із собою хан Іслам-Гірей, залишивши козацьке військо без гетьмана. Козаки обрали наказним гетьманом Івана Богуна, і він вивів з польсько-шляхетської облоги козацьке військо, тобто вирвав його з оточення. Завдяки винахідливості Богуна українську армію було не лише врятовано, але й поповнено. В наступні роки Визвольної війни Іван Богун неодноразово здобував значні перемоги над шляхтою в молдавському поході разом із Тимошем Хмельницьким, у битвах під Батогом, Баром, Бушею...

Іван Богун був противником компромісів зі шляхтою, з магнатською верхівкою Речі Посполитої, в той час, як до такого компромісу схилились І.Виговський, П.Тетеря, а часом і сам Б.Хмельницький. І в той же час кальницький полковник відкидав орієнтації на союз із Москвою як за часів Богдана Хмельницького, 1654 року, так і при його синові Юрію 1659 року. Відмовився скласти московському цареві присягу.

Після смерті Б.Хмельницького підтримував курс І.Виговського на розрив із Москвою, але не схвалював його орієнтації на спілку

з Варшавою і, зокрема, критикував Гадяцьку угоду. І надалі Богун залишався одним із найвміліших командирів козацтва. Наприклад, 1655 року Іван Богун керував героїчною обороною Умані, а під час Охматівської битви його козаки розгромили військо С. Чарнецького.

1662 року поляки таки схопили полковника й кинули його до в'язниці у фортеці Мальборг, але король Ян Казимир II наказав його звільнити, оскільки слава й популярність Івана Богуну, його незалежна позиція були у великій пошані серед козацтва. А козаки були потрібні польському королю для походу на Лівобережну Україну. Він віддав полковника у розпорядження правобережного гетьмана П. Тетері, а той призначив Івана Богуну наказним гетьманом над козацькими полками, що вирушили в похід разом із поляками.

Павло Тетеря заздрив популярності Богуну та Виговського. Літописці, історики, хроністи припускають, що є частина і його провини у загибелі від рук поляків цих двох великих ватажків козацтва трагічного 1664 року...

Польські магнати давно шукали приводу й обставин, щоб поквитатися з Іваном Богуном. 17 лютого 1664 року біля міста Новгород-Сіверського під час штабної похідної наради у дуже вузькому колі вони таємно вбили Івана Богуну і поховали за селом Комань, неподалік від річки Десни. Королю було донесено, що Богун мав стосунки з мешканцями міста Глухова та з козаками лівобережного гетьмана І. Брюховецького, збираючись, мовляв, перекинутись до них, а вони, шляхтичі, попередили ці події, щоб Богун їх не зрадив... Але насправді то була давно спланована й виплекана помста за завдані поразки, які шляхта йому не пробачила.

Так обірвалось життя улюбленця козацтва, героя України.

Як же так сталося, що Іван Богун, який був ворогом польської магнатерії, мусив разом із нею вести своїх козаків у похід не лише проти московитських військ, але й проти лівобережних козаків, очолюваних царською маріонеткою Івашком Брюховецьким? Важко нині сказати, які плани були у відчайдушному серці й голові Богуну. Але, безсумнівно одне — він шукав якогось виходу в ім'я порятунку України, в ім'я об'єднання її сил та її потуги. Тому й погодився на цей похід.

У польських архівах зберігся лист короля Яна Казимира до своєї дружини королеви Марії Людовік від 24 березня 1664 року. Ось фрагмент із нього, що стосувався Богуну: «...Богун — людина, найзліша в світі. Він розумно вчинив із ворогами... Я думав покарати його рукою ката, але Господь вчинив інакше». Туманна фраза короля говорила про те, що все одно польська влада розправилась би з ним раніше чи пізніше.

Так сталося, що козаки не відреагували на загибель свого улюбленця. Вони надто пізно довідались про це. Спершу козацтву було оголошено, що Богун кудись поїхав і таємничо зник. А вже 60-ті ро-

ки XVII сторіччя, як відомо, були роками руїни та міжусобиць в Україні. Гинуло чимало славних лицарів, гинули кращі. Богун, Виговський, Немирич, Сомко, Золотаренко... Гинули сподвижники й соратники Богдана Хмельницького, які так і не змогли порятувати справу остаточного визволення України.

Отож, десь біля села Комань, на березі Десни, покоїться прах козацького полковника Івана Богуна. Дивує лише одне — чому й досі в тих місцях не зведено бодай скромного пам'ятника?

Глибоко шанував пам'ять народного героя України і найславетніший її кобзар — Тарас Шевченко. Пригадаймо рядок із поеми «Гайдамаки», написаної 1841 року:

Де той Богун, де та зима?
Ігул щозиму замерзає.
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом. Лях гуляє!

Згадки про лицарські справи Богуна є у козацьких літописах та хроніках XVII — XVIII століть, а також у історичних дослідженнях та художніх творах XIX віку. Зокрема, чимало епізодів, пов'язаних із легендарним полковником, є у відомій трилогії Михайла Старицького «Богдан Хмельницький». Вже у XX столітті традицію звеличення Богданових побратимів і, зокрема, Богуна продовжили у своїх романах Петро Панч «Гомоніла Україна», Іван Ле «Хмельницький», Павло Загребельний «Я, Богдан», Юрій Мушкетик «Брат на брата» та інші письменники.

Звісно, ці твори були сповнені захоплення та шаноби до нашого героя. Але були й інші. Наприклад, у великого польського письменника Генріха Сенкевича є роман «Вогнем і мечем». Там образ Богуна виведено як чорного лицаря, уособлення темної руйнівної сили.

А ще пригадується пісня «Богунія» — одна з кращих, на мою думку, пісень в українському радянському репертуарі. І хоча ця пісня вкладена в уста червоних козаків часів братовбивчої громадянської війни, все-таки вона несла в собі дух Івана Богуна. Можна лише пожалкувати, що тепер вона майже не звучить. Зокрема у виконанні чоловічої капели наших земляків, що носить теж назву «Богунія», яка вже кілька літ не збиралася...

Першою окремою книгою, присвяченою саме славним подвигам Івана Богуна, став історичний роман українського радянського письменника-історика Олександра Соколовського «Богун» 1931 року. Письменник ретельно досліджував історичні джерела, перш ніж узятися за написання такого твору. Й справді — роман «Богун» можна вважати одним із кращих історичних книг нашої літератури. У О.Соколовського був задум продовжити твір, а точніше, написати ще один або навіть два романи про Богуна, але незабаром письменника було репресовано, і цим задумам не судилося збутися...

Через два десятиріччя після виходу в світ роману О.Соколовського повість «Іван Богун» написав Яків Качура. Але цей твір по-

ступався своєю масштабністю й оригінальністю попередньому. Повість писалася в часи підготовки до відзначення 300-річчя Переяславської ради. Отож, на початку 1950-х років інтерес до каленіцького полковника посилювався. З'являються нариси й статті, присвячені Богунові, зокрема відомих істориків — І. Крип'якевича, М. Петровського, К. Гуслистого, В. Голобуцького та інших.

Микола Вінграновський у ті часи пише один з найкращих своїх творів «Ніч Івана Богуна», який став своєрідним поетичним громадським маніфестом покоління шістдесятників.

Героїчний образ Івана Богуна намагалися відтворити в мистецтві художники та скульптори. Наприклад, у ті ж 60-ті роки прекрасну серію графічних портретів «Народні герої України» створив Олександр Данченко. Одна з найкращих серед цих робіт — портрет Івана Богуна. На ту ж саму тему, але в іншій творчій манері, створив серію козацьких героїв Данило Нарбут. Серед них є портрет і Івана Богуна. Чудовий скульптурний портрет лицаря залишив Іван Гончар. Ця робота зберігається в Національному історичному музеї. На жаль, достеменного історичного зображення Богуна до наших часів не дійшло, а тому художники показували нам Богуна таким, яким уявляли. І от цікава річ! — чимало в тих зображеннях спільного, навіть деякі риси його образу... Напевне, якась благодатна сила підказувала нашим митцям відтворювати саме так образ славного сина України.

В історичних джерелах — літописах, документах, хроніках — зафіксовано, що Іван Богун відмовився скласти присягу на вірність московському цареві. Більше того — в історичних та народних переказах залишалась згадка про те, що Богун навіть поламав спересердя шаблю на знак свого протесту, обстоюючи принцип: «Ні до Варшави, ні до Москви, ні до Стамбула, ні до Бахчисараю». Проте події з присягою були куди складніші, ніж на перший погляд. Богун рахувався з волею більшості козацтва, із намірами Богдана Хмельницького, хоча й висловлював свою незалежну думку. Певний час, як видно із джерел, Іван Богун за дорученням Хмельницького вів переговори із царським послом, боярином Василем Бутурліним. Ось як описує це найвизначніший наш історик Михайло Грушевський («Історія України-Русі», том IX—1, стор. 729): «Ще 3(13) грудня року 1653-го приїхав від гетьмана до Бутурліна в Путивль полковник Богун, відряджений для зв'язку і супроводу місії. Він сказав, що гетьман призначив їй побачення у Переяславі і доручив йому, Богунові, провести їх туди. А він, гетьман, в такім разі, до них туди ж — неодмінно приїде — хоч би довелось для того навіть учинити тимчасове замирення з королем. Але Бутурлін мав тоді з Москви наказ — без клейнодів до гетьмана не їздити, і тому «віддавши честь» Богунові і давши дарунки йому та його синові, назад відправив їх. За границю, до того часу, поки місія одержить із Москви відповідні інструкції. Богун лишив у них двох своїх козаків для зв'язку, а сам поїхав до Ромен чекати вістей. 17(27)

грудня Бутурлін одержав ті клейноди, а також всі необхідні «записи» і передав Богунові, що 20 грудня він із товаришами рушить із Путивля до Переяслава. Богун підтвердив, що гетьман прибуде на Різдво, або скоро після Різдва. Другого дня разом з ним (Богуном) Бутурлін поїхав до Корибутова. За десять верств до міста стрів їх син Богуна Тимофій із сотнею козаків під короговою. 27-го прибули в Биків. Тут привезли вісті від переяславського полковника Терері. У Війтівцях заночували останнього дня року 1653-го — й поспішили до Переяслава».

І тут слід Богуна раптом обривається. Його в Переяславі тоді чомусь не дочекались. Полковник вирушив на Правобережжя до свого полку. Через деякий час надійшла звістка про те, що Богун відмовився присягати цареві.

Чому в полковника виник конфлікт із боярином — детальних даних та відомостей не зафіксовано. Але простеживши стосунки й суперечки гетьмана з послом, боярином Бутурліним, уже пізніше, можна здогадатись і зрозуміти, чому Іван Богун не побажав змінювати королівські пута на царське ярмо. І польський король Ян II Казимір, і цар московський Олексій Михайлович намагалися кожний по-своєму схилити уславленого козацького полководця на свій бік. Вони дарували йому шляхетсько-королівські, або царські «жалувані» грамоти й посилали пишномовні листи, прохаючи не піддаватися «неприятельським спокусам», тягнучи кожен у свій бік.

А Іван Богун гідно й упевнено обстоював свою позицію як оборонець козацтва. Інтереси України були для нього понад усе. Кожен із володарів домагався, щоб Богун склав присягу саме йому, а полковник зволікав, кажучи, що вже склав присягу... Так, склав — Україні, козацтву! Так і не до кінця зрозуміло з тих історичних джерел — кому ж присягнув із наших сусідів Богун? А все просто — та нікому з них!

Олена Апанович у своїй книзі «Україно-російський договір 1654 року. Міфи і реальність» пише: «Категорично не прийняв ідеї Переяславської ради полковник Іван Богун, якого вважали після Богдана Хмельницького козацьким стратегом номер один. Коронний обозний Андрій Потоцький писав тоді до короля так: «Богун із тих козаків, для яких найвища державна рація — щоб не бути ні під вашою королівською милістю, ні під царем».

Олеся Колоніца,
письменник

КОМАНДУВАЧ ПРОПАГАНДИСТСЬКИМ ФРОНТОМ

Петро Федун народився у селі Шнирів Бродівського району на Львівщині у родині селянина. Змалку виявив неабиякий потяг до знань і, попри матеріальні труднощі, пішов навчатися до Бродівської гімназії, де став кращим учнем. Світогляд та націонал-патріотичні переконання Петра Федуну формувалися не в останню чергу під впливом отця Михайла (Євгена Осадця), відомого духовного композитора, диригента хору «Боян», викладача української філології. Тоді ж, у гімназії, П. Федун став членом ОУН.

У 1938–1940 рр. студював медицину у Львові. Був призваний до Червоної армії, де служив командиром взводу берегової артилерії в Одесі. З початком Великої Вітчизняної війни потрапив у полон, проте був звільнений і продовжував навчання. У Львові студент-медик зустрівся і зі своєю майбутньою нареченою Любою Микитюк, лаборанткою кафедри фармацевтичної хімії Львівського медичного інституту, членом ОУН з 1940 р. Згодом саме вона таємно передаватиме ліки провіднику ОУН в Україні та командувачу УПА Роману Шухевичу, важко хворому на серце та радикуліт.

Навчання П. Федун поєднує з підпільною діяльністю. Обирає літературний псевдонім «Полтава» й організаційні — «Север» та «Волянський». З лютого 1944 р. «Север» остаточно перейшов на нелегальне становище, був призначений членом Крайового проводу ОУН «Галичина» і редактором пропагандистського видання «За Українську державу». Йому доручили очолювати організаційно-технічну ланку референтури пропаганди бендерівського Центрального проводу ОУН(Б). Здібності теоретика й публіциста дали

Петро Федун

змогу «Полтаві» вже з кінця 1945 р. очолити цю відповідальну ділянку визвольних змагань.

Крім написання теоретико-пропагандистських праць, він займався організацією підпільних друкарень (за роки боротьби органи НКВД—МГБ викрили їх понад сто), забезпеченням витратними матеріалами за умов глибокого підпілля, вів підбір здібних кадрів. Досить сказати, що наклад підпільних друкарень одного Дрогобицького обласного проводу за зиму 1949—1950 рр. перевищив 300 тис. примірників! Ось як романтично змальовував пропагандистський осередок підпілля сам П. Федун: «Глибока осіння ніч. Партизанська землянка в одному з лісових масивів західної України... Ясно горить столова лампа. На одній з стін виблискує розвішана зброя. На полицях при другій стіні — бібліотека, пакети підпільних листівок, політично-пропагандивних плакатів, підпільної преси. Зараз біля стола радіоприймач...»¹.

Референтура пропаганди Проводу ОУН в Україні базувалася в карпатських районах Дрогобицької області, де була облаштована її радіостанція під зашифрованою «Афродита». На межі Сколевського і Славського районів Дрогобицької області та сусідньої Станіславівської конспіративно розмістили велику друкарню «Прага». Референтура спиралася на широку підтримку місцевого населення, мережу розвідників, мала надійні лінії зв'язку².

Серед найближчих помічників П. Федуну варто згадати зв'язкову Любомиру Гаєвську — у майбутньому референта пропаганди Львівського крайового проводу, яка застрелилася при спробі захоплення у січні 1954 р. Літературним редактором при ньому був професор-лінгвіст одного з вузів сходу України «Степовий» (загинув у 1948 р. в Чехословаччині у складі кур'єрської групи від Р. Шухевича до С. Бандери). Драматично склалася й доля близьких родичів. Брат Василь у листопаді 1944 р. разом з іншими сільськими хлопцями захопив зброю винищувального батальйону та пішов до повстанців, у лавах яких і загинув наприкінці 1946 р. У 1945 р. батько «Полтави» Микола і мати Прасковія були примусово виселені до Удмуртії.

«Север», якого радянські органи держбезпеки взяли в оперативну розробку «Шакал», вважався одним з провідних творців нової тактики підпілля, до якої вдалися після поразки головних сил УПА у 1944—1945 рр. Разом із Шухевичем, членами Центрального Проводу Романом Кравчуком («Петром»), референтом СБ Миколою Арсеничем, Василем Куком («Лемешем») та іншими розробляє тактичні схеми «Дажбог» (конспірація та збереження кадрів), «Орлик» (створення позицій ОУН на Східній Україні) і «Олег» — програму виховання молодих кадрів для поповнення підпілля.

Екстремальні умови підпілля вимагали самовідданості й аскетизму від його лідерів. «Север» славився своєю скромністю у побуті, невибагливістю до їжі, якою ділився з боївкарями охорони. Якось, помітивши, що кухар кладе собі в кашу більше масла, ніж

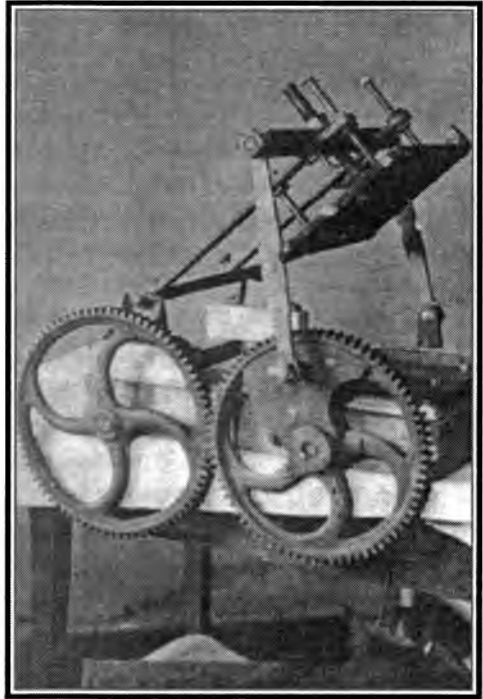
іншим, наказав вчинити над ним суд. Взагалі ж підпільники відзначали його веселу, життєрадісну вдачу, демократизм у спілкуванні з підлеглими.

Свідченням високого авторитету й ділових якостей П. Федун стали його кооптація до надпартійного органу (передпарламенту) майбутньої суверенної України — Української головної визвольної ради (УГВР), обрання заступником голови її Генерального секретаріату, призначення керівником «Бюро інформації УГВР». Водночас у званні майора-політвиховника очолював політико-виховний відділ Головного військового штабу УПА.

На нього покладалося редагування підпільних видань «За Українську державу», «Ідея і чин», «Повстанець»³. Разом з тим П. Федун залишався непересічним теоретиком визвольного руху. Уже після загибелі публіциста 1959 р. в Мюнхені вийшов його «Збірник підпільних писань» з передмовою Дарії Ребет. Серед творів П. Федун, напевно, найбільшого розголосу й поширення через повстанський самвидав набула брошура «Хто такі бандерівці та за що вони борються», написана 1948 року. Це своєрідний катехізис з історії руху опору, його основних теоретичних уявлень, завдань боротьби тощо. Праця має яскраво виражений контрпропагандистський характер щодо ідеологічної машини компартійного режиму.

Центральне місце в ідеології ОУН, пише автор, посідає вчення про націю. Воно полягає в уявленні про націю як про «найвищий і найміцніший тип людської спільноти — вищий і міцніший, ніж суспільна кляса». Нація є головним суб'єктом міжнародних стосунків. Найкращою системою світоустрою є «система вільних національних держав усіх народів світу». Автор наголошує, що українські націоналісти «не є шовіністи, ні імперіалісти». «З усіма народами світу, у тому числі і з російським народом, який побудує свою національну державу на своїх етнографічних землях, ми хочемо жити у дружбі і співпраці». ОУН виступає за незалежну українську державу на її етнічних теренах і «не зазіхає ні на шматок чужої території».

П. Федун відкидає звинувачення націоналізму в «буржуазності». За його словами, повстанський рух проти повернення в Украї-

Верстат з підпільної друкарні

ну поміщиків та капіталістів і «бореться за побудову безкласового суспільства». Водночас рішуче протидіє поширенню колгоспів як «знаряддя нещадної експлуатації селянства большевицькою правлячою клікою». У праці розкривається формальний характер «незалежності» союзних республік, оскільки їх керівництво нічого не здатне вдіяти без санкції Москви: «...суверенність союзних республік — це тільки фікція, пуста фраза, призначена большевиками для обдурювання працюючих мас... фраза, яка не має найменшого практичного значення».

Заперечувалися диктатура і тоталітаризм, поліцейське свавілля, проголошувалися принцип відповідальності влади перед народом, свобода слова, друку, зібрань, сумління, рівноправність національних меншин⁴.

Теоретичні міркування провідника, подекуди занадто романтичні й радикальні, відобразили докорінну зміну ідейно-політичних пріоритетів ОУН(Б), яка відмовилася від антигуманного, багато в чому «інтегрального націоналізму» і затвердила на III Надзвичайному Великому зборі (серпень 1943 р.) нову Програму організації, побудовану на засадах соціальної справедливості, демократії, поваги до прав людини й національних меншин.

Варто згадати й глибоку теоретичну працю П. Федуна «Концепція самостійної України і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу» (квітень 1947 р.). У ній міститься цікавий аналіз європейської історії XIX ст. у розрізі становлення національних ідей та національно-визвольних рухів, творення колоніальних систем, критика марксистських постулатів теорії національного питання.

У брошурі «Чому ССРСР повинен бути перебудований на принципах незалежних національних держав» (січень 1950 р.) автор піддає глибокій критиці внутрішню та зовнішню політику компартійного режиму, який він визначає як «большевицький російський імперіалізм». Йому, пише П. Федун, властиві такі генетичні риси, як «жорстокий політичний гніт, повне політичне поневолення, кривавий терор, цілковите безправство людини і громадянина»⁵.

На його думку, експансіоністська великодержавна політика царизму і радянської верхівки, мілітаризація всіх сфер життя суспільства є головними причинами жорстокої економічної експлуатації народів Російської імперії та Радянського Союзу, «економічної нужди народних мас, їхнього жахливо низького життєвого рівня, їхнього убогства»⁶.

Відзначимо, що теоретик ОУН сформулював тезу про появу, за умов суспільно-майнового розшарування «справедливого» соціалістичного суспільства та штучного творення владою опори всередині населення, «економічно багатой і політично привілейованої суспільної групи». Автор розцінює її як «нову панівну соціальну групу» — «класу большевицьких вельмож». До неї він відносить

функціонерів Компартії, адміністративних, господарських керівників, верхівку силових структур⁷.

Проголошується гасло перебудови СРСР на принципах реального і повного здійснення права народів на національно-державне самовизначення, творення суверенних національних держав. Україна мислилась як незалежна і соборна держава українського народу, з безкласовим суспільством і демократією внутріполітичного устрою. На світовій арені бажаним проголошувалося виникнення «системи вільних держав усіх народів світу», яка б функціонувала «під керівництвом здорової міжнародної організації»⁸.

У відомій праці П. Федуна «Хто такі бандерівці та за що вони борються» (1948 р.), яка стала чи не найпоширенішим виданням з пропаганди цілей визвольної боротьби, йшлося про необхідність запровадження суспільної власності на засоби виробництва, усунення експлуатації людини людиною, утвердження безкласового суспільства. Слід зауважити, що ідеолог повстанців критично ставився і до вад капіталістичного способу життя, політики Заходу стосовно України. Знаходячись у вирі боротьби з радянським режимом, він загострено сприймав прагматичне ставлення Заходу до руху ОУН та УПА лише як до «п'ятої колони» в «холодній війні», нерозуміння правлячими колами США й Великої Британії важливих нюансів становища підпілля та орієнтирів національно-визвольних змагань. У серпні 1950 р. П. Федун підготував критичного листа щодо змісту радіопередач на Україну «Голосу Америки». Фактично це була критика політичних настанов адміністрації США, котра, зокрема, не враховувала несприйняття капіталізму значною частиною населення УРСР і того, що рух ОУН і УПА виступає за плюралізм форм власності⁹.

Якими ж були останні місяці підпільної боротьби «Севера»? У 1949 – 1951 рр. місця укриття «Севера» неодноразово відвідують закинуті в Україну емісари-парашутисти закордонних центрів ОУН, які шукають правдивої інформації про реальний стан руху Опору, передають директиви. У червні 1951 р. його відвідав керівник референтури політичної інформації (розвідки) Закордонного представництва УГВР Василь Охримович. Він передав «Полтаві» Хрести заслуги для відзначення найбільш хоробрих підпільників. П. Федун з великою стурбованістю сприйняв відомості про серйозні суперечності між УГВР і Закордонними частинами ОУН С. Бандери, засудив принцип вождізму та висловився за демократизацію внутрішнього організаційного життя.

Для розшуку головного пропагандиста створили міжобласну оперативно-військову групу на чолі із заступником начальника Станіславського УМДБ у складі 23 оперативників, 30 офіцерів і 600 солдатів внутрішніх військ СРСР. Кільце облоги навколо лідерів підпілля стискалося. Після загибелі відомих керівників повстанського руху О. Гасина («Лицаря»), О. Дяківа («Горнового») та Р. Шухевича «Полтава» змушений був посилити засоби конспіра-

ції, переховувався на базах Рогатинського особливого окружного проводу. Влітку 1951 р. загинули його охоронці «Сиротюк» і «Чорноморець», потрапив у полон утримувач пункту зв'язку «Волиняк». Перехоплюється лінія зв'язку до останнього керівника підпілля В. Кука, розкривається низка сховищ-бункерів. Підтверджувалися слова з листа «Лемеша» до «Полтави» — МДБ веде оперативну розробку «надзвичайно тонко і ретельно, керують нею здібні вищі офіцери»¹⁰.

Наприкінці листопада 1951 р. він іде на зимівлю на базу референта пропаганди Журавнівського надрайонного проводу Станіславщини «Миронича». 12 листопада біля села Ямерсталь Болахівського району захоплюють двох охоронців «Полтави». Від них дізналися приблизне місцезнаходження П. Федуна. Понад 4,5 тисячі вояків внутрішніх військ і співробітників МДБ блокували лісовий масив на межі Дрогобицької і Станіславської областей. Розпочалася оперативно-військова операція. Унаслідок розшукових заходів було локалізовано місце перебування Федуна — лісовий масив «Бакоцин». У ході військової операції 21 грудня 1951 р. там загинув керівник підпілля в Галичині Р. Кравчук. На південному сході від села Новошин Журавнівського району 23 грудня курсант навчального загону ВВ помітив пар, що піднімався з-під землі. Так було знайдено капітальний бункер П. Федуна. Бійці його «залоги» відстрілювалися, палили документи, а потім пострілялися. Серед загиблих опергрупою МДБ у Львові були впізнані Петро Федун, а також Б. Зибнев («Миронич»), провідник ОУН Букачевського району Станіславської області «Скритий», охоронець Г. Ярема — «Дібрава»...¹¹.

¹ Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів за 1944–1950 рр. — Видання ЗЧ ОУН, 1956. — С. 302.

² Державний архів СБ України (ДА СБУ). — Ф.11. — Спр.19618. — Т.1. — С. 186, 216–217.

³ Праці П.Федуна див. зокрема: ДА СБУ. — Ф.13. — Спр.372. — Т. 11; Ф. 11. — Спр. 9112. — Т. 16.

⁴ Полтава П. Хто такі бандерівці та за що вони борються. — Б.м.: Друкарня ОУН ім. Якова Бусла-Київського, 1948. — С. 20–21.

⁵ Полтава П. Чому СССР повинен бути перебудований на принципах незалежних національних держав. — Б.м.: Друкарня ОУН ім. генерала Т. Чупринки, 1950. — С. 14.

⁶ Там само. — С. 8.

⁷ Там само. — С. 9–10.

⁸ Там само. — С.17.

⁹ Полтава П. Кілька завваг щодо того, якими повинні бути радіопередачі «Голосу Америки» для Советського Союзу // Українська Головна Визвольна Рада. Збірка документів і матеріалів. — Мюнхен: Видання ЗЧ ОУН, 1956. — С. 319.

¹⁰ ДА СБУ. — Ф.11. — Спр.9112. — Т.11. — Арк. 186.

¹¹ Там само. — Т.10.

Дмитро Ведмеш,
кандидат історичних наук

ЛЬВІВСЬКИЙ «АПОСТОЛ» 1574 р. ІВАНА ФЕДОРОВА

Іван Франко починав свій курс «Історії української літератури» таким застереженням: «Кожна національна література се в більшій або меншій мірі органічний виплід свого, місцевого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим, перейнятим із довговікових міжнародних зносин. Для того вхвибив би против основ наукового досліду той історик літератури, який би силкувався певну національну літературу показати як вповні оригінальний і своєрідний духовний виплід тої нації, або, признаючи навіть деякі чужі, міжнародні впливи на неї, лишав би їх на боці як річ маловажну або немилу для амбіції рідного народу. Поки говорити про користь або шкідливість чужих впливів, треба попередю докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчиться роля історика»¹.

Виходячи з цього постулату, вчений, перш ніж приступити до викладу історії давньої української літератури, зробив огляд мораво-паннонського й староболгарського письменства без висвітлення життя й діяльності первоучителів слов'янства Кирила і Мефодія та їхніх учнів і послідовників. Переходячи до історії власне української літератури Іван Франко зупиняється на львівському духовному осередку, зокрема на діяльності Івана Федорова та Петра Мстиславця — утікачів з Москви, де вони встигли видати дві кириличні книги — «Апостол» (1564) та «Часовник» (два видання, 1565 р.).

Ідеологічним куратором друкарні був науково-літературний гурток, який утворили українські й білоруські магнати-меценати: князі Костянтин Острозький, його родич Юрій Слуцький, дружина Григорія Ходкевича Катерина — сестра засновника Запорозької Січі Дмитра Вишневецького. До літературної діяльності гуртка були причетні й московські емігранти — колишній ігумен Троїце-Сергієвого монастиря старець Артемій та його «духовний учень» князь Андрій Курбський. З організаційним періодом становлення гуртка пов'язані імена писаря Великого князівства Литовського Євстафія Воловича, королівського писаря Михайла Галабурди й вихідця з Кам'янця-Подільського вченого монаха Ісайї.

У 1569 р. із заблудівської друкарні вийшло друком Євангеліє Учительне, а в 1570 р. працею Івана Федорова (Петро Мстиславець переїхав до Вільна) — «Псалтир» з «Часословцем».

Незабаром Іван Федоров перебрався до Львова, і тут 1574 р. у власній друкарні видав «Апостол» — первісток кириличного друку

в Україні. У ньому, порівняно з московським «Апостолом» 1564 р., до канонічного тексту було додано кілька нових статей, а невелику післямову замінено більшою.

Завершуючи огляд поліграфічної організації московського «Апостола», російський книгознавець Є.Л. Немировський зауважив: «Структура і рубрикація книги свідчать про те, що майстер (йдеться про Івана Федорова. — В.К.) добре знайомий з попередньою рукописною традицією, зокрема з розкішними «Апостолами» школи Феодосія Ізографа»⁴.

Додамо, що і Федоров орієнтувався на рукописну традицію не тільки як майстер-друкар, а й як письменник. Такий висновок впливає з текстологічного аналізу його «Післямови» до львівського «Апостола».

Федоровознавці високо оцінили художні якості «Післямови» — цього першого в Україні друкованого світського твору. Патріарх східнослов'янського книгознавства О.О. Сидоров писав: «Немає другого такого видання серед усіх наших стародруків, що мало б такий документ, як «Післямова» до львівського «Апостола». Це більше, ніж анотація. Це автобіографічна, сумна і натхненна розповідь про шляхи справді великої людини, трудівника і просвітителя»⁵.

Саме на таке сприйняття «Післямови» — не тільки нащадками, а насамперед сучасниками, і розраховував Іван Федоров.

Вона має заголовок, який повинен був налаштувати читача «на ученого и искусного»⁶ на значущість того, про що в ній ітиметься. «Сія убо повесть изъявляет, откуда начася и како съвершися друкарня сія...». Адже відразу в читача виникала асоціація з початком літописних творів, зокрема із заголовком найповажнішого вітчизняного літопису: «Сія повесть временных літ... откуда пошла Руская земля»⁷.

Ще за часів становлення слов'янського письменства наші «праписьменники», складаючи твір, обов'язково зверталися до авторитетів. Українські «книгочтії» XVI ст., за традицією, вводили до власних текстів сентенції, вирази, звороти, образи не тільки з біблійних і богослужебних книг, патристики, історичних творів, а й зі «своєї античності»⁸ — з пам'яток кирило-мефодіївської доби Київської Русі, болгарсько-сербської книжності XIV — XV ст. Вважалося цілком природним вживати у власних творах, без посилання на джерела, цілі пасажі зі слів, послань, листів також і своїх сучасників — представників духовенства та світських людей⁹.

Обминаючи цікаві перегуки окремих місць післямови Івана Федорова до львівського «Апостола» з рукописними й друкованими творами, зосередимо увагу лише на одній старослов'янській пам'ятці, зв'язок з якою досі не був помічений дослідниками. Це т. зв. паннонське «Житіє Костянтина-Кирила Філософа», яке, вірогідно, постало в останній чверті IX ст. у слов'янському князівстві Паннонії (нині — територія Угорщини). У науці переважає думка,

що автором «Житія» був один з найвизначніших учнів Кирила і Мефодія — «перший болгарський і слов'янський просвітитель і книжник»¹⁰ Климент Охридський¹¹.

«Житіє Костянтина-Кирила Філософа», як й інші твори, присвячені славетним першовчителям слов'ян, стало рано відомим у Київській Русі і набуло великої популярності. Виявлено близько 50 списків «Житія», але й це число умовне, бо сучасні болгарські видавці творів Климента Охридського стверджують, що пильні пошуки в книгозбірнях приведуть до нових знахідок¹².

«Житіє» не тільки механічно переписували, а й творчо обробляли — скорочували, перефразовували, дописували. Деякі уривки, здебільшого полемічного характеру, вносили до інших творів. Відгуки «Житія» знаходимо в «Ізборнику» Святослава 1076 р., «Повісті врем'яних літ», «Прологах», «Палеях», «Хронографах», «Четьях-мінеях», «Толковій псалтирі», інших збірниках змішаного складу.

Як свідчать списки «Житія», інтерес до цього старослов'янського твору почав помітно зростати з XV ст., а в XVI–XVII ст. виписки з нього, різні інтерполяції та компіляції перетворилися, за спостереженням болгарських учених Боню Ст. Ангелова і Христо Кодова, на «любиму практику»¹³ слов'янських письменників. Додамо: зокрема українських — аж до Данила Туптала включно¹⁴.

Із «Житія» поставала велична й приваблива постать Божого обранця, людини надзвичайно здібної, вченої, з гострим розумом, мудрого навчителя, пристрасного проповідника, дотепного полеміста, самовідданого трудівника. Все життя і діяння цього ідеального героя-подвижника, «пръваго наставника словенську езыку»¹⁵, як і його брата Мефодія, були спрямовані на те, щоб піднести духовність слов'ян, прилучити до письменства зрозумілою їм мовою, довести рівність її серед трьох інших, традиційних у церковних відправах — грецької, латинської, єврейської.

Вбачаючи своє покликання в продовженні справи слов'янських просвітителів «духовная семена по вселенней разевати и всем по чину раздавати»¹⁶, до «Житія» звернувся й Іван Федоров. Усвідомлюючи значення для України нового «Божієго дела» — книгодрукування і свою місію в ньому, Іван Федоров прагнув подати віхи свого життя і колізії, пов'язані з організацією його друкарні, суголосно «Житію». Тим більше, що в старослов'янському творі містився заклик наслідувати життя і діяння першовчителя слов'ян: «Житіє же его являем, по малу сказаємо, яков же бе. Да иже хошет, се слыше, подобит се ему, бодрость приємле, а леность отметае»¹⁷. Простежимо за спільними для обох творів — «Післямови» Івана Федорова і «Житія» Костянтина-Кирила Філософа — ситуаціями, представленими в однаковій послідовності. Це — вигнання з батьківщини в іншу країну; ласкавий прийом тамтешнім господарем; категорична відмова від мирських благ задля вищої мети — нести по світу духовність, а на самоті — постійна внутрішня бо-

ротьба; наполегливе подолання перешкод; переказ євангельської притчі про талант; знову шлях до іншого міста; переривання розповіді молитвою; початок інтенсивної праці на новому місці, нарешті, відмова від нагороди. Показово, що Іван Федоров, викладаючи свій життєвий шлях за ситуаційною схемою Життя, в післямові згадує про свою колишню відмову від нагороди в Заблудові, хоча йдеться про львівський період його життя. Бо у Львові ніхто йому нагород не пропонував!

«Трафарет ситуації»¹⁸ зумовив і виразну текстуальну близькість «Післямови» та «Життя».

Концептуальна платформа львівської «Післямови» Івана Федорова полягає у осмисленні... положення: віра в силу слова, даного Богом, особливо писаного слова; переконання в тому, що поширювач його слов'янською мовою є провідником Божої волі; гордість причетністю до Божої справи; висока оцінка «духовного розуму», який зміцнюється навчанням; протиставлення знання невігластву, яке завжди пов'язане із заздрістю, злобою, ненавистю, неправдою; дух демократизму й толерантності, нарешті, єдність слова і діла, прагнення здійснювати просвітительську місію чистими руками, самовіддано й безкорисливо, відмовляючись від «потреб телесних» заради високого покликання.

Усі ці світоглядні засади чітко декларуються вже у «Житті Костянтина-Кирила Філософа».

Отже, «Післямова» до львівського «Апостола» переконливо свідчить про те, що перша пам'ятка слов'янської агіографії — «Житіє», — зберігаючи і в другій половині XVI ст. «потенціал сучасності», правила Івану Федорову, певною мірою, за модель при створенні автобіографічної сповіді. У цьому зв'язку видається продуктивним припущення болгарського славіста Боню Ст. Ангелова про те, що Климент Охридський мав на меті подати своїми численними творами зразки, якими б керувалися автори наступних книжок¹⁹.

На жаль, не вся структура «Життя» служила Івану Федорову зразком при написанні Післямови. З усталеної п'ятичленної схеми життійного канону — «народження», «навчання», «подвиги», «смерть», «посмертні чудеса»²⁰ — він скористався лише третім сегментом («подвиги»). Якби Федоров витримав традиційну агіографічну структуру, тобто подав і перші два сегменти — «народження» та «навчання», ми мали б ширше уявлення про нашого першодрукаря.

Надзвичайно важливо з'ясувати, яким списком «Життя» користувався Іван Федоров, а в ідеалі — коли, де і хто налаштував його на цей твір. Відзначимо лише, що один з найдавніших списків сербської редакції під заголовком «Паметь и житіє блаженана учителя нашего Константина Философа, пръваго наставника словенску езыку» містився у збірнику XV — XVI ст., який належав бібліотеці львівського монастиря Св. Онуфрія²¹. Саме з цим монастирем пов'язується перебування І. Федорова у Львові, де він і похований.

Засвоєні Київською Руссю полемічно-просвітницькі й морально-етичні ідеї були взяті на озброєння діячами першого українського національно-культурного Відродження. Це засвідчило й просвітницьке кредо Івана Федорова, що виразно виявилось у львівських виданнях 1574 р. «Апостоли» та «Букварі». Його ж праця як друкаря була вкрай необхідна. Тому не дивно, що І. Федоров органічно влився у бурхливий потік тогочасного духовного життя України.

Вчений зі світовим ім'ям, українознавець проф. І. І. Огієнко у своїй монографії «Історія українського друкарства» писав: «Я зібрав усі архівні документи, що стосуються життя та діяльності Івана Хведоровича і подаю їх тут коротенько в хронологічному порядку... Це лише хронологічна канва до життя Івана Хведоровича; нехай по канві цій кожний дослідник вишиває собі такий малюнок життя великого друкаря, який подиктує йому його здоровий критичний розум»²².

Якби І. І. Огієнко знав, що його пораду — вишивати за заданою канвою життя великих людей — рівно на 350 років випередив саме герой запропонованої ним канви.

Але цей вчений розумів, що «Хведорович не був звичайним собі друкарем — він перший заклав нам постійне друкарство у Львові та Острозі, він був тим мужем, що започаткував нам уже новочасну добу в історії української культури»²³.

---

¹ Франко Іван. Історія української літератури: Ч.І. Від початків українського письменства до Івана Котляревського // Збір. тв.: У 50 т. — К., 1983. — Т.40. — С. 10.

² Там само. — С. 18.

³ Докладніше про це див.: Колосова В. Идеологические предпосылки деятельности острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист)// Федоровские чтения. 1981. — М., 1985. — С. 84—90.

⁴ Немировский Е. Возникновение книгопечатания в Москве: Иван Федоров. — М., 1964. — С. 281.

⁵ Сидоров О. О. Чергові підсумки вивчення видань Івана Федорова // Українська книга. — К.; Харків, 1965. — С. 26. Детальний аналіз «Післямови» і високу оцінку її як літературного твору подав Я. Ісаєвич (див.: Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. — Львів, 1989. — С.100—103).

⁶ Вжите Іваном Федоровим визначення «...не наученых и не искусных в разуме человек» узятє зі «Слова» Максима Грека. Див.: Слово отвещательно о исправлении книг // Сочинения Максима Грека. — Казань, 1862. — Ч.3. — С. 62. Запозичення зі «Слова» Максима Грека були вперше відзначені В.С. Румянцевим і О.С. Орловим (Румянцев В.Е. Сборник памятников, относящихся до книгопечатания в России. — М., 1872. — Вып.1. — С. 6,10; Орлов А.С. К вопросу о начале печатания в Москве // Иван Федоров первопечатник. — М.; Л., 1935. — С. 18. Тут і далі посилаємося на тексти Івана Федорова, видані фототипічним способом: Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Видання Івана Федорова. — Львів, 1983. — С. 98. (Далі — Іван Федоров).

⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 38. Радзивилловская летопись. — Л., 1989. — С. 11.

⁸ Вираз Д. С. Лихачева. Див.: Лихачев Д.С. Развитие русской литературы X—XVII веков: Эпохи и стили. — Л., 1973. — С. 113.

- ⁹ Яскравим прикладом взаємопроникнення текстів сучасників Івана Федорова може бути колізія: Ісайя Кам'янчанин, Андрій Курбський. Див.: Колосова В. Ісайя з Кам'янця і Андрій Курбський // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 184–188.
- ¹⁰ Христа Христов. Климент Охридски и историческия живот на българския народ // Климент Охридски. Материали за неговото чествуване по случай 1050 години от смъртта му. – София, 1968. – С. 43. (Далі – Климент Охридски, 1968).
- ¹¹ Климент Охридски. Събрани съчинения. Т.3. Пространни жития на Кирил и Методии (Подготовили за печат Боню Ст. Ангелов и Христе Кодов. – София, 1973. – С. 4–10. (Далі – Климент Охридски, 1973).
- ¹² Там само. – С. 30.
- ¹³ Там само. – С. 31.
- ¹⁴ Див.: (Туптало Данило, Димитрій Ростовський). Книга житій святих в славу свята животворяща Троицы Бога хвалимаго в святих своих. На три месяцы третій: март, апрель, май. К.: Друкарня Киево-Печерської лаври. – 1700. Твір вміщено під 11 травня: «В той же день житіє и труди преподобных отец наших Мефодия и Константина, нареченнаго Кирилла, епископов моравских, учителей славянских».
- ¹⁵ Вираз із заголовка «Житія» Костянтина-Кирила Філософа. Тут і далі посилаємось на текст, виданий за рукописом зі збірника Владислава Граматика від 1469 р. (Климент Охридски, 1973. – С. 89–109).
- ¹⁶ Іван Федоров. – С. 100.
- ¹⁷ Климент Охридски, 1973. – С. 89.
- ¹⁸ Вираз Д.С. Лихачева. Див.: Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Изд. 2-е. – Л., 1971. – С. 103.
- ¹⁹ Боню Ст. Ангелов. Съчиненията на Климент Охридски и тяхната съдба // Климент Охридски. 1968. – С. 74.
- ²⁰ Див.: Суркова Е.С. Отражение традиционных агиографических структур в «Житии Константина» // Славяне: адзінства і мнагастайнасць. Міжнародная канферениця 24–27 мая 1990. I Секцыя. – Мінск, 1990. – С. 94.
- ²¹ Див.: Свенцицький Іл. Опис рукописів Народного дому з колекції Ант. Петрушевича І. – Львів, 1906. – С. 69–70.
- ²² Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – К., 1994. – С. 71.
- ²³ Там само. – С. 69.

Викторія Колосова

Історія очима художника

Василь Верещагін. Мир з греками

ВАТИКАН

Ватикан — теократична держава-місто в західній частині Рима на правому березі Тибру. Вона займає площу 44 га з населенням близько 1000 чоловік.

Тут діє власна конституція, є герб, прапор та інші символи державної влади. У Ватикані чеканять власну монету з профільним портретом папи, яка має обіг по всій Італії та користується великим попитом туристів. Ватикан має власне поштове відомство, теле- та радіостанції, які ведуть передачі більш як 50 мовами. В 1932 році був відкритий мармуровий вокзал, а двоколійна залізнична гілка довжиною всього 275 метрів зв'язує Ватикан з мережею італійських залізниць.

Інститут папства в римо-католицькій церкві утворився в період раннього середньовіччя на основі римської єпископської кафедри. Папа шанується як спадкоємець апостола Петра, визнаного першим єпископом Риму.

Колегія кардиналів обирає папу довічно. Кількість членів кардинальської колегії практично не обмежується, однак правом голосу користуються тільки кардинали не старші 80 років, яких не повинно бути більше 120. Після свого обрання на престол папа приймає інше ім'я. Зараз на папському престолі Іоанн Павло II — в миру Кароль Войтила, що був архієпископом Кракова. За останні 400 років — це перший папа-іноземець.

Управлінський апарат Ватикану — Римська курія — сукупність підлеглих папі установ, які очолюють призначені ним кардинали.

Ватикан має дипломатичні відносини більш ніж з 120 країнами. Зв'язки підтримуються через нунціїв, які прирівнюються за рангом до послів, інтернунціїв (посланників) і делегатів.

Ватикан бере участь у діяльності ряду міжурядових організацій, має постійних спостерігачів в ООН, ЮНЕСКО та інших міжнародних структурах.

Внутрішніми справами держави Ватикан відає губернатор, якому підвладні різні служби. Для підтримки громадського порядку в розпорядженні губернатора є служба охорони — невеликий загін карабінерів. У разі потреби він може вдатися по допомогу до швейцарських гвардійців — особистої охорони Папи. Юридичну владу здійснює місцевий трибунал, Вищий церковний суд і Вищий трибунал Апостольського суду.

Папська держава має більш ніж тисячолітню історію, яка бере свій початок у 756 р., коли король франків Пепін Короткий подарував Папі Стефану II Римську область і частину Равенни і Катаньї за те, що папа освятив його владу й династію. Держава, що утворилася на цій території, існувала до 1870 р. Це була типова для серед-

ніх віків феодальна держава, що мала тісні стосунки з франкськими королями, німецькими імператорами, феодальними колами Італії та римською аристократією. В умовах феодальної роздробленості середньовічної Європи багата католицька церква на чолі з папою набула значного громадського і політичного впливу.

Через ряд причин папи, починаючи з 1505 р., набирали для своєї особистої охорони солдатів з католицьких кантонів Швейцарії. Швейцарська гвардія папи (70 чоловік) існує у Ватикані й у наш час.

У 1809 р. Наполеон ліквідував папську державу, а його територію приєднав до Франції. Однак Віденський конгрес 1815 р. відновив світську владу папи на території колишньої Папської області. Під час італійської революції 1848 р. папу вигнали з його володінь. Але незабаром його влада була відновлена військами Наполеона III.

У 1849 році Рим проголошено республікою. Об'єднання Італії вимагало ліквідації Папської області — папської держави, яка знаходилась в середині Апеннінського півострова, зі столицею в Римі. 20 вересня 1870 р. Рим зайняли італійські війська. Світську владу папи було скасовано. Папська область стала частиною італійської держави. Виданий у тому ж році урядом Італії «Закон про прерогативи папи і Святійшого престолу» («Закон про гарантії») забезпечував папі умови здійснювати функції глави церкви, можливість його спілкування із зовнішнім світом і передбачав виплату папському престолу щорічно 3225 тис. лір.

Ліквідація Папської області й проголошення Рима столицею об'єднаної Італії призвело до затяжного конфлікту між папою й італійською державою. На знак протесту Пій IX оголосив себе «в'язнем Ватикану», і його спадкоємці не залишали меж Ватикану до 1929 р. Католикам заборонялося брати участь у виборах в італійський парламент аж до XX ст. Ситуація трохи змінилася у 20-х роках минулого (XX) століття.

11 лютого 1929 р. керівництво Римо-католицької церкви уклало в Латеранському палаці угоди з урядом Італії про створення незалежної держави-міста Ватикан і про врегулювання його відносин з Італією. На відшкодування збитків, завданих церкві з 1870 року, італійська держава зобов'язалася щорічно виплачувати Ватикану 750 млн лір готівкою і 1 млрд лір у 5-процентних державних облігаціях. Ці угоди було ратифіковано 7 червня 1929 року. Новий конкордат між Італією і Ватиканом був укладений 18 лютого 1984 р.

Ватикан володіє великими капіталами, інвестованими в промислові підприємства різних країн — США, Швейцарії, Великобританії, Франції і деяких латиноамериканських. Але основні капітали Ватикану зосереджені в Італії.

Католицька церква — великий землевласник, їй належать землі в Італії, Іспанії й інших країнах. Десятина, що сплачується з орендованих земель, служить джерелом колосальних прибутків. Крім того, є прибутки від туризму та у вигляді добровільних пожертвувань від віруючих. Економічна міць Ватикану дозволяє займатися благодійництвом.

Офіційною папською резиденцією у середні віки був Латеранський палац, і тільки наприкінці XIV ст. папи остаточно переселилися у Ватикан.

У 1450 р. Папа Микола V висунув ідею про будівництво великого папського палацу поряд з собором св. Петра, для чого останній передбачалося перемістити. Однак папа помер, не дочекавшись реалізації цього задуму. У 1473 при папі Сіксті IV була зведена Сікстинська капела, а при його спадкоємцях у північній частині Ватикану споруджено інший палац менших розмірів.

Активне будівництво розгорнулося за папи Юлія II (1503–1513) — видатного діяча епохи Відродження. За проектом його головного архітектора Браманте збудував новий собор св. Петра, купол якого спроектував і збудував Мікеланджело. Браманте створив композицію Бельведера — два довгих паралельних крила, що зв'язували палаци папи Миколи V і папи Інокентія VIII і які закінчувалися нішею. Цей проект був цілком реалізований лише наприкінці XVI ст.

Спадкоємець Юлія II папа Лев X (1513–1521) доручив Браманте побудувати лоджії — криті внутрішні дворики, відомі під назвою Лоджій Рафаеля. Вони примикають до головного палацу зі східної сторони. Пізніше була прибудована велика зала для прийомів за проектом відомого архітектора Антоніо да Сангалло. Там знаходяться шедеври Мікеланджело: «Звернення св. Павла» та «Мучеництво св. Петра».

«Парадний вхід» у Ватикан — площа св. Петра, яку прикрашають 284 п'ятнадцятиметрові колони. Над ними на балюстраді висічені з каменю фігури святих. Площа веде до собору св. Петра, найбільшого у світі католицького храму, висота якого сягає 132,5 м. У його будівництві, що тривало понад 100 років (1506–1625), брали участь знамениті італійські зодчі — Браманте, Мікеланджело, Джакомо делла Порто й інші. Усередині він прикрашений такими творами мистецтва, як створене з мармуру «Оплакування» («П'єта») Мікеланджело, бронзовий балдахін, кафедра і надгробки роботи Берніні й інших відомих італійських скульпторів.

На північ від собору св. Петра розкинувся величезний палацовий ансамбль, створений у XV–XVI ст. Стіни палацових залів і капел розписані художниками італійського Відродження, наприклад, Сікстинську капелу прикрашають фрески Мікеланджело, лоджії і станції (чотири зали) розписані Рафаелем. У палацах розміщуються апартаменти папи, кардиналів, центральні установи католицької церкви, бібліотека з унікальним зібранням книг та старовинних рукописів; зберігаються найцінніші твори мистецтва.

В окремому будинку розміщується пінакотeka — картинна галерея. На території Ватикану знаходяться музеї, чудові двори Бельведера і Сан-Дамазо, багато парків і садів. Держава-місто володіє будинками у Римі, що користаються екстериторіальністю, і, нарешті, літня резиденція папи Кастель Гандольфо. Майже з усіх боків Ватикан обнесений кам'яною стіною.

Площа св. Петра

Починаючи з XVIII ст. архітектори Ватикану займалися переважно створенням його музеїв. Музей П'ю-Клементіно із зібраннями знаменитих античних статуй і мозаїк розмістився в палаці Інокентія VIII. У XIX ст. побудовано приміщення для експозиції колекції античних статуй, засновано Єгипетський і Етруський музеї. У XX ст. була створена картинна галерея (пінакотека), зведено будинок, де розмістилися коштовні колекції ранньохристиянських і римських предметів матеріальної культури, що раніше експонувалися у Латеранському палаці.

Ватикан — найбільша скарбниця творів мистецтва. Багато з них — це фрески, спеціально написані на внутрішніх стінах палаців. У галереях і внутрішніх двориках зібрано світові шедеври живопису, скульптури й інших видів мистецтва.

Серед скарбів Ватикану виділяються фрески в Сікстинській капелі, написані Мікеланджело в 1508 – 1512 рр. на замовлення папи Юлія II. Тут представлені сцени з біблійної Книги Буття від сотворіння людини до її гріхопадіння. Вони розміщені в прямокутних і трикутних осередках, підтримуються мальованими п'єдесталами й іншими архітектурними елементами. Сотні монументальних фігур зображені в різючій розмаїтості рухів і поз. Надзвичайно глибоке враження викликає фреска «Страшний суд», закінчена Мікеланджело в 1541 році. Вона займає усю вівтарну стіну. На відміну від барвистих фресок на стелі, присвячених сюжетам Старого Завіту, «Страшний суд» передає трагічну картину кінця світу. Хоча відтін-

ки кольорів з часом дуже потьмяніли, усе ще зберігається композиція картини.

У Сікстинській капелі представлені також інші чудові твори епохи раннього Відродження — Перуджіно, Ботічеллі, Сіньореллі, Гірландайо, Пінтуріккіо і Козімо Розеллі.

На поверсі, розташованому над Сікстинською капелою, знаходяться знамениті станці (кімнати) Рафаеля, що розписувалися на замовлення кількох пап. Робота була довершена учнями Рафаеля. Фрески в цих станцях створювалися в епоху, коли Відродження досягло свого розквіту: у Станці делла Сеньятура — «Афінська школа», «Диспут» і «Парнас» пензля Рафаеля, у Станці д'Елюodoro — його ж «Вигнання Елюдора», «Звільнення апостола Петра з темниці», «Меса в Больсені», а в Станці дель Інчендіо — «Пожежа в Борго» (довершена Джуліо Романо і його помічниками) і «Коронування Карла Великого папою Левом III».

Джуліо Романо разом з учнем Рафаеля — Пенні здійснив задум учителя щодо декорації найбільшої із станц, Зали Костянтина, фресками, що відтворюють епізоди життя імператора Костянтина. У склепінній галереї, чи Лоджії Рафаеля, учні і помічники Рафаеля за його малюнками розписали стелю сценами зі Старого Завіту (так звана Мала Біблія Рафаеля).

З інших ватиканських фресок відзначимо роботи Фра Анджелико, що відтворюють сцени з життя святих Стефана і Лаврентія в капелі папи Миколи V; покої папи Олександра VI, відомі як апартаменти Борджа, пишно розписані Пінтуріккіо сценами зі священної історії та з античних міфів; фрески з історії папства в Сала Реджа, створені Джордже Вазарі, Франческо Сальвіаті і Федеріго Дзуккаро та іншими художниками. Фрески Ватиканської бібліотеки, сюжети яких частково нав'язані розписами, виявленими у палаці імператора Нерона. Чудові твори мистецтва експонуються в музеях Ватикану. Тут зібрано багату колекцію картин епохи Відродження і бароко. Є три шедеври Рафаеля: «Мадонна з Фоліньо», «Успіння Богородиці» і «Перетворення», а також безліч gobelенів, створених за ескізами Рафаеля для Сікстинської капели з зображенням діянь апостолів. З інших видатних творів живопису виділяються «Святий Ієремія» Леонардо да Вінчі, «П'єта» Джованні Белліні, майстерно написане Гвідо Рені «Розп'яття апостола Петра».

Ватиканський музей старожитностей — один з кращих у світі. Крім багатой колекції малих форм римського мистецтва, що включає скло, різьблену слонову кістку, бронзу та мозаїку, тут представлені чудові зразки римського живопису з розкопок Помпеї і Геркуланума. Найцінніші з них — так звані «Альдобрандинське весілля» й «Одісейові пейзажі».

Ядро ватиканських зібрань старожитностей становить Музей Піо-Клементіно, де експонується більшість статуй, зібраних римськими папами. Деякі з них стояли на віллі імператора Адріана біля Тіволі та в палаці імператора Нерона. Вони слугували зразками для скульпторів епохи Відродження, які надихалися античним

мистецтвом. Найбільш знаменитий «Бельведерський торс», I ст. до Р. Х., який копіювався поколіннями майстрів епохи Відродження. Таку ж цінність становлять скульптурна група «Лаокоон», яку Мікеланджело вважав шедевром, і статуя Аполлона Бельведерського (IV ст. до Р. Х.), що викликала замилювання в епоху Відродження.

Музей Кьярамонті також володіє коштовними археологічними колекціями. У його галереї Лапідаріо зібрана безліч давніх написів. У самому музеї багато представлені римські статуї й особливо погруддя, у тому числі прекрасний бюст Ціцерона. Найцінніші в естетичному відношенні експонати зосереджені в Браччо Нуово. Тут виділяються «Прима Порта Аугустус» — краще із збережених зображень першого римського імператора; чудова статуя Нілу, що втілює традиції еллінізму (древній бог рік з'являється у вигляді гіганта, обліпленого ватагою дітей), прекрасну римську копію Дорифора (списника) Поліклета.

Григоріанський музей присвячений єгипетському і етрусському мистецтву. Найвідоміші скарби цього музею — статуя бога Марса з Тоді (IV ст. до Р.Х.) і прекрасно збережена гробниця Реголіні-Галасс (VII ст. до Р.Х.).

Ватиканська бібліотека налічує приблизно 65 тис. рукописів, 400 тис. виданих томів, 100 тис. географічних карт і гравюр та понад 100 тис. одиниць з автографами. У бібліотеці діє виставка найкоштовніших і гарно оформлених видань, що зберігаються у Ватикані. Серед численних стародавніх ілюстрованих книг є два рукописи IV ст. н. е. з поетичними текстами Вергілія. Стародавні рукописні тексти творів Вергілія, Ціцерона і Теренція слугують першоджерелами для сучасних видань цих авторів. Інші експонати бібліотеки — це авторські рукописи і листи відомих діячів Середньовіччя і Відродження — Хоми Аквінського, Петрарки, Мікеланджело, Рафаеля, Лютера і Генріха VIII; ілюстрації Ботічеллі до «Божественної комедії» Данте; римський щоденник Антоніо да Сангалло, два шедеври візантійського мистецтва — «Згорток Джошуа Ролла» і «Менологіон» Василя II, а також цілий ряд видань Біблії (серед них — надрукована в середині XV ст. Гутенбергом), включаючи примірники найменшого і найбільшого формату.

Ватиканські сади простягаються на захід від Ватиканського палацу й обмежені фортечними стінами, зведеними різними папами, починаючи з епох Відродження і бароко. У західній частині знаходиться літня резиденція папи Лева XIII, де до 1936 р. розташовувалася Ватиканська обсерваторія. Особливо виділяється літня резиденція папи Пія IV з яскравими фресками всередині і витонченим ліпленням зовні.

Георгій Донець,
журналіст

ПРИСВЯЧУЮ МОЇЙ МАТЕРІ—УКРАЇНІ

У 20-му сторіччі Україна висунула художників — законодавців світового процесу. І раніше дехто з українських митців мав міжнародний авторитет: Алімпій Печерський (XI ст.), Андрій Русин, двірський маляр польського короля Ягайла (XV ст.), Дмитро Левицький, Володимир Боровиковський, Ілля Рєпін — придворні художники всеросійських імператорів. Але вплив їхній був локальним.

Натомість речники ХХ ст. — К. Малевич та О. Екстер (Київ), В. Татлін (Харків), Д. Бурлюк (Херсон) реформували мистецьку свідомість усього світу.

Олександр Архипенко — з цієї ж когорти. Перший кубіст у скульптурі, сказати б, Пікассо від скульптури, він був незаперечним авторитетом для Генрі Мура, для Джакометті, для Ернста Неизвестного.

І в Україні Архипенко мав послідовників, приміром, Івана Кавалерідзе — автора першого у світовій практиці кубістичного монумента пам'ятника Артему (1927) у Слов'яногорську.

Країни, в яких жив і навчався Архипенко — Франція, Німеччина, США — пишаються ним як видатним діячем їхніх культур. Архипенкові твори мають найзнаменитіші музеї — Центр Помпідю у Парижі, Модерн Арт і музей Гугенхайма в Нью-Йорку, а також музейні збірки Стокгольма, Тель-Авіва, Саарбрюкена і Москви.

У Парижі у 1910-х скульптора Олександра Архипенка з Києва називали Олександром Невгамовним. Він надихав молодих різьбарів так, як Пікассо молодих малярів. 25-річний, мав репутацію відкривача нових шляхів і вчителя. Його скульптури випромінювали кутасту динаміку нескінченного колообігу. Почувався, за власним висловом, носієм космічної творчої сили, де «дух і матерія з'єднуються». Існують чинники, твердив він полемізуючи з Фрейдом, повністю незалежні від сексу і голоду. Людина, її тіло, нерви, мозок причетні до чистих стихій руху, вогню, води. В історії мистецтва, цьому безмежжі психічної енергії, його притягували вогненні періоди: палений керамічний неоліт, Греція доби вулканічного Лаокоона.

Сонцепоклонний Єгипет, племениста готика і бароко. У стриманий колорит кубістів вніс він східну барвистість, мелодійну і всерадiсну, почерпнуту з українського фольклору — кераміки, ікон, вишивки, ляльок, килимів, писанок, де збереглася близькість до таємничих джерел життя, а гармонію розуміють як злиття людей з космосом в єдиному танкові юності.

Син інженера, був схильний до винахідництва. Його змінний машинізований живопис, т.зв. архипентура — попередник рекламних бігбордів, що ними прикрашено нині усеньку земну кулю. Онук іконописця був одухотворений і витончений: у рельєфі «Клеопатра» повторив обриси Марії з ікони «Різдво», а плинні силуети жіночих торсів — то явний перегук з мозаїчними зображеннями київського Михайлівського Золотоверхого собору.

Великим прихильником скульптора був поет Аполлінер, автор зухвалого вірша «Лист запорожців турецькому султанові». Хто міг переказати французові текст бурлеску, складеного козаками-одчайдухами у 17 ст.? Найімовірніше, Сашко Архипенко.

Паризькі колекціонери, одначе, його бунтарськими творами не цікавилися. Заробляти допомагав художник Леже: удвох виходили на вулицю, француз грав на гітарі, українець співав своїх пісень.

1921 їде до Німеччини. Він уже законодавець світової пластики. Його ідеї і прийоми, такі як ритмічна гра кольорових мас, наскрізні отвори, увігнутості замість опуклостей (конкейви) невдовзі надихатимуть найбільших скульпторів ХХ ст. — англійця Мура, іспанця Гаргайо, швейцарця Джакометті, італійця Манцу. У Німеччині знайшлися й покупці на його твори. Один меценат придбав двадцять найкращих експериментальних рельєфів, помальованих чистими веселковими фарбами. Тікаючи перегодою від фашистів, меценат перевіз ті шедеври до Палестини. Нині вони експонуються у музеї Тель-Авіва. Інші твори у найгоноровіших збірках Європи й Америки.

Найбільше років Архипенко прожив у США. Він викладав у мистецьких школах й університетах Нью-Йорка, Чикаго, Канзас-сіті... А виставлявся по всьому світі. В Америці його мистецтво лагідніше. Скульптура «Океанська мадонна» — струнка, чорно-червона, вогниста фігура, схована, як коштовність у футляр, у сяйнистий жовто-соняшний ореол і покладена на мозаїчне тло з перлин, що їх віками обточувала морська стихія.

Попри гучну славу, наражався на недовіру від людей, нечутливих до новацій. Архипенко згадував: «Католицький кардинал публічно викляв мої твори, виставлені на Бієннале у Венеції 1920, за деформації людського тіла. Хоча я йшов шляхом стилістичних трансформацій, які подибуємо в релігійній готиці, в індусів та єгиптян. 1949 один конгресмен дійшов абсурдного висновку, буцімто мої твори інспіровані марксизмом, що вони є інструмент і зброя руйнації. Тим часом у СРСР комуністи вилучили мої твори з музеїв, оголосивши їх буржуазною примхою. Гітлер просто знищив їх, затаврувавши як «культурбільшовизм». Який хаос! Моє мистецтво не пов'язано з політичною доктриною. Воно живе від себе і для себе. І служить для розумового і творчого виховання».

Доки міг, підтримував зв'язки з Вітчизною. Виставлявся з одноземцями в українських павільйонах, дарував свої витвори музеям України. Листувався з діячами культури Львова і Києва. 1929 р. Київський художній інститут запросив його до складу професури. Митець відповів палким листом: «Працювати у Києві — це була б нагорода за мою художню діяльність. Для зміцнення зв'язків з Києвом пропоную прийняти як подарунок бронзове погруддя — портрет диригента В. Менгельберга». Нині портрет зберігається у київському Національному художньому музеї.

Відсилаючи на батьківщину погруддя диригента, Олександр Порфирович додав до скульптури напис на табличці короткий і зворушливий: «Присвячується матері моїй». І, певно, протягло озвалося його серце: матері... Україні.

Дмитро Горбачов

ЗА НЕМЕНЬ ІДУ

— За Немень іду!
Гей, коню мій, коню,
Заграй підо мною!
Дівчино, прощай!

— За Немень ідеш ти, мене покидаєш!
Чого ж там, мій милий, чого там бажаєш?
Хіба ж тобі краще чужа сторона,
Своєї милійше, ріднійше вона?

— Іду я туди,
Де роблять на диво
Червонеє пиво
З крові суностат!

— Хіба ж ти задумав тим пивом упиться?
Чи вже ж ти зо мною схотів розлучиться?
Тобі мої сльози, тобі моя кров...
Та тільки не кудай за вірну любов!

— Дівчино, не плач,
Не рви мого серця!
Як пир той минеться,
Вернусь я назад.

— І вже тобі, милий, назад не вертаться!
Там тобі, серденько, навік зоставаться!
Дивись, під тобою і кінь щось поник...
У полі червонім заснеш ти навік!

— Як ворон до тебе
В оконце закряче,
З-за моря прискаче
Козаченько твій!..

— Як явор зелену головоньку склонить,
Зозуля кукукне, дуброва застане
І кінь під тобою спіткнеться, вздохне!..
Тоді вже не буде на світі мене!

Стенан Писаревський

Василь Верещагін. Великий князь Ярослав Мудрий

БЕРЕЗЕНЬ

ПН ВВ СР ЧТ ПТ СБ НД

1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30	31				

- 1** — 185 років від дня народження українського письменника Миколи Сементовського. Помер 5 листопада 1879 р.
- 2** — 550 років від дня народження флорентійського мореплавця Америго Веспуччі. Його ім'ям названо Америку. Помер 1512 р.
- 180 років від дня народження основоположника педагогіки народної школи Костянтина Ушинського. Помер 3 січня 1871 р.
  - 145 років від дня народження єврейського письменника Шолома Алейхема (справжнє прізвище Рабинович). Помер 13 травня 1916 р.
  - 70 років тому в радянському концтаборі розстріляли українського письменника, громадського діяча Сергія Пилипенка. Народився 22 липня 1891 р.
  - 70 років тому в радянському концтаборі розстріляний український письменник Олесь Досвітний. Народився 8 листопада 1891 р.
- 4** — 55 років від дня народження українського композитора Володимира Івасюка. Трагічно загинув 22 травня 1979 р.
- 5 років тому відбулася установча конференція Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал».
- 6** — 130 років від дня народження українського і російського релігійного філософа, публіциста Миколи Бердяєва. Помер 23 березня 1948 р.
- 65 років тому у Києві було відкрито пам'ятник геніальному українському поету, духовному провідникові нації Тарасу Шевченку.
  - 40 років тому помер український художник, сценограф Анатоль Петрицький. Народився 12 лютого 1895 р.
- 7** — 730 років тому помер релігійний діяч, філософ, теолог Тома Аквінський. Народився 1225 або 1226 р.

- 115 років від дня народження українського письменника Аркадія Любченка. Помер 25 лютого 1945 р.
- 8** — Міжнародний жіночий день
- 9** — 190 років від дня народження видатного українського поета, письменника, громадського діяча Тараса Шевченка. Помер 10 березня 1861 р.
- 9–10** — Шевченківські дні
- 9** — 130 років від дня народження української художниці Софії Левицької. Померла 20 вересня 1937 р.
  - 115 років від дня народження письменника і латиніста Тараса Франка. Помер 1976 р.
  - 70 років від дня народження першого у світі космонавта Юрія Гагаріна. Загинув 27 березня 1968 р.
- 11** — 830 років тому московський князь Андрій Боголюбський здійснив погром Києва й пограбував його святині.
  - 175 років тому помер український вчений, освітній і громадський діяч Іван Орлай. Народився 1770 р.
- 13** — День землевпорядника.
  - 365 років тому гетьманом України було обрано Дем'яна Многогрішного. Початок періоду гетьманських мікусобиць і Руїни завоював Богдана Хмельницького.
  - 120 років від дня народження українського громадського і державно-політичного діяча, дипломата Степана Витвицького. Помер 19 жовтня 1965 р.
  - 60 років тому від німецької окупації звільнено Херсон.
- 14** — 1135 років тому помер один з творців слов'янської абетки, слов'янський просвітник Кирило (Костянтин). Народився бл. 827 р.
  - 130 років тому у Києві було проведено одинденний перепис населення міста.
  - 125 років від дня народження німецько-швейцарсько-американського фізика, автора теорії відносності Альберта Ейнштейна. Помер 18 квітня 1955 р.
  - 65 років тому було проголошено самостійну державу Карпатська Україна.
- 15** — Всесвітній день прав споживача.
  - 155 років від дня народження українського етнолог Володимира Шухевича. Помер 5 квітня 1915 р.
  - 80 років тому помер український історик мистецтв Григорій Павлуцький. Народився 1861 р.
- 16** — 335 років тому було підписано договір між гетьманом Дем'яном Многогрішним і московськими послами — так звані Глухівські статті, якими підтверджувалися більшість положень раніше ліквідованих московським урядом Березневих статей 1654 р.
  - 135 років тому у Москві розпочав роботу Перший Всеросійський археологічний з'їзд.
- 17** — 300 років тому народився український церковний діяч, київський митрополит Арсеній (Могилянский). Помер 8 червня 1770 р.
  - 85 років тому більшовики знищили у м. Звенигороді мощі Святого Савви.
- 18** — 420 років тому помер московський цар Іван IV Васильович (Грозний). Народився 25 серпня 1530 р.
  - 130 років від дня народження українського політичного і державного діяча, президента Карпатської України Августина Волошина. Помер у катівнях НКВС 19 липня 1945 р.
  - 100 років від дня народження українського поета, перекладача Марка Вороного. Загинув у катівнях НКВС в 1941 р.
- 19** — Міжнародний День землі.
  - 335 років тому старшинська козацька рада ухвалила рішення про визнання протекторату Туреччини над Правобережною Україною.
  - 140 років від дня народження видатного українського церковного діяча, просвітителя, Предстоятеля УАПЦ митрополита Василя Липківського. Розстріляний більшовицькими каральними органами 27 листопада 1937 р.
  - 115 років від дня народження українського художника-графіка Охріма Судомори. Помер 13 жовтня 1968 р.
- 20** — 230 років від дня народження (за ін. даними — 1775 р.) українського історика і археолога Кіндрата Лохвицького. Рік смерті невідомий.
  - 60 років тому було звільнено від німецької окупації Вінницю.
- 21** — Міжнародний день ліквідації расової дискримінації.
  - Всесвітній день поезії.
  - 165 років від дня народження російського композитора, автора історичних опер Модеста Мусоргського. Помер 28 березня 1881 р.
  - 150 років від дня народження українського письменника Павла Думки. Помер 1918 р.
  - 120 років від дня народження українського художника Олексія Шовкуненка. Помер 12 березня 1974 р.
  - 115 років від дня народження українського письменника, історика Василя Ваврика. Помер 5 серпня 1970 р.

- 75 років від дня народження українського письменника, автора низки повістей і романів на історичну тематику Юрія Мушкетика.
- 22** — Всесвітній день води.
- 200 років тому Наполеон схвалив французький цивільний кодексе, відомий як Кодекс Наполеона. Він ліг в основу законодавств багатьох інших країн.
- 160 років від дня народження українського економіста, соціолога і громадського діяча Миколи Зібера. Помер 10 травня 1888 р.
- Всеукраїнський день працівників культури та аматорів народного мистецтва.
- 415 років тому помер польський хроніст, автор записів про події в Україні в XVI ст. Мартин Кромер. Народився 1512 р.
- 350 років тому Богдан Хмельницький підписав з московським урядом Березневі статті — угоду про політичне і правове становище України під протекторатом Московії.
- 110 років від дня народження українського філософа, славіста Дмитра Чижевського. Помер 18 квітня 1977 р.
- 60 років тому було засновано Центральний ботанічний сад НАН України.
- 24** — 95 років тому вийшло перше число щомісячного літературно-публіцистичного журналу «Хата».
- 25** — 60 років тому було звільнено від німецьких окупантів місто Проскурів (зараз Хмельницький).
- 60 років тому помер український громадський і політичний діяч, дипломат Борис Матюшенко. Народився 2 листопада 1882 р.
- 26** — 340 років тому поляки розстріляли у Корсуні політичного, військового і державного діяча, гетьмана України Івана Виговського. Рік народження невідомий.
- 27** — Міжнародний день театру.
- 260 років від дня народження російського колекціонера, діяча культури Олександра Мусина-Пушкіна. Помер 1817 р.
- 150 років тому Франція і Англія оголосила Росії війну (Кримська війна)
- 115 років від дня народження українського історика театру Олександра Кисіля. Помер 28 листопада 1942 р.
- 28** — 350 років тому польський король Ян II Казимир своїм універсалом закликав Запорозьку Січ зберегти вірність Речі Посполитій
- 29** — 375 років від дня народження російського царя Олексія Михайловича (Романова). Помер 8 лютого 1676 р.
- 295 років від дня народження російського державного і військового діяча, ініціатора відродження Гетьманства в Україні і Київської митрополії Олексія Розумовського. Помер 17 липня 1771 р.
- 60 років тому було звільнено від німецької окупації Чернівці.
- 30** — 190 років тому антифранцузька коаліція остаточно розбила наполеонівську армію і вступила в Париж.
- 115 років тому в Парижі було урочисто відкрито Ейфелеву вежу, європейський символ XIX ст.
- 31** — 65 років тому в комуністичному концтаборі загинув український вчений і політичний діяч Сергій Єфремов. Народився 18 жовтня 1876 р.

ВІЧНИЙ НАДЗВИЧАЙНИЙ І ПОВНОВАЖНИЙ ПОСОЛ УКРАЇНИ

Тарас Шевченко — духовний символ України. І цьому символу українці завжди прагнули надати зримой форми, увічнюючи Кобзаря у пам'ятниках. Ще в рік смерті Т. Шевченка студенти київського університету висловлювали думки про встановлення йому пам'ятника — «над могилою сього великого мужа воздвигнеться пам'ятник, що буде свідчити про славу його». Першим скульптурним зображенням Т. Шевченка можна вважати погруддя поета роботи скульптора Федора Балавенського, який почав ліпити портрет ще за життя Шевченка з натури, а закінчив його вже після

1862 р. Це була дипломна робота українського студента Петербурзької Академії мистецтв.

Першим, хто спробував створити скульптурний пам'ятник Т. Шевченку, був майбутній автор пам'ятника гетьману Б. Хмельницькому у Києві Михайло Микешин, який 1860 р. запроектував поруч з князями і полководцями постать Шевченка і Гоголя у багатофігурному пам'ятнику, присвяченому 1000-літтю Русі для міста Новгород, але російський цар заборонив зображувати цих українців.

А першим пам'ятником Кобзареві стало погруддя Т. Шевченка, встановлене 1881 р. на півострові Мангишлак в Азії, де поет відбував своє покарання. Проіснував той пам'ятник до 1920-х років, його було зруйновано в час національно-визвольних рухів після розвалу Російської імперії. Згодом, вже після Другої світової війни, там поставлено новий пам'ятник.

На українських землях перший пам'ятник Т. Шевченку відкрито 1898 р. у Харкові завдяки приватній ініціативі і старан-

ням відомої української родини Алчевських. У саду садиби меценатів, що згодом мала перейти у власність міста, на невисокому постаменті встановили мармурове погруддя Кобзаря роботи скульптора В. Беклемішева. Цей пам'ятник простояв до 1901 року, коли після смерті О. Алчевського садиба була продана, а пам'ятник розібраний.

У кінці XIX ст. українці Львова вживали заходи до встановлення пам'ятника Кобзареві у своєму місті. На замовлення львів'ян польський скульптор Ципріян Годабський, який жив і творив у Парижі, створив погруддя, яке було відлито у бронзі. Однак під тиском поляків австро-угорська влада не дала дозволу на його встановлення. Нині ця скульптура зберігається в одному з львівських музеїв.

Готуючись відзначити 100-ліття з дня народження Т. Шевченка, українська громадськість прагнула встановити йому пам'ятник в Києві; проведено кілька турів конкурсу, однак початок Першої світової війни перекреслив ці плани. У ті роки в багатьох містах, містечках і селах України, особливо на Західній Україні, було встановлено кілька десятків пам'ятників Т. Шевченку, переважно це були погруддя чи невеликі постати. Окремі з них, переживши десятиліття, вціліли або були відновлені — в Коломиї, Косові, Вовчинцях, Надіїві, Завадові та ін. Своєрідними пам'ятниками Кобзарю були насипні могили з великими хрестами на вершині.

У час існування Української Народної Республіки та гетьманської Української Держави до встановлення пам'ятника Т. Шевченку не дійшло, хоча задуми такі були. Перший великий пам'ятник поету в Україні було відкрито 1918 року в Ромнах, на території, тоді вже контрольованій більшовицькою владою. Автор — відомий український скульптор Іван Кавалерідзе. Того ж року пам'ятники Т. Шевченку відкрито у російській столиці — Москві та в Петербурзі. Автори відповідно С. Волнухін та Я. Тільберг. Виконані вони були в модних на той час формалістичних стилях, наспіх, з нетривких матеріалів і проіснували не дуже довго.

У Києві перший пам'ятник Т. Шевченку відкрито в березні 1919 року, перед будинком нинішнього Національного художнього музею на вулиці Грушевського. Це погруддя роботи Ф. Балавенського, встановлене на постаменті. Пам'ятник проіснував до вересня того ж року і був знищений російськими білогвардійськими військами.

У 1920–1930-х роках в УСРР встановлено чимало пам'ятників Кобзареві, більшість з них позначена стилістичними підходами близьких до — більше чи менше — пануючих тоді формальних течій в українському мистецтві, характерним зразком чого є згадуваний твір І. Кавалерідзе.

Пам'ятник Т.Г. Шевченкові у США

Готуючись до 120-річчя з дня народження Т. Шевченка, спеціальним партійним рішенням було визначено створити «взірцевий» пам'ятник у тогочасній столиці України місті Харкові. Саме цей пам'ятник став прикладом і зразком соціалістичного реалізму з притаманним цьому стилю підкресленим соціальним підходом, формальним реалізмом, а також своєрідною ілюстрацією пануючої ідеології — Шевченко-революціонер. У 1939 р. в Києві відкрито пам'ятник Великому Кобзареві (скульптор М. Манізер, архітектор Є. Левінсон).

Проте не лише в Україні шанували і пам'ятали великого Тараса.

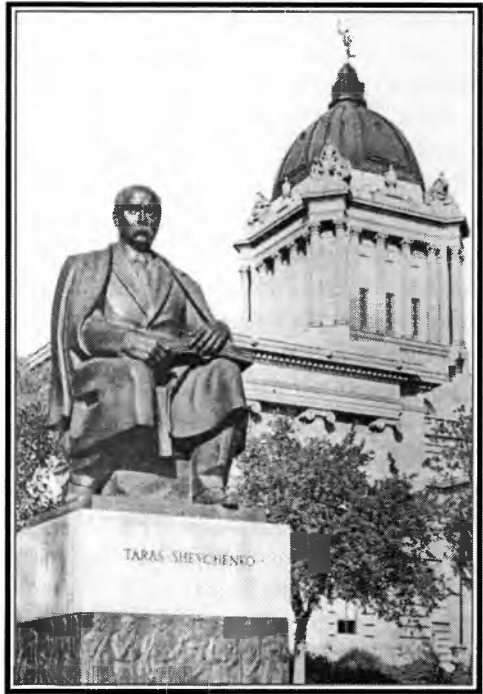
Вже говорилося, що перший пам'ятник Т. Шевченку було встановлено 1881 року в Казахстані на півострові Мангишлак у Новопетрівському форті. 1925 року пам'ятник відкрито в столиці Туркменістану місті Ашгабаді (1972 року встановлено новий монумент, скульптор М. Лисенко); 1927 року — у Форті Шевченко (первісна назва — Новопетрівське укріплення, нині м. Шевченко, автор — Атрау); 1952 року встановлено ще один пам'ятник (скульптори М. Вронський, В. Сухенко), згодом, 1959 року в місті Орську; на гірському піку Шевченко в Кавказьких горах 1964 року альпіністи встановили бюст поета.

До образу Т. Шевченка ще у 1930-х роках неодноразово звертався видатний скульптор Олександр Архипенко. Після Другої світової війни, 1951 року мармурове погруддя роботи цього скульптора встановлено на постаменті у кількомільйонному місті Клівленді (штат Огайо), в парку, де також було споруджено пам'ятники національним культурним діячам різних етнічних груп.

На замовлення української громади США О. Архипенко створив погруддя Т. Шевченка, яке було встановлено в так званій «Союзівці», відпочинковій оселі Українського Національного Союзу в Кетскільських горах. Відкриття при 10 тисячах учасників, що з'їхалися з США і Канади, відбулося у червні 1957 року.

У липні 1951 року в містечку Палермо поблизу Торонто (провінція Онтаріо), в час святкування 60-ліття української емігра-

ції до Канади, радянський уряд УРСР подарував українцям Канади пам'ятник Т. Шевченку. Це містечко вибрано з огляду на те, що тут була одна з найбільших українських громад, як тоді казали «прогресистів», тобто тих українців, що стояли на радянсько-фільських позиціях. На постаменті зроблено дуже характерний напис: «Від українського радянського народу українцям Канади». Скульптуру виконали київські скульптори М. Вронський та О. Олійник, постать Т. Шевченка трактована в типовому важкуватому соцреалістичному дусі. Досить дивно виглядає цей монумент на тлі поля і лісу. (З цієї моделі було відлито кілька копій, одну з них встановлено у Донецьку, іншу в с. Моринцях.)

Пам'ятник Т.Г. Шевченкові у Канаді

1956 року, готуючись до відзначення століття смерті Т. Шевченка, Конгрес Українців Канади прийняв рішення поставити пам'ятник поетові в адміністративному центрі провінції Манітоба в місті Вінніпезі біля парламенту округу. З конкурсних 17 проектів обрано роботу скульптора Андрія Дарагана. Цікаво, що у 30-х роках А. Дараган, коли ще жив в Україні, брав участь у конкурсі проектів пам'ятника на могилі Кобзаря у Каневі. Вінніпезький монумент зображав сидячого Шевченка з книгою на колінах, постамент прикрашали рельєфи, що ілюстрували твори поета. 1961 року за участі 50 тисяч українців пам'ятник у Вінніпезі було відкрито. В урочистостях взяв участь тогочасний прем'єр-міністр Канади Д. Діфенбейкер.

Початок спорудженню пам'ятника в столиці США Вашингтоні покладено 1956 року. Через кілька років, відзначаючи 100-ліття з дня смерті Т. Шевченка, українці США урочисто, за участі делегацій українців з багатьох країн світу, у присутності ста тисяч учасників, відкрили йому пам'ятник у столиці Сполучених Штатів місті Вашингтоні. Цей день в окрузі Колумбія був офіційно оголошений «Українським днем». Цій миті передували кількарічні підготовчі роботи. До справи спорудження пам'ятника Т. Шевченку у Вашингтоні були причетні 5 президентів США. Президент Г. Трумен був Почесним головою Комітету зі створення пам'ятника, а майбутній президент Р. Рейган

входив до його складу, тогочасний діючий президент Д. Ейзенхауер підписав схвалений парламентом закон про будівництво пам'ятника, Д. Кеннеді допоміг реалізувати задум, спеціальна заява президента Л. Джонсона вмурована під постаментом пам'ятника. Цікаво, що при закладці пам'ятника використано спеціальну лопату, яку до того вживали при закладанні пам'ятників Д. Вашингтону і А. Лінкольну в американській столиці.

Автор пам'ятника — український скульптор Леонід Молодожанин (Лео Мол). Динамічна постать поета у молодому віці мала стояти на тлі величезної кам'яної плити з рельєфним зображенням Прометея. У процесі роботи внесено деякі зміни, зокрема значно зменшено стелу з Прометеєм.

Своєрідною відповіддю «буржуазним націоналістам» в США стало відкриття пам'ятника Т. Шевченку у Москві того ж 1964 року перед готелем «Україна». Автори: М. Грицюк, Ю. Синкевич та А. Фуженко. Відкриття відбулося під вечір у будній день, відкрив його Перший секретар ЦК КПРС Микита Хрущов.

Зведення обох пам'ятників було своєрідним проявом «холодної війни» між Заходом і СРСР. Українці вільного світу, увічнюючи Т. Шевченка, передусім бачили в ньому духовного провідника, борця за волю України, тоді як радянське розуміння побудоване на класово-революційному підході, як своєрідна ілюстрація до пануючої комуністичної ідеології.

У США, неподалік Нью-Йорка, знаходиться Арров-парк, в якому встановлено пам'ятники видатним культурним діячам різних народів. 1970 року УРСР виготовила пам'ятник Т. Шевченку, який було відкрито того ж року в парку. Автор скульптури В. Бородай пізніше став співавтором монументу Жовтневої революції в Києві, знесеного хвилею революційних подій 1991 року. Ще один пам'ятник, подарований урядом УРСР, з 1984 року стоїть у місті Тиммінс у провінції Онтаріо. Силами українців США і Канади в різні роки зведено пам'ятники Т. Шевченку у містах Трой, Гантері, Пітсбурзі.

В європейських країнах перший пам'ятник Т. Шевченку з'явився 1952 року у столиці Румунії місті Бухаресті. В час становлення сучасної посткомуністичної Румунії 1993 року пам'ятник Т. Шевченку разом з іншими пам'ятниками діячам культури переважно лівого спрямування, що прикрашали один з центральних парків міста, було по-варварському знищено невідомими особами. Через кілька років стараннями української громади і посольства України в Румунії пам'ятник було відновлено.

1964 року в Карлових Варах у тодішній Чехословаччині встановлено невеликий пам'ятник Кобзареві. 1971 року відкрили пам'ятник Кобзарю у Франції, в місті Тулузі. Його створив французький скульптор А. Алас; назвати цей пам'ятник творчою удачею автора важко. Ще один пам'ятник у Франції вста-

новлено 1974 року в місті Шалет-сюр-Люені, місті, яке стало побратимом Дніпровського району Кисва. І саме від імені «трудящих» цього району подаровано Шалету скульптуру Т. Шевченка роботи київського скульптора О. Скоблікова. Третій пам'ятник у Франції встановлено 1978 року в Парижі на бульварі Сен Жермен у скверіку, який отримав ім'я Т. Шевченка. Погруддя виконав київський скульптор М. Лисенко. Пам'ятник стоїть під самою стіною греко-католицької церкви, влаштованої в будинку колишньої лікарні, до якої 1926 року привезли тіло підступно вбитого Голови Директорії УНР і Головного Отамана Симона Петлюри.

Пам'ятник Т.Г. Шевченкові у Франції

Справа пам'ятника у Парижі була черговим епізодом «холодної війни». Річ у тім, що українська громада Франції отримала дозвіл від паризького муніципалітету на встановлення пам'ятника Шевченкові, але радянські чинники доклали максимум зусиль, щоб випередити «буржуазних націоналістів». У той час послом СРСР у Франції був українець за походженням С. Червоненко, і саме він від уряду СРСР подарував місту скульптуру для пам'ятника в Парижі.

Оригінальністю трактування образу Кобзаря вирізняється пам'ятник у Римі. Тут Т. Шевченко постає в образі античного філософа з піднятою у привітанні правицею. Автор — італійський скульптор У. Мацеї. Розташовано пам'ятник перед греко-католицьким собором Святої Софії. Відкриття відбулося 1973 року за участю вищого греко-католицького духовенства та великої кількості українців.

В Угорщині у місті Загаєгерсезі з 1986 року стоїть пам'ятник роботи українського скульптора І. Білокура. Є пам'ятник великому сину українського народу в столиці Словаччини місті Братиславі, автор погруддя словацький скульптор О. Бенце, відкрили пам'ятник 1990 року. В польському місті Білий Бор в рік відновлення державної незалежності України, у вересні 1991 року відкрито пам'ятник Т. Шевченку роботи київського скульптора В. Бородая. І вже зовсім недавно встановлено йому пам'ятник в російському Петербурзі, місті, в якому вчився, жив багато років і помер Т. Шевченко. Довелося перебороти багато

Пам'ятник Т.Г. Шевченкові в Аргентині

труднощів і, врешті-решт, 2000 року відбулося відкриття. Створив цей монумент український скульптор з Америки Л. Молоджанин.

Острів Мальта несподівано прикрасився пам'ятником, точніше скульптурою Т. Шевченка. Справа у тому, що одна українська громада (не будемо її називати) замовила в місцевому кар'єрі, що славиться своїм мармуром, скульптуру, внесла аванс, а от назбирати решту грошей не змогла. Отож пам'ятник залишився на Мальті.

Південноамериканський континент, де українці проживають компактними чисельними громадами в кількох країнах, подбали про увічнення пам'яті Т. Шевченка. Для бразильського міста Порто Алегро колумбійський скульптор Р. Перейра створила пам'ятник Т. Шевченку, який був урочисто відкрито 1964 року, це був перший пам'ятник Кобзареві на південноамериканському континенті. З 1989 року бразильське місто Прудентополіс прикрашає пам'ятник українському поету. В місті Куритиба, на площі, яка носить ім'я України, також височить горда постать українського генія.

У столиці Аргентини Буенос-Айресі 1971 року на одному з кращих майданів міста встановлено скульптуру роботи Л. Молоджанина. Композиційно монумент складається з двох частин — постаті поета та скульптурної групи, яка уособлює боротьбу українського народу за волю. В цій країні в місті Обер та

місті Апостолес українці також встановили пам'ятники Кобзареві. Цікаво, що своє дитинство і юність в Аргентині (звідки його родина після Другої світової війни повернулася в Україну) провів співавтор пам'ятника Т. Шевченку в Москві скульптор М. Грицюк.

До сьогодні немає скульптурного пам'ятника Т. Шевченку в Австралії. Лише 1963 року, з нагоди 100-ліття смерті Т. Шевченка, на пластовій оселі «Сокіл» відкрито знак-обеліск архітектора О. Венгриновича, на якому викарбовано відповідний напис.

І вже зовсім недавно відкрито пам'ятники Кобзареві у столицях Польщі — Варшаві, Білорусі — Мінську.

Як бачимо з цього короткого огляду, на сьогодні столиці інших країн, таких як Аргентина, Білорусь, Італія, Польща, Росія, Румунія, Словаччина, США, Туркменія, Франція, прикрашають пам'ятники українського пророка Тараса Шевченка; зведені вони також в містах Бразилії, Казахстану, Канади, Мальти, Парагваю, Польщі, Росії, США, Угорщини, Чехії. Хоч як дивно, але немає пам'ятника в Німеччині, а тут проживають досить великі українські етнічні групи.

Олександр Курерук

Історія очима художника

О. Губарев. Київський Видубицький монастир. 1970.

ДОЛЯ НАЩАДКІВ

Петро Франко

У справі «возз'єднання» Західної України сталінська ідеологія поклала великі надії на сина Івана Франка — Петра. У вересні 1939 року його примусили на Народних Зборах виголосити політичну доповідь. Та згодом він спробував утекти — і його було знищено. Влада не знала, як відповісти: куди подівся Петро Франко? Врешті, правду про його загибель приховали, його ім'я було заборонено згадувати.

Однак обійтися без Франків сталінські «визволителі» не могли. Тож вирішили пустити у гру другого сина Івана Франка — Тараса, який, на відміну від брата, не визначався високою громадською та

політичною активністю, принаймні не був настільки активним, як того хотіла б радянська ідеологія. Він працював учителем латинської мови в станіславській гімназії, успішно поєднуючи викладання цього предмета з працею вчителя фізкультури. Для його переїзду у Львів треба було приготувати помешкання і відповідну посаду... Дуже скоро «партія і уряд» ці проблеми успішно вирішили. Тарас Франко мав стати директором Львівського літературно-меморіального музею Івана Франка, роботу якого відновили відразу по звільненні Львова. Однак та посада була зайнята. Її обіймав свого часу відомий молодомузівець Петро Карманський, якого нищівно критикував колись Іван Франко. Партійна перевірка, проведена в музеї, відразу виявила там велику кількість недоліків, і Петра Карманського вигнали з роботи, про що було повідомлено в пресі.

Невідкладно розв'язали й питання про помешкання. Сім'ю Тараса Франка, яка складалася з дружини Катерини, дочок Зиновії та Дарії і сина Роланда-Олександра, поселили в будинку Михайла Грушевського, відданому Музею Івана Франка для господарських потреб.

Мізерної директорської зарплати — 66 крб. — було явно замало, щоб утримувати велику сім'ю. Тож перед хатою М. Грушевського Франки вирощували картоплю, петрушку, цибулю та моркву. Нині на цьому місці красується молодий яблуневий садок, посаджений президентами європейських країн, які були учасниками зустрічі у Львові 1999 року.

Однак Тарас Франко не виправдав надій «партії та уряду», і його ні з сього, ні з того звільнили з роботи. На його місце прийшов працювати фронтовик, колишній випускник Ніжинського педагогічного інституту, нині викладач української літератури Львівського педагогічного інституту Іван Кияшко. Ширились чутки, нібито причиною звільнення Тараса Франка стало те, що він мав необережність десь сказати: колишні селянські неколективізовані нивки виглядають значно краще, ніж сучасні колгоспні поля. На Львівщині саме тривала колективізація, гуркотіли ешелони в Сибір з непокірними одноосібниками, майно яких «націоналізувалось» і пропивалося сільськими «активістами».

Після вбивства Ярослава Галана посилювалися репресії й проти інтелігенції. Сім'ю Тараса Франка вони ніби не зачепили. Не були заарештовані ні Зиновія Франко, яка навчалася в аспірантурі університету, ні Дарія, ні син Роланд — він закінчив Львівську середню школу № 49 і вступив на престижний у ті часи нафтовий факультет Львівської політехніки: треба було підіймати знищений війною Борислав, країна потребувала нафти.

Однак так здавалося на перший погляд — було вирішено розправитися із Франками. Тодішній перший секретар обкому партії І. Грушецький категорично почав вимагати вивезення зі Львова сім'ї Тараса Франка... у Сибір. Про думку «першого» зі Львова повідомили Київ і Москву. У Львів поспішно скерували «разобраться на месте» Д. Мануїльського. Він погодився з думкою «першого» і відразу по приїзді прибув у музей, щоб тодішній директор І. Кияшко підготував Тараса Франка до переїзду в Сибір. Однак Іван Кияшко запротестував: за що, як на це подивляється «возз'єднані» брати-галичани? Чи відомо керівникам у Києві і Москві, ким для тутешніх українців є Іван Франко? Мало того, що замовчується доля Петра Франка, в сталінських концтаборах карається його дочка Віра Франко, а дочка Івана Франка Анна, вирвавши свого чоловіка з лабет НКВС, виїхала на Захід, не схотівши жити в «советському раю». Тож виселення сім'ї Тараса в Сибір сприйметься як цілковите винищення родини Франків! Навіщо тоді музей?

Після довгих роздумів у Львові вирішили сім'ю Тараса Франка помилувати і замість Сибіру відправити до... Києва. І зробити це помпезно. По Львову пустили чутку, що приїзд Мануїльського зумовлений турботою «особисто тов. Сталіна» про долю Франків, мовляв, є «дані», що українські буржуазні

націоналісти збираються розправитися з ними, як це зробили з Галаном. Д. Мануїльський навіть відвідав сім'ю Тараса Франка «з півлітрою». З цієї нагоди дружина Тараса Франка понавиставляла на стіл найкращий посуд, вилки, ножі, й поклала серветки. Д. Мануїльський грав простачка, казав: «ми свої люди», мовляв, нам ні до чого панські забаганки. Тож брав м'ясо руками, вів «дружню» розмову, поплескував по плечах сина Франка.

Тарас Франко, вихований до всього ще й на грецькій та латинській культурі (через що й назвав свого сина Роландом, але мусив дописати й друге ім'я, бо священник категорично відмовився таким, невластивим «для нас» іменем охрестити дитину), високим штилем дякував «пану» Мануїльському, але не мав бажання покинути Львів і переїхати до Києва. Йому тут ніхто не загрожує. «Пану» Мануїльському врешті набридло умовляти нездогадливого сина Франка, і він поставив питання руба: або Київ, або Сибір. У Сибіру — каторга, а в Києві розкішна квартира і «по душе» робота.

Справді, в Києві на Франків чекала свіжовибілена, відремонтована п'ятикімнатна квартира біля Оперного театру, в якій раніше мешкав міський голова. Дочку Зиновію перевели в аспірантуру при Інституті мовознавства ім. О. Потебні, сина Роланда — на гірничий факультет Київської політехніки, оскільки фахівці потрібні не тільки Бориславу, а й зруйнованому Донбасу. Тарас Франко дістав роботу в Інституті літератури імені Т. Шевченка, де невдовзі став кандидатом філологічних наук.

Проте нікому з Франків не дозволялось вільно приїздити із Києва до Львова. На це потрібен був дозвіл «відповідних органів».

Справжня причина переселення родини Франків до Києва стала відома широкій громадськості значно пізніше. 29 січня 1995 року в тижневику «Українські вісті», що виходив у США, з'явилася стаття Данила Шумука «Кров України». «Кров України», — писав він, — так була названа перша після Другої світової війни підпільна організація. Основоположниками її були львівські студенти: Криса (його ім'я моя пам'ять не зберегла, здається, що був він студентом Торговельного інституту), син Тараса Франка (його ім'я також забув) і Юрко Грицеляк. Двоє останніх студіювали в Політехнічному інституті». Данило Шумук був багаторічним в'язнем польських, німецьких та радянських тюрем і таборів. Карався 27 літ.

Зазначимо, що Крису звали Богданом, а сина Тараса Франка — Роландом. Організація в основу своєї діяльності поклала, як твердить Данило Шумук, «Декалоги» і «44 правила життя українського націоналіста». «Та сталось так, — писав автор статті, — що той тріумфірат ще не встиг закріпитися і пустити паростки, як органи МВС їх розкрили й заарештували».

В організації виявився негідник, який забезпечив її друкарськими шрифтами. Його ім'я не варто згадувати. Він вирішив заробити неабиякий капітал, «здавши» організацію. Так і сталося. Опісля спився і помер під парканом Стрийського парку, в п'яному чаді викрикуючи, що йому завинила міліція. Документи заарештованих уже були підписані до суду. Тарас Франко про це нічого не знав. Знала тільки його дружина. Лише про все оповів син. Мати збрала синові все необхідне для тюрми й чекала...

Дізнавшись про цю організацію та участь у ній онука Івана Франка, Грушецький аж шаленів від люті. Йому донесли також, що «этот гаденыш» зробив так, що на випускному табло учнів СШ № 49 замість портретів Леніна і Сталіна красувались Тарас Шевченко та Іван Франко. Звичайно, з цього було зроблено висновки, однак «органи» не зачепили Роланда. Грушецький вирішив «зам'яти» цю справу. А що, як запитують: «А ви куди смотрели, тов. Грушецкий?» Треба було зробити так, щоб про організацію ніхто нічого не знав, винних покарати, а Роланда Франка не займати. «Неформальні вищі інстанції, — писав у статті Д. Шумук, — наказали анулювати всі протоколи того слідства і все почати знову. І щоб цим разом у протоколах слідства прізвище «Франко» не було. А Франкам запропонували поселитися в Києві». У такій ситуації можна було вдати, ніби нічого не сталося, залишити Франків у Львові. Але проти цього виступив «первый» у Львові, він вимагав, щоб «их убрали подальше».

Про історію з Сибіром оповів у своїх спогадах тодішній директор Музею Івана Франка Іван Кияшко, які він нещодавно передав на збереження до цього музею.

У Києві родину Франків взяли в тісні обійми ангели-хоронителі з КДБ. Роланд відчував провину за долю батька й матері, хоча вони його ніколи за це не картали. І він став малокомунікабельним. Не хотів накликати біду на інших, зарився у науку й нічого не бачив.

Учитись йому не заважали. По закінченні Київської політехніки він як один із найкращих випускників був направлений на роботу в Технічне управління центрального апарату Міністерства місцевої паливної промисловості УРСР. Згодом перейшов до Науково-дослідного інституту автоматики Міністерства приладобудування СРСР, де подолав шлях від молодшого наукового співробітника до заступника директора з наукової роботи, очолив новостворений Всесоюзний інститут аналітичного приладобудування Мінприладу СРСР. Після чергової реорганізації науково-промислових об'єднань став заступником генерального директора науково-виробничого об'єднання «Київський інститут автоматики», очолюваного відомим ученим, академіком Б. Тимофєєвим.

Роланд Франко — кандидат наук, має 50 наукових праць та винаходів, нагороджений орденами СРСР. Був радником з технічних питань Посольства України у Великій Британії. Саме завдяки йому налагодились дружні відносини української діаспори з Україною. Також завдяки його високому авторитету в науці Україна безкоштовно дістала на Південному полюсі полярну станцію ім. Фарадея.

У березні ц. р. Роланду-Олександрю Франку виповнилося 70. Він — член правління і заступник голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара. Роланд Франко очолив центр «Франко—Європа», створений з ініціативи Міжнародного науково-технічного університету, Всеукраїнського фонду відтворення визначних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеся Гончара та Київського інституту автоматики. Той центр, як нещодавно повідомлялося в пресі, котрий одним із основних своїх завдань вважає організацію і сприяння підготовці повного видання творів І. Франка до його 150-річчя, віднайдення та опрацювання листування письменника з відомими діячами культури, систематизацію іншомовних його творів (написаних німецькою, польською та іншими мовами), залучення до спільної праці франкознавців з Києва, Львова, Дрогобича, відновлення пам'ятних місць, пов'язаних з іменем Івана Франка, творчість якого є складовою європейських культурних цінностей.

Роман Горак

Історія очима художника

Василь Верещагін. Великий князь Святослав

ІСТОРІЯ ЗАПОРІЗЬКИХ КОЗАКІВ

(фрагмент)

На початок 1669 року в історії малоросійських козаків випали вибори 3 березня нового гетьмана Дем'яна Многогрішного. Многогрішний початково відмовлявся від гетьманства, «як старая дівка од жениха», та потім погодився і відправив від себе послів у Москву на поклон до царя. Запорізькі козаки, як і більшість малоросійських, не визнали гетьманом Дем'яна Многогрішного, вирішили зібратися на спільну раду й обрати одного, ні від кого не залежного гетьмана. Многогрішний, ставши гетьманом, хотів діяти щодо гетьмана Дорошенка мирним чином і в тому дусі написав йому листа, у котрому, між іншим, просив його звільнити всі міста Лівобережної України, оскільки Лівобережна Україна й Запоріжжя належать московському цареві, цар послав на Запоріжжя грамоти з цього приводу й визначив платню на харчування низовому військові.

Але Дорошенко на той час займався суттєвішим для нього питанням — він хотів отримати підтвердження свого гетьманства від турецького султана. Султан, побачивши, що гетьман Дорошенко надто непостійний у своїх обіцянках і що він уже встиг зрадити й Москві, і Польщі, й Туреччині, відрядив своїх послів у малоросійське місто Корсунь і звелів їм обрати там нового гетьмана для задніпровської України. Турецькі послі з'явилися у Корсунь на початку березня 1669 року і розпочали там раду, вона тривала протягом десяти днів. Від Петра Суховія на цю раду прибув полковник Ніс із 70 представниками січового товариства. Через полковника Носа Суховій прислав Дорошкові листа, у котрому писав, аби Дорошенко нізащо не мирився з татарами і йшов у поле на раду, де буде й він, Суховій, із запорожцями, в інакшому разі Суховій погрожував Дорошкові взагалі вигнати його з міста Чигирин. Та Дорошенко не зважив на заяву Суховія, і рада в Корсуні відбулася. На ній турки запропонували гетьманом спершу Юрія Хмельницького. Але сам Хмельницький відповів відмовою, він заявив, що ніякого гетьманства не бажає, а коли його оберуть всупереч бажанню, то він не буде воювати проти ратних людей московського царя і не піде на українські міста, бо присягав у цьому московському государеві, а піде в Запоріжжя й буде воювати проти татар. Після такої заяви Юрія Хмельницького турецьким послам не залишалося нічого іншого, як зупинитися на попередньому

гетьмані, і вони мусили обрати «цілковитим» гетьманом Дорошенка. Але коли проходила ця рада, сімдесят запорожців стояли віддалік від міста, а далі взагалі покинули Корсунь і повернулись у Запоріжжя. Але Дорошкові все-таки вдалося якимось чином захопити 40 із них разом із полковником Носом і закувати в кайдани. Рада завершилася 14 березня, і після того Дорошенко послав від себе з 15 посланців у Запоріжжя з листами до Петра Суховія. Чотирьох із Дорошкових посланців Суховій відпустив назад, а одинадцятьох наказав скувати ланцюгами і частину повісити впоперек на вербах, а інших послав до хана. Дорошенко, довідавшись про це, наказав відпустити на волю сорок запорожців з полковником Носом, дозволивши йти, куди заманеться, із них вибрав трьох, дав їм по коневі, одяг і рушницю й послав з листами на Запоріжжя. Але запорожців і це не похитнуло, і на Україні поширилася чутка, начебто вони хочуть обрати власного гетьмана, якщо не запорожця Савочку, то Дем'яна Многогрішного, але не Дорошенка і навіть не Суховія. У Хомину неділю, відразу після Пасхи, певний донський козак Обросим Телішов випадково зустрів під Медведівкою, за 15 верстов від Чигирин, полковника Івана Сірка, який із чотирма козаками їхав у Чигирин. У розмові з Телішовим Сірко висловився проти татар і заявив, що він завжди був братом православним християнам і сином східної церкви, що хліб-сіль великого государя він повік не забуде, і що з бусурманами в нього ніколи не буде братерства. Від себе Телішов у Москві розповів, що при ньому Сірко у страсну неділю великого посту прислав у Чигирин трьох татарських язиків: він громив татар на Подністров'ї, перестрівши їх, коли вони поверталися з Польщі з полонем.

Але чутки про обрання запорожцями гетьманом Савочки чи Многогрішного виявилися передчасними. Нехіть Сірка до татар також поділяли зовсім не всі. Не поділяв цієї думки передовсім Петро Суховій, він не лише не гидував союзом із бусурманами, а навпаки — за їх допомогою збирався скинути Дорошенка. Наприкінці квітня Суховій з Коша на Чортомлику послав листа переяславському полковникові Дмитрові Райчі, у котрому найперше сповіщав свого приятеля, що у квітні запорожці обрали його, Суховія, постійним гетьманом. Далі писав, що після обрання гетьманом він мав раду з усім старшим і меншим товариством Війська Запорізького й вирішив дбати й діяти на заспокоєння вітчизни й об'єднання обох сторін Дніпра під єдиною владою, через що пропонував Райчі не йти до Дорошенка, а йти до нього, Суховія. Далі повідомляв, що Райча скоро почує про перебування Суховія із запорожцями й кримським ханом під Чигирином, і що він уже розіслав наказ усім полковникам правого й лівого боків Дніпра збиратися на Цибульник. Майже такими словами і про те саме писав Петро Суховій

і прилуцькому полковникові Івану Маценкові, сповіщаючи про свій намір незабаром, після святої неділі, йти до Чигирина й запрошуючи полковника виступити проти Дорошенка. Те саме повідомляв із Коша на Чортотлику Іванові Маценку й колишній прилуцький полковник Лазар Горленко, приятель і кум Маценка. Горленко схвалював намір покинути Дорошенка й «подлегать» Многогрішному, але радив йому краще бути «двоеличною китайкою ко всякому на время, потому что это лучше будет для него».

Свій намір Суховій справді негайно виконав: зібравши запорожців і 40 тисяч татарської орди, він по «траві», відразу після Великодня, вийшов під Чорний ліс, став за 30 верстов від Чигирина і більше трьох разів нападав із запорізькими козаками на Чигирин, Жаботин та інші міста правого берега Дніпра, завдаючи жителям величезних збитків у рогатій худобі й конях і захоплюючи багатьох людей у неволю. Кримський хан і ногайський мурза відділилися від турецького султана, подружилися з Суховієм і запорізькими козаками; хан прислав багато всляких припасів і сукна на жупани запорожцям. Союзники вирішили простояти все літо біля Чигирина і здобувати його. При Суховії був також Іван Сірко. У цей час «стали поглядати на Суховієву руку» й Полтавський, Миргородський і Лубенський полки, і навіть схилилися до можливості послати своїх посланців у Запоріжжя. 10 травня київському воєводі князеві Григорію Козловському доповідали, що Дорошенко призначив у Чигирині нову раду і на ній хоче віддати своє гетьманство, а 20 тисяч кримських татар із запорожцями стоять за 20 верстов від Чигирина, на річці Цибульнику, й чекають хана; а коли прийде хан, татари й запорожці діятимуть проти Дорошенка, а влітку підуть до Києва та інших міст задніпровської України. Незабаром новину про наміри запорожців довідався ніжинський воєвода Іван Ржевський: його сповістили, що в Чигирині, у малому місті, засів якийсь запорізький полковник (очевидно, Сірко) з козаками, котрий не пускає до себе Дорошенка, що сам Дорошенко сидить у великому місті і його постійно тривожать татари, і що Суховій звідусіль закликав татар, щоб остаточно розбити Дорошенка. Але того ж дня воєвода Ржевський отримав ще й іншу новину: Дорошенко уклав мирну угоду з Суховієм і Сірком і разом із ними надумав перейти на лівий бік Дніпра і здобувати государеві міста. Ця звістка згодом підтвердилася, і 11 травня у Києві стало відомо, що Дорошенко й Сірко вже навіть послали на переяславський бік два козацькі піхотні полки, щоб вони «заступили» близькі до Дніпра міста, Золотоношу й Лубни. Полковники цих полків Головаченко й Манжос, переправившись через Дніпро під Оржищевом, чекали, поки Дорошенко й Сірко піднімуть орду й усією силою підуть на поляків і на українські міста Лівобережжя. Вони відрядили послів до

турецького султана, прохаючи прийняти у своє підданство Дорошенка й наказали оголосити всім козакам і селянам Задніпров'я і Київщини бути напоготові. Сам Суховій на той час був у Запорогах, де був кошовим отаманом козаків, і запрошував Дорошенка на раду, але Дорошенко надалі відмовлявся. Окремо від Манжоса й Головаченка стояли полковники Іван Малютенко у Воронкові й Іван Гладкий у Острі з 700 запорожцями.

Помічаючи загрозу з боку Дорошенка й Сірка, гетьман Дем'ян Многогрішний послав із Батурина 10 травня напутливого листа в Запоріжжя, адресованого кошовому отаманові Петру Суховію і всьому славному лицарству низовому на Коші, на луках і на полях сутньому. В цьому листі Многогрішний передовсім сповіщав запорожців про те, що попередньо вже неодноразово писав їм, але ці листи, мабуть, не доходили до них, у чому він вбачав каверзи безбожного й лихого лубенського полковника Григорія Гамалії, прихильника Дорошенка. Далі викривав усі негожі вчинки гетьмана Петра Дорошенка, котрому він колись корився, як старшому, сподіваючись, що він дбатиме про спільне добро і дасть народові мир і pokій. Насправді ж Дорошенко, забравши скарб і гармату вбитого Брюховецького й переправивши все це за Дніпро, покинув на розсуд долі міста лівого боку Дніпра і його самого, наказного гетьмана Дем'яна Многогрішного, наказавши йому, Многогрішному, самому боронитися від московських військ. Тоді йому, Многогрішному, не залишалось нічого іншого, як домовитись із його царською пресвітлою величністю на тих статтях, на котрих домовився славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький. Закінчуючи свого листа, Многогрішний благав запорожців покинути хана й перейти на бік православного монарха, бо московський государ уже дарував волю усім тим українцям, котрих Брюховецький вислав у Москву та в інші міста, а кримський хан хтозна чи дасть волю хоча б одній християнській душі [...]

Тим часом гетьман Дорошенко вийшов на прохання Суховія 6 червня з Чигирина з козаками й пішов до урочища Цибульника, маючи твердий намір здати гетьманство іншій особі. Довідавшись про виступ Дорошенка, полтавський, миргородський і лубенський полковники зі своїми полками вирушили до Ромен, де стояв висланий попередньо Дорошенком полковник Манжос. Передчуваючи лихо, гетьман Дем'ян Многогрішний написав листа цареві, прохаючи якомога скорше вислати на Україну московських ратних людей з огляду на загальний наступ внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Але побоювання Многогрішного цим разом виявилися марними. Дорошенко, вийшовши з Чигирина для ради в урочищі Цибульнику, втратив довіру населення і мусив повернутись у Чигирин. Це пояснюється виступом із Запоріжжя Суховія з татарськими султанами і з Юрієм Хмельницьким, котрого та-

тари хотіли бачити єдиним гетьманом замість Дорошенка. У Суховія було 200 кінних і 300 піших запорожців і кілька тисяч татар, з котрими він став за 160 верстов від Києва, під Тясмином. Суховій і татари вимагали, щоб Дорошенко йшов на раду до ріки Росави замість Цибульника. Дорошенко й цього разу погодився і рушив до вказаного місця, але за ним пішло лише три полки — Чигиринський, Черкаський і Серденяцький, решта полків — Уманський, Корсунський, Білоцерківський, Кальницький, Паволоцький і Торговицький — перейшли й піддалися Суховієві. Очевидно, ця обставина змусила Дорошенка знову повернутися до Чигирин і відмовитись від участі в раді. Невдоволені цим Суховій і татарські султани вирішили йти до Чигирин і здобувати Дорошенка. Для цілковитого успіху хан прислав у Запоріжжя тисячу коней, щоб у похід могли піти й ті козаки, котрі не мали коней і не могли вибратись із Січі. Проте запорожці взяли лише п'ятсот коней, на яких і пішли під Чигирин, а решту повернули. На початку червня Суховій із запорожцями й султани з татарами були вже під Чигирином, вони захоплювали там худобу й готували загальний приступ міста, але саме тоді надійшло тривожне повідомлення із Січі, котре змусило Суховія і запорожців облишити Чигирин і терміново повернутись у Запоріжжя. Річ у тім, що за відсутності Суховія кримський хан послав на Запоріжжя тисячу татар і наказав їм «засісти» Січ і вирубати в ній решту запорожців. Але підступний задум татар не здійснився — колишній кошовий отаман Курило зібрав у Січ усіх запорожців із лук і промислів, і з ними «відсів» Січ, багато татар побив, багато потопив, багато відігнав геть, із останніх декотрі втекли до кримських мурз, котрі були з Суховієм під Чигирином, і сповістили про все, що сталося у Січі. Суховій після великої сварки з мурзами покинув Чигирин і повернувся у Січ.

Так оповідали про цю всю справу в Москві ніжинські міщани, писар Пилип Костянтинів і бурмистр Яків Жданов. Сам гетьман Дем'ян Многогрішний сповіщав цареві в листі, що на Січ напали не татари, прислані ханом, а яничари, прислані турецьким султаном, а вибив їх не кошовий Курило, а сам Суховій, який поспішив повернутись у Січ. Після винищення яничарів останній залишився у Січі з татарами, які були з ним і поки що не думав про новий похід до Чигирин.

Так чи інакше, але московський цар Олексій Михайлович, дізнавшись про події на Україні, писав Дорошенкові, щоб той вивів своїх козаків, а разом із ними й козаків Івана Сірка, з міст лівого боку Дніпра в міста правого, бо за Андрусівським миром між Росією і Польщею лівобережні міста відійшли від Польщі до Росії, і Дорошенко, як гетьман, що оголосив себе тим разом підданим польського короля, мав покинути Лівобережну Україну.

Але Дорошенко не послухав наказу московського царя, і коли план про обрання гетьманом для обох боків Дніпра Юрія Хмельницького не вдався, то Дорошенко вирішив домагатися цього особисто для себе. Цим разом він привернув на свій бік кримського хана, отримав від нього допомогу й послав на лівий бік Дніпра полковника Григорія Гамалію з козаками й татарами проти наказного гетьмана Костянтина Стриєвського, прихильника Дем'яна Многогрішного. Стриєвський вийшов з міста Ромен назустріч Гамалії, але зазнав поразки й назавжди покинув поле битви, а рештки його війська перейшли на бік Дорошенка.

У боротьбі гетьмана Дем'яна Многогрішного брали участь і запорізькі козаки разом із Петром Суховієм. Але цим разом Суховій зазнав невдачі й утік у Запоріжжя. На той час у Запоріжжі був кошовим отаманом Лукаш Мартинович. Довідавшись про рішучі наміри Дорошенка воювати Лівобережну Україну, Лукаш Мартинович і все низове військо написали йому листа, у котрому дорікали йому тим, що він, будучи сином України, чинить із нею зовсім не по-синівськи й, бажаючи стати гетьманом на обох боках Дніпра, закликав до себе з Криму бусурман і з ними проливає кров християнську, діючи таке не для спільного блага, а задля «властних приват». На закінчення листа запорожці «пильно» просили Дорошенка припинити подальше кровопролиття і облишити свої «широкі» задуми, причому нагадували йому євангельський текст про людину, що здобула весь світ, але забула про душу свою. Тон цього листа дуже не сподобався Дорошенкові, і він не приховував своєї неприязні до всього Запорізького Війська.

15 січня 1670 року запорізькі козаки відрядили сімох посланців до гетьмана Дем'яна Многогрішного й через нього «били чолом» великому государеві, московському царю, знову прийняти їх у підданство і під владу гетьмана.

Свою чергою і гетьман Петро Дорошенко відрядив до Дем'яна Многогрішного послів і через них просив лівобічного гетьмана бути з ним у єдності й дружбі. Причиною цього прохання було те, що Дорошенкові став відомий твердий намір запорожців, котрі об'єдналися з татарами, йти проти нього війною і зруйнувати його міста. Сам польський король прислав Дорошенкові посланців і через них радив гетьманові бути у згоді з запорожцями. Поляки побоювалися, аби через Дорошенка проти Польщі не піднялися турки й не завдали їй шкоди. Король погрожував, що як Дорошенко не погодиться із запорожцями, то Польща разом із росіянами й запорожцями піде на нього війною і доценту зруйнує усі його міста, щоб надалі через нього не було сварок між великими володарями.

Рішення запорожців воювати проти Дорошенка було тверде й одноставне. 5 травня у них відбулася рада; на ній у присутності кошового отамана Михайла Ханенка зачитали листи, кот-

рі запорожці мали відіслати через Суховія у Крим. У цих листах ханові пропонували не йти війною проти польського короля, у котрого укладений вічний мир з московським царем, в іншому разі запорожці погрожували ханові звернутися по допомогу до царської величності і разом із росіянами стояти проти татар насмерть.

Про всі події у Січі гетьман Дем'ян Многогрішний дізнався від свого рідного брата Василя і поспішив сповістити царя про намір запорожців відрядити до Москви послів.

Водночас і самому Многогрішному з надійних джерел доповіли, що справді Юрій Хмельницький, поставлений гетьманом турецьким султаном, вийшов на суднах із Царгорода с 60 тисячами яничарів і прибув у місто Тамань, що до нього хоче йти сам хан «своєю собачою особою», і вже приєдналися нуреддін, калга й багато великих султанів, що хан через послів сповістив запорізьких козаків про вихід Хмельницького й татарських орд, а запорізькі козаки послали до хана своїх послів Василя Завалія і Федора Хребтака, дякуючи ханові за новини й розвідуючи справжні вісті. Зрештою, запорожці ще за два тижні до виходу орди висловлювали на своїй раді злі думки проти Хмельницького, кажучи, що хай-но лише вийде Хмельницький з ордами, то вони дадуть йому гетьманство... під Заборою на Чортотлику складено всі припаси і в Січі вчинено всі приготування, і все військо обурене на гетьмана, аби він не виходив на Русь і сидів на Коші, бо й без нього багато було тих, що чинять бунт. Многогрішному було відомо й те, що татари вирішили діяти у двох пунктах під Чигирином і під Полтавою.

Становище Дорошенка справді було критичне: він не мав ніяких союзників окрім білгородських татар, які на той час корилися сілістрійському паші й не визнавали влади ні турецького султана, ні кримського хана. Союзники затиснули Дорошенка у Стеблеві, і йому довелося б зовсім скрутно, якби у найкритичнішу хвилину не прийшла допомога від запорожців. Запорожці на запрошення Юрія Хмельницького йти проти Дорошенка відповіли, що не бажають бути в турецького султана підданими, і якщо Хмельницькому потрібно, нехай іде в Запоріжжя, і козаки скличуть для цього раду. Рятівником Дорошенка був власне Іван Сірко, котрий вчасно, за висловом малоросійського літописця, «додал помощи» Дорошенку, і його вороги втекли. Спочатку втекла кримська орда, далі Ханенко й Суховій, потім Хмельницький. Як зауважив літописець XVIII ст. Рігельман, Сірко почував ворожість до Ханенка й Суховія й, окрім того, ще точно не знав про перехід Дорошенка. Але точніше було б сказати, що сталося так тому, що правилом Сірка завжди було підтримувати пригнобленого, ким би й де б він не був.

[...] Можливо, від цієї ж надмірної запопадливості «к престолу царскаго величества» гетьман Многогрішний почав заборо-

няти вільний вихід українських козаків на Запоріжжя, рівно ж і козаків запорізьких, котрі були на Україні й повертались у Січ, декотрих з них наказував навіть хапати й кидати до в'язниці. Михайло Ханенко, довідавшись про це, писав Многогрішному, що такого порядку з давніх літ на Україні не було: раніше не лише по одному чи двоє чоловік, а й цілими полками козаки з міст на Запоріжжя ходили й ні від кого не мали заборони. Ханенко просив Многогрішного в листі, переданому запорожцем Іваном Шилом, припинити такі розпорядження, повернути все добро запорізьким товаришам, кинутим до в'язниці в Миргороді, які звідти пішли на Запоріжжя, а також домогтися грошей від Петра Суховія, котрий, нікому не сповістивши, підступом утік від запорізьких козаків і захопив зі скарбниці 170 військових ефимків.

Так чи інакше, але Михайло Ханенко досягнув своєї мети й був проголошений гетьманом Правобережної України на протигагу гетьманові Дорошенку. Цим він цілковито був зобов'язаний запорізьким козакам, бо сидячи в Запоріжжі, він усі свої переговори з польським королем вів через запорізьких комісарів. Результати переговорів запорожців з поляками апробував король і підтвердила сеймова комісія 22 грудня 1670 року. Вони стосувалися не лише городского, а й низового чи запорізького війська «на Низу, в Січі».

«Після приїзду послів шляхетного Ханенка, гетьмана нинішнього, від нас підтвердженого, на його і Війська Запорізького низового прохання і статті подані, усі їхні бажання в Острозі ми прийняли, задовольнили, поєднали, а всі чини Речі Посполитої на сеймі щойно минулому конституцією підтвердили, котрі договори не лише низовим, а й городовим козакам і всім мешканцям тамтешнім мають бути, якщо належну доброчесність, віру, приязнь і справжнє підданство справді виявлятимуть і нам та Речі Посполитій дотримувати будуть, як у конституції і в універсалах наших згадано, через послів Війська Запорізького низового посланих, детально описано».

Усе це відбулося у місті Острозі 2 вересня, а комісією підтверджено 22 грудня. В комісії від запорожців були: Семен Богаченко, Яків Ярошенко, Роман Малюк, Іван Полтавець, Іван Завіша, Степан Білий, Василь Олексієнко з товаришами, а також запорізький військовий писар Андрій Тарасенко, котрий підписався власною рукою від імені всього низового його королівської величності Запорізького Війська. За універсалом король обіцяв зберігати давню військову вільність запорізьких козаків і віру грецької церкви; взамін вимагав від запорожців припинити в Січі й у повітах бунти власними силами, не давати поширюватися цьому лихові й кожного, хто буде противитися такій постанові, воювати і страчувати, як неприятеля. Самого Ханенка визнано гетьманом на підставі Гадяцьких (дещо зміне-

них) статей. Він склав у цьому присягу королеві й Речі Посполитій, а взамін отримав булаву, бунчук, печатку й палицю (камішину).

В Острозькому договорі запорожців із поляками не помітно основного запорізького діяча XVII століття Івана Сірка. Очевидно, усю справу здійснив Михайло Ханенко, що став на місце Сірка, й головні ватажки самого товариства. Острозький договір запорізьких козаків з польським королем не був зрадою низового війська російському цареві, оскільки за Андрусівським перемир'ям Запоріжжя однаково належало як Росії, так і Польщі. Московський цар не міг офіційно проголосити запорожців зрадниками й міг претендувати лише на те, що умови Острозької комісії між козаками й поляками укладено без його відома й без присутності московських повноважних представників. Та й самі запорожці не вважали себе зрадниками московському цареві й могли в цьому разі аргументувати тим, що вони чинили добру справу, однаково корисну як для Польщі, так і для Росії, узяли на себе завдання заспокоїти Україну, шматовану заколотами, й захистити її від найлютіших її ворогів — татар і турків. Але в Москві інакше дивилися на умови запорожців із польським королем, і якщо й не оголосили запорожців зрадниками явно, то вважали їх такими потай.

Про те, що сталося між польським королем і Михайлом Ханенком та запорожцями, уперше повідомив у Москві 27 січня 1671 року архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Гізель розповів, що Ханенко й запорожці перейшли під заступництво польського короля з тим, аби служити лише королівській величності й відступитися від його царської пресвітої величності.

Тим часом гетьман Петро Дорошенко, довідавшись про угоду запорожців із польським королем і маючи перед собою двох супротивників, Многогрішного в Батурині й Ханенка в Умані, написав запорожцям (на ім'я кошового отамана Лукаша Мартиновича) великого листа, в котрому, виправдовуючись, казав, що прийняв турецьку протекцію не через легковажність, а через крайню скруту, саме тому, що вся задніпровська Україна за Андрусівським трактатом знову опинилася у руках поляків, які виторгували її собі в московського царя, як торгують безсловесною і нетямущою худобою, що знову кинуло її у первісне лядське ярмо, а вони, на погибель України вибрали до двох гетьманів ще й третього. Цей лист викликав у запорізьких козаків різні враження: одні, слухаючи його, плакали, інші ганили й лаяли Дорошенка. Кошовий отаман Лукаш Мартинович хотів було відповісти на нього, але йому не дозволила запорізька «халастра». Дорошенко ж, довго чекаючи відповіді від запорожців і не дочекавшись її, побачив у цьому зневагу до себе і знову зненавидів запорожців.

Дмитро Яворницький

ОХОРОНЕЦЬ НАЦІОНАЛЬНИХ СКАРБІВ

Питання щодо організації в Києві центру історичної наукової роботи неодноразово виникало між київськими вченими ще з першої половини XIX ст. Серйозно став до цієї справи один з перших дослідників історії України, перший ректор Університету св. Володимира М. О. Максимович, який залучив до його створення групу однодумців — професорів університету. Саме завдяки їхнім зусиллям 24 листопада 1872 р. було засноване Історичне товариство Нестора-літописця, приєднане в 1874 р. до Київського університету. Результативна праця Товариства продовжувалась майже півстоліття, бо, на відміну від академічних установ і навчальних закладів, воно менш підлягало контролю з боку держави і чиновників, що сприяло розвитку творчої ініціативи вчених та формуванню передової наукової й суспільної думки.

Протягом свого існування Історичне товариство сприяло розробці багатьох важливих питань з історії України та всесвітньої історії, розвитку національної духовності. Одне з найпочесніших місць в діяльності товариства з повним правом належить Григорію Григоровичу Павлуцькому — професору кафедри теорії та історії мистецтв Київського університету.

Після закінчення університету (1886) Г. Павлуцький поїхав за кордон, де ознайомився з організацією діяльності музеїв та бібліотек, слухав лекції з античного мистецтва в Німеччині, Швейцарії, Австрії, Єгипті, Франції. В 1897 р. за дисертацію «О жанровых сюжетах в греческом искусстве» здобув ступінь доктора історії та теорії мистецтв, був обраний екстраординарним професором по кафедрі історії мистецтв Київського університету. А до того, 11 листопада 1892 р., Г. Павлуцького обрали дійсним членом Товариства Нестора-літописця. Він входив до складу редакційного комітету та Ради товариства, тому основним джерелом вивчення його наукової діяльності є «Чтения в историческом обществе Нестора-летописца», які почали виходити у 1879 р. I, починаючи з 1892 р., практично у кожному числі цього видання згадувалося ім'я Г. Павлуцького, друкувалися його розвідки, реферати, повідомлення, зокрема з питання культури Давньоруської держави (живопис та архітектура), вплив візантійського стилю на давньоруське мистецтво, різнобічні питання всесвітньої історії та українська культура другої половини XVII — початку XX ст.

У науковій та професорській діяльності Г.Г. Павлуцького можна зауважити перелом наприкінці 1890-х років. До того він надавав перевагу класичному мистецтву, вів курси: «Історія класичного

мистецтва», «Історія мистецтва середніх віків», «Історія мистецтва Відродження».

Наприкінці 1890-х років у Києві почалася інтенсивна підготовка чергового археологічного з'їзду, якому Товариство традиційно приділяло велику увагу. Було намічено обстежити мистецькі пам'ятки України. Г. Павлуцький, як знавець історії мистецтва, активно включився в цю роботу, опублікувавши низку досліджень і рефератів з цього питання.

Після з'їзду Московське археологічне товариство, до якого також належав Г. Павлуцький, вирішило видавати книгу, присвячену пам'яткам української старовини. Збирання матеріалів доручили комісії при Товаристві Нестора-літописця, яку очолив Г. Павлуцький. У 1905 р. вийшов перший випуск «Древностей Украины». До виходу цієї книжки вчений зробив на засіданнях товариства доповіді: «Деревянная церковная архитектура в Юго-Западном крае в XVII и XVIII вв.»; «Наиболее ранние свидетельства литературных памятников о построении деревянных церквей малорусского типа». Об'єднавши реферати, він видав книгу «Древнее деревянное церковное зодчество в Юго-Западном крае». За підготовку «Древностей Украины» імператор Микола II оголосив вченому подяку.

Продовжуючи роботу над випусками «Древностей Украины» Г. Павлуцький на засіданнях ІТНЛ зробив ще кілька доповідей, які торкалися інших типів дерев'яних будівель Південної Росії. Це «Старинные деревянные синагоги в Юго-Западном крае», «Изображение храма на древнейших южно-русских миниатюрах», «Памятники каменной церковной архитектуры стиля «empire» в Полтавской губернии» та ін. Г. Павлуцький привернув увагу до проблеми збереження пам'яток старовини та мистецтва. Він вважав, що не яка-небудь окрема комісія, а наукова громадськість в цілому має займатись вирішенням цього важливого питання. На засіданні 19 жовтня 1905 р., під час обговорення «Положения по пересмотру действующих постановлений об охране древних памятников и зданий», Г. Павлуцький відстоював думку, що роль керівного органу в організації охорони пам'яток старовини має належати саме Товариству Нестора-літописця, бо «науковий потенціал та характер Товариства обіцяють більше свободи, різноманітності та широти в цьому напрямку».

Діяльність Г. Павлуцького не залишилася поза увагою інших наукових товариств. Так, Історико-філологічне товариство при Ніжинському Інституті в серпні 1902 р. звернулося до Товариства Нестора-літописця з проханням повідомити, яких результатів досягла комісія у збиранні історичних та археологічних відомостей по Чернігівщині і висловило бажання працювати над цим питанням разом. Продовжувалася і співпраця з Московським археологічним товариством у питанні охорони пам'яток старовини та мистецтва і з Київським товариством охорони пам'яток старовини та

мистецтва, зокрема в заходах щодо охорони «древних мраморов», мозаїк і фресок Софійського собору в Києві, а також руїн Золотих воріт.

Наукові інтереси Г. Павлуцького були різнобічними. Зокрема, його цікавили питання історії російського мистецтва другої половини XVII — початку XX ст. За результатами своїх досліджень на засіданнях Товариства він зробив такі доповіді: «Уборные формы Архангельского собора в Московском кремле», «Деревянные церкви XVIII в. в Новгородской губернии», «Творчество Растрелли в области церковного зодчества», «Богоматерь в византийском, русском и итальянском искусстве», які отримали позитивну оцінку наукової громадськості.

Значне місце в науковій діяльності вченого посіла всесвітня історія. Він досліджував одну з важливіших пам'яток архітектури Константинополя — церкву монастиря Хори, перетворену під час турецького правління в мечеть Кахріє-Джами. Впливу візантійського стилю на давньоруське мистецтво присвятив Г. Павлуцький доповіді, читані на засіданнях Товариства: «О византийском храме монастыря Хоры (ныне мечеть Кахрие-Джами) в Константинополе» з приводу видання пам'яток цього храму Російським Археологічним Інститутом у Константинополі, «О византийских традициях в русском зодчестве», «Мозаики мечети Кахрие-Джами в Константинополе». Ці доповіді надали можливість досліднику окреслити загальні принципи вивчення історії візантійського зодчества. Великий резонанс мала його доповідь «Пам'ятки мистецтв у Каїрі», де вчений-мистецтвознавець перебував на археологічному конгресі у 1909 р.

Протягом своєї діяльності в Товаристві Григорій Павлуцький брав участь у підготовці та проведенні багатьох наукових з'їздів: обласних, всеросійських та міжнародних, привертаючи увагу громадськості до вирішення питань по організації охорони пам'яток старовини та мистецтва.

У 1916 — 1917 рр. за дорученням Московського археологічного товариства Г. Павлуцький здійснив експедиції по річках Волзі і Молозі, до Пскова, щоб зібрати матеріал з історії псковської, новгородської й московської архітектури.

На жаль, з 1914 р. Товариство через брак коштів припинило видання своїх книг. Окремі дослідження друкувались на сторінках фахових періодичних видань «Университетские известия», «Записки историко-филологического відділу Української Академії наук». Григорій Павлуцький зробив кілька доповідей з історії давньоруської держави та історії всесвітнього мистецтва: «О происхождении древнерусской иконописи» і «О происхождении и развитии византийского искусства».

Після Лютневої революції у Товаристві Нестора-літописця відбуваються зміни як наукового, так і організаційного характеру. Кількість засідань та виголошених доповідей, представлених його

членами у 1917 – 1920 рр., зменшилася. У 1921 р. Товариство було приєднано до Всеукраїнської Академії наук. На якийсь час поновлюються регулярні засідання Товариства, на яких Г. Павлуцький зробив низку доповідей: «Когда построена Св. София Киевская?», «К истории украинского орнамента», «Киево-Владимирский собор».

Треба зауважити, що коли в 1917 р. в Україні почали складатися передумови для докорінного поліпшення стану культури та охорони пам'яток, Г. Павлуцький здійснював у цьому напрямку не тільки наукову, а й велику громадську роботу. Він був дійсним членом Центрального комітету з охорони пам'яток старовини та мистецтва в Україні, який займався обстеженням пам'яток в різних містах України, розгорнув енергійну діяльність, спрямовану на їх реконструкцію. В комітеті Г. Павлуцький очолив комісію пластичних мистецтв, яка мала доглядати за справами мистецької освіти й виховання в Україні. Тому цілком доцільно виглядає його перехід до навчальної роботи у Київський державний університет, де наказом Міністерства просвіти та мистецтва від 14 серпня 1918 р. був затверджений до перевиборів деканом історико-філологічного факультету, а в 1919 р. виконував обов'язки ректора Київського державного університету. Восени 1918 р. було утворено комітет по реставрації Софії Київської, у якому Г. Павлуцький очолив архітектурну комісію. Вчений добивався утворення в Києві Академії мистецтв та низки галерей, переконував керівництво держави розгорнути діяльність щодо надання українського характеру знакам на офіційних печатках, бланках.

Григорій Павлуцький належав до генерації провідників української духовності ще у ті часи, коли імперська влада категорично відкидала будь-які спроби ідентифікувати самотутність і окремішність українського культурного поступу.

Багато з його починань актуальні й сьогодні, коли пробуджується національна свідомість нашого народу, посилюється інтерес до історичного минулого, відшукання, повернення, вивчення і збереження історико-культурної спадщини.

Дашкевич Н.П. 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. Речь, произнесенная в торжественном заседании 12 января 1898 г. — К., 1899.

Колесник М.П. Историчне товариство Нестора-літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. — 1995. — №5.

Новицький О. Некролог. Проф. Гр. Павлуцький // Україна. — К., 1924. — Кн. 1–2.

Базилевич В.М. Историческое Общество Нестора-летописца (1919–1921 гг.) // Русский исторический журнал. — Петроград, 1922. — Кн. 8.

Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. — К., 1995.

Тетяна Мирська

БҮДИТЕЛЬ ЗАКАРПАТСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Августин Волошин

Августин Волошин — визначний український політичний діяч, президент Карпатської України, учений-педагог, журналіст, редактор, видавець — народився в сім'ї священика. Виховання в родині, де панували народні звичаї і традиції, сформувало в ньому основи національної свідомості. У 1883—1892 рр. А. Волошин навчався в Ужгородській гімназії, яку закінчив з відзнакою. Богослов'я студіював у теологічному лицейі в Ужгороді й Пожоні. У 1892—1896 рр. навчався у Високій педагогічній школі у Будапешті, яку закінчив зі званням професора математики та фізики міських шкіл. Невдовзі одержав диплом вчителя народних шкіл і

здобув висвячення на священика. З 1900 р. працював професором греко-католицької учительської семінарії в Ужгороді, а з 1917 р. до жовтня 1938 р. — її директором. За часів його директорства з учительської семінарії вийшло багато національно свідомих учителів, які сприяли формуванню української свідомості населення Підкарпатської Русі.

Педагогічну діяльність А. Волошин поєднував з роботою греко-католицького священика. 1933 р. папа Пій XII для відзначення праці й заслуг А. Волошина перед церквою і народом іменував його папським прелатом.

З ініціативи А. Волошина в Ужгороді 1920 р. створено товариство «Просвіта», почесним головою якого його обрала громада. Для впровадження у життя вимог статуту було створено комісії: організаційну, видавничу, літературно-наукову, музейно-бібліотечну, театральну, музичну, господарську. А. Волошин очолював видавничу та літературно-наукову комісії за весь час існування «Просвіти» (з 1920 р. до березня 1939 р.), виявив се-

бе талановитим організатором журнальної справи і редактором. За редакцією А. Волошина, І. Панькевича, В. Бірчака «Просвіта» видавала щорічник «Науковий збірник товариства «Просвіта», «Літературно-науковий та господарський місячник «Просвіти», науково-популярний «Календар».

Редагував А. Волошин також тижневик «Наука», який видавав власним коштом. Під його опікою знаходився тижневик «Наука» перейменованій на «Свободу», який у 1932 – 1933 рр. передруковував з лондонських видань низку статей про голодомор в радянській Україні («Голод на приказ», «Жахливе положення на Україні» та ін.).

З 1921 р. А. Волошин видавав релігійний щомісячник «Благовестник», у якому друкувалися статті з питань історії, культури та побуту населення краю, як і на сторінках календаря «Місяцеслов».

З ініціативи А. Волошина для ведення друкарської та видавничої справи (переважно на його кошти) в Ужгороді заснували товариство «Унію» (його книгарня та друкарня проіснували до 1938 р.) та видавництво «Пчёлка». Власне, у 20 – 30-х роках ХХ ст. в Ужгороді не існувало жодного національно орієнтованого видання, в якому б не брав участь А. Волошин.

Протягом багатьох років на сторінках часописів, тижневиків, які видавав та редагував А. Волошин, друкувалися статті, розвідки, нариси з усіх ділянок української духовної й матеріальної культури, висвітлювалися важливі події національно-політичного характеру.

А. Волошин був і талановитим письменником, друкуючи твори під псевдонімом Андрій Верховинський. Написав побутові драми: «Марійка Верховинка», «Без Бога ні до порога»; історичну драму «Фабіола», яка в перекладі чеською мовою йшла на сцені «Narodního divadla» (Народного театру) у Празі, п'єсу «Князь Ляборець», драму «Син Срібної Землі».

З його ім'ям пов'язані найважливіші події появи держави Карпатська Україна (1938 – 1939). 26 жовтня 1938 р. А. Волошин стає прем'єр-міністром автономного карпато-українського уряду, а 15 березня 1939 р. сейм карпато-українського уряду в Хусті обрав його президентом Карпатської України.

Однак фашистська Угорщина готувалася до загарбання краю. Після важких боїв з карпатськими січовиками угорські війська зайняли край. Августин Волошин з частиною січовиків та уряду емігрував до Праги.

У 1939 – 1945 рр. працював на науковій та педагогічній ниві. Викладав в Українському вільному університеті, очолював його як ректор.

За 45 років педагогічної діяльності А. Волошин написав велику кількість підручників для початкових, середніх та вищих шкіл, які витримали багато видань. Серед них такі: «Азбука»

(Ужгород, 1904), «Наука о числах для I и II кл. нар. школ» (Ужгород, 1919), «Педагогика и дидактика для учительських семінарій» (Ужгород, 1923), «О соціальному вихованню» (Ужгород, 1924), «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій» (Ужгород, 1923, 1931), «Фізика й хемія» (Ужгород, 1932), «Педагогічна психологія» (Ужгород, 1935), «Логіка» (Ужгород, 1935). Свої міркування щодо ролі освіти у духовному становленні нації виклав у монографіях: «Примітки на «Меморандум» Комітету по введенню у школах російських підручників» (Ужгород, 1937), «Про шкільне право будучої української держави» (Прага, 1942), «Методологія навчання» (Прага, 1943) та багато ін.

Усебічна діяльність видатного українського вченого-педагога, письменника, громадського діяча, журналіста, видавця Августина Волошина, його заслуги в усіх ділянках життя Карпатської України дали підставу для того, щоб його ще за життя назвали Будителем, Батьком українського відродження на Підкарпатській Русі. Народ любив його, про що свідчить обрання А. Волошина почесним громадянином багатьох міст та сіл Карпатської України

15 травня 1945 р., видатного українського діяча НКВС заарештували у Празі і відправили до Москви, а 17 липня 1945 р. він раптово помер у Лефортовській в'язниці.

Тетяна Беднаржова

Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / За ред. В. Кубійовича. — Париж; Нью-Йорк, 1962.

Бірчак В. Карпатська Україна: Спомини і переживання. — Прага, 1940.

Штефан А. Августин Волошин — президент Карпатської України: Спомини. — Торонто, 1977.

Дем'ян Г. Августин Волошин // Таланти Бойківщини. — Львів, 1991.

Росоха С. Сойм Карпатської України. — Львів: Меморіал, 1991.

Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України. — Ужгород, 1993.

Беднаржова Т. Августин Волошин // Пороги (Прага). — 1994. — Січ., берез.

Стерчо П. Карпато-Українська держава // За вільну Україну (Львів). — 1994.

Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. — Ужгород, 1995.

ОСНОВОПОЛОЖНИК ФІЛОСОФІЇ СЕРЦЯ

Досліджуючи українську духовну історію, Дмитро Чижевський зазначав, що в національних культурах слов'ян, зокрема українців, «...поруч з чистими теоретиками можуть бути поставлені мисленники, які тільки намічали ідеї, тільки кидали думки, не продумуючи їх до кінця, не даючи їм остаточної філософічної обробки»¹. Мабуть, тому вчений, поряд з поняттям «українська філософія» не раз вдається до поняття «українська філософська думка»; широко застосовується воно й нині. Більшість дослідників вважає, що поряд з філософською наукою доцільно розглядати й філософську думку — як сукупність ідей, що утворюють у контексті національної культури значимий шар культури. Не має значення жанр, в якому ці ідеї були сформульовані, — головне, що вони існували («жили») в українській культурі, впливаючи на зміст її національного буття.

Отож одна із заслуг Дмитра Чижевського як «історика духу» (так він називав себе) — культурологічний підхід до історико-філософського процесу в Україні. Грунтуючись на такому підході він увів до українознавчих філософських студій Т. Шевченка, М. Гоголя, П. Куліша, М. Костомарова поряд із такими філософами, як П. Лодій, П. Юркевич, С. Гогоцький та ін. Адже твори названих письменників справили вплив на розвиток філософського мислення в Україні.

Розглядаючи питання про критерії, що визначають предмет і зміст української філософії, Д. Чижевський звертається до характеристики національного типу, яку, на його думку, можна скласти, досліджуючи зокрема доробок видатних діячів української культури. Аналіз творчої спадщини Г. Сковороди, М. Гоголя, П. Куліша, П. Юркевича, як типових представників національної традиції, приводить Д. Чижевського до формулювання «філософії серця», яка є характеристична для української думки (Чижевський, 22).

Звернемось до етимології слова «серце». Це давньослов'янське слово, сучасна форма якого розвинулась з давньоруського *сърдце*, яка, своєю чергою, виникла з праслов'янського *сьгдъсе*, *сьгдъко*. Праслов'янське *сьгдъ* веде до індоєвропейського *kerdis* — серце, середина (як бачимо, з давніх часів серце пов'язувалось з центром). Споріднені з ним лат. *Sirdis*, гр. *Kardia*, латиське *sirds*, давньопруське *seyg*, вірм. *sirt*, гот. *harito*, нім. *herz*, англ. *heart*.

Термін «серце» має широке тлумачення, в ньому закодована певна культурна пізнавальна традиція. Для нас є суттєвим його трактування як образу чи символу з духовним навантаженням. У цьому контексті визначення терміну «серце» включає широкий спектр значень — від образу, що має емоційне забарвлення (наприклад, серцевий — належить до серця, добрий, чутливий; сердечно — щиро, від душі; сердега — той, кого жаліють, кому співчувають; серцевина — середина стовбура; сердити — гнівити; сердитися — почувати гнів; безсердечний — нечутливий, жорстокий; добросердний — добрий, вболіваючий (сердобольний); милосердя, милосердний жарт; серцеїд; серцевідець — знавець людського серця; «серце — це символ осереддя почуттів та переживань»)², до символу, що репрезентує внутрішній центр духовного життя людини: «...дух, душа, осереддя життєвих сил людини; сукупність відчуттів, думок та почуттів, помисел, думка»³.

Природно, що Д. Чижевський, розглядаючи чинники, пов'язані з виникненням «філософії серця» на українському ґрунті, спирається на емоційність (передусім не побутову, а творчу), яка притаманна українській вдачі й «виявляється у високій оцінці почуттєвого життя», вона характеризується такими особливостями, як своєрідне бачення природи (образ степу — образ величності, буяння природи), гумор (в якому відбивається український «артистизм»), естетизм народного життя та обрядовості. На цьому тлі почуття й емоції трактуються навіть як шлях пізнання, а серце як центр «мікрокосмосу» (людини), бо в сердечній глибині криється усе, що є в цілому світі (Нариси, 21 – 22).

Порушивши проблему «кордоцентризму» в українській культурі, Д. Чижевський став і «хрещеним батьком» самого поняття «філософія серця». Далі це поняття переймають такі дослідники української духовної історії, як С. Ярмусь, Є. Калужний, В. Цимбалістий, О. Кульчицький, І. Мірчук та ін. У сучасній літературі навіть панує погляд, що у «філософії серця сконцентровано всю специфіку українського світобачення, а також основні риси національного світогляду та психології»⁴. Гадаю, що не може якесь одне вчення чи філософська течія репрезентувати всю багатоманітність національного самовияву. Бо етнопсихіка зазнає різних впливів, і в одній національній культурі одночасно співіснують різні філософські ідеї, течії, думки (іноді цілковито протилежні). Згадаймо хоч би дискусії щодо «кордоцентричної» традиції в українській філософській думці — деякі дослідники її беззастережно заперечують. Що саме слід розуміти під терміном українська «філософія серця»? Розглянемо проблему в трьох аспектах: психологічно-емоційному, релігійному та символіко-антропоцентричному, беручи до уваги певну умовність такого поділу.

Перший аспект пов'язаний з такою рисою української національної вдачі, як емоційність (на що вказував Д. Чижевський) — надання високої оцінки почуттям, своєрідне бачення природи (так би мовити, злиття з нею), специфічний гумор (однією з рис якого є відсутність страху перед нечистою силою, навіть загравання з нею) тощо. У цьому аспекті серце виступає як психологічно-емоційний образ. Простежуємо його вже в українців Княжої доби, — в народних піснях, прислів'ях, казках, в гостинних звичаях народу. Так, у «Слові про Ігорів похід» Ігор «стягнув ум своєю силою и погострив мужністю свого серця». А у «золотому слові» Святослав каже: «Ваші хоробрі серця сховані в жорстокій криці, а загартовані у відвазі»⁵. «Хартія», написана в 1060 р. Анною, дочкою Ярослава Мудрого, королевою Франції для заснованого нею монастиря Сен-Венсан, вся прийнята емоційним культом серця. За стилем і за змістом цей документ відрізняється від тих, котрі були укладені її чоловіком Генріхом I та сином Філіпом I.

У другому аспекті поняття «серце» набуває значення релігійного символу, який репрезентує центр морального життя й духовності людини. Розгляд серця під таким кутом зору притаманний всій українській духовній культурі — від давнини до сучасності. Наприклад, увага авторів Києво-Печерського «Патерика» зосереджена на зображенні внутрішнього морального життя людини, її почувань та прагнень, що йдуть од серця, через яке з людиною говорить Всевишній. Християнський символ серця виразно прочитується й у «Молінні Данила Заточника».

Іван Вишенський, зробивши людину центральною постаттю свого вчення, визнавав єдину шляхетність — шляхетність духу, містичну шляхетність самоочищення й просвітлення, й закликав своїх земляків беззастережно усім серцем приєднатися до Бога. Паїсій Величковський приділяв велику увагу серцю — як місцю, де панує Бог, благаючи: «Серце чисте створи в мені, Боже!» Із християнською антропологією пов'язані світоглядні настанови П. Могили, Д. Туптала, Г. Кониського. Та найбільше теоретичне обґрунтування філософія серця в загальнохристиянському сенсі здобула у творчому доробку визначного українського філософа минулого століття Памфіла Юркевича. На його думку, релігійне переживання відкриває той факт, що серце є глибшою основою душевного життя, ніж розум. Воно ж бо містить усю непосредність буття, первинно дарованого Богом. Тому підстава релігійної свідомості — в серці людини: релігія не є щось стороннє для її духовної природи, вона заснована на природному ґрунті, бо не розум є для нас головний аргумент буття Божого, а серце. У своїй праці «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно зі Словом Божим» П. Юркевич показує, що автори Святого Письма розглядали

серце як центр духовного життя людини, як особливий орган сприйняття Бога.

Серце, за П. Юркевичем, визначає індивідуальність людини, її неповторність⁶. Це, власне, зародок екзистенційного мислення, яке згодом було обґрунтоване й розвинуте К. Ясперсом, Е. Гуссерлем, М. Хайдеггером, М. Бердяєвим та ін.

Хоча два окреслені аспекти «філософії серця» й були поширені в Україні, вони не є здобутком лише української культури. Д. Чижевський зазначає, що вже Платон мав уявлення про спалахування душі, про іскру душевну. Стоїки (напр., Хризип) знають «серце» як найвище в душі, у Філона знайдемо протиставлення «голова — серце» й різні назви для поняття душевної глибини. У Прокла теж зустрічаємо символ серця⁷. Багато уваги приділяє цьому символі й Святе Письмо, розглядаючи серце в різних аспектах: як сутність усіх пізнавальних дій душі, як центр духовного життя, як осередок почуттів та емоцій людини. Тільки у старозаповітних текстах символ серця згадується 851 раз⁸. Зустрічаємо його в отців церкви (Климент Оріген, Григорій Назіянський, Григорій Ниський, Августин та ін.).

Наука про серце посідає чільне місце в творчому доробку німецьких містиків Екгарта, Тавлера, Сузо, Вайгеля Арндта, Беме. Люйкенс у своїх гравюрах до творів Беме широко використовує символіку серця. Цей образ часто зустрічається у віршах Сілезія, Етінгера, Гана. Роздуми про роль серця є в Паскаля. Розділяючи функції розуму та серця, він виводить особливу «логіку серця»⁹. Ціла філософська течія — так звані романтики (Ф. Шлейєрмахер, Й. Гаманн, Ф. Якобі, Й. Гердер) наголошували на тому, що почування — серце, то є ключ до пізнання Бога і природи людини.

Розвиток цієї проблеми знайдемо й у С. Кіркегора, який стверджував, що релігійну та етичну правду людина прозирає і сприймає індивідуально, суб'єктивно, саме в глибині серця. Подальшою розробкою образу серця в ХХ ст. займались Макс Шелер (теорія «емоційного інтуїтивізму»), Б. Вишеславцев, І. Ільїн, С. Франк, В. Зінківський (учитель Д. Чижевського) та ін.

Цікаво, що серце як релігійний символ, осередок почуттів та емоцій людини в різних культурах несе різне навантаження. Так, наприклад, серце в індійській містиці репрезентує внутрішній світ, приховану центральність, серцевинність атмана¹⁰ стосовно зовнішнього світу, й не має емоційності, еротичного та естетичного забарвлення, яке притаманне християнському трактуванню.

Та найважливішим для нас є розгляд «філософії серця» в третьому аспекті, який відбиває певну українську специфіку: «філософія серця» постає як символіко-антропоцентрична система, пов'язана з внутрішньою суттєвістю серця.

У XVIII ст., коли геоцентричну систему заступила геліоцентрична, змінилося уявлення людини про себе; колись центр всесвіту, тепер вона почула себе піщинкою в неосяжному космосі. Це призвело до певної кризи в свідомості, до необхідності світоглядної переорієнтації, пошуку нової точки відліку.

Так, у відкритій за типом філософській системі Г. Сковороди людина, яка вже не є центром всесвіту, розглядається як малий світ — «мікрокосм», а «внутрішня» людина разом із «серцем» стає центром цього малого світу. Г. Сковорода, власне, є (на українському ґрунті) творцем «кордоцентричної філософії», розглядаючи людину як «мікрокосм» і розділяючи її на «внутрішню» та «зовнішню», бачить серце як центр цієї «істинної» внутрішньої людини, іноді й ототожнюючи їх: «Глибоке серце в людині, більше всіх людина і є»¹¹, «Серце твоє є голова зовнішностей твоїх. А коли голова, то сам ти є твоє серце», «Серце наше є точною людиною... Бережи серце своє!», «...істинною людиною є серце в людині, а глибоке серце одному лише Богові пізнаване» (Сковорода, 164, 167).

Ці думки входять у цілісну систему філософських поглядів українського мислителя.

Серце, за Сковородою, — центр людської душі, що містить цілий всесвіт: «О серце безодно всіх вод та небес ширша!.. Яка ти глибока! Все охоплюєш і складаєш, а тебе ніщо не вмщує» (Сковорода, 163). Життя, по суті, це шукання свого центру (тобто себе як справжньої людини). Не випадково тема серця у Сковороди пов'язана з темою шляху (прямування від периферії до центру).

Д. Чижевський відзначив, що Сковорода допасовує філософську термінологію до свого стилю думання: поняття стають символами (Чижевський, 26). Серце у Сковороди і є одним з таких символів, воно позначає центр людини, її корінь і суть, а також першоджерело знання. Багатозначність символів приводить філософа до думки, що символічний образ є планом змісту цілої книги, а символічне пізнання збагачує і доповнює неточності нашої епістемології.

Вдаючись до такого своєрідного способу мислення і зв'язавши серце з «внутрішньою людиною», Сковорода розвиває на українському ґрунті символіко-антропоцентричний напрям «філософії серця», в якому можна вбачати певну національну специфіку. Подібне трактування символу «серця» й у творах попередників Сковороди — Г. Смотрицького, К. Транквіліона-Ставровецького, Д. Туптала.

Далі ця філософія продовжується у творчості кирило-мефодіївських братчиків, чи не найяскравіше втілюючись у працях П. Куліша. Д. Чижевський відзначає, що твердим фундаментом світогляду П. Куліша або, точніше кажучи, усіх його світоглядів, є його «філософія серця»; отож «ідеї внутрішньої людини»,

з якою він ознайомився в юності, Куліш надав емоційного забарвлення, «внутрішню людину» він розумів як «людину почуття», як чуттєву сторону людської істоти, як серце. Засадничим у світобаченні Куліша був принцип подвійності людської натури. «Серце» й «зовнішнє» завше в конфлікті, в боротьбі між собою. Це боротьба «поверхні» й «глибини душевної». І в художніх творах, і в листах, і в наукових працях П. Куліш спирається на цей супротив. Мислитель прагнув розділити й виявити внутрішнє та зовнішнє не лише в людині, а й у світі, суспільстві, в історії. Всі антитези, до яких вдається Куліш (серце – голова, хутір – місто, жінка – чоловік, українська мова – чужа мова, майбутнє – минуле та ін. ґрунтуються на цьому принципі поділу.

Символ «серце» є найулюбленішим в його поезії: «Ой серденько закритее, тихий раю, тихий раю...»; «Глибокий колодязь, Тільки дно блищиться: Твоя думка глибше у серці таїться».

Принципи «філософії серця» простежуються і в Шевченка — антропоцентризм, наголос на серці як осередку внутрішнього життя людини, її найглибших почувань. І сам Шевченко поет живе не так правдою розуму чи консеквентністю мислення, як правдою серця та послідовністю емоцій. Серце в нього — живий образ, навіть самостійна глибша істота в людині, сповненої почуттів:

І серце жге чогось. Болить
Болить і плаче і не спить,
Мов негодована цитина...

Поет звертається: «Молися ж, серце, помолюсь і я з тобою».

Серце, за Шевченком, необхідне, щоб мислити, самоусвідомлюватися, переживати, шукати правду, «співати» віршами. До представників символіко-антропоцентричного напрямку «філософії серця» в українській культурі можна зарахувати також М. Костомарова, Лесю Українку, М. Коцюбинського, Б.-І. Антонича, П. Тичину, О. Довженка та ін.

Кордоцентрична традиція в українській духовній історії не заходить у жорстке протистояння з раціоналістичною (остання також має глибоке коріння в національній філософській культурі — твори І. Косинського, Й. Кононовича-Горбацького, Ф. Прокоповича, В. Лесевича, О. Козлова та ін.), а скоріше, намагається гармонійно співіснувати з нею. Українській культурі взагалі притаманне звернення до духовного розуму — розуму, заснованому на вірі. Так, Дмитро Чижевський, звертаючись до проблеми національної філософії, зазначав, що розвиток кожної філософії здійснюється між протилежними течіями: «ці полярні протилежності мають між собою щось спільне, завдяки чому вони — не кожна окремо, а обидві разом, — характеризують дану націю, епоху, філософічний напрям тощо» (Чижевський, 11). Визнаючи наявність певних національних

особливостей у філософській культурі, слід застерегти від виокремлення цих рис у «чистому вигляді». Найнадійнішим видається зіставлення двох або кількох філософських культур, що дасть можливість чіткіше усвідомити схожість і специфічність кожної.

У типових, за Дмитром Чижевським, представників «філософії серця» на українському ґрунті (Г. Сковорода, П. Куліш, М. Гоголь, П. Юркевич) трактування серця має певні розбіжності. Наприклад, у Сковороди цей символ не має такого яскравого емоційного забарвлення, як, скажімо, в Куліша або Гоголя. Щодо Юркевича, то, мислячи в християнсько-платонічній традиції, він намагається тлумачити серце як онтологічну передумову пізнання суцього. Але про онтологічність серця в П. Юркевича можна говорити радше як про геніальне прозріння, ніж як про методологічну систему.

Ірина Власко

---

¹ У статті цитується книга: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К., 1992. — С. 13. Зазначаємо в тексті сторінку.

² Цыганенка Г. П. Этимологический словарь русского языка. — М., 1984. — С. 374–375.

³ Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. — СПб., 1903. — Т.3. — С. 881–883.

⁴ Див.: Розвиток української філософської думки в Україні. — Львів, 1991. — Ч. 1. — С. 91.

⁵ Іларіон. Слово про Ігорів похід. — Вінніпег, 1949. — С. 126.

⁶ Див.: Юркевич П. Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека по учению слова Божьего//Философские произведения. — М., 1990. — С. 82. Далі зазначаємо в тексті сторінку.

⁷ Див.: Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. — Варшава, 1934. — С. 113. Далі зазначаємо в тексті сторінку.

⁸ Див.: Кримський С. Б. Архетипи української культури//Феномен української культури: методологічні засади осмислення. — К., 1996. — С. 101.

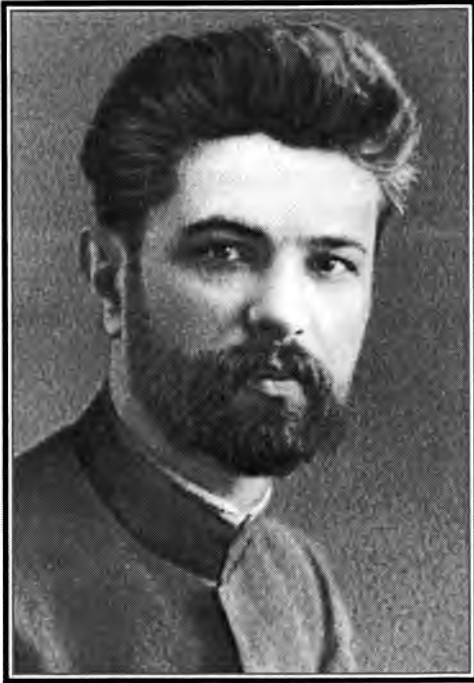
⁹ Французский мудрец Паскаль: его жизнь и труды. — М., 1911. — С. 57.

¹⁰ Атман (санскр. — душа, дихання, я сам) в давньоіндійській філософії — індивідуальне (суб'єктивне) духовне начало.

¹¹ Сковорода Григорій. Твори: У 2-х т. — К., 1994. — Т. 1. — С. 157. Далі зазначаємо в тексті сторінку.

ПАЛКЕ СЛОВО ПУБЛІЦИСТА І ГРОМАДЯНИНА

Сергій Єфремов

Народився в с. Пальчик теперішнього Катеринопільського району Черкаської області у багатодітній сім'ї сільського священика. Прадідівське прізвище Охрименко за звичаями духовенства було перелицьоване на «Єфремов».

Навчався в Уманському духовному училищі, потім Київській духовній семінарії. Брав участь у роботі української громади. Залишивши семінарію, в 1896 р. екстерном склав екзамен на атестат зрілості в Першій київській гімназії і вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира. Студентом був під наглядом жандармів.

Після п'ятирічного навчання в університеті відбув військову службу і сповна віддався літературній, науковій та громадсько-політичній діяльності. Став одним з організаторів Української радикально-демократичної партії (УРДП), Товариства українських поступовців (ТУП), Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), підтримував зв'язки з Селянською спілкою.

Перші літературні проби належали до жанру дитячих оповідань, але критика і публіцистика швидко потіснила їх, бо, на його думку, газети й журнальні публікації є найкращим і найоперативнішим засобом поширення ідей. Брав участь у редагуванні журналів «Нова громада», «Боротьба», газет «Громадська думка», «Рада», співпрацював майже у всіх періодичних виданнях, керував українським видавництвом «Вік».

Лютнева революція активізувала працю С. Єфремова в усіх сферах життя, спрямованих на національне відродження України. Він очолив Головний комітет УПСФ, деякий час виконував обов'язки заступника голови Центральної Ради, Першого генерального секретаря у міжнародних справах, став провідним публіцистом газети «Нова Рада».

1919 р. відійшов від активної політичної діяльності. Його обрали академіком, а в 1922 р. — віце-президентом Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), очолював історико-літературне товариство та ряд комісій в галузі літературознавства.

У 1929 р. С. Єфремова заарештували як голову міфічної Спілки визволення України (СВУ). Рішенням суду його позбавили волі на 10 років. Помер в одному з таборів ГУЛАГу за три місяці до закінчення терміну покарання.

Александр Мухомел,
кандидат філологічних наук

ЛИСТ БЕЗ КОНВЕРТА

До «командуючого українським військом» та «народного секретаря» Юр. Коцюбинського

Пане Коцюбинський!

Серед імен, власники яких нахвалялись обернути Київ, — це серце України й красу землі нашої, — в руїну, зробити з його купу гною й грузу і почасти нахвалки свої справили — одне ім'я спиняє на собі увагу, від одного найбільшим жахом віє. Це ваше, пане Коцюбинський, ім'я. Морально нам байдуже, що робили з Києвом ваші товариші. Але не однаково нам, що серце України в залізних лежцатах здушила людина, яка носить прізвище — Коцюбинський.

Це прізвище вся Україна знає. Знає як великого художника і великого громадянина разом, що служив рідному краю не тільки своїм майстерним пером, а й кладучи в гурті з іншими працівниками цеглину за цеглиною на будинок відродження вільного українського народу. Своім широким серцем він охопив болі трудящого люду, він пережив з ним найтяжчі, найтемніші часи, пережив і початок воскресіння й на той світ пішов з твердою вірою, що встане правда, встане воля і з ними й рідна Україна та великий народ український встануть до нового життя. Надії ці були справдилися. Воля справді засяяла вже була під українським небом. І от приходять люди, що цю волю знов кладуть у домовину й важке віко пудовими набоями прибивають. І між ними — людина з прізвищем Коцюбинського, славного батька виродний син...

Пане Коцюбинський! Я знав і любив вашого батька. Я щиро оплакував його дочасну смерть. Я кинув свої квітки на його могилу. Але я не вагаючись кажу: яке щастя, що він помер, як добре, що очі його не бачили й уші не чули, як син Коцюбинського

* Тексти статей «Лист без конверта», «Муравйов» подаються за виданням: Сергій Єфремов. Під обухом: більшовики в Києві. — К., 1993. — С. 90–94; 117–119; 106–108.

бомбардує красу землі нашої й кладе в домовину молоду українську волю! Доля зглянулась над ним і зробила цю полегкість, хоча кістки його, напевне, перевернулися в могилі над Десною — і Десна принесе ще до старого Дніпра і під зруйнований Київ ті криваві батьківські сльози і прокльони, яких не може не послати ота забута вами й дорога нам могила.

Та це сентиментальність, пане Коцюбинський, і за неї прошу мені вибачити. Не до лица нашим лютим часам подібні сентименти. Я про інше хочу з вами говорити.

Ви — командуючий українським (?!) військом; я тільки рядовий український письменник. Ви — людина, що в своїх руках держить — чи надовго? — життя і долю мільйонів людей; я один з тих мільйонів, може один з призначених на страту, якого з вашого наказу можуть щохвилини послати на смерть ваші посіпаки. Ви тільки починаєте свій життєвий шлях; я, може, його кінчаю. Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може відділити більшовика від старого соціаліста, що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не задрю вашій силі й не проміняю її на мою несилу; і проте я не хотів би починати своє життя вашим способом, як не бажаю вам кінчати його може призначеним мені. Не бажаю, бо це було б полегкістю за нечуване діло, що тяжить на вас, а полегкості — скажу по щирості — вам я зичити не можу. Є вчинки, пане Коцюбинський, яких нічим ні одкупити, ні спокутувати й за які прощення не може бути. На вас лежить тавро таких вчинків.

Не буду вам, пане Коцюбинський, нагадувати, що виховано вас, по смерті батька вашого, громадським коштом, що на український гріш, на ту тяжко загорьовану удовину лепту ви, пане Коцюбинський, здобули свої переконання; це теж сентименти, які не личать нам тепер, в дні божевілля й жаху. Не говоритиму також і про ваші способи політичної боротьби: про них можна б сперечатися, як і про всякі способи. Але ось не сентименти вже і не такі справи, про які можна сперечатись.

Десять днів мільйонне місто, місто беззбройних та беззахисних дітей, жінок і мирної людності, конає в смертельному жаху. Десять днів смерть літає над головами невинних людей. Десять днів творяться такі страхи — я їх бачив, пане Коцюбинський — від яких божеволіють люди. Десять днів конає українська воля... І ви, син великого батька, що любив — і це я знаю — наше місто — ви його не захистили. І того не досить. Коли ваші «вороги» — од яких ви не соромилися проте брати допомогу, — щоб не руйнувати міста, вийшли з його, ви входите триумфатором та завойовником і, сіючи мізерні брехні про «буржуазність» та «контрреволюційність», чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по цей день робиться — ті гори трупів, що наверхано во ім'я рівності й братерства без жодного суду і слідства, ті ріки крові, що течуть

вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та ви не тільки покриваєте злочинства — ви робите нові. Ви по-блюзнірському знущаетесь з усього, що дороге українському народові й що було дороге вашому батькові. Ви українською мовою розповідаєте про свій тріумф. Ви нею ж слезуєте свої накази воякам...

Навіщо ви це робите?

Коли Юда поцілував свого Великого Навчителя — цей одповів йому самим коротким запитанням: «Чи поцілунком продаєш Сина людського?» Що вам сказати на цей ваш поцілунок? І яким голосом відповідатимете, коли невсипущий сторож людський, совість, запитає вас: «де брат твій Авель?..». Та найбільші зрадники в історії людськості Каїн з Юдою, спокутували свій гріх. Один ходив по світу «стенай і трясися», другий — «шед удавися». Ви, пане Коцюбинський, цього не робите. Ви не стогнатимете і не трястиметесь. Ви не повіситесь. Це теж сентиментальність. На це треба того, чого вам бракує органічно. Ви спокійно хліба-солі заживатимете, і коли вам, пане Коцюбинський, нагадають, що на руках ваших кров — ви, як Щедрінів Молчалін, усміхнетесь безтурботно: «Я вымыл-с»... І сідаючи за стіл, не прийде вам на згадку та сім'я, яку шестипудовий набій усю знищив саме за обідом. Нічого вам не скаже і той шестиліток-хлопчик, що вдарив себе ножем, коли його тата — чуєте, пане Коцюбинський, тата? — відірвали од його, беручи на катівську розправу. Не скажуть і ті поранені, яких з шпиталів брали на розстріл і тільки тим із них, що самі йти вже не могли, ласкаво кидали: «Ну, ждіть черги»... Ви скажете — то буржуазна кров... Звідки ви це знаєте? — спитаю вас. І чи не більше за цих проклятих десять день пролито крові пролетарської? А втім, для мене це ваги не має, бо і буржуазна кров так само червоніє, як і пролетарська, і так само веселіше їй текти по жилах, ніж по піску Маріїнського парку, і так само п'янить вона людей, що можуть полоскатися у ній. І голі трупи, ограбовані, роздягнені, яких снопами розвозили по вулицях, вони — німо свідчать, що п'яні од горілки й крові люди ні впину, ні межі хижачтву своєму не знають. І коли у вас, що носить прізвище Коцюбинського, знялась рука на Київ, коли ви можете чесним ім'ям великого українського письменника покривати всі заподіяні злочинства, коли ви досі жити можете — то вам уже нічого боятись: можете спокійно спати...

Спіть спокійно. Я знаю, що вашу запанцеровану совість словами не дістати. Але ж і ви знайте, що з насіння, яке посіяли ви в рідну землю, вродить не те, чого ви сподіваєтесь. Не рівність і братерство, а тільки ножі обоюдні, зненависть, кров... До чистої справи й рук чистих треба докладати, а нечисті руки і найчистішу справу зогижують, бруднять, каляють. І хоч у десятиох водах мийте — не змити вам ганьби й неслави, якими вкрили ви себе і своє діло. Я знаю — ви тепер цього не годні зрозуміти.

Але хоч те ви, може, зрозумієте, що заважає мені, рядовому письменникові, цього листа до вас, «народного секретаря», хоч задля годиться, заради самої ввічливості, підписати — із звичайною пошаною.

1918 р.

МУРАВЬОВ

Лиховісне, зловороже прізвище. Муравйов-вішатель... Муравйов «не з тих, що їх вішають, а з тих, що самі вішають». Ренегат і через те людина без жалю і милосердя. Сотні закатованих жертв, тисячі обездолених засланих, що конали-пропадали в холодних снігах Сибіру, десятки тисяч польських батьків і матінок, жінок і дітей, що оплакували закатованих і засланих синів, чоловіків, дітей — ось чим позначила свій шлях людина з оцим прізвищем. І апофеоз кривавому катові, що зробило самодержавіє напередодні свого сконання, на глум усім заповітам гуманності, на тим більше знущання з жертв, поставивши зненависного монумента на самому місці заподіяних злочинств, — цей апофеоз тільки сприяв специфічній славі Муравйова. Справді лиховісне ім'я, від якого мимоволі здригаєшся від внутрішнього почуття жаху та огиди.

І це ім'я ще раз виринуло на кривавих сторінках сучасності і знов кривавими слідами, оргіями божевілья позначило свій шлях. Муравйов — завойовник Києва, що приніс був «північну владу на вістрях штиків», що чотири дні громив з тяжких гармат безборонне мільйонне місто, що нахвалявся отруйними газами задушити його, що справив криваву тризну, тисячами розстрілюючи неповинні жертви свого кривавого сладострастя... Теж ренегат, що лютістю замазує своє минуле. Колишній не то пристав, не то жандарм, — в усякому разі вірний слуга самодержавства, що раптом оповістив себе Наполеоном соціальної революції, але й на такому високому становищі не забув звичок станового пристава. Хлестаков, якому доля дала в руки страшну зброю темноти й фанатизму. Хабарник і грабіжник — з дріб'язковими манерами й неситим апетитом старого околочного. Мішанина дрібненької жулікуватості й непогамованого кровожерства. Це — Муравйов, новітній Муравйов, «товариш Муравйов», що враз зійшов кривавим маревом і безглуздою лютістю перевершив навіть свого знаменитого попередника.

Перечитайте тільки його промови в Одесі, де становий пристав у позі Наполеона під пірамідами зовсім розперезався й дав повну волю своїй убогій і разом дикій приставській фантазії. Це якийсь просто божевільний чад, в якому кровожерство перемішалось з фарисейським месіанізмом, пишна поза з грошлюбністю й грабіжницькими інстинктами, а хвастощі з істерикою. Навіть на вершку своєї сили не міг себе стримати і вискочив поліцейський. Так говорити і так поводитись міг або боже-

вільний, який не знає вже межі між дійсністю і вигадками хворобливої фантазії, або прохвост, якому нема чого губити й який справді пішов «ва-банк», відкинувши усяку соромливість, вважаючи на те єдино, що залякана отара людська не зважиться на людський вчинок. М-ме Бош з своїми скаргами на те, що з Києва нема кого послати на розгром маєтків; або той член совітської влади, що своєму товаришеві гукав: «Дивно, як ти живий зостався», — оці виродки наших кривавих часів все-таки «мальчишки и щенки» перед Муравйовим. І більшовизм, який зв'язав себе з цими маньяками й жуліками, божевільними й прохвостами, цим смертний засуд підписав на себе. Та, на жаль, не тільки на себе. Високу ідею визволення, братерства й волі він так зогидив, заплював, захаркав, засмітив, скупав у крові, що багато сили треба буде покласти на те, щоб знов очистити її. Може треба буде роботи не одного генія, принаймні не одного покоління, щоб засипати оту безодню, яку викопала за наших днів банда божевільних, провокаторів та грабіжників.

Нікчемні люди. Бо навіть у своїх злочинствах не змогли над дрібним шахрайством стати, навіть кровожерством викликають не так страх, як огиду та презирство. Розмаху не вистачило на те, щоб хоч з честю, сміливо зустріти небезпеку. Награбувавши, скільки можна, утікають як звичайнісінький дрібний злодюжка. І нехай як прибираються вони в червоні шати — все-таки з-під них дрібний злодюжка визирає. Коли Муравйов-вішатель викликав жах і зненависть, то його однофамілець, Муравйов-пристав, навіть ненависті не вартий. Ганьба, огида і презирство — я не кажу про кару — йому з усією купленою отарою посіпак і душогубів — оце і всі ті почуття, що ці мізерні постаті збудити можуть. Бо й серед великих кількістю злочинств залишилися вони злодійкуватими людьми та розбишаками, — «шпаною», що сміливо кидається тільки на беззбройних, зневажає тільки зв'язаних, плює тільки на беззахисних. Каторгою та дільницею, царством «бувших людей» відгонить та «соціальна революція», що попала в лапи до муравйових, які все виховання відбирали не то в дільниці, не то на стайні, не то в охрэнці. І навіть кривавий чад, що ним оповили вони свій злочинний шлях, не може розігнати того специфічного охрэнно-дільничного духу, і невідлучно він товаришує з цим претендентом на соціальних реформаторів.

А вся ціна отим «реформам» буде визначатися оцим незбитим фактом: їх проводив пристав Муравйов — грабіжництвом, розстрілами, мстивою лютістю дільничного ренегата, що в самих злочинствах не міг стати понад старі поліцейські афоризми всіх хабарників — «рука руку мие» та «вони заплачуть».

1918 р.

Сергей Ефремов

«У ІХ НАРОД І СЛОВО, І У НАС НАРОД І СЛОВО»

Тарас Шевченко

Тарас Шевченко

Усе ж у той катастрофічний для Шевченка і України 1847 рік Поет говорив не тільки, точніше, не стільки про Росію, як про власне панство чи швидше «паничів», «що соромились свою благородну фамілію (Кирпа-Гнучкошиєнков — вь) і надрукувать в мужицькій книжці». Сказане 1841 року у зверненні до передплатників поеми «Гайдамаки» Шевченко повторив у передмові до нездійсненого видання «Кобзаря» 1847 року: «Безуміє нас обуяло отим мерзенним і богупротивним панством. Нехай би вже оті Кирпи-Гнучкошиєнки сутяги — їх Бог за тяжкіє гріхи наші, ще до зачатія во утробі матерній, осудив кинуть і гнить в чорнилах, а то мужі,

мудрі, учені. Проміняли свою добру, рідну матір — на п'яницю непотребную, а в придаток ще і вь додали». До цього національного непотребу спрямовані численні інвективи Тараса Шевченка: «батьки отечества чужого», «раби, подножки, грязь Москви...» і т. д., і т. п. Хочете побачити їх сьогодні? То ввімкніть приймачі 12 березня, через 2–3 дні після шевченківських днів, коли йтиме трансляція парламентських слухань про мову, і ви всю «грязь Москви» якщо не побачите, то почувете в усій їхній холуйській, антипатріотичній сутності. І скрушно скажете: як же нам не вистачає Шевченка! І зрозумієте: 12 років незалежної суверенної України минули в непримиренній боротьбі українських паничів проти Шевченка. Одні тужилися довести, що він, Геній народу, «подл и низок, как и мы» (вони) («Киевские Ведомости»). Інші доводили, що ми справжнього Шевченка не знаємо, і намагалися піднести «зворотний» бік тієї медалі, що зветься «всенародна любов і шана» (Джордж Грабович зі США). А що на звороті всенародної любові і шани, ми знаємо, — дикунське невігластво, тупа байдужість і свідомість того ж: «он подл и низок, как и мы». Результатом студій цього «фахо-

вого» шевченкознавця» була пропозиція якогось його побратима по духу знести пам'ятник Шевченкові у Вашингтоні.

Наші доморощені підпанки, котрі самі ще якийсь десяток років тому ходили в полотняних штанах, почали закликати здерти із Шевченка кожух і шапку, бо вони, мовляв, не дають сприймати його як європейця, на них подібного.

Було ж, навіть наш перший президент незалежної України писав у «Вінку шани», що Шевченко не тільки виступав за українсько-російську двомовність, а й на ділі її втілював, пишучи повісті російською мовою. Насправді ж, Шевченко писав російською мовою свої повісті і щоденник, бо десь 1855 року за домаганням президента Академії мистецтв із Шевченка було знято заборону малювати й писати російською мовою, а залишено в силі заборону писати українською. Через це й творилися цілком легально «Щоденник» та повісті, а «захаявні» книжечки заповнювалися українськими віршами й старанно переховувалися.

Це що стосується Тараса Шевченка, але заради об'єктивності треба сказати, що в цей час українська література творилася і російською мовою. Деякі російськомовні твори українських письменників стали російською класикою — Рубан, Нарезний, Ф. Глінка (автор роману про Богдана Хмельницького, віршів про запорожців та романсів «Не слышно шума городского», «Степь да степь кругом» та ін.), Гребінка (автор романсів «Очи черные, очи жгучие», «Помню, я еще молодухой была» тощо). У цьому ж ряду стоїть і наш славетний Гоголь, що разом із Шевченком являли дві сторони тієї самої української медалі:

Ти смієшся, а я плачу
Великий мій друже...

Російською писали Пантелеймон Куліш, Михайло Старицький (за російськомовні українські твори «Разбойник Кармелюк», «Перед бурєю», «Буря», «У пристани» письменник одержував високі гонорари, які витрачав на розвиток українського театру; за україномовні твори, як і зараз, так і в першій половині ХІХ ст., не платили нічого), писали й інші з необхідності або від безвиході. Така правда, а не в тому, про що говорив Л. Кравчук. Це саме він говорить і сьогодні разом із цілою СДПУ(о), домагаючись із Суркісом, Медведчуком і «трудовиками» запровадити російську мову як другу офіційну (державну) — запровадити другу, щоб остаточно убити першу — українську. Не тільки на радість Черномирдіна, Затуліна, а й усій імперській раті, яка прагне російської одномовності на теренах всього СНД. І чи зуміє Верховна Рада повторити за Шевченком: «У вас народ і слово, і у нас народ і слово»?.. Чекати від «батьків отечества чужого», від «рабів і подножків» можна всього. Наші «європейці», на жаль, керуються не Шевченком, вони вишукують по інституціях Європи різні хартії, правду кажучи, не про нас писані, а для цивілізованої, демократичної і ситої Європи. Та й навіть «Європейська хартія регіональних мов або мов меншин», якщо читати її з українського погляду, не повинна загрожувати українській, бо вона

вимагає враховувати «специфічні умови та історичні традиції різних регіонів європейських держав» (специфіка України — це століття русифікації, винищення інтелігенції і активного про шарку українців). «Хартія» вимагає охорони тих мов меншин, які перебувають «під загрозою відмирання». В Україні такими є гагаузька, ассирійська, курдська, білоруська та українська. Але «Хартію» хочуть використати для підтримки російської мови, яка в Україні є панівною і з засиллям якої треба боротися всіма державними засобами. І найголовніше, що хочуть обійти в «Хартії» чиїсь «об'єднані»: «Охорона і розвиток регіональних мов або мов меншин не повинні зашкоджувати офіційним мовам і необхідності вивчати їх». Але чомусь вважають, що ця «Хартія» мало не зобов'язує проголошувати російську другою державною в Україні, неначе вона «возвеличить» «малих отих рабів німих», на сторожі біля яких великий Шевченко поставив українське слово. І стояти йому і нині, і повсякчас, і во віки віків! Така воля тих 74 відсотків населення України, що назвали себе українцями.

У розрізі висловленої Шевченком аксіоми «і у нас народ і слово» не може не дивувати, м'яко кажучи, недипломатичне педалювання послом Черномирдіним російської як державної мови в Україні. Колись українська поетеса-патріот Олена Теліга дуже слушно зауважила, що біда Росії не в тому, що вона багатомовна, а в тому, що настирно прагне стати одномовною. Прагнення перетворити Україну лише на географічне поняття, на бездуховне денационалізоване й деморалізоване середовище з пануванням у ньому єдиної російської мови не повинно зреалізуватися. Бо викличе таку зворотну антиросійську реакцію, від якої захитаються і рештки колишньої імперії, що продовжує доживати свій вік під назвою Російська Федерація.

Шевченка заслали на 10 років солдатської неволі в рік, коли він сказав винесені в заголовок слова. Росія по-різному реагувала на жорстокий вирок царизму. Якщо «революційний демократ» Віссаріон Белінський написав у листі до Анненкова «будь я его судьей, я дал бы ему не меньше», то це був голос насправді цариста, «захлебывающегося шовиниста», «человека экстремы» (Плеханов). Очевидно, були в нього й однодумці. Але був і великий Карл — Карл Брюллов, який на знак протесту залишив Росію. І залишив виключно, демонстративно: на прикордонному пункті, вийшовши з екіпажу, роздягнувся, кинув одяг у російський екіпаж, голим перетнув лінію митного контролю, одягнувся в європейський одяг і в європейському екіпажі відбув до Італії, звідки вже більше в Росію не повернувся. Навіть пилинки російської не побажав завезти в Європу.

Сьогодні російські й домашні обрусителі мають знати й аналізувати факти не такої вже й далекої історії двох народів, не стільки братніх, як сусідніх, щоб не розпалювати вогонь неприязні, а робити все для добросусідства й порозуміння, для взаємовигідного співжиття.

Василь Яременко,
доктор філологічних наук

АВТОР НАЙСЛАВЕТНІШИХ ІСТОРИЧНИХ ОПЕР

«Я розумію народ як велику особистість, одухотворену спільною ідеєю. Це моє завдання. Я спробував вирішити його в опері...» — так написав на одному з примірників клавіру «Бориса Годунова» Модест Петрович Мусоргський, один з найвидатніших композиторів ХІХ століття, автор історичних опер, які й до сьогодні займають чільне місце в репертуарі найбільших театрів. Його «Хованщина», «Борис Годунов», «Сорочинський ярмарок» становлять золотий фонд світової культури, нові й нові покоління співаків, диригентів і режисерів звертаються до цих, наскрізь пройнятих відчуттям життя, історичної і побутової правди творів — бурхливої стихії музики і вірних, наче вихоплених з гущі буття, характерів.

Модест Петрович Мусоргський народився у старовинній дворянській сім'ї (серед родичів матері був і знаменитий полководець М.І. Кутузов). Отримавши прекрасну домашню освіту, вступає спочатку в юнкерську, а згодом у школу гвардійських підпрапорщиків, стає офіцером привілейованого Преображенського полку. В ті роки Модест Мусоргський мало чим відрізняється від так званої «золотої молоді» — вишукані манери, знання модних французьких (і абсолютна байдужість до російських) літературних та мистецьких новин, мова, так щиро збагачена французькими та англійськими словами, мало не щовечірні світські раути, бали і, невід'ємні від тогочасного життя аристократії, карти — такою була його юність.

Але на відміну від дуже багатьох своїх ровесників, Модест Мусоргський мав і серйозне захоплення, яким стала музика. Майбутній композитор, разом з навчанням у Петропавлівській школі гвардійських підпрапорщиків, закінчує ще й курс навчання у відомого на той час педагога-піаніста Антона Герке.

У 17 років Модест Мусоргський отримав перший офіцерський чин. Розпочалася його військова кар'єра.

І все ж, Модест Мусоргський уже тоді відчув себе чужим в офіцерському оточенні. Усе те був тільки зовнішній лоск. Він починає відчувати серйозну зацікавленість музикою. Незабаром знайомиться з О. Бородіним, а трохи пізніше — з Олександром Сергійовичем Даргомижським. Ця зустріч стала, можна сказати, визначальною у біографії юного Мусоргського. Під впливом його ранньої опери «Есмеральда» майбутній автор «Бориса Годунова» береться написати музично-сценічний твір за мотивами роману «Ганс-ісландець» В. Гюго. Але поки що йо-

му підвладні тільки малі жанри (у 1856 році М. Мусоргський написав свій перший романс «Де ти, зірочка» на слова М. Грекова), згодом він почне писати музику до трагедії Софокла «Цар Едіп».

У 1858 році дев'ятнадцятирічний юнак вирішує порвати з армією і повністю присвятити себе музиці. З трудом Мусоргський добивається відставки. Модест Петрович Мусоргський вливається в гурток, який очолює композитор Балакирев, стає одним з найпалкіших прихильників національного російського музичного мистецтва. До всього юнак поділяє ідеї М. Чернишевського, викладені у романі «Що робити». Разом з кількома однодумцями створює комуну, де захоплюються новими соціальними і науковими теоріями, запально дискутують над книгами Дарвіна, Гольбаха, обговорюють новинки російської літератури.

У 1860 році в одному з концертів Російського музичного товариства виконується скерцо М. Мусоргського. Це був дебют молодого композитора на професійній сцені.

Написавши кілька пісень і романсів, серед яких такі шедеври, як «Спи, засни, селянський син», «Калістрат», «Светік Савишна», «Гопак», «Пісня Яреми» (на слова Т. Шевченка), «Семинарист», Модест Мусоргський захоплено починає роботу над оперою «Саламбо» за мотивами роману Густава Флобера. Незважаючи на значну кількість цікавих фрагментів, композитор не завершив цього твору, «охолонувши», за власними словами, «до історії далекого Карфагену». Все серйозніше і серйозніше захоплюється композитор російською історією.

На зламі 60-х років XIX століття відчувається заглиблений інтерес передової громадськості до минулого народу, до того, якими шляхами йшла Росія. Свідченням цього стало й те, що ряд композиторів зацікавилися саме вітчизняною історичною тематикою. Бородін обдумує сюжет «Цареві нареченої», Римський-Корсаков приступає до роботи над своєю першою оперою «Псковитянка». Мусоргський захоплено обмірковує ідею звернутися до трагедії О. Пушкіна «Борис Годунов».

У 1584 році помер Іван Грозний. Після нього залишилося два сини — слабоумний Федір від першої дружини Анастасії Романової і півторарічний Дмитрій від сьомої (згідно з церковними канонами уже незаконної дружини) Марії Нагої. Ще за життя грізного і розбещеного царя Дмитрію визначається удільне князівство — Углич. Новим царем став Федір. Реальна влада опиняється в руках Бориса Годунова, брата цариці Ірини, який чудово знає, що цар проживе недовго, і вінець перейде малолітньому Дмитрію, а влада, у свою чергу — Нагим. І ось 15 травня 1591 року восьмирічного царевича Дмитрія знаходять серед двору мертвим з перерізаним ножом горлом (офіційна версія, санкціонована самим Борисом Годуновим, — царевич

страждав падучою і під час нападу хвороби впав на лезо ножа). Але ні тоді, ні тим паче — пізніше, у це ніхто не віритиме. Борис увійде в історію вбивцею Дмитрія.

Зі смертю царевича, останнього з династії Рюриковичів (Федір був бездітним), перед Борисом відкриваються хисткі, але реальні перспективи зайняти російський престол. Ще протягом восьми років (до 6 січня 1598 року — дня смерті Федора Іоановича) Борис Годунов спритно розчищає собі дорогу до заповітної шапки Мономаха, усуваючи одного за одним більш законних претендентів на російський трон.

Ставши царем, Борис Годунов розумів непевність свого вінценосного становища. Адже він був не спадкоємним, а обраним царем, і боярська знать, і народ знали, яким шляхом цього досягнуто. Не випадкові в Пушкіна слова про царя Ірода-дітовбивцю. Для сучасників Борис Годунов був узурпатором влади. Над діями нового царя повсякчас витатиме тінь убиєнного Дмитрія. А з часом вона стане «плоттю й кров'ю» в особі Лжедмитрія, вилетіться у цілий ланцюг кровопролитних подій російсько-польської війни.

Між «Борисом Годуновим» О. Пушкіна і «Борисом Годуновим» М. Мусоргського лежала відстань у п'ятдесят років. Здавалося б, не так багато. Але це був час для Росії особливий, час, який дозволив осмислити драму поета «зсередини», зрозуміти її істинний смисл, а водночас і нову для історіографії категорію — народ.

Це був час між грудневим повстанням 1825 року (драму Пушкін закінчив 7 листопада 1825 року) і початком активного руху народників, у параметри якого входила Кримська війна і селянські рухи після лютневого маніфесту 1861 року про скасування в Росії кріпацтва.

Актуальність пушкінського «Бориса» розглядалась Мусоргським не стільки історично, як соціально: на арену політичного життя дедалі владніше виходив народ, маси. Не випадково, консервативні кола зустріли нову оперу так агресивно.

У жовтні 1868 року М. Мусоргський розпочинає роботу над «Борисом Годуновим». Пишеться йому легко — композитор живе в матеріалі, відчуваючи себе співучасником подій далекого минулого. Десь наприкінці травня 1869 року Модест Мусоргський завершує клавір і приступає до інструментовки. Таким чином на створення «Бориса Годунова» пішло 9 місяців напруженої праці, по-справжньому щасливих у житті Мусоргського.

Навесні 1870 року опера уже знаходиться в дирекції імператорських театрів у Петербурзі. Композитор з нетерпінням чекає на відповідь. Як і треба було сподіватися — новий твір імператорський театр не прийняв. Промине ще кілька років, перш ніж передовій музичній громадськості вдасться зламати опір чиновників від мистецтва. Тільки в січні 1874 року, завдяки кло-

потанню видатної російської співачки Ю. Платонової, опера прозвучала на петербурзькій сцені з великими купюрами... У 1890 році Олександр III власноручно викреслив оперу Модеста Мусоргського з репертуарного плану імператорських театрів. До революції «Борис Годунов» жодного разу у повному вигляді так і не йшов, навіть у приватній опері Мамонтова, яка дала світу Бориса Годунова — Шаляпіна.

Твір підкоряв правдивістю, глибиною розуміння історичного процесу, реалістичним і живим змалюванням типів. Але головним в ньому було, зрозуміло, широкий епічний показ народу як рушійної сили історії. У Пушкіна, який своїм «Борисом» реформував російську драматургію, «народ мовчить», у Мусоргського він повстає проти царя Ірода, проти Бориса. І це відповідало духу епохи, духовним пориванням мас і новому співвідношенню сил на зламі 70-х років XIX століття. Мусоргський проводить яскраву і недвозначну паралель між XVII і XIX століттями, між заграванням і обманом простого народу Борисом і селянською реформою 1861 року.

Другою історичною оперою композитора стала «Хованщина» — музична інтерпретація теж однієї із найтрагічніших сторінок російської історії.

Історик П.К. Щербальський, автор однієї із книг, які використовував М. Мусоргський як матеріал для лібрето «Хованщини», писав: «Події, які відбулися після смерті царя Федора Олексійовича, складають одну із найкривавіших і тим часом одну з найцікавіших сторінок нашої давньої допетровської історії».

Дія в опері М. Мусоргського розпочинається в той час, коли владу повсюди захопили стрільці. Царі щедро обдаровували їх, розселяли в особливих стрілецьких слободах, дозволяли займатися ремеслами та торгівлею. З часом стрільці почали все більше й більше втручатися в хід державних подій. Саме на стрільців спирався князь Іван Хованський у прагненні захопити трон, на їхні невігластво і релігійний фанатизм розраховував розкольник Досифей, колишній князь Мишецький, який теж мріяв про владу. На стрільців спирався фаворит царівни Софії князь Голіцин, надзвичайно освічена людина, але без міцних моральних устоїв. Він теж мріяв про царський вінець.

Захопившись інтригами, князі не догледіли часу мужіння юного Петра. Начебто для гри царевич організував два «потішні» гвардійські полки. Насправді в них щоденно йшла справжня військова підготовка. «Потішні» полки з часом склали основу армії Петра I, який чудово розумів необхідність економічних і державних перетворень у Росії.

Проте обмежити ідейний зміст опери М. Мусоргського конфліктом Петра і його ворогів не можна. Це було б спрощенням і вульгаризацією задуму автора. «Хованщина» присвячена не Петру, а російському народу, який володіє потужною духовною

силою. «Народ хочеться зробити: сплю і бачу його, обідаю і роздумую про нього, п'ю — ввижається мені він, він один цілісний, великий, невідмальований і без сусального», — писав композитор у листі до І. Рєпіна.

М. Мусоргський працював над оперою в 1872 – 1881 роках, але так і не завершив фінал і не зробив інструментовки.

Тридцять років пролежала «Хованщина» в архіві імператорських театрів! Причин тому було чимало, а головна — вперше в історії оперного мистецтва провідною дійовою особою виступає народ. М. Мусоргський створює новий жанр — народної музичної драми.

Пройшовши важкий шлях утвердження через приватні і любительські трупи, завдяки зусиллям Ф. Шаляпіна, який виступив у ролі режисера і виконавця партії Досифея, в 1911 році опера була поставлена на сцені Маріїнського театру в Петербурзі. У 1912 році постановку «Хованщини» здійснив Великий театр у Москві. Київські глядачі побачили оперу «Хованщина», поставлену Й. Сетовим, 26 жовтня 1892 року. У 1913 році оперу поставили в Парижі в музичній редакції І. Стравинського та М. Равеля.

«Борис Годунов» і «Хованщина» належать до золотого фонду світового оперного класичного репертуару.

Василь Туркєвич

Національна опера України. Народний артист України, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка Микола Шопша у ролі Бориса Годунова в одноіменній опері М. Мусоргського

УКРАЇНСЬКИЙ ФІЗИК, ЯКОГО ЗНАЄ СВІТ

Зенон Храпливий

На жаль, ім'я визначного фізика, професора, про якого за радянського часу згадувати було «не доречно», мало хто з фізиків середнього, та й навіть старшого покоління його знає, бо наукові досягнення в радянській дійсності ставилися значно нижче, ніж політичний «ярлик». А відомий фізик-теоретик Георгій Храпак був дійсним членом НТШ, на погляд комуністичних ідеологів ворожій народу організації. З 1948 року Зенон Храпливий — професор університету в місті Сент-Луїс (США). Після довгого замовчування

перша згадка про цього вченого прозвучала на загальних зборах НТШ у 1990-му році у Львові. І лише через чотири роки у Львівському університеті заходами фізичної комісії НТШ та фізичного факультету було проведено науковий семінар на тему: «Проблеми релятивістської квантової механіки системи частинок», присвячений 90-річчю від дня народження професора Зенона Храпливого, колишнього проректора Львівського університету.

В одному з чисел фізичного збірника НТШ за 1996 рік читаємо: «...Професор Зенон Храпливий був одним з перших українських фізиків-теоретиків, які вийшли на світовий рівень науки. Його праці публікувалися у престижних тодішніх журналах, таких як «Acta Physica Polonica», «Comptes Rendus» (Франція), «The Physical Review» (США), а також у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції НТШ». Часто виступав на міжнародних наукових конференціях і мав визнання за океаном як ерудований європейський вчений. Був членом Нью-Йоркської Академії наук, членом Американського фізичного товариства та дійсним членом американського НТШ...».

Спершу зазначу, що в українських довідниках з фізики, енциклопедичних виданнях про професора Храпливого будь-якої

інформації марно шукати. Маємо певні відомості про вченого, як і про його брата Євгена, громадського діяча, агронома, розбудовника сільськогосподарської освіти, професора ВУАН, засновника наукового журналу «Український агрономічний вісник» в «Енциклопедії Українознавства» Володимира Кубійовича.

Народився Зенон Храпливий в селі Лисівцях Заліщицького повіту на Тернопільщині в родині сільського вчителя, який помер молодим, залишивши вдову з чотирма синами. Всі сини згодом стали визначними представниками української інтелігенції.

Спочатку родина переїздить до Тернополя, де Зенон закінчує народну школу. Але наступають буремні часи в Європі — Перша світова війна. Братів мобілізують до австрійської армії, мати перебирається на життя до Відня.

Зенон продовжує навчання спочатку у Віденській гімназії, але згодом Храпливим заборонили жити у столиці, і вони переїзять до Західної Австрії. У 1918 році Храпливі повертаються до Збаража. (Старші сини опинилися в полоні.) Невдовзі із італійського фронту повернувся син Роман. Він бере активну участь в утвердженні української влади на Збаражчині як представник регулярної армії ЗУНР, так званої Української Галицької армії. 1923 року Зенон Храпливий отримує атестат про закінчення Тернопільської гімназії.

Живучи в матеріальній скруті, Зенону вдалося продовжити навчання лише 1926 року у Львівському університеті. Через три роки він склав іспит на вчителя математики та фізики і розпочав педагогічну працю в Перемишлі. В 1936 році повернувся до Львова на посаду вчителя фізики І Академічної української гімназії.

Розуміючи катастрофічну нестачу українських шкільних підручників, професор Зенон Храпливий видав 1938 року перший український гімназійний підручник «Нарис фізики».

Паралельно з педагогічною роботою Зенон Храпливий займався науковою діяльністю. Він брав участь у роботі наукового семінару Інституту теоретичної фізики при Львівському університеті.

Зенон Храпливий написав дві наукові статті: «Про від'ємні рівні в теорії Дірака» та «Про власний потенціал електрона у хвильовій механіці», які надрукував у журналі «Acta Physica Polonica». Саме вони стали основою його докторату, який йому присвоюють 1932 року. В той час було важливим для теоретиків пояснити фізично незрозумілі розв'язки рівняння Дірака з від'ємними енергіями. Внезабарі сам Дірак геніально додумався, що існує частинка з додатнім зарядом. Саме Поль Дірак отримав 1933 року Нобелівську премію спільно зі Шредінгером за створення квантової механіки та релятивістської теорії руху електрона. Отож, український вчений, як бачимо, перебував на

той час на передньому краї теоретичної фізики, був близьким до відкриття позитрона та антинейтрону.

На цій науковій ниві Зенон Храпливий отримує кілька важливих результатів з теорії нелінійної електродинаміки, з теорії спектрів водню та гелію.

До вченого приходять наукове визнання у світі. 1934 року Храпливого обирають дійсним членом НТШ, а згодом членом Наукової ради НТШ. Але з приходом радянської влади в 1939 році діяльність НТШ припиняється. Прихід на Західну Україну Червоної Армії кваліфікувався як визволення українського народу від окупаційного польського гніту. До праці в університеті запрошено таких визначних українських науковців, як педагог і літературознавець, дійсний член ВУАН з 1929 року Василь Щурат, академіки — етнограф і композитор Філарет Колесса, історик Іван Крип'якевич, професори Кирило Студинський, Володимир Левицький, Мирон Зарицький. Доктору Зенону Храпливому було запропоновано очолити кафедру теоретичної фізики і навіть призначено проректором університету з навчальної роботи.

Після приєднання 1939 року Західної України до УРСР Львівський університет справді було українізовано зі значними російськими впливами. У 1940 році університетові присвоєно ім'я Івана Франка. На викладацьку роботу прийшли зі Сходу багато викладачів на чолі з ректором і почалося запровадження радянського навчального процесу, почалася боротьба з будь-якими проявами українського патріотизму. Почалися репресії. Арешти національно налаштованої інтелігенції стали щоденним явищем і навіювали страх. Але вибухнула Друга світова війна і 1941 року до Львова прийшли німці.

Храпливий, щоби якось прожити, влаштувався редактором в одному з видавництв шкільних книжок. І вже перед другим приходом советів Зенон Храпливий, пам'ятаючи перший їхній прихід, зважився на еміграцію, спочатку до Відня, а потім до Мюнхена. Він добре знав, що вже багато членів НТШ були репресовані й розстріляні. Серед них і професори Кирило Студинський та Петро Франко.

Опинившись в Мюнхені, Зенон Храпливий певний час працює професором фізики Міжнародного вільного університету, згодом — професором в Українському Технічно-Господарському інституті.

Після війни, вже в 1948 році, Зенона Храпливого запрошують на посаду професора фізики в місто Сент-Луїс у США. Саме тут, на американській землі, Зенон Храпливий знову віддався науковій праці в ділянці релятивістської квантової механіки. Стає дійсним членом Американського фізичного товариства, дійсним членом американського НТШ, членом Нью-Йоркської Академії наук, що свідчить про його наукове визнання.

Ми вже не раз пересвідчуємося, які тяжкі часи доводилося пережити українській інтелігенції в ті передвоєнні та післявоєнні періоди: еміграція, табори, переслідування, проблеми з працевлаштуванням. Проживаючи поза рідним краєм, люди мусили пам'ятати свій національний обов'язок, не впадати у зневіру, зберегти себе, жити, творити. Багато хто вийшов, як бачимо, на світові обрії своїм талантом, своєю працездатністю, як і герой нашої розповіді.

Помер професор Зенон Храпливий 1983 року, проживши на світі 79 років, похований на українському цвинтарі-пантеоні у Баунд-Бруку (США).

Сьогодні в Українській незалежній державі вся сім'я Храпливих заслуговує на повернення до пам'яті народу. Їхня любов до рідного краю була неосяжною і вони мріяли про вільну українську державу. Згадаймо їх, чотирьох синів Василя Храпливого з села Лисівці, що неподалік Дністра.

Саме тут палало тепле родинне вогнище, що зігрівало синів на всіх дорогах нелегкого життя. Найстарший Іван Храпливий став доктором філології, викладав класичні мови у Коломийській гімназії, був репресований. Роман був чотарем в Українській Галицькій армії, загинув у вирі визвольної боротьби за Україну; Євген Храпливий був професором сільськогосподарських наук, спричинився до розвою галицького села, заснував Товариство Українських Агрономів, був дійсним членом НТШ. Про долю Зенона ми вам щойно розповіли.

Отож, пам'ятаймо, що серед тих українців, хто віддавав багато сил та знань своєму народові, працюючи в чужому середовищі, був видатний український учений, фізик-теоретик професор Зенон Храпливий. Він вартий свого почесного місця в пантеоні славетних.

Василь Шендеровський,

доктор фізико-математичних наук

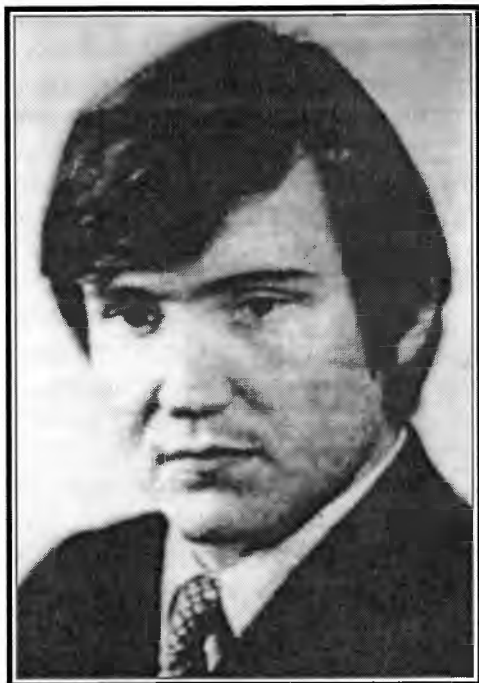

Енциклопедія Українознавства (Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя, 1980. — Т. 9. — С. 3633.

Тацуняк П. Про життєвий і творчий шлях професора З. Храпливого // Фізичний збірник НТШ. — 1996. — Т. 2. — С. 269–274.

Тацуняк П. Український фізик із світовим ім'ям // Спадщина. — 1996. — 11 червня.

«ОРФЕЕМ НИЖНИМ УКРАЇНИ НАЗВАВ НАРОД СПІВЦЯ СВОГО»

Володимир Івасюк

На початку березня ми відзначаємо 55-річчя від дня народження Володимира Івасюка. А невдовзі після того буде ще одна дата — сумна, печальна: минає 25 літ відтоді, як він пішов у вічність... Обставини загибелі композитора дотепер не з'ясовані до кінця, хоча ні сьогодні, ні два десятиліття тому ніхто не вірив і не вірить в офіційну версію, яку було опубліковано в пресі, вказано у свідоцтві про смерть Володимира Івасюка, виданому його батькам, — самогубство. Здавалося б, зараз, коли вже давно здобуто незалежність України, мали б розсекретитися ті слідчі архіви, які й розкрили б цю таємницю. Тим більше, далєбі, неважко

розшукати людей, які більшою чи меншою мірою були свідками трагічних і печальних подій квітня і травня 1979 року, коли загинув композитор, могли б розповісти чимало такого, що пролило б світло на цю досі таємничу трагедію. Пригадується, як кілька років тому тодішній керівник львівської обласної міліції — вже, так би мовити, наш, український — щойно обійнявши цю посаду і ще не встигнувши навіть приміряти генеральські погони, публічно пообіцяв з телеекрана, що обставини загибелі Володимира Івасюка таки будуть неодмінно розкриті, бо це, мовляв, справа честі правоохоронців і його, керівника, особисто. Того генерала вже давно немає на високій посаді, але жодного нового розслідування не провадилося.

* * *

Мабуть, той звичай в наших генах
І нерозумний і сумний —
Вважать, що геній — ще не геній,
Коли він поруч і живий.
А був уроджений він геній,
Як Моцарт, Гейне, як Єсенін,
І та ж страшна, зловісна сила
Його, як й їх в свій час, давила.
Все це ми добре зрозуміли,
Як склав Співець свої вже крила...
Тож най ці зболені рядки
Хоча би стрічкою тонкою
Вплетуться в Пам'яті Вінки
Над ранньою Співця труною.
Щоби палало невгасимо
Нам у віках ім'я Його,
Орфеем ніжнім України
Назвав народ Співця свого.
І вірю я, що у висотах,
Де чистих душ слід не зника,
На чарівній космічній ноті
Бринить «Зоря ІВАСЮКА».
І поки що астрономи
Не віднайшли, але знайдуть
І у реєстр нових поповнень
Під іменем цим занесуть!
Яка б нас не гнітила скрута,
Та виживе наш рідний край,
Бо в нім цвіте ЧЕРВОНА РУТА
І грає в горах ВОДОГРАЙ!

Олег Васиукіт

ЗОРЯНЕ ЖИТТЯ ВОЛОДИМИРА ІВАСЮКА

«Червону руту» вже співав увесь світ.

І, може саме тієї миті, коли в радіо- чи телепередачі, в кафе чи ресторані, в сільській хатині чи в міському парку звучала ця справді незбагненна мелодія, душа її автора — поета і композитора Володимира Івасюка відлітала у вічність.

А в день поховання митця на Личаківському цвинтарі «Червона рута» замре... Як замруть у місті Лева трамваї і тролейбуси, як замре умите сльозами багатотисячне братство, що вийде проводити композитора в останню путь.

...Він зник 24 квітня 1979 року. А знайшли його 19 травня. І медексперти зазначили: «Необхідно мати на увазі, що вночі температура була дуже низькою і тільки нетривалий час удень досягала максимум (зауважу — навіть 27 градусів). Крім того, були вітри, які охолоджували труп. В той же період ішли дощі і були вітри, одяг на трупі був постійно вологим і він через низьку температуру сохнув, створюючи вологість, яка уповільнювала процес розкладу». Чи може нормальна людина повірити в цю нісенітницю?

Тож смерть композитора й донині оповита здогадами, легендами та плітками, у яких правда й вигадка переплітаються і загадково, й алогічно. До того ж цьому сприяло опубліковане з відома Львівського обкому компартії повідомлення «У прокуратурі області», що з'явилося у пресі за півроку до завершення слідства: «Встановлено (?? — слідство лише розпочалося), що причиною смерті громадянина Івасюка В. М. було самоповішання. Поширювані чутки про інші обставини смерті Івасюка В. М. є вигадкою».

Народився Володимир Івасюк в містечку Кіцмань на Буковині. Паралельно з навчанням у середній школі опановував гру на скрипці. За прикладом батька — письменника Михайла Івасюка записував народні пісні, обробляв їхні мелодії. А в сімнадцятирічному віці, коли вже створив у школі вокально-інструментальний ансамбль, написав свої перші пісні — «Колискова для Оксаночки», «Я піду в далекі гори», «Капелюх».

Він є ровесником ліверпульської четвірки, що стала символом другої половини ХХ століття, — ансамблю «Бітлз», тому він беззаперечно прийняв і сприйняв, як і більшість молоді 60-х років, новітню форму музикування. Будучи натурою з чітко вираженою національною приналежністю, Івасюк опанував ідею «Бітлз» творчо, переніс її на український ґрунт, поклавши початки новій, названій молодіжною, музиці в Україні.

І коли зазвучала «Червона рута», а згодом — «Водограй», які підхопив увесь світ — пісні виконували польські, грузинські, ро-

сійські, японські ансамблі, — стало зрозуміло: новітня українська естрада народилася. У передмові до третьої, найповнішої збірки пісень Володимира Івасюка, виданої посмертно, Софія Ротару — зірка української естради 70-х років — писала: «Молодий митець був улюбленцем свого покоління. У творах композитора лунала музика, народжена величчю нашої доби, красою радянських людей, чарівністю дібров та синіх гір, які надихали його вразливе серце. Творче спілкування з Володимиром Івасюком було святом для виконавців його пісень. І я зазнала того щастя».

Та не всі сприйняли успіх композитора. У повісті «Монолог перед обличчям сина» батько, зокрема, згадував: «Однак успіх молодого музики не залишається поза увагою іншої категорії людей: недоброзичливців і заздрісників. Деякі члени обласного об'єднання самодіяльних композиторів бунтуються проти «Червоної рути» і «Водограю», намагаються їх затьмарити своїми скаргами у вищі інстанції. Вони нарікають на те, що радіо і телебачення передають в ефір твори «студента-медика Івасюка». Їм, безперечно, не змиритися з тим, що скромний юнак, який навіть не відвідує за браком часу обласне об'єднання, здобуває республіканську аудиторію, не попросивши в них дозволу. Звичайно, заздрісники не змогли втопити в ложці води порушника їхнього спокою, але зіпсували йому святковий настрій, не дали змоги довго тішитися успіхом. У мене, батька, вони викликали тільки відразу й презирство».

Не минули осудом і старші колеги-композитори. Навіть уже коли В. Івасюка не стало, на пленумі Спілки композиторів, коли Леся Дичко звернулася до аудиторії з проханням ушанувати пам'ять композитора хвилиною мовчання, справді видатний пісняр кинув репліку, яка ніколи не матиме виправдання. «Яке це сонечко, — відповів Лесі Дичко. — Це — ганьба наша».

Та час і Бог розставили все на свої місця. Уже посмертно Володимира Івасюка — як і свого часу того пісняра — відзначено найвищою нагородою нашої держави — премією імені Тараса Шевченка. А пісня «Червона рута» дала назву національному фестивалю молодіжної пісні, котрий живе вже п'ятнадцять років. І знову повернеться в Чернівці практично дев'яносто відсотків нинішніх естрадних співаків України відкривати цей фестиваль. А це й Віктор Морозов, Олександр Пономарьов, Василь Жданкін, Руслана Лижичко, Жанна Бондарук, Віка (Вікторія Врадій), ансамблі «Брати Гадюкіни», «Вій», «Кому вниз» та інші.

Уже, нарешті, видано спогади тих, хто знав композитора за життя, упорядковано творчу його спадщину: майже 150 пісень, камерні твори, симфонічні сюїти, зокрема до спектаклю у Львівському театрі імені Марії Заньковецької «Прапорonoсці» за твором Олеса Гончара. Сподіваюсь, вони стануть надбанням широкого загалу українців не тільки в Україні, а й у цілому світі.

Іван Лещенко,
журналіст

КВІТЕНЬ

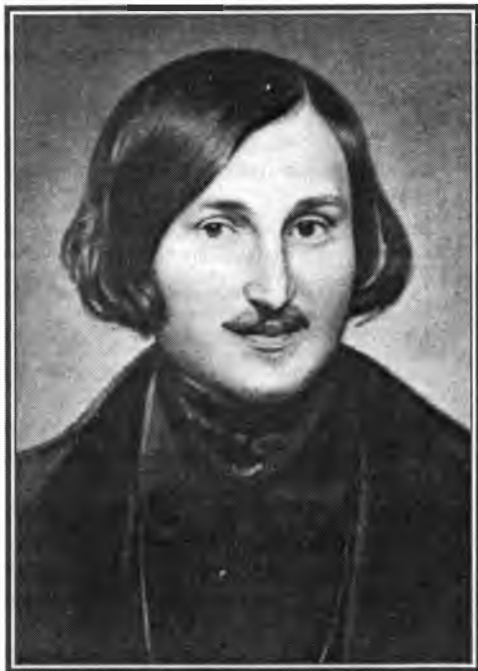
ПН ВВ СР ЧТ ПТ СБ НД

			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30		

- 1 — 195 років від дня народження українського і російського письменника Миколи Гоголя. Помер 4 березня 1852 р.
- 2 — 125 років від дня народження українського історика Леоніда Беркута. Помер 12 лютого 1940 р.
- 3 — 180 років тому англійський єгиптолог Говард Картер знайшов саркофаг фараона Тутанхамона.
- 4 — Вхід Господній в Єрусалим. Верба неділя.
  - 75 років тому помер український історик культури, літературознавець, архівіст Гнат Жигецький. Народився 15 лютого 1866 р.
- 6 — 190 років тому французький імператор Наполеон зрікся влади.
  - 100 років від дня народження українського бібліографа Ярослава Стешенка. Загинув у катівнях НКВС 11 березня 1939 р.
- 7 — Благовіщення Пресвятої Богородиці.
  - Всесвітній день здоров'я.
- 8 — 100 років тому було підписано англо-французьку, а в 1907 англо-російську угоду, які оформили військово-політичний блок Франції, Великобританії і Росії (Антанта).
  - 75 років тому Рада Народних Комісарів прийняла ухвалу «Про релігійні культу», яка визначила курс на повне викоренення релігій в СРСР.
- 9 — 175 років від дня народження польського історика, автора низки праць про минуле України Олександра Яблоновського. Помер 22 серпня 1913 р.
  - 125 років від дня народження українського політичного і державного діяча, президента УНР в екзилі Андрія Лівинького. Помер 17 січня 1954 р.
- 11 — Світле Воскресіння Христове.
  - Міжнародний День визволення в'язнів фашистських концтаборів.
  - 125 років від дня народження українського політичного і громадського діяча, журналіста

- Олександра Янка. Загинув у катівнях НКВС 22 вересня 1939 р.
- 60 років тому було визволено від німецьких окупантів Одесу і Керч.
  - 25 років тому трагічно загинув український актор і режисер Леонід Биков. Народився 12 грудня 1928 р.
- 12** — Всесвітній День авіації та космонавтики.
- 115 років від дня народження українського художника Василя Седяра. Загинув у катівнях НКВС 13 липня 1937 р.
- 13** — День Холокоста.
- 100 років тому під час морського бою російсько-японської війни загинув російський художник-баталіст, автор робіт на українську тематику Василь Верещагін. Народився 26 жовтня 1842 р.
  - 100 років тому під час морського бою російсько-японської війни загинув російський флотовець, вчений океанограф Степан Макаров. Народився в Україні 8 січня 1849 р.
  - 60 років тому від фашистських окупантів звільнено Сімферополь.
- 14** — 220 років від дня народження польського і українського археолога, етнолог, фольклориста Адама Зоріана Чарнецького. Помер 29 листопада 1825 р.
- 15** — 160 років від дня народження українського художника Теофіла Кошистинського. Помер 5 липня 1916 р.
- 60 років тому від фашистських окупантів звільнено Тернопіль.
- 16** — 130 років від дня народження українського поета Осипа Дорохольського. Помер 9 січня 1900 р.
- 120 років від дня народження українського історика мистецтва, археолога Валентина Шугаєвського. Помер 2 листопада 1966 р.
- 18** — **Міжнародний день пам'яток і визначних місць.**
- День пам'яток історії та культури.
  - 205 років тому помер російський державний діяч, дипломат, українець за походженням Олександр Безбородько. Народився 25 березня 1747 р.
  - 150 років від дня народження українського етнолог, літературознавця і фольклориста Миколи Сумцова. Помер 14 вересня 1922 р.
  - 110 років від дня народження партійного і державного діяча Микити Хрущова. Помер 11 вересня 1971 р.
- 19** — 950 років тому помер папа римський, св. Лев IX, за правління якого відбулося остаточне розділення християнської церкви на православну і католицьку. Народився 21 червня 1002 р.
- 275 років тому помер польський історик-хроніст, автор «Хроніки міста Львова» Ян Томаш Юзефович. Народився 1669 р.
- 22** — **День Землі.**
- 85 років тому помер український історик та публіцист Іван Джиджора. Народився 9 лютого 1880 р.
- 23** — Всесвітній день книги і авторського права.
- 440 років від дня народження англійського драматурга Вільяма Шекспіра. Помер 29 квітня 1616 р.
- 25** — 515 років першої згадки про козаків на Поділлі. Частина вчених датує появу козацтва в Україні.
- 20 років тому помер український історик Іван Лисак-Рудницький. Народився 27 жовтня 1919 р.
- 26** — День Чорнобильської трагедії (1986).
- 175 років від дня народження українського письменника, автора низки історичних романів та повістей Григорія Данилевського. Помер 18 грудня 1890 р.
  - 170 років від дня народження українського вченого-анатома, засновника Київського анатомічного музею Володимира Беца. Помер 12 жовтня 1894 р.
- 27** — 150 років від дня народження українського політичного діяча, дипломата, педагога, правника Отто Ейхельмана. Помер 21 лютого 1943 р.
- 100 років тому помер український письменник, драматург, громадський діяч Михайло Старицький. Народився 14 грудня 1840 р.
- 28** — **Всесвітній день поріднених міст.**
- 90 років тому в Сараєво було вбито спадкоємця престолу Австро-Угорської імперії Франца-Фердинанда, що стало формальною причиною розв'язання першої світової війни.
- 30** — 115 років від дня народження українського громадсько-політичного діяча, дипломата Миколи Шумицького. Помер у лютому 1982 р.

О ГОГОЛЬ, БЕЗСМЕРТНИЙ НАШ ГОГОЛЬ!

Микола Гоголь

Великий реаліст Тарас Шевченко добре усвідомлював значення творчості Гоголя для розвитку передової демократичної літератури. У «Щоденнику» Кобзаря читаємо знамениті рядки: «О Гоголь, безсмертний наш Гоголь! Якою б радістю зраділа благородна душа твоя, побачивши навколо себе таких геніальних учнів своїх. Друзі мої, щирі мої! Пишіть, подайте голос за цю бідну, брудну, спаскуджену честь, за цього зганьбленого, безсловесного смерда». У відповідному посланні до Гоголя Шевченко називає його — великого сатирика — своїм другом і братом, стверджує могутність і силу гоголівської сатири, його знаменитого «сміху крізь сльози».

Народився Микола Васильович Гоголь 1 квітня 1809 року в селі Великі Сорочинці Миргородського повіту в родині небагатого поміщика. Освіту здобував у Ніжинській гімназії вищих наук. За своїм статусом вона прирівнювалася до університету, девчому нагадувала Царськосельський ліцей. Ніжин став на той час університетським містом і єдиним у Росії повітовим містом, яке мало свій вищий навчальний заклад. Гоголю поталанило вчитися в цьому закладі з травня 1821 по червень 1828 року.

Наприкінці 1828 року Микола Васильович вирішив пошукати щастя в північній столиці — Петербурзі. Його мрія розгорнути широку діяльність на благо вітчизни, на жаль, не здійснилась, а столиця гірко розчарувала письменника. Незважаючи на рекомендаційні листи до впливових осіб міста, Гоголь майже півтора роки не може працевлаштуватися. Пізніше він назве Петербург містом пустих і бездушних чиновників, більше — таким він постане із сторінок його майбутніх повістей.

Перша публікація в журналі «Отечественные записки» датується 1830 роком. Це були оповідання «Басаврюк, або Вечір напе-

редодні Івана Купала». Заробляти на прожиття Гоголю доводилося і репетиторством у багатих сім'ях. Тільки в 1831 році Микола Васильович влаштовується вчителем в інститут шляхетних дівчат. На цей період припадає і знайомство з російським поетом-романтиком В. Жуковським.

Найзаповітнішою мрією майбутнього письменника було бажання зустрітися з Олександром Пушкіним, тим більше що Олександр Сергійович двічі побував у Ніжині: у 1820 році, коли їхав на заслання на південь, і в 1824 році, коли повертався із заслання в с. Михайловське. Вірогідно, Гоголь міг бачити Пушкіна і в Ніжині, бо саме в ці роки він був студентом гімназії вищих наук. Проте петербурзька зустріч двох митців слова у травні 1831 року мала колосальний вплив на Гоголя. І хоча у них була певна різниця в роках, але товариські взаємини встановилися настільки міцні, що вся подальша творчість Гоголя проходила під егідою Пушкіна. Жоден твір Миколи Васильовича не був зданий до друку допоки його не прочитав Олександр Сергійович і не дав своїх слухних порад чи зауважень.

Успіх і слава приходять до Гоголя тоді, коли світ побачили його повісті «Майська ніч, або Утоплениця» та «Вечори на хуторі біля Диканьки». Останньою повістю зачитувалися всі, вражав яскравий комізм, навіть друкарі, які набирали книжку, не могли стримати сміху. Пушкін в одній із своїх заміток з приводу «Вечорів...» писав: «Мольєр і Філдінг, безперечно, були б раді розсмішити своїх складачів. Вітаю публіку з воїстину веселою книгою».

У 1832 році Гоголь приїздить в Україну в с. Василівку, де живе і працює понад три роки. Тут його захопила історія України, тому виникає задум написати «Історію малоросійських козаків» у кількох томах, а ще прагне показати боротьбу волелюбного українського народу проти поневолювачів. Цю боротьбу він відобразив у повісті «Тарас Бульба».

Рідна Полтавщина дає натхнення прозаїку, і з-під його пера в 1835 році виходять дві його збірки «Миргород» і «Арабески». Тут автор від казкових ідилій «Вечорів...» переходить до історичних джерел у «Тарасі Бульбі», народні казки переплелися з реалістичним життям старої бурси («Вій»), а побут, звичаї людей української глухомані знайшли своє відображення в образах «Старосвітських поміщиків» та «Повісті про те, як посварилися Іван Іванович і Іван Никифорович».

Яскравим художнім злетом Гоголя є повість «Шинель», в якій подано долю бідного чиновника. Крізь теплий гумор, який пронизує всю повість, крізь жалість до «людини-брата», якою вбогою вона не була б, смішною, малоцінною, у Гоголя проступає вистражданий протест мораліста проти «безлюдності в людині» та чиновницько-бюрократичної задухи в російському житті. Літературна критика високо оцінила здобутки письменника. О. Герцен назвав повість «Шинель» «колосальним твором», а М. Достоевський зано-

тував: «Всі ми вийшли із «Шинелі» Гоголя». Цими словами було висловлено морально-гуманістичне спрямування повісті й визнано велику силу таланту письменника-реаліста. Пізніше у «Ревізорі» та поемі «Мертві душі» перед нами постане не тільки Петербург, але й «вся Русь». Міста, де відбуваються події в «Ревізорі», узагальнені й типізовані, тому не визначається географічно, куди приїздить Хлестаков, ні губерньське місто, в яке приїхав Чичиков. Сам Гоголь так пояснив задум створення цього твору: «У «Ревізорі» я вирішив зібрати в одну купу все дурне в Росії, яке я... знав і за одним разом посміятися з усього».

Реакція на вихід комедії «Ревізор» була неоднозначною: передові кола вітали появу такого твору, а реакціонери підняли справжню бурю. Гоголь був приголомшений. У листі до російського актора М. Щепкіна у квітні 1836 року, після постановки «Ревізора» в Александрійському театрі в С.-Петербурзі, писав: «Всі проти мене». Але Микола Васильович не опустив рук. В його душі жевріла думка: заспокоїтись, оглянутись і з новими силами взятися до продовження написання «Мертвих душ».

У 1836 році Гоголь залишає Петербург і від'їздить за кордон. Дванадцять літ тривало це добровільне вигнання Миколи Васильовича. Більшу частину цього періоду він проведе в Римі, де працюватиме над «Мертвими душами». Тут його застала і сумна звістка — смерть О. Пушкіна, про це він напише: «Моя втрата найбільша. Нічого не робив я, нічого не писав я без його ради. Великого не стало».

У 40-х роках ХІХ століття Гоголь закінчує перший том «Мертвих душ» і приступає до продовження. За задумом письменника, ця грандіозна поема повинна була складатися з трьох частин. У той час, коли в першій частині зображені лише нікчемні люди, Гоголь хотів показати саме кращих людей в наступних частинах, підняти російську людину до високого життя. Так, Чичиков з «пекла» вульгарщини, дріб'язковості, глупоти проходить через «чистилище» морального виправлення й переродження до «раю» ідеального майбутнього. Це він після багатьох гірких випробувань приходить до істини: «Інше, інше життя! Пора і справді стати порядним!» Аналогічні випробування проходять й інші герої.

Другий том «Мертвих душ» Гоголь спалив. Уціліли лише окремі уривки, які проливають світло на творчі плани письменника. Це була творча трагедія Миколи Васильовича, а причиною було те, що в реальному житті не було тих соціальних умов, у яких могли б діяти його «очищені», ідеальні герої. Тому незадовго до смерті Гоголь удруге знищує рукопис другого тому, від якого залишилося лише кілька фрагментів.

У 1842 році виходять «Мертві душі» і перше зібрання творів Гоголя у 4-х томах. Так Микола Васильович увійшов у літературу як справжній художник-реаліст. Але, на жаль, це не вплинуло на творчий підйом письменника. Його душевний злам, напівзруйно-

ване здоров'я, наростання аскетично-релігійних настроїв, труднощі при написанні продовження «Мертвих душ» — все це дуже пригнічувало творчу особистість Гоголя.

Весною 1848 року він повертається в Росію після паломництва до Єрусалима, живе в Петербурзі, Одесі та Москві, двічі приїздить у Василівку на Полтавщину. Фінансові справи значно погіршуються, тепер він зустрічається тільки з найближчими друзями. Ментальна несумісність Гоголевої творчості зі світоглядною орієнтацією його російських сучасників спричинила й особисту трагедію. Він, за словами С. Єфремова: «переполовинений, повний суперечностей і контрастів... впав під вагою життя як жертва своєї двоірності». Гоголь не міг орієнтуватися на Росію як Русь, бо це вимагало «переходу до цивілізації, істотно відмінної» від української, а це означало для сатирика «моральну смерть». Дає себе знати підірване здоров'я, бо винести страшенне нервово напруження сил не вистачало, а невміле лікування ще й прискорило розв'язку — 4 березня 1852 року Гоголя не стало.

Трагічна звістка швидко облетіла Москву. Професори й студенти Московського університету, де в 1834 році Гоголь працював ад'юнкт-професором кафедри загальної історії та був почесним його членом, несли труну на руках до самого цвинтаря. Похоронній процесії не було кінця. Поховали письменника на кладовищі Данилового монастиря. Згодом прах було перенесено на Новодівиче кладовище.

Історичне значення Гоголя визначається тим, що він один з перших вийшов на шлях художньої правди, а в розвитку реалістичного напрямку в літературі зробив крок уперед і став основоположником «натуральної школи», як називали цей напрям у 40–60-х роках минулого століття.

Нам Гоголь дорогий як великий патріот України, який вірив у невичерпні сили свого народу. Висвітлюючи темні сторони життя Російської імперії, допомагав прогресивним діячам культури в їхній боротьбі за краще майбутнє. Гоголь «прагнув принести хоча б найменшу користь своєму народові» і ці його слова реалізувалися в творчій спадщині письменника.

Ми по праву шануємо пам'ять про генія сміху, рівного якому навряд чи знайдеться в світовій літературі. Добре і те, що ім'я нашого українця Гоголя повертається назавжди в нашу українську культуру, історію та літературу, адже тільки славна Полтавщина могла дати такого самородка-сатирика, твори якого і по сьогодні читає, не побоїмось сказати, весь світ.

Микола Куринський,
кандидат філологічних наук

КЕРІВНИК УКРАЇНСЬКОГО УРЯДУ В ЄКЗИЛІ

Андрій Лівіцький

Визначний український громадсько-політичний та державний діяч, правник Андрій Миколайович Лівіцький (Левіцький) народився у селі Липлява Золотоніського повіту Полтавської губернії.

Освіту здобув у Прилуцькій гімназії та Колегії П. Галагана у Києві, після закінчення якої 1896 р. вступив до Київського університету. Навчався на математичному та юридичному факультетах. За участь у студентському політичному русі 1897 та 1899 рр. був ув'язнений до Лук'янівської тюрми та виключений з університету. З 1901 р. — член Революційної української партії (РУП), керівник партійного осередку в Лубнах. Після закінчення уні-

верситетського курсу служив у Лубенському окружному суді, присяжним повіреним Харківської судової палати, мировим суддею Золотоніського повіту і на цій посаді залишався до 1917 р.

Під час революції 1905 р. А. Лівіцького обрали головою Коаліційного комітету українських, російських і єврейських організацій у Лубнах. Він також очолював загін самооборони, який складався із шести бойових дружин, виступав на численних мітингах. У січні 1906 р. був заарештований у справі так званої Лубенської республіки та Громадської самооборони. Після втечі з-під варти 7 жовтня 1907 р. заарештований удруге в Лубнах і півтора року відбував ув'язнення. 1905 — 1920 рр. А. Лівіцький — один з провідних членів Української соціал-демократичної робітничої партії. 16 березня 1917 р. А. Лівіцького обрали Золотоніським повітовим комісаром, а 1 серпня 1917 р. Полтавський губернський комітет Тимчасового уряду затвердив його губернським комісаром Полтавщини.

На I Всеукраїнському селянському з'їзді його обирають до складу ЦК Селянської спілки і членом Української Центральної Ради.

Усунутий з посади губернського комісара гетьманською владою 4 травня 1918 р. працював юрисконсультком Центрального Ук-

раїнського кооперативного комітету. З серпня 1918 р. входив до складу опозиційного владі П. Скоропадського Українського національного союзу. Під час антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918 р. А. Лівіцький виконував обов'язки повітового і губерньського комісара на Полтавщині.

Після встановлення влади Директорії УНР був одним з організаторів та керівників Трудового конгресу України.

Від січня 1919 р. А. Лівіцький обіймав посади: тимчасово керуючого міністерством внутрішніх справ УНР, товариша (заступника) міністра юстиції; з 9 квітня 1919 р. — міністр юстиції і заступник голови Ради Народних Міністрів у кабінеті Б. Мартоса, у червні 1919 р. — керуючий міністерством закордонних справ і міністр юстиції УНР. У кабінеті І. Мазепи А. Лівіцький обіймав посаду заступника голови Ради Міністрів. Водночас у жовтні 1919 р. був головою дипломатичної місії УНР у Польщі. Брав участь у виробленні умов українсько-польського договору і від імені УНР 22 квітня 1920 року його підписав.

А. Лівіцький користувався особливою довірою у Голови Директорії УНР С. Петлюри, з яким зблизився за час перебування у Варшаві. Оскільки голова Ради Народних Міністрів І. Мазепа знаходився на окупованій території України, брав участь у першому Зимовому поході, зв'язку з ним практично не було, уривчасті відомості через утруднене листування приходили рідко. За цих обставин дедалі більше функцій керівника уряду перебирав на себе офіційний заступник голови Ради Міністрів А. Лівіцький. Зокрема, він підбирав виконуючих обов'язки міністрів замість тих, хто з різних причин не міг брати участі в державній роботі. Потреба в цьому особливо зросла після початку походу польської армії в Україну і поступового звільнення її території від більшовиків. Так паралельно з офіційним урядом І. Мазепи, який дійсно був малоспроможним (працювало більш-менш систематично лише 5—7 міністрів), на квітень-травень 1920 р. сформувався неофіційний робочий «тіньовий» кабінет на чолі з А. Лівіцьким. Потреба в заміні Ради Народних Міністрів на середину травня 1920 р. була абсолютно очевидною. Найімовірнішим її головою вважали А. Лівіцького, який би й сформував кабінет відповідно до умов, що склалися, з урахуванням тогочасної розстановки політичних сил і міжнародного становища Української Народної Республіки.

Однак у той момент С. Петлюра вирішив не віддавати найвищу урядову посаду А. Лівіцькому. В українських політичних колах виникла надзвичайно гостра опозиція Варшавському договору і тому далекому від демократизму способу, яким його було підписано — більшість членів уряду і навіть його голова нічого не знали про умови, які сприймалися як образливі, національно принизливі; а про керівництво політичних партій годі й говорити. С. Петлюрі, очевидно, навіть вигідно було ініціювати широке невдоволення в русло, яке полишало його — авторитарного провідника УНР — дещо осто-

ронь небажаних пристрастей. Слід було турбуватися й про авторитет майбутнього голови уряду, якого обирав С. Петлюра. Тому А. Лівіцького було доцільно залишати на попередніх ролях.

Його час настав, коли Українська Народна Республіка в черговий раз опинилась на краю прірви восени 1920 р. Навіть не всі міністри могли триматися вкупі, не встигали переміщатися за військами, що, зазнаючи відчутних втрат, стрімко відступали до західних кордонів республіки. Прийнявши 16 жовтня 1920 р. відставку В. Прокоповича, Голова Директорії С. Петлюра поклав виконання обов'язків голови Ради Народних Міністрів на А. Лівіцького, що за три дні до цього вийшов із УСДРП. Осідком уряду з початку листопада 1920 р. став Кам'янець, куди зі Станіслава почали прибувати деякі з міністрів.

Спроба уряду вплинути на моральний стан вояків, підняти їх бойовий дух (інших можливостей в уряді практично не залишалося) перелому в ситуацію не внесли. Урядові установи УНР 14 листопада евакуювались до Галичини, а 21 листопада останні підрозділи української армії залишили терени України і через Збруч переправились до Польщі. Уряд А. Лівіцького опинився у вигнанні, ще певний час не усвідомлюючи, що повороту в Україну не станеться протягом дуже тривалого часу, що довгі десятиліття проводу УНР судитиметься працювати за межами рідної землі. У 1920–1921 рр. та 1922–1926 рр. А. Лівіцький очолював уряд УНР в екзилі. Після трагічної загибелі у травні 1926 р. С. Петлюри він став його наступником (згідно із Законом про тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в УНР від 12 листопада 1920 р.). А. Лівіцький очолював Директорію УНР та став Головним отаманом військ УНР. З того часу і до своєї смерті він очолював Державний центр УНР в екзилі. Жив у Варшаві під постійним наглядом польської поліції. Був одним з ініціаторів створення та активним членом Прометеївського руху.

У роки Другої світової війни перебував на окупованій гітлерівцями території. В повоєнний час жив у Німеччині. З травня 1945 р. значно активізував роботу уряду. З метою консолідації політичних сил в еміграції та реорганізації Державного центру УНР в екзилі за ініціативою А. Лівіцького та у співпраці з І. Мазепою 1948 р. було створено Українську Національну Раду в екзилі.

Помер в Карлсруе, був похований на цвинтарі Вальдфрідгоф у Мюнхені (Німеччина), згодом перепохований у Бавнд Бруку (Нью-Джерсі, США).

*Валерій Солдашенко,
доктор історичних наук*

Василь Верещагін. Настанова Ярослава дітям

ІВАН ЛИЗАНІВСЬКИЙ

Іван Лизанівський

1931 року засоби масової інформації оприлюднили інформацію, що завдяки старанням органів безпеки розкрито підпільну націоналістичну організацію «Український національний центр», який готував збройне повстання проти радянської влади. Серед заарештованих був й Іван Лизанівський, один з лідерів та організаторів Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Після її розколу він відійшов у праве її крило, т. зв. центр, який влився до складу Українського національного союзу.

Цей союз очолив повстання проти Гетьманату й поставив на чолі держави Директорію. В уряді Б. Мартоса від квітня 1919 ро-

ку Іван Лизанівський керував Міністерством преси і пропаганди.

У критичні для української держави дні грудня 1919 року Іван Лизанівський переходить у район дислокації української армії і багато робить для консолідації сил у боротьбі проти більшовизму за українську державність. Після поразки національних змагань, на відміну від більшості членів уряду, які виїхали за кордон, він повертається до Києва, і, повіривши пропагандистським заявам радянського уряду про зняття відповідальності за участь у національному русі 1917 – 1920 рр., скеровує свою діяльність на те, щоб і надалі провадити патріотичну роботу.

Процес з участю Івана Лизанівського, за задумом С. Косіора, мав бути показовим, щоб покласти край усіляким намаганням українських буржуазних націоналістів будувати світле майбутнє України. Однак процесу не відбулося, енкаведисти побоялись організувати його з таким розмахом, як було задумано, учасників процесу не звільнили, а потихеньку позасуджували на різні строки позбавлення волі. Іван Лизанівський отримав шість років тюрми, після відбуття строку йому додали ще п'ять, а коли він звернувся до апеляційного суду, трибунал концтабору, у якому він відбував покарання, замінив йому до-

даткові п'ять років ув'язнення розстрілом. Вирок було виконано в перших числах січня 1938 року.

Іван Лизанівський аж ніяк не належить до тих, про кого звично пишуть: «репресований». Він був відкритим ворогом більшовицького режиму в Україні і воював з ним усіма доступними йому способами. Його постійно хотіли знищити. Вперше поляки, які увійшли згідно з польсько-українським договором у Східну Галичину. Іван Лизанівський організував широкий протест проти тієї необдуманого політики уряду УНР, за що його заарештували і збирались розстріляти. Від загибелі тоді його врятувало заступництво генерала Безручка.

Весною 1921 року Івана Лизанівського було заарештовано вдруге і долучено до процесу В.Голубовича, який після проголошення IV Універсалу очолював уряд. За Івана Лизанівського заступилися Шумський, Блакитний, Любченко, Полоз та інші видатні тогочасні радянські діячі.

Саме тоді Іван Миколайович пішов працювати у видавництво «Рух». Найперше він став видавцем та пропагандистом творів українських письменників з Галичини. Масовими тиражами видрукував у 1924 – 1932 рр. тридцятитомне видання творів Івана Франка, включивши у двадцятий том і такий крамольний для більшовизму та для русифікаторів вірш, як «Не пора». Він ознайомив читачів Великої України з творчістю Василя Стефаника. Саме йому кланявся Стефаник, стоячи «коло вутла своєї хати» і шлючи вітання Великій Україні. Випустив у світ також дев'ятитомне видання творів Ольги Кобилянської. Сприянням Івана Лизанівського з'явився десятитомник творів Бориса Грінченка, десятитомник Миколи Черняхівського, восьмитомник Гната Хоткевича.

У Київ, на Велику Україну, Іван Лизанівський приїхав за рекомендацією Івана Франка, в якого у 1911 – 1912 роках був особистим секретарем.

Першою його самостійною роботою в Києві, в редакції «Літературно-наукового вісника», було п'яте видання безсмертної поеми Івана Франка «Лис Микита».

Завдяки організаторським здібностям Івана Лизанівського з полонених українських січових стрільців організовано «Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни», який невдовзі був перетворений в могутню політичну та військову формацію українських січових стрільців, що привела до влади Симона Петлюру. В часи гетьманського перевороту, коли німці роззброювали січове стрілецтво, стараннями Івана Лизанівського були збережені основні кадри та структура цієї організації, яких невдовзі знову вдалося поставити під зброю.

Згодом він застерігав М. Грушевського щодо повернення в СРСР, але той не повірив у те, що чинять більшовики в Україні, — і повернувся.

Тому ім'я полум'яного борця за Україну довго замовчувалось. Уперше нинішньому читачеві воно стало відоме з видання «Іван Франко у спогадах сучасників», що вийшло у «Каменярі» 1972 року, де були опубліковані спогади Івана Лизанівського «Два роки з Іваном Франком». І про долю Лизанівського ми нічого не знали б, якби 1962 року в емігрантському журналі «Вільна Україна» про нього не оповів у своїх спогадах Михайло Курах, соратник і товариш Івана Лизанівського, в'язень сталінських концтаборів, якому пощастило вирватися на Захід. Його спогади стали основою для написання низки статей у різних довідниках.

Зі спогадів самого Івана Лизанівського про Івана Франка, які він опублікував 1926 року в журналі «Всесвіт» та в журналі «Україна», відомо також, що він родом «десь» з-під Золочева на Львівщині, а також, що Іван Франко був гостем його батьків, коли 1902 року приїздив у Золочів на прохання інтелігенції міста читати свого «Мойсея».

Іван Лизанівський народився 28 травня 1892 року у селі Заріччі, що сьогодні стало передмістям Золочева. Був старшим сином у родині теслі Миколи Лизанівського та Варвари Бартошик.

З усіх дітей Миколи Лизанівського тільки найстарший син Іван здобув освіту: закінчив звичайну народну школу і відразу став студентом філософського факультету Львівського університету. На навчання, як і більшість українських студентів того часу, змушений був заробляти репетиторством та іншою працею. Згодом знайомі Івана Франка порекомендували йому молодого Івана Лизанівського за секретаря. Іван Франко 1912 р. відправив його у Київ кур'єром між столицею України та Львовом. 1914-го війна застала Івана Лизанівського в Києві, і він вже ніколи не повернувся додому. «Ніхто не віднайде його могили, яка загубилась десь у глухій закутані нової московської імперії», — так закінчив спогади про Івана Лизанівського Михайло Курах...

Роман Горак

ДО ПОЛЮСА НАПРОЛОМ

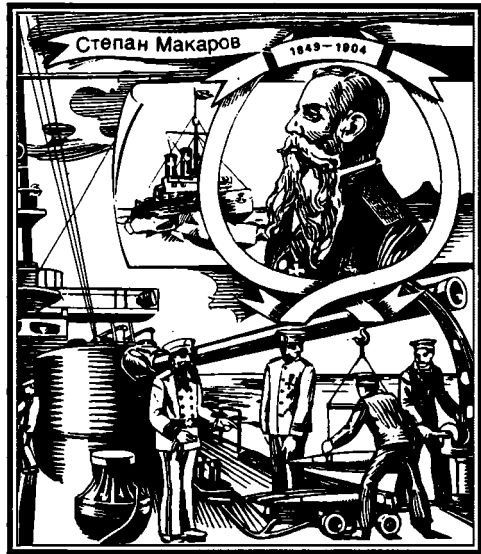
За своє порівняно недовге життя адмірал Степан Макаров провів у морі дванадцять років. Воював з турками, японцями, з полярною кригою. Залишив ряд фундаментальних наукових праць, зробив кілька видатних винаходів.

Як кожна обдарована натура, він мав здатність привертати до себе людей талановитих. Хімік Менделєєв, полярний дослідник Нансен, мандрівник та географ Семенов-Тян-Шанський, полководець Скобелев — ось далеко не повний перелік визначних осіб, які стави-

лися до нього з симпатією і повагою. Василь Верещагін, славнозвісний російський художник-баталіст, був разом з ним на борту флагманського броненосця «Петропавловск», коли той підірвався на японській міні й пішов на дно Жовтого моря...

Дитинство адмірала С. Макарова минуло в Україні, в місті Миколаєві. Там у затінку акацій і тепер стоїть будиночок, в якому Степан Йосипович провів перші дев'ять років свого життя. Білі, чепурні стіни будиночка наче почорніли, коли померла мати. Батько, колишній матрос, який кров'ю і потом заробив чин прапорщика, байдуже ставився до сина і при першій нагоді віддав до морського училища. «Я з дев'яти років був залишений на самого себе й майже ніколи не мав змоги користатися з чийосьь порад. Все, що в мені сформувалося, все це склалося внаслідок самостійної роботи», — не без гіркоти згадував Степан Йосипович.

Учився С. Макаров блискуче і, що не менш важливо, рано виявив характер. «Талановитих російських людей я зустрічав часто, проте рідко у кого природжена кмітливість і жвавість гострого розуму поєднувалася з такою невтомною працелюбністю, з такою наполегливістю в досягненні мети», — напише згодом один з його перших біографів. Вісімнадцятирічним юнаком, гостюючи під час відпустки в селі у друзів, Макаров нарікає у своєму щоденнику на довгі чаювання: як сів за стіл — так на півтори години відірвався від книги...

Його успіхи помітили. Командир Сибірської флотилії, на судах якої Степан Макаров проходив практику, порушив клопотання про надання Макарову по закінченні училища, як «надзвичайний виняток», звання не штурмана, а гардемарина. Клопотання переходило з інстанції до інстанції понад два роки, — адже гардемарини належали до офіцерської касты, куди простолюдинам ходу не було. Нарешті з'ясували, що боцманові Йосипу Макарову чин прапорщика та спадкове дворянство було надано за рік до народження сина, який, таким чином, мав формальне право вважатися дворянином. Ця обставина вирішила долю С. Макарова: Олександр II «височайше дозволив» зарахувати його до гардемаринів. Якби Степан Йосипович народився на рік і один тиждень раніше, Росія не мала б видатного флотоводця...

Слава прийшла до нього під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 років, коли він, переобладнавши за власним проектом комерційний пароплав «Константин», наганяв жах на флот султана. Уночі «Константин» тихо підпливав до ворожих гаваней і спускав на воду легкі катери, які стрімко мчали до ворожих кораблів противника і висаджували під ними причеплені до довгих жердин міни. За ці, справді партизанські, атаки Макарова-моряка порівнювали з партизаном часів Вітчизняної війни 1812 року Денисом Давидовим. Макаров-винахідник лишився тоді в тіні, хоч по суті, створив перший корабель-базу, пізнішою модифікацією якого стали, наприклад, авіаносці.

У ті часи флот був ареною запеклого технічного змагання: броня кораблів усе товстшала і відповідно зростали калібри морських гармат. Симпатії С. Макарова цілком на боці артилерії, він зневажливо ставився до броні й до тих, хто любляв за нею ховатися. Та ось з Англії надходить звістка: якийсь Гарвей винайшов спосіб гартування поверхні сталевих плит. Снаряди, влучаючи в них, лишують тільки невеликі вм'ятини. Винахідник так упевнився у своїй броні, що якось на полігоні, в присутності королеви Вікторії, наказав поставити за плитою-мішенню столик і спокійно пив чай під час стрільби... Новинку випробовують артилеристи різних країн. Висновок одностайний: Гарвееві плити практично непробивні.

Здавалося, броня рішуче взяла гору в змаганні з артилерією. Макаров, однак, не бажає визнавати цієї перемоги. З голови не йде епізод: гармата, безсила проти чотирьох Гарвеевих плит, таку саму, п'яту, прострелила навиліт. Виявилось, що її помилково поставили до гармати незагартованим боком...

Півсотні військових та цивільних фахівців спостерігали цей курйозний випадок на полігоні. Сорок дев'ять тільки весело посміялися, а п'ятдесятити, С. Макаров, став міркувати. «Снаряд не може пробити Гарвееву броню із зовнішнього боку, проте легко пробиває її з незагартованого, внутрішнього. Якщо зовнішній бік плити вкрити шаром м'якої, незагартованої сталі, то броня наче повернеться до гармати тильною стороною, тобто стане уразливою.

Але ж укрити ворожий броненосець м'якою сталлю не в моїй волі. Зате я можу зроблений з неї ковпачок надягти на снаряд — ефект буде той самий!»

Слушність цього висновку блискуче підтвердила практика. Снаряди з макаровським броненічним ковпачком були такі ефективні, що Гарвей, який відкрив жваву торгівлю своєю бронею, був змушений терміново знизити на товар ціни.

Весь світ називав С. Макарова підкорювачем броні, форти різних країн брали на озброєння його броненічні снаряди, проте російське бюрократичне військове відомство не квапиться. Питання вісім років «досліджували і додатково вивчали» різні комісії і лише 1901 року з'явилася остаточна ухвала: готові снаряди залишити такими, якими вони є, — без ковпачків. Це був фактично смертний вирок винаходів С. Макарова: адже нові снаряди почнуть випускати тільки тоді, як не стане старих, а їхніх запасів вистачить на кілька десятиліть. Минуло три роки. Командуючи російським Тихоокеанським флотом під час війни з Японією, С. Макаров шле до Петербурга депеші з проханням поставити в Порт-Артур хоча б два вагони броненічних ковпачків. Йому відмовляють і цього разу...

Дехто з чиновників ставив на його шляху перепони через своє глупство, інші — за принципом «коли б чого не сталося», решта, — і таких було чимало, — просто ненавиділи віце-адмірала за його «чорне» походження, за те, що він мав великий авторитет на флоті.

С. Макаров належав до тих командирів, про яких кажуть: «суворий, але справедливий». Він неухильно вимагав від підлеглих дисципліни, проте й сам усе життя дотримувався її.

Він вставав — якщо не було нічної тривоги — о пів на сьому, обов'язково робив гімнастику. Його день був розписаний по хвилинах. Люди, які добре знали Макарова, писали до нього листи з припискою: «На читання викладеного тут потрібно стільки-то хвилин, стільки-то секунд». Проте він знаходив час щодня покуштувати обід матросів...

Кожну операцію планував до дрібниць. Наприклад, розробляючи заходи по обороні Порт-Артура, вказав на необхідність передплатити японські газети («Треба ж знати, про що пише ворог!»). Це не педантизм, а талант глибоко проникати у справу.

«Я не люблю щось робити наполовину і кожну справу беру не пальцями, а обома руками», — говорив С. Макаров. Він міг легко, мов юнак, захопитися звабливою ідеєю, та потім уже твердо обстоював її до кінця.

Так було і з Арктикою.

1893 року норвежець Фрїтьоф Нансен із товаришами вирушив на кораблі «Фрам» у славнозвісну експедицію. Він свідомо дав судну вмерзнути в дрейфуючу кригу, сподіваючись досягти разом з нею Північного полюса. С. Макаров віддавав належне мужності норвежця, — то був величезний ризик для дерев'яного «Фрама». Але водночас вважав, що Ф. Нансен із своїм планом спізнився ро-

ків на п'ятдесят: в добу пари й сталі не слід покладатися на волю випадку, треба за допомогою сильних машин ламати полярну кригу і прокладати дорогу до намічених широт.

«До Північного полюса — напролом!» У цьому гаслі був увесь Макаров. Не пасивне очікування, а рішучий наступ на крижану броню! Знаряддям наступу має стати небувале судно, яке троштитиме полярну кригу — перший у світі криголам.

С. Макаров створив проект криголама, сам збудував й випробував модель, прочитав десятки публічних лекцій, щоб привернути увагу громадськості до своєї ідеї. Його гаряче підтримував Дмитро Менделєєв, який мав вплив на міністра фінансів Вітте. Це відразу зрушило справу з місця: кошти на будівництво «Єрмака» виділили.

Потужний криголам добре зарекомендував себе під час зимових рятувальних робіт у Балтійському морі, проте в недослідженому Льодовитому океані двічі зазнав невдачі. Третьої спроби С. Макарову не дозволили: міністерство фінансів боялося втратити корабель вартістю в півтора мільйони рублів.

Вороги адмірала втішалися, та й дехто з друзів докоряв: «Ви не любите визнавати власних помилок». А він не хотів, не міг вважати помилкою думку про підкорення Арктики за допомогою криголамів — думку, як відомо, пророчу. «Здається мені, — писав незадовго до революції його біограф, відомий учений-гідролог Фердинанд Врангель, — що коли в недалекому майбутньому оновлена Росія могутньо розгорне невичерпні сили свого народу, використає незаймані скарби природних багатств, то сміливу думку російського богатиря Макарова буде здійснено... Льодовитий океан, що омиває наші береги, буде досліджено уздовж і впоперек російськими моряками, на російських криголамах, на благо науки й славу Росії».

Леонід Савошкин

СКИТ МАНЯВСЬКИЙ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ

Рожний українець, який вивчає історію своєї країни, знає про те, яку важку боротьбу за свою державу, за свою православну віру довелось перетерпіти його народу протягом багатьох століть.

У цій боротьбі брали живу участь також наші православні монастирі. В час найтяжчих гонінь на віру і Церкву визначну роль відіграв Великий Скит Манявський, ченці якого внесли чималий вклад не тільки в розвиток православної церкви, а й українського народу в цілому.

Манявський Хресто-Воздвиженський чоловічий монастир, названий в історії другим Афоном, визначна пам'ятка духовності, культури і мистецтва, осередок розвитку народних промислів України. Ця древня святиня розташована між гірськими скелями Карпат, поблизу с. Маняви на Івано-Франківщині. Між схилами гір, вкритих вічнозеленими смереками, з цілющою джерельною водою та мікрокліматом розташоване це унікальне диво зодчих і природи.

Перші згадки про заснування обителі сягають кінця XIII століття і пов'язані з ченцями Іоаникієм і Пахомієм. Після спустошення Києво-Печерського монастиря монголо-татарами ці два іноки прийшли в Карпатські гори, де й заснували новий монастир. Зокрема тут в 1281 році був збудований храм Воздвиження Чесного Хреста.

Згадку про заснування монастиря в XIII столітті ми знаходимо у спогадах Івана Франка, який засвідчує, що Захар Беркут — герой Тухоля, три роки провів у монастирі. Сюди до старців неодноразово приходив князь Данило Галицький за розрадою і благословенням. П'ятсот років тому татари напали на цей монастир, зруйнувавши його вщент.

Дізнавшись про ці благословенні Богом місця, сюди у 1608 році прийшов монах-схимник, суворий аскет з гори Афон — Іов Княгиницький. Про нього пізніше напише Іван Франко: «Іов був, без сумніву, чоловік великого і чистого характеру, незламної енергії і трудолюбія, чоловік, яких може найбільше потребує кожний час і кожний народ. Перейнявшись на Афоні тамтешніми ідеалами, він один з небагатьох афонітів вернув на Русь і старався приложити ті ідеали до нашого життя, реформуючи монастирі в Уневі, Дерманті, Угорниках і в Києво-Печерський лаврі в дусі непорочного життя і аскетизму, закла-

даючи в кінці знаменитий Скит Манявський». Разом з Іваном Вишенським та Захарією Копистенським Іов створює чернечу громаду. У новій святій обителі він запроваджує найсуворіший устав Василя Великого. Саме за суворість уставу та аскетизм Манявський Скит був названий «другим» Афоном.

У 1618 році у Скиті проживало 40 монахів, а з 13 квітня 1619 року на цій території почали споруджувати церкву Воздвиження Чесного Хреста, фундаторкою будівництва якої була Раїна Могилянка, дочка колишнього воєводи і господаря Молдавського Єремії Могили.

Місце розташування монастиря є святим, адже тут двічі з'являлася Пресвята Богородиця. Святістю славилась також некрополь та зовнішній цвинтар Скиту, де спочиває прах тисяч православних християн.

Архітектурний монастирський комплекс будівель — це ансамбль цегляних, кам'яних і дерев'яних споруд, обведених високим муром з вежами й бійницями. Уся споруда є вдалим синтезом гірського рельєфу і фортифікаційних пристроїв, які з трьох боків омиваються водами потоку.

На відстані 400 метрів від виїзної брами монастиря знаходиться так званий «Блаженний камінь». Камінь-брила із гротом нагадує велетенський орган з отвором. Грот цей і є давнім житлом ченців — скитом. З цієї брили віками витікала вода, яка зникла в час закриття монастиря і так само чудесно з'явилась, коли монастир віродився знову. Цікаві повідомлення про «Блаженний камінь» подав Леонід Мацкевий у доповіді на конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження Юліана Целевича 1993 року.

У 1977–1979 роках на території Скиту Манявського паралельно з реставраційними роботами проводила дослідження Прикарпатська археологічна експедиція Академії наук України. Особливу увагу звернуто на грот «Блаженний камінь», поряд з яким були знайдені кам'яні вироби, віднесені до мезоліту.

Юліан Целевич повідомляє, що саме в цьому гроті, в печері іноки «знайшли гарний притулок». Іван Вагилевич стверджує, що перші монахи поселилися тут ще 1281 року. Згодом Іван Франко назве їх «першими апостолами Карпатського Підгір'я».

Як монастир Скит був і є унікальний, привілейований та багатолюдний. Добрий шанувальник Скиту митрополит Петро Могила писав: «Піди на Покуття, де двісті ангелів у тілі проживаючих образ життя Божого проводять».

Під своєю орудою Скит мав сім філіальних монастирів, зокрема, в Молдавії — Сучавицький, Драгомирненцький, Путненський і Нямецький та в Галичині — в Товмачику, Коломії, Угорнику.

1620 року Скит одержав від патріархів Константинопольського — Тимофія та Олександрійського — Кирила ставропігійне право, тобто став самоврядний і незалежний. У 1628 році на Київському соборі під головуванням митрополита Іова Борецького його наділено званням «прота» (головуючого). До його протії належало 556 монастирів у воєводствах Белзьким, Галицьким і Подільським, про цей факт засвідчує підпис ігумена Скиту Феодосія: «Многогрішний Феодосій ігумен Скитський і Угорник, Протмонастирей воєводства Руського, Белзького і Подольського...». Монастир мав значний вплив на галицькі монастирі в Уневі, Улючі, Лаврові, Підгірцях, Погоні, Крехові (два останні заснували скитські монахи).

Скит був духовним трибуналом при виборі митрополитів на Львівську кафедру і на видання богослужбових книг (вибір на Львівського митрополита Йосипа Тисаровського, рецензування книги Кирила Транквіліона Старовецького, коли присуд Скиту став причиною спалення праці К. Старовецького «Зерцало Богословія»).

Скит підтримував зв'язки з Польщею, Молдавією, Кримом, Німеччиною, Литвою, Румунією, Грецією, Росією та найбільшими містами України — Львовом та Києвом.

Польські королі Ян Казимир III, Михайло Вишневецький, Ян III Собеський, Станіслав Август, та коронний гетьман Станіслав Потоцький, шануючи святість Воїнства Христового, надавали монастиреві різні привілеї. Скит мав великі прибутки, зроблені чесною працею чернечих рук. Зокрема від розвинутого солеваріння, були цегельня, вапнярка, практикувалася ливарна справа, млинарство, лікування цілющим зіллям, бджільництво, рибальство. Все це було основою прожиткового рівня братії.

Скит Манявський відомий і як мистецький осередок. За свідченням І. Вагилевича, тут були велика бібліотека та богословська і малярська школи, які заснував ще Іов. Першу церкву Скиту розмалював Іов Княгиницький. Найбільшого розвитку школа досягла на стику XVII—XVIII століть, коли її очолив Йов Кондзелевич, славетний українській митець, ієросхимонах Білостоцького монастиря, що неподалік від Луцька. Він розмалював церкви в Лубнах, Києві, Жовкві. У 1698—1705 роках створив іконостас для Христо-Воздвиженської Церкви Скиту, що вважається перлиною українського сакрального мистецтва. Після закриття монастиря іконостас був проданий у Богородчани, а у 1916 р. вивезений до Відня, потім — до Варшави. Нині зберігається у Львівському національному художньому музеї.

Ще одну школу — хорового партесного співу — розвинув наступник засновника монастиря ігумен Феодосій. Про цю професійну хорову школу з розвинутим п'ятилінійним нотописанням «осьмогласного пінія» подає широкі відомості академік Єлена Тончева з Софії у книзі «Монастирь Великий Скит —

школа «Болгарского распева». Скитские «болгарские» ирмологи XVII—XVIII в.», видані 1981 року.

Понад півтора століття Скит ревно охороняв православну віру і залишився єдиним її опертям у Західній Україні, не приєднавшись до унії. Водночас, незважаючи на всі старання російських духовних і світських зверхників, він не належав до складу російської церкви, ніколи не проклинав Мазепу та інших національних героїв України.

Дуже багато видатних осіб нашої української історії були причетними до Скиту Манявського. Це вчені-дослідники, історики, археологи, письменники, художники, священники, вище духовенство, королі, молдавські господарі, царі, гетьмани й полководці, такі як: Август (король польський), В. Арсенич, І. Борецький, І. Вагилевич, І. Виговський, І. Вишенський, Я. Головацький, М. Грушевський, М. Костомаров, І. Крип'якевич, П. Куліш, Б. Лепкий, Ю. Липа, П. Могила, І. Нечуй-Левицький, К. Острозький, Я. Пастернак, І. Почаївський (Желізо), І. Франко, Ю. Целевич та багато інших. Серед цієї когорти ім'я гетьмана Івана Виговського займає особливе місце. Адаже згідно з його заповітом прах гетьмана покоїться у Скиті. Про цей факт засвідчують такі вчені, як М. Грушевський, О. Феданко, В. Качкан та інші.

Пережив монастир і страшні лихоліття. Перше з них було у 1652 році, під час «морової пошесті» (епідемії), і друге — цілковите знищення у 1676 році під час польсько-турецької війни, за гетьмана Петра Дорошенка.

Монахи не сподівалися на закриття Скиту, яке сталося у 1785 році. Незадовго перед тим вони провели ремонт усіх споруд. «Ще можна відчитати, — пише Ю. Целевич, — слова: «Року 1781 обновися». Отже, чотири роки перед закриттям монастиря».

Манявський Скит був закритий австрійським імператором Францом-Йосифом на численні звернення уніатського єпископа Петра Велянського. Монастир користувався великою популярністю серед населення. В неділю і свята всі люди йшли в монастир, сільські греко-католицькі храми залишалися пустими, а духовенство збіднілим — це і стало причиною закриття монастиря.

Закриття монастиря викликало великий жаль в галицького народу. Але ні унія, ні переслідування не згладили в народі пам'ять про давню славу обителі та непорочне життя скитських подвижників. Монахи часто поверталися, відвідували руїни своєї обителі. Люди нерідко бачили на руїнах старця в чорній рясі.

Після закриття австрійцями Скит зазнав руйнації. В серпні 1935 року д-р Ярослав Пастернак зробив археологічні розкопки декількох місць монастиря. Йому вдалося відкрити цінні зна-

хідки. Біля дзвіниці відкопав фундаменти муру прибудови, а при ній збірну могилу, в якій знайдено кістки побитих під час татарського нападу. Черепи похоронених вказували, що між ними були жінки та різного віку діти. Деякі черепи були простріляні, інші зчорнілі від вогню.

Між дзвіницею і оборонною вежею, під муром на березі Скитця він відкрив сліди чернечих келій. Келії були відділені між собою тонкими кам'яними мурами. Залишки дерев'яного вугілля та попелу вказували на пожежу в монастирі. Побіч башти знайдено крипту і в ній останки кістяків двох осіб, які були монахами. Ця крипта лучилася з фундаментами першої скитської церкви, які рівночасно відкрито. Їх форма вказує на те, що церква мала вид хреста. Такі знахідки в Скиті, як черепи відкопаних осіб, рештки фелонів, хрестики, дрібні монети і т.п. проф. Пастернак вивіз у Львів до музею.

Згідно зі свідченнями Володимира Феданківа, в монастирі був розкопаний кам'яний гранчастий блок, на верхньому боці якого був врізаний напис. На жаль, його так і не змогли прочитати відразу. Пізніші дослідження довели, що це був надгробний камінь з могили гетьмана Івана Виговського.

Улітку 1970 року Івано-Франківський облвиконком прийняв рішення про реставрацію монастиря як історико-архітектурного заповідника. Але дива не перестали творитися на цій території і в другій половині ХХ століття. Реставрацію проводила впродовж 10 років (1970–1980) Львівська науково-реставраційна майстерня Інституту «Укрпроектреставрація» під керівництвом Івана Могитича.

26 жовтня 1980 року в двадцятьох пристосованих під експозицію приміщеннях було відкрито історико-архітектурний музей села Маняви на правах відділу Івано-Франківського краєзнавчого музею. 28 травня 1998 року монастир частково, а з 30 листопада 1999 року повністю був переданий Івано-Франківській єпархії Української православної церкви Київського патріархату, що дало поштовх другому відродженню святині.

Було завершено зовнішні роботи з відбудови Хресто-Воздвиженського собору, проведено роботи з реконструкції трапезної церкви та фортифікаційних мурів.

Нині монастир є не тільки культурно-історичною цінністю, а й духовним, благочестивим українським Афоном. Про це засвідчують факти відвідання цієї святині як українськими науковцями, паломниками, так і державними діячами.

А 20 жовтня 2002 року відбулась ще одна велика подія в житті Велико-Скитського монастиря — освячення Хресто-Воздвиженського собору. На це унікальне дійство прибули на запрошення архієпископа Івано-Франківського і Галицького Іоасафа шість ієрархів Української православної церкви Київського патріархату та більше тридцяти тисяч віруючих. Після чину ос-

вячення, архіереї відслужили першу літургію, передавши храм під опіку Божу і небесних покровителів обителі — Іова і Феодосія.

У наш час мало хто знає про цей монастир, але його здобутки є неоціненними для нашого народу. Тому ми повинні повсякчас брати за приклад заслуги ченців цієї обителі й глибоко вірити в те, що пам'ять про монастир та його монахів не згасне, а буде вічно горіти в наших серцях.

Древня святиня повстала з руїн, відродившись у всій своїй красі й величі. Знову залунав тут передзвін, знову полинула молитва до Всевишнього. І ми свято віримо в те, що відродження монастиря сприятиме розквіту духовності, відродженню українських традицій і культури, буде укріплювати нас в прадідівській вірі і прививати любов до нашої Церкви і Держави в душі патріотизму і національної свідомості.

Іван Телятинський
(Івано-Франківськ)

-
- Вагилевич І. Монастир Скит в Маняві. — Львів: Ставропігійна друкарня, 1848.
Освячення українського Афону — Манявського Хресто-Воздвиженського монастиря // Інформаційний бюлетень. — К., 2002. — № 10. — С. 19, 20.
Скрипник І. Легенда про гетьмана. — Івано-Франківськ, 1997.
Скрипник І. Скит Манявський. — Чернівці, 2000.
Целевич Ю. Історія Скиту Манявського. — Івано-Франківськ, 1993.

ТЕРНИСТА ПУТЬ БАЙКАРЯ

Укrajнський поет, байкар Олексій Ілліч Сенік більш відомий під псевдонімом Олекса Запорізький. Він народився в селі Миролюбівці Вільнянського району Запорізької області у селянській сім'ї.

Ще у молоді роки, «несучи з собою ідеал і всі свої риси і уподобання, якими мене нагородила проста селянська сім'я і барвиста українська природа...» залишив рідну землю... — пише він в «Автобіографії».

Це сталося під час Другої світової війни. Коли німецькі війська відступали на захід, з ними пішов і Олексій Сенік. Залишатися не міг, бо на той час був уже автором п'єси «Марко Отава», яку поставили в театрі ім. Т. Шевченка окупованого міста Кам'янська (Дніпродзержинська). І хоч німці її заборонили, але в ній ішлося про голодомор на Україні 1933 року, порушувалася тема, заборонена більшовиками. У Німеччині він одружився з дівчиною з України, і через Бразилію дістався до США.

У Бразилії він видає збірник «Нові байки», який приніс йому славу. «Будь благословенна Куритиба (місто у Бразилії, де проживали Сеніки. — В. Ш.), що подарувала світові найкращого сучасного українського байкаря!», — пише 29 вересня 1953 року Ярослав Славутич у листі до Сеніка.

Але тяжка хвороба, що підточувала Олексія Ілліча під час його закордонних поневірянь, передчасно вирвала байкаря з життя, «тоді, як сяк-так улаштувався й починав жити», — пише у передмові до книги його байок, що вийшла вже у незалежній Україні, дружина поета Надія.

Перші вірші Олекси Сеніка з'явилися на початку 30-х років у часописах «Червоне Запоріжжя», «Темпи» і «Молодняк».

А у 1934 році газета «Червоне Запоріжжя» повідомила про творчий вечір поета О. Сеніка, автора першої книжки «Бої в долині».

Олексій Сенік

Потім його ім'я раптово зникає. Що ж трапилося?

Зі спогадів його дружини дізнаємося, що Олексу з його товаришами було заслано до Сибіру.

У Державному архіві Запорізької області збереглася кримінальна справа «По звинуваченню Лютого І. С., Павлова І. О., Погорілого Д. І., Турчика Ф. С. та інших», де згадується й Сенік О. І., який теж проходив у цій справі (ДАЗО. — Ф. Р-5747. — Оп. 3. — Спр. 822—825).

У справі точно зазначено дату народження О. Сеніка — 12 серпня 1909 року; сказано і про те, що в нього був 21-річний брат Сенік Григорій Ілліч, теж учитель, який працював у селі Олександрівці-1 Запорізького району Запорізької області.

На час арешту, 2 квітня 1935 року, Сенік викладав на Запорізьких підготовчих курсах авіатехнікуму. 3 квітня 1935 року на допиті він розповів про себе: «В Запоріжжя я приїхав у 1929 році. 1930 року закінчив I курс педтехнікуму і поступив на навчання в педінститут, який і закінчив влітку 1934 року. В Запоріжжя я прибув із Ново-Миколаївки, де вчився в сільгоспрофшколі. До того як виїхати в Ново-Миколаївку, я мешкав в с. Миролюбівка, бувшого Софіївського району у діда (після його смерті — у дядька)».

Під час обшуку у Сеніка вилучено: «загальні зошити із різними записами — три штуки, рукописна поема «Долина Щастя» — три примірники, різних рукописів — 57 листів». Звинувачення було досить серйозне: «...Сенік Олексій Ілліч є членом контрреволюційної націоналістичної групи у Запоріжжі».

У справі збереглися й свідчення Погорілого: Сенік казав, що «голод весною 1933 року на селі — є результат невмілої, помилкової політики партії і Радвлади».

Суд, який відбувся у Дніпропетровську 15–19 липня 1935 року, виніс цим молодим людям досить суворий вирок: І. Павлову — 10 років таборів, І. Лютому і Д. Погорілому — по 7, Ф. Турчику і О. Зігалу — по 5. Найменше відміряли П. Башмакову і О. Сеніку — по 3 роки.

Постановою Президії Верховного Суду Української РСР від 10 жовтня 1958 року вирок було скасовано, засуджених реабілітували, але ж молоді роки не повернути. У другій половині 50-х років Павлов, Лютий і Погорілий були ще живі. Сенік жив у далекій Бразилії, а про інших нічого не відомо.

Віталій Шевченко,

доктор філологічних наук

ВИКЛИК

Ніч яка, господи! Місячна, зоряна.
Ясно, хоч голки збирай...
Вийди, кохана, працюю зморена,
Хоч на хвилиночку в гай!

Сядем укупі ми тут під калиною –
І над панамі я пан...
Глянь, моя рибонько, – срібною хвилею
Стелеться полем туман;

Гай чарівний, ніби променем всипаний,
Чи загадався, чи спить?
Он на стрункій та високій осичині
Листя пестливо тремтить;

Небо незміряне всипано зорями –
Що то за божа краса!
Перлами-зорями теж під тополями
Грає перлиста роса.

Ти не лякайся-но, що свої ніженьки
Вмочиш в холодну росу:
Я тебе, вірная, аж до хатиноньки
Сам на руках однесу.

Ти не лякайся, а що змерзнеш, лебедонько:
Тепло – ні вітру, ні хмар...
Я пригорну тебе до свого серденька,
І займеться зразу, мов жар;

Ти не лякайся, аби тут та підслухали
Тиху розмову твою:
Нічка поклала всіх, соном окутала –
Ані шелесне в гаю!

Сплять вороги твої, знуджені працюю,
Нас не сполоха їх сміх...
Чи ж нам, окривдженим долею клятою,
Й хвиля кохання – за гріх?

Михайло Старицький

ПАМ'ЯТКИ ОЛЕКСАНДРА ШІЛЛЕ

Одним з яскравих діячів Києва другої половини XIX століття був архітектор О. Шілле. Його споруди — характерна ознака київської архітектури тих часів.

Олександр Петро-Андріан Шілле народився у 1830 році в Петербурзі в німецькій родині. У зрілому віці його стали величати Олександром Яковичем. Закінчивши у 1852 р. Імператорську академію мистецтв, одержав звання художника архітектури. Його вчителями були професори Босс і Тон — останній автор проектів Великого Кремлівського палацу та храму Спасителя у Москві. До речі, ще й проекту пам'ятника князю Володимирі в Києві.

Попрацювавши в Петербурзі, Шілле поїхав у Нижній Новгород. Згодом Карл Маєвський запросив його для участі в реконструкції київського Маріїнського палацу.

О. Шілле приїхав до Києва 1869 року. Цього ж року він став міським архітектором. Його творчим дебютом стало спорудження будинку колеги Павла Галагана на розі вулиць Богдана Хмельницького і Терещенківської (1871).

У 1876 р. на Хрещатицькому майдані (нині майдан Незалежності) за проектом О. Шілле спорудили двоповерховий, у вигляді підкови, будинок Міської думи. Спочатку будівля мала два поверхи, третій надбудували дещо пізніше. Над центральною частиною фасаду встановили вежу з пірамідальним шпилем, де містився герб Києва — постать архистратига Михаїла з мечем та повернутим змієм. До речі, скульптурне зображення архистратига Михаїла нині встановлено на колоні біля Головопоштамту. Після 1917 року в будинку знаходилися партійні і радянські установи. Під час німецької окупації його було зруйновано.

У другій половині XIX століття розпочалася інтенсивна забудова Інститутської вулиці. 1873 р. міський архітектор О. Шілле збудував тут Біржу, пізніше Земельний банк (тепер це клуб Кабінету Міністрів). Центральний зал має гарне оздоблення та чудову акустику.

1874 р. на кошти, зібрані містом, у Музичному провулку побудували триповерхову споруду музичного училища в стилі бароко. Проект розробив О. Шілле. Будівля зруйнована у 1941 р. Діяльність музичного училища пов'язана з іменами П. Чайковського, М. Римського-Корсакова, О. Глазунова, С. Рахманінова,

М. Рубінштейна. Тут викладали композитори Р. Глієр, М. Лисенко, П. Козицький, Л. Ревуцький.

У 70-х роках XIX ст. було прокладено знану зараз Банкову вулицю, на якій останні роки жив і сам О. Шілле. Мало кому відомо, що тут він побудував двоповерхову будівлю для штабу Київського військового округу, де до 1917 р. знаходилось також військово-санітарне товариство. У 1936 р. споруду розібрали і на цьому місці архітектор С. Григор'єв звів будинок ЦК Компартії України, тепер тут міститься Адміністрація Президента.

На вулиці Володимирській, 36 за проектом Шілле споруджено будинок Ільїнських. Колись тут проживав В. Васнецов, видатний художник, який розписав Володимирський собор.

На Пушкінській, під номером 32 до наших днів збереглася споруда, яку збудував О. Шілле — прибутковий дім Павлова. У довоєнні роки тут була школа, у якій навчався майбутній письменник Віктор Некрасов.

О. Шілле та підприємець О. Струве займались прокладенням водогону в Києві, який тривалий час обслуговував, головним чином, центральну частину міста. Тоді основна маса городян втамовувала спрагу з колодязів, яких було 1420 (а будинків 4705). Люди набирали воду і з Либеді, і з Дніпра.

Олександр Шілле і тут залишив після себе пам'ять. Він спроектував верхню та нижню водонапірні станції. На Володимирському узвозі, ближче до Поштової площі, і зараз знаходиться будівля фільтру, схожа на середньовічний замок, — творіння його рук.

А в міському парку, недалеко від колишнього кінотеатру «Дніпро», на горі, збереглася водонапірна башта.

О. Шілле також викладав малювання, основи архітектури. На схилку життя, вийшовши у відставку, він залюбки давав поради щодо будівельних робіт у місті.

Олександр Якович Шілле був похований на Аскольдовій могилі, поблизу церкви Миколи Мирлікійського. Надгробок знаменитого майстра знищили під час ліквідації цвинтаря у 1934 р.

Лев Кудравцев,
краснавець

ГАРМОНІЙНЕ ЄДНАННЯ МИНУЛОГО І СУЧАСНОГО

Голосіївський район Києва

Тетяна Стронань

Голосіївський район — це і центральна частина міста, і неблизькі околиці — має цікаве походження. Створений у 1918 р. спочатку адміністрацією гетьмана П. Скоропадського, а потім у 1921 р. радянською владою тоді ще Деміївський район швидко розвивався і перетворився на один з найбільших промислових і наукових центрів міста. Назви історичних місцевостей, що ввійшли до складу району, відбивають реалії минулих часів. Так, з «Доброго шляху» проводжали чумаків у Крим, бажаючи їм доброї дороги. Китаєво походить від тюркського слова «китай», яке означає укріплення, фортецю.

Мишоловку пов'язують з подіями 1651 р., коли військо Б. Хмельницького заманило у пастку (мишоловку) польські війська гетьмана Радзивілла. Феофанія завдячує своїм найменуванням Київському вікарному єпископу Феофану, якому на початку XIX ст. урочище перейшло під дачу від Софіївського чоловічого монастиря. Зараз на цій території розташовано лікувальні заклади і Головну астрономічну обсерваторію НАН України.

Район, утворений під час останньої адміністративно-територіальної реформи м. Києва 2001 року, отримав свою історичну назву «Голосіївський», що сягає корінням у XVII—XVIII ст.

У першій половині XVII ст. митрополит Петро Могила збудував на місцевості, що належала духовенству Києво-Печерської лаври, так звану пустинь. У XVIII ст. на цих землях насадили великий лісопарк. «Посіяно на голому місці» — казали люди, звідси, очевидно, й пішла назва урочища.

Голосієво — один з центральних і найбільших районів Києва, розташований у південно-східній частині столиці. У сучасних межах територія Голосієва становить 156 кв. км. з населенням 205 тис. жителів.

На території району у 1969 р. на околиці селища Пирогов було засновано найбільший у світі Музей народної архітектури і побуту. Це — Україна в мініатюрі. Тут знаходиться близько 300 споруд — пам'яток української народної архітектури XVI—XX століть, пам'ятки матеріальної та духовної культури різних епох з усіх областей України.

Район — з найзеленіших у Києві, близько третини його площі займає один з найдавніших і найбільших у Європі Голосіївський ліс, унікальний за флорою і фауною. Візитною карткою району, його неповторною окрасою і гордістю є Голосіївський парк культури та відпочинку ім. М. Рильського — пам'ятка садово-паркового мистецтва. Композиційну основу парку, закладеного в 1928 році на основі лісового масиву площею 140,9 га, утворює мальовнича Голосіївська долина з чотирма ставками, що розташовані каскадом. До річі, Голосіївський парк — найбільший у столиці. На його просторах у 1968 році відкрився знаний за межами України Літературно-меморіальний музей М. Рильського. Національний виставковий комплекс «Експоцентр» у Голосіївському лісі став центром пропаганди досягнень народного господарства.

На сьогоднішній день Голосіївський район залишається одним з головних науково-промислових центрів столиці України. У ньому сконцентровано потужний економічний потенціал, основу якого становлять такі перспективні підприємства, як ЗАТ «Тютюнова ф-ка Реємстма — Київ», ВАТ «Завод залізобетонних конструкцій ім. С. Ковальської», ВАТ «Київський маргариновий завод», ВАТ «Київгума», ЗАТ «Київська кондитерська ф-ка ім. К. Маркса», ВАТ «Желань», ЗАТ «Київський молокозавод №1».

На території району успішно функціонують 54 промислових підприємства, що працюють у галузі важкої промисловості (машинобудування та металообробки, хімічної та нафтохімічної промисловості, будівельних матеріалів), деревообробної, легкої, харчової та харчосмакової промисловості.

Торговельна мережа району налічує 345 підприємств торгівлі та 169 підприємств громадського харчування. На території району функціонують 7 ринків, 1 торговельний майданчик та одна філія, що налічують 6440 торговельних місць. Одним з найбільших у Києві є автомобільний ринок «Центральний»,

який має площу 22,5 га. До сфери побутового обслуговування належить 238 підприємств району.

У Голосіївському районі зареєстровано 32 тис. суб'єктів підприємницької діяльності. Вперше в Києві у Голосіївській райдержадміністрації запроваджено в єдиному офісі здійснення постановки на облік суб'єктів підприємницької діяльності та консультації з цих питань службами як районного, так і міського рівнів.

Голосіївський район є осередком науки, культури і мистецтва. Серед вищих навчальних закладів відомі в Україні та за її межами Національний аграрний університет, Національний університет харчових технологій, Міжрегіональна академія управління персоналом, Академія праці і соціальних відносин федерації профспілок України, Київське державне вище музичне училище ім. Р. Глієра, Київський державний коледж естрадно-циркового мистецтва, а також три музичні та одна художня школи, театральна школа-студія. Мережа бібліотек налічує 16 публічних бібліотек, серед яких Національна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України та Державна науково-технічна бібліотека.

На території району зосереджено 64 науково-дослідні та проектно-конструкторські установи. Серед них знані Інститут електрозварювання ім. Є. Патона, Інститут кібернетики ім. Глушкова, Інститут космічних досліджень, Міжнародний центр ЮНЕСКО МПІ, Інститут теоретичної фізики ім. М. Боголюбова тощо.

На базі науково-дослідних інститутів НАН України створені і діють 2 технопарки.

Спортивні заклади представлені Центральною учбово-тренувальною базою з ковзанярського спорту «Льодовий стадіон», Київським державним іподромом.

Служби району всебічно сприяють виконанню програм соціально-економічного та культурного розвитку Голосіївського району, направлених на розбудову та перетворення Києва у столицю європейської держави.

Тетяна Широкань,
голова Голосіївської районної
державної адміністрації м. Києва

ДРЕВНЯ ПРЕДСЛАВИНСЬКА

Київські вулиці нагадують не лише про події недавніх днів, а й сивої давнини. У багатьох їхніх назвах читаємо історію міста. Однією з таких вулиць є Предславинська.

Ще в старовинному літопису згадується село Предславино, що розкинулося на схилах поблизу річки Либідь (нині тут вулиця Велика Васильківська). У селі височів замиський палац князя Володимира Святославовича.

Історик Микола Карамзін вважає, що Предславино назвали на честь Предслави — дружини Гліба і родички князя Ігоря, або, вірогідніше, на честь доньки Володимира і Рогнеди. Княжна Предслава жила з матір'ю в цьому селі, а в 1018 році Болеслав Хоробрий, який раніше сватався до дівчини, взяв її в полон.

Предслава була розумною, освіченою жінкою, знала кілька іноземних мов. Згодом на Волині заснувала жіночий монастир і присвятила своє життя чернецтву. А згідно з «Історією України-Руси» Микола Аркаса Предслава стала дружиною польського короля Казимира.

Уперше на детальнішій карті Предславинська з'явилася в 1837 році. Бо до того на жодному з перших планів Києва, який склав підполковник Ушаков у 1695 році, села Предславино не було, вулиці теж. На карті 1837 року було позначено перші райони від еспланади нового укріплення Двірцевої, Старокиївської, Либідської, Подільської частин, поділено на квартали слобідку Паньківщину, передмістя Кудрявця і слобідки Лук'янівки. Предславинська вулиця збільшувалася, поступово на ній з'являлися нові будинки. Спочатку район називався Нова Будова. Звідси йшла дорога на Васильків. Так виникли Велика і Мала Васильківські вулиці.

Археологічні дослідження встановили ймовірне розміщення села Предславино поблизу вулиці Велика Васильківська. Вважають, на згадку про село виникла в 1869 році Предславинська вулиця.

Поблизу протікала річка Либідь. Було складено проект щодо використання русла для проходження суден до залізничної станції Київ-II, яку мали збудувати неподалік. Але проект залишився на папері. Жителі вулиці користувалися водою з річки. Водовід з'явився лише в 1870—1872 роках. Поблизу Предславинської, за течією Либеді, було озеро. Через піщаний ґрунт вода підтоплювала будинки. Пізніше озеро засипали.

У середині XIX століття поряд з Предславинською пролягла стратегічно важлива воєнна дорога, яку прикривали Госпі-

тальне й Васильківське укріплення. Згодом вона стала Прозоровською вулицею (нині Анрі Барбюса) — на честь фельдмаршала Олександра Прозоровського.

Предславинська тягнеться від вулиці Івана Федорова до Замиської. Це — у Печерському районі.

Спочатку вулиця називалася Мало-Васильківською і простягалася паралельно до Великої Васильківської. Потім її перервали, теперішня Шота Руставелі певний час мала таку саму назву. Предславинська була вул. Тухачевського (з 1936 р.), Держинського (з 1975).

А в 1984 році історичну назву повернули. Забудовувалася вона поступово. У 30-ті роки XIX століття її населяли чиновники, відставні військові, яких виселили з району Нової Печерської фортеці. По вулиці пролягала піщана дорога, по обидва боки якої стояли одноповерхові будинки і хати. Ще кілька десятиків років тому дорогу було викладено гранітом. Сьогодні, звичайно, — асфальтом.

Тут проходив поштовий тракт. До 90-х років XIX століття неподалік від цього шляху щороку влаштовували кінні ярмарки. А в кінці Предславинської, на Троїцькій площі, з 1860 року функціонував ринок.

Вулиця освітлювалася погано: спочатку гасом, пізніше з'явилися газові світильники. Електрикою освітлювалися тільки центральні квартали міста.

З 1891 року сполучення жителів вулиці з центром Києва забезпечувалося кінною залізницею. Це був проект інженера Аманда Струве. У вагон вміщалося 20 — 25 пасажирів. Після ус-

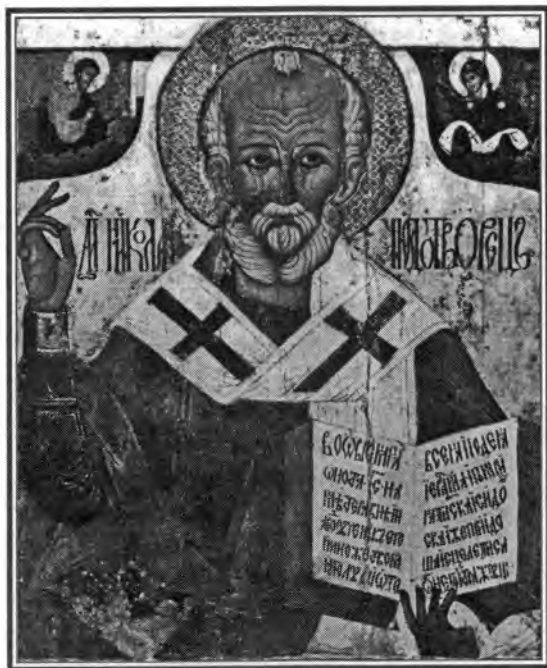
пішного випробування електричної тяги сусідньою Великою Васильківською став ходити трамвай № 1, який сполучав район Деміївки з Подолом.

Предславинську перетинали такі вулиці: Поліцейська (нині Івана Федорова), Лабораторна, Либідсько-Володимирська (Володимиро-Либідська і Щорса), Німецька (Тельмана), Звіринецька (Тверська), Митрофанівська (Ковпака), Замиська.

У 1897 році на великому пустирі, в кінці Предславинської і Поліцейської вулиць, відбулася промислова і сільськогосподарська виставка. У 1913 році на Троїцькій площі розгорнулася виставка, павільйони якої було розміщено біля Черепанової гори, а також на схилах Царського саду, на Петровській алеї. Їх збудували архітектори Ф. Вишинський, В. Городецький, М. Шехнін. Деякі споруди стояли аж до 1977 року.

На Предславинській вулиці не було храмів, але їх не бракувало на сусідніх вулицях. Так, на Великій Васильківській діяла церква Св. Миколая і римо-католицький костел Св. Миколая, на Либідсько-Володимирській — церква Св. Володимира. А на Троїцькій площі — Троїцька церква. Була ще Миколаївська домова церква при четвертій Київській чоловічій гімназії на Великій Васильківській.

*Лев Кудрявцев,
кравець*

Св. Миколай. Ікона з Пустинно-Микільського монастиря у Києві. XVI ст.

ТРАВЕНЬ

ПН	ВВ	СР	ЧТ	ПТ	СБ	НД
					1	2
3	4	5	6	7	8	9
10	11	12	13	14	15	16
17	18	19	20	21	22	23
24	25	26	27	28	29	30
31						

- 1** — День міжнародної солідарності трудящих.
- 2** — 130 років від дня народження українського діяча культури, бібліографа та історика літератури Б. Модзелевського. Помер 1928 р.
  - 80 років тому у Львові було створено Головну Руську Раду — першу політичну організацію галицьких українців.
- 3** — Міжнародний день свободи преси.
  - 930 років тому у Києві помер видатний церковний діяч, письменник преподобний Феодосій Печерський. Народився бл. 1036 р.
  - 435 років від дня народження італійського мислителя, державного діяча Ніколо Маккіавеллі. Помер 1527 р.
  - 240 років від дня народження українського філософа, енциклопедиста, педагога Петра Лодія. Помер 10 червня 1829 р.
- 5** — День Європи.
  - 275 років від дня народження російської імператриці, ініціатора повної ліквідації авто-

номних прав України і Запорозького війська Катерини II. Померла 17 листопада 1796 р.

- 6** — Юрія Зміборця (Георгія Переможця).
  - 175 років від дня народження українського етнологіа і фольклориста Степана Носа. Помер 10 січня 1901 р.
  - 140 років від дня народження українського громадського і політичного діяча, видавця і журналіста, засновника січового руху Кирила Трильовського. Помер 19 жовтня 1941 р.
  - 20 років тому помер український поет, правозахисник, один із засновників групи сприяння виконання Гельсінкських угод Олексій Тихий. Народився 27 січня 1927 р.
- 7** — 180 років тому було вперше прилюдно виконано Дев'яту симфонію Л. ван Бетховена.
  - 165 років від дня народження українського письменника, публіциста, громадського діяча Володимира Шашкевича. Помер 16 лютого 1885 р.

- 50 років тому помер український кінооператор Данило Демуцький. Народився 16 липня 1893 р.
- 9** — День Перемоги.
  - День матері.
  - 895 років тому померла київська князівна, німецька імператриця Євпраксія Всеволодівна. Народилася бл. 1071 р.
  - 165 років від дня народження російського архітектора, автора проекту будівлі Національної опери в Києві Віктора Шретера. Помер 29 квітня 1901 р.
  - 60 років тому звільнено від німецьких окупантів Севастополь.
- 10** — 155 років від дня народження українського скульптора Леоніда Позена. Помер 8 січня 1921 р.
  - 90 років тому засновано Дніпропетровський художній музей.
- 13** — 155 років від дня народження українського письменника Панаса Мирного (Рудченка). Помер 28 січня 1920 р.
  - 130 років тому було засновано Львівський музей художньої промисловості (нині Український музей етнографії та художнього промислу).
- 14** — 50 років тому було ухвалено Гаазьку конвенцію про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту
- 15** — Міжнародний день сім'ї.
  - 150 років від дня народження українського і російського композитора Григорія Лещина (Лещина). Помер 27 червня 1880 р.
  - 150 років від дня народження першого у світі міністра охорони здоров'я Івана Горбачевського. Помер 24 травня 1942 р.
  - 145 років від дня народження українського актора, режисера, театрального діяча Панаса Саксаганського (Тобілевича). Помер 17 вересня 1940 р.
  - 110 років від дня народження українського історика мистецтва, етнолога, фольклориста Петра Куріного. Помер 25 листопада 1972 р.
- 16** — 65 років тому в катівнях НКВС загинув український політичний і державний діяч, голова уряду УНР Всеволод Голубович. Народився 1885 р.
- 17** — Всесвітній день телекомунікацій.
  - 195 років тому імператор Наполеон I видав декрет, який оголосив, що глава католицької церкви позбавляється світської влади, а Рим і всі володіння папи приєднуються до Французької імперії.
  - 80 років тому в Празі було створено видавничче товариство «Січ».
- 18** — Міжнародний день музеїв.
  - День пам'яті жертв депортації кримськотатарського народу.
  - 60 років тому розпочалася масова депортація із Криму татар, болгар, греків, вірменів.
- 19** — 250 років тому помер український церковний діяч, письменник Сильвестр Ляскоронський. Рік народження невідомий.
  - 235 років тому помер український художник, автор численних гравюр на релігійну та церковну теми Григорій Левицький (Ніс). Народився бл. 1697 р.
- 20** — Вознесіння Господнє.
  - 160 років від дня народження українського художника Миколи Мурашка. Помер 22 вересня 1909 р.
  - 125 років від дня народження українського громадсько-політичного діяча Бориса Мартоса. Помер 19 жовтня 1977 р.
  - 100 років від дня народження українського історика Тараса Слабченка. Загинув у катівнях НКВС 28 жовтня 1937 р.
- 21** — Івана Богослова, апостола і євангеліста.
  - 100 років тому створено Міжнародну федерацію футболу (ФІФА).
- 22** — День перепоховання Тараса Шевченка на Чернечій горі поблизу Канева.
  - 125 років від дня народження українського художника Федора Кричевського. Помер 30 липня 1947 р.
  - 85 років тому, в день святого Миколая Чудотворця (Миколи літнього), в Миколаївському соборі у Києві відбулась перша українська Служба Божа.
- 23** — 125 років від дня народження українського політичного і державного діяча, публіциста Симона Петлори. Загинув 25 травня 1926 р.
  - 120 років тому помер історик церкви Пилип Терновський. Народився 11 серпня 1838 р.
  - 80 років тому загинув український політичний і державний діяч, ідеолог державної незалежності України Микола Міхновський. Народився 1873 р.
  - День слов'янської писемності та культури.
- 24** — 40 років тому зумисне організована пожежа в Державній Публічній бібліотеці Академії наук України знищила понад 20 відсотків книжкового фонду, серед якого унікальну колекцію «Україніка». Тоді ж «випадково» горіли фонди академічних бібліотек Ашхабада та Самарканда.
- 25** — 295 років тому за наказом Петра I було зруйновано Запорозьку (Чортомлицьку) Січ.

• 115 років від дня народження українського і російського конструктора літаків Ігоря Сікорського. Помер 26 жовтня 1972 р.

29 — Міжнародний день миротворців.

30 — Свята трійця.

31 — 85 років від дня народження українського історика, археолога, перекладача Леоніда Махновця. Помер 1993 р.

• 15 років тому в Неаполі розпочав роботу з'їзд українців, ухвалою якого було засновано Міжнародну асоціацію українців.

У травні виповнюється:

• 430 років тому відкрилася друкарня Успенського братства у Львові.

• 405 років тому розпочалося селянське повстання проти татар і турків на Правобережній Україні під керівництвом Самійла Кішки.

Любов – це знак життя

ДО КАРИХ ОЧЕЙ

Чорнії брови, карії очі,
Темні як нічка, ясні як день,
Карії очі – чари дівочи!
Де ви навчились зводити людей.

Чорнії брови, карії очі,
Страшно дивитись на вас під час.
Не будеш спати іноді ночі,
Все будеш думать, очі, про вас.

Вас і немає, а ви мов тута,
Світите в душу, як дві зорі.
Чи в вас улита яка отрута,
Чи, може, й самі ви знахарі.

Чорнії брови – стрічки шовкові!
Все б тільки вами я любувавсь!
Карі очиці – очі тернові!
Все б я дивився тільки на вас.

Костянтин Думитрашко

МИКОЛА ЧУДОТВОРЕЦЬ В ЖИТТІ КИЄВА ТА КИЯН

Громадське й духовне служіння Миколи Чудотворця — реальної історичної особи і архієпископа з центру римської малоазійської провінції Лікія міста Міри, яке знаходиться на території сучасної Туреччини, — припадає на IV ст., час правління імператора Костянтина Великого. Св. Микола найбільш відомий у світі серед подвижників християнства і його ім'я глибоко шановане в Україні. Він прожив недовгий вік — лише 65 років (280—345), але за своє життя встиг увійти в пантеон найвидатніших фундаторів і захисників християнської віри, а після смерті отримав славу чудотворця, праведника і святого.

З ім'ям Св. Миколи пов'язано безліч легенд, зокрема своєчасне та дійсно чудодійне втручання й захист від страти трьох безвинно засуджених за брехливим наклепом.

Відома досить реальна історія про таємний дар Миколая у вигляді невеличких, але достатньо містких мішечків золота на придане трьом бідним дівчатам, що допомогло їм позбавитись сорому: їхній батько, втративши останню надію на можливе поліпшення майбутнього своєї зубожлої родини, прийшов до жахливої думки примусити дочок заробляти на життя своїм тілом. Сучасники дивувалися доброті і скромності Святого Миколи. В ніч перед Різдвам добрий священик таємно ходив бідними міськими кварталами і закидав у вікна міських будинків вишиті бісером маленькі мішечки з дрібними монетами, щоб його найвірніші парафіяни, прокинувшись вранці, знайшли хоч невеличкий різдвяний подарунок від Бога. Особливо він дбав про дітей, всіляко їм допомагав і захищав їх. Якось управитель архієпископа Миколи помітив, що з комори хазяїна зникають продукти, й був здивований, коли побачив, як потайки, вночі він розносить своє добро до помешкань бідняків і багатодітних родин.

У Європі образ Миколая та легенди про нього злилися з образом героя північного фольклору — Діда Мороза, який веде свій родовід від бога Тора, й святкується в день зимового сонцестояння. Святий на ім'я Санта Клаус, з голландської — Святий Микола, перетворився на легендарний персонаж, який обдаровує дітей в новорічну ніч іграшками й солодощами, втілює в життя їхні потаємні мрії. Ймовірно, саме тому на День Святого Миколи діти теж отримують гостинці — «миколайчики», які святий ніби приносить їм уночі і кладе потай біля ліжка, як і в новорічну ніч Дід Мороз.

Канонізація Св. Миколая відбулася в VII ст.: 6 грудня визнано днем його пам'яті. З IX ст. всі грецькі місяцеслови включили це свято як одне з провідних. У православних і західних католицьких

церквах святий Микола завжди вважався заступником моряків і мандрівників водними просторами. Про це свідчить чудо спасіння святителем моряків від бурхливої стихії. Своїм покровителем обирають його люди різних занять: купці, банкіри, адвокати, студенти, школярі. Саме з ним асоціювалась ідея заступництва, вірності слову та справі.

Разом з християнством культ святого прийшов і на українські землі. Ще з часів боротьби Русі з половцями та хозарами, зі славетних років її хрещення князем Володимиром Святим, з давньоруської старовини князів Ярослава Мудрого, Володимира Мономаха опікувався Чудотворець нашою землею та народом. Але саме з Києва пішло по Русі чудотворіння Божого угодника, за що й вибрала вона Св. Миколу своїм покровителем, спорудивши церкви, створивши численні зображення, прекрасні легенди й історії, наділивши його ім'я змістовністю мудрості і образ реальністю.

Окрім присвячених Чудотворцю загальних святкувань дня пам'яті Св. Миколи у грудні та дня на честь перенесення мощей святителя до італійського міста Барі — 9 травня за старим стилем і 22 — за новим, православна церква вшановує його ще кожний четвер тижня. Так бережуть пам'ять про святого угодника з самого хрещення Русі. В Україні, батьківщині хрестителя Русі князя Володимира, в кожній хаті в «червоному» куті завжди красувалася ікона зі знайомим образом старця з сивою бородою в єпископському вбранні. А вклонитися чудотворним іконам та послухати акафіст святителю паломники поспішали в київські храми. Зокрема, до ікони «Миколи Мокрого» в Софійському соборі.

Ця ікона була найдавнішим з усіх відомих в XI ст. на Русі зображень архієпископа Миколи Мірлікійського і була привезена однією з перших з Візантії. Вона містилася у Софії на хорах в іконостасі Микільського бокового вівтаря, ліворуч від головного. З нею пов'язана легенда про дивовижне повернення життя немовляті, який потонув у Дніпрі. Це сталося, як розповідає давній переказ, наприкінці XII ст. за часів князівства Всеволода Ярославича. Батьки дитини — віруючі християни, були винагороджені за віру і молитви улюбленому захисникові врятованим немовлям, якого було знайдено в мокрих пелюшках саме перед його іконою. У роки Великої Вітчизняної війни під час фашистської окупації ікона зникла й до сьогодні її доля невідома.

Київ славився своїми церквами і монастирями. Недарма називали його з давніх-давен «златоглавим»: сотні чудових храмів зустрічали гостей міста сяйвом золотих бань і хрестів. Церковні дзвіниці розносили по місту багатоголосся передзвонів, у співи яких вливались і голоси численних Микольських церков, соборів, капличок як у місті, так і на його околицях. Церкви Святого Миколи — «Доброго», «Набережного», «Притиска» (всі на Подолі), римо-католицький костел Св. Миколи, Миколаївський собор Покровського монастиря, Миколи Лікарняного на території Києво-Печер-

Св. Микола Чудотворець

ської лаври, Микільська Домова церква на Липках та, нарешті, комплекс Микільсько-Пустинного монастиря: церква св. Миколи — «Малий Микола» та Микільський військовий собор — «Микола Великий» (обидва зруйновані в 30-х роках), церква-ротонда Миколи Мірлікійського при кладовищі на Аскольдовій могилі, училищні церкви — при київських гімназіях, Свято-Микільська церква в Святошині, Миколаївська церква в Микільській Слобідці та інші. Війни та час не помилювали більшості з них: багато київських храмів було зруйновано, втрачено безліч творів мистецтва, але доля врятувала деякі з них — і тим дорожчі для нас ці збережені твори національної художньої культури.

Найдавніша на Русі церква, присвячена Миколі Мірлікійському, була при кладовищі на Аскольдовій могилі. За Нестором-літописцем, церкву було побудовано за наказом княгині Ольги на місці поховання вбитого 882 року князя Аскольда, який найпершим на Русі прийняв хрещення й обрав на честь святителя нове ім'я — Микола. Окрім церкви, за літописом, в 1036 р. тут діяв також і перший на Русі Микільський монастир: спочатку жіночий, а пізніше — перетворений на чоловічий. Саме тут була похована за християнським обрядом велика княгиня Ольга, чії останки з часом було перенесено в Десятинну церкву. Багато разів Микільську церкву розорювали загарбники: половці, татаро-монголи, воїни Менглі-Гірея, та щоразу підіймалася з руїн, наче казковий птах Фенікс. Невеличка, овіяна прадавніми таємницями, стояла вона на мальовничих пагорбах сивого Дніпра. А в 1810 році на Аскольдовій могилі замість дерев'яної ротонди головним архітектором міста А. Меленським була збудована кам'яна, в якій, після перебудови в 1935 році під парковий павільйон тієї самої цвинтарної церкви Миколи Мірлікійського, з кінця 1990-х років розташовується греко-католицький храм.

Поблизу Національного історичного музею залишився фундамент Десятинної церкви, на будівництво якої виділив десятку частину скарбниці великий князь Володимир. Але є ще одна назва, яку ця церква отримала завдяки чудодійній іконі Миколая, подаровану їй після повернення хрестителя з Корсуня. Гострі на язик кияни нагородили Десятинну Успенську церкву ще однією назвою — Десятинно-Микільською. Сам хреститель Русі — князь Володимир, був похований в цьому храмі і, як здавалося парафіянам, через століття суворо вдивлявся в їхні обличчя, наче перевіряючи їх на вірність ідеям християнства.

Поділ — найнижча й одна з найдавніших частин Києва. Безліч пожеж, повеней, загарбницьких навал зазнав він на своєму віку. Немає вже Миколо-Йорданського монастиря, церкви Миколи Доброго, але більшість микільських храмів збереглися не лише у спогадах та легендах. Історичні їх назви передають риси особистості свого покровителя: як, наприклад, церква Миколи Доброго — доброту та турботу до людей Чудотворця. Відомо, що з давніх-

давен саме вона мала славу як притулок для сотень богомольців, вітаючи гостинно кожного з них. Є ще одна легенда, пов'язана з цим храмом «на потоці під горою», який існував до навали татар. У цьому храмі благочестивий киянин на ім'я Добриш підвів до образу Миколи свого полонянина-половця, який був у Добрика цілий рік і просив за викуп відпустити його на волю, присягнувши перед образом Чудотворця привезти викуп. Поїхавши, лише посміявся над наївною вірою свого хазяїна, забувши про дане перед іконою слово. Святий Микола декілька разів приходив йому уві сні й нагадував про обіцянку, але половець не реагував на його слова, доки не був покараний: упав з коня. Він довго хворів, а, видужавши, приїхав до Києва виконати обіцянку і вклонитися іконі Св. Миколи. Звідси, за легендою, і походить назва церкви — чи за ім'ям киянина, чи за добротою до нього Чудотворця.

Церква Миколи Притиска, що знаходилася поблизу, уособлювала непримиренність святителя до людських пороків: як стверджує легенда, саме тут сталося швидке і справедливе покарання злодія за крадіжку ним церковного майна — його було притиснуто іконою святителя Миколи. Історія має й інше трактування цієї події: злодія було затримано (притиснуто) вікном, що впало на нього, коли з накраденим він вилазив надвір. Церква Миколи Набережного нагадує про захист святителем долі мандруючих водою.

Сама ж вона в період «войовничого атеїзму» не тільки збереглася, а й була діючою у скрутні 30-ті роки, коли в Києві з-понад сотні храмів залишилось усього три діючих, серед яких — і ця маленька церква на березі Дніпра.

На межі ХІХ та ХХ століть місто розмірено жило під церковні дзвони. Величаючись статусом колицки християнства на Русі, «матері міст руських», й підкреслюючи своє унікальне призначення як релігійного центру Російської імперії, до складу якої належала на той час і Україна, Київ прикрашав себе новою низкою храмів і, насамперед, присвячених Св. Миколі: новим римо-католицьким Миколаївським костьолом, величним багатобанним Миколаївським собором Покровського монастиря, домовою церквою на ім'я Св. Миколи при будинку генерал-губернатора, що на вул. Інститутській, училищними церквами, які обрали своїм покровителем святителя Миколу, при Першій, Другій та Четвертій гімназіях тощо.

Фундамент Миколаївського костьолу врочисто заклали 1898 року. Міська влада, зокрема губернатор міста, пішли назустріч клопотанням громади з сорока тисяч католиків — мешканців Києва. А в 1909 році роботи по його спорудженню було закінчено. Ця унікальна будівля, виконана з великою майстерністю та смаком видатним київським архітектором В. В. Городецьким, дійшла до наших днів.

До найбільших храмів Києва належав Миколаївський собор Покровського монастиря, побудований єпархіальним архітектором В. М. Ніколаєвим. Він уміщує дві з половиною тисячі чоловік.

Миколаївський собор заклали 1896 року, але будувався він, навіть на ті часи, «з розмахом і масштабом» і здавався тоді велетнем. Закінчилось його будівництво в 1911 році. Покровський монастир був широко відомий завдяки тому, що при ньому діяла найбільша у Києві безкоштовна лікарня з терапевтичним та хірургічним відділеннями. Своім існуванням та розквітом монастир завдячує великій княгині Олександрі Петрівні — тітці царя Олександра III, яка віддала храмові всі свої кошти та любов до його мешканок, ставши його настоятелькою під ім'ям Анастасії.

Пам'ятають свого святого захисника стіни колишніх гімназій — Першої Імператорської Олександрівської по бульвару Шевченка, 14, нині корпус гуманітарних факультетів Київського національного університету ім. Т. Шевченка; Другої, що містилася поряд, в будинку під номером 18, та Четвертої — по Вел. Васильківській, 96. Досі Чудотворець вважається захисником учнів і студентів від надмірної вимогливості й деспотичності викладачів. Мабуть, не без участі свого небесного покровителя гімназії вирішували високі завдання та випускали зі своїх стін талановитих громадян. Серед вихованців Четвертої київської гімназії були відомі діячі мистецтва: В. В. Кричевський (1901—1978) та М. В. Кричевський (1898—1961) — живописці, художники театру та кіно; польський письменник Я. Івашкевич (1894—1980), російський естрадний співак, поет, композитор О. Вертинський (1889—1957) та інші. Першу гімназію закінчили письменник К. Г. Паустовський (1892—1968), видатний російський художник М. М. Ге (1831—1894), письменник М. Булгаков та ін. У ній викладали видатні українські історики XIX ст. М. Берлінський та М. І. Костомаров (1817—1885).

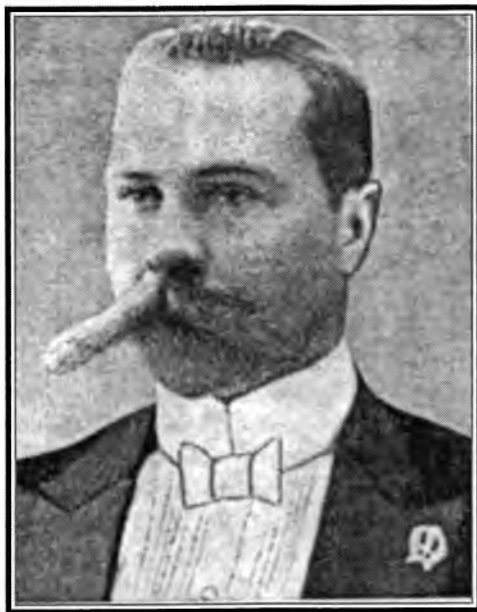
Кожний з районів Києва пишається своїми старожитностями. Печерськ здавна був релігійним центром не лише Києва, а й всієї України. Ще здалека, повз Микільську Слобідку на Лівобережжі, вдивлялися паломники в мальовничі печерські схили із золотими відблисками бань лаврських храмів і церков. А зустрівач мандрівників, які стікалися до Лаври здалеку та підіймалися вгору вздовж Микільського узвозу, поруч з Микільською капличкою (побудованою в 1865 році) та церквою на ім'я Св. Миколая на Аскольдовій могилі цілий комплекс микільських храмів — Микільсько-Пустинний монастир. Він складався зі споруд Микільського Військового кафедрального собору, так званого «Великого Миколи», з дзвіницею та трапезною і Микільського чоловічого монастиря — «Малого Миколи», який розташовувався вздовж Микільської вулиці. Крім назв храмів та церков, ім'я святителя Миколи на Печерську було присутнє також в назві вулиці та узвозі, що іменується тепер Дніпровським. Олександр Довженко з боєм згадує руйнування пам'яток архітектури в Києві, і Микільський собор наводиться ним у мартирологу храмів після Михайлівського монастиря попереду Десятинної, Трьохсвятительської церкви та Успенського собору Києво-Печерської лаври. Це був витвір відомого російського

зодчого Йосипа Старцева — перший в Україні храм-пам'ятник військової доблесті. Зараз на місці його розташування (в районі площі Слави) побудовано Палац для дітей та юнацтва, а на місці «мазепинської дзвіниці» — багатоповерховий готель «Салют».

Зберегла і Києво-Печерська лавра реліквії, присвячені Св. Миколі: церкву Лікарняного Миколи XV ст. (перебудовану в XVII столітті). Поряд з нею знаходиться всесвітньо відома Троїцька надбрамна церква. Вона відома своїми унікальними стінними розписами XVIII ст., серед яких — «Задушення Арія» на Першому Вселенському соборі єпископів в місті Нікеї, скликаному в 325 р. римським імператором Костянтином з метою припинити боротьбу всередині християнської церкви. Микола Мірлікійський лівцею схопив єретика Арія за бороду, а правою готується нанести йому удар по щоці за вагання в основах віри. Таким уявляв його лаврський маляр в 1734 році, таким він залишається в нашій уяві й донині — чесним, добрим і незламним захисником людей. Образ Миколи Мірлікійського багатогранний, як і саме життя.

*Наталія Седак,
Олеся Седак*

Пам'ять

**Микола Михновський, основоположник
і перший ідеолог українського націоналізму,
загинув у Києві 23 травня 1924 року**

«ВІДРОДЖЕННЯ—СПРАВА СКЛАДНА І ДОВГОТРИВАЛА»

Симон Петлюра

Шостать політичного діяча завжди суперечлива. Події часто-густо змушують змінювати стратегію і тактику, а часом і погляди на ту чи іншу ситуацію. Але переконання у справжнього політика мають усталену позицію. Гасло «держава вища над партією, нація вища над класом»¹ стало домінантою життя Симона Петлюри. Переконалий, що сутність цієї крилатої фрази не втратила актуальності й сьогодні.

Національне було провідним у його житті та діяльності. Симон Петлюра замолоду, захоплюючись українською старовиною та пісенною творчістю (він і сам гарно спі-

вав, мав приємний тенор), досить ґрунтовно досліджує історію української культури. Звивисті життєві стежки звели його на вершину влади. А надихала у складній і часом жорстокій борні несхибна віра у свій народ, у невмирущість української нації. Недарма кажуть, де є хоча один українець, там живе пісня. Пісенність і героїзм — дві характерні супутні риси українського характеру. У жартівливих і тужливих, ліричних і бойових піснях відтворені побут і звичаї доброзичливої і гостинної нації і водночас її героїчна, сповнена визвольних воєн, історія. Ймовірно, захоплення українським мистецтвом і започаткувало те палке бажання постійно досліджувати витоки культури свого народу.

Симон Петлюра належав до великих державників, тобто до тих державних діячів, які ставили за верховенство національні інтереси, національну велич, дбали за розвій економіки нарівні з національною культурою і наукою. Симон Петлюра першим за часів Української Народної Республіки виважено і сміливо політично закріпив самостійність (відкинувши сумнівні надії

своїх попередників у можливість співжиття з Росією на федеративних засадах), став фундатором українських збройних сил.

Отож маємо однозначне підтвердження, коли дослідник рідної культурної спадщини стає провідником національного руху, є творцем національної ідеї. Певно, будуть цікавими у цьому плані публікації молодого Симона Петлюри як один із факторів формування майбутнього державного діяча.

Український театр, українська драматургія і артистичне життя були близькими йому як літератору, людині, котра в душі, безсумнівно, відчувала себе актором. Нехай на мене не ображаються політичні діячі, але я твердо переконаний: політик — це актор, у котрого головною залогою є суспільство.

Повернімося до Петлюри-критика. Оглядаючи доробок Івана Карпенка-Карого, автор статті підсумував: «Характерною рисою кожного таланту є те, що його ідеї не умирають разом з ним, а залишаються поміж людьми, намагаючись втілитись в живі форми, прибрати реального змісту, нагадують їм про того, хто їх витворив, кому вони завдячують своєю появою на світ і тим чи іншим впливом на життя людське»².

Зазначимо, слова Петлюри-критика, літературознавця стали історичними в оцінці життя власне самого Петлюри-державника. Його ідеї справді не вмерли і, не зважаючи на заборону радянської комуністичної ідеології, залишилися поміж людьми, і власне зараз наше суспільство повертається до Петлюри, до його спадщини. Це підтверджує інший вислів Петлюри-критика, який варто віднести до афоризмів: «Талант не вмирає. Він оживає в своїх нащадках духовних, він живе в своїх творах, все одно, яку б форму вони не прийняли; в тій спадщині, яку він завше залишає після себе, яку зберігають після його фізичної смерті духовні діти, яку вони цінять, як коштовну скарбницю, з якої вони п'ють, освіжають свої сили, як з животворного джерела живої води»³.

Цікаві спостереження його щодо діяльності Марії Заньковецької. «Там, де справжній талант, — зазначає Симон Петлюра, — там справді немає старости. Талант — вічно юний. Завше він виявляє свою силу, своє багатство, свою розкіш»⁴. Узагальнення, критика на той час сягають громадсько-політичного звучання: «Ми провели б певну аналогію між Заньковецькою і таким національним генієм-поетом, як Шевченко. Як цей останній був, є і на довгі часи залишається поетичним виразником нашого національного страждання, геніальним виразником національного горя нашого і в його минулому, і в сучасному, є Заньковецька на сцені»⁵. Окремого розгляду заслуговує міркування Симона Петлюри про визначення феномену історичної постаті. Проаналізувавши творчу біографію актриси, автор стверджує: «Діяльність Заньковецької має історичне значення. Саме вона стає історичною фігурою в історії нашого національ-

ного відродження поруч з іншими діячами новітньої нашої історії, які свої знання, свій таланти і ціле життя своє віддали для того, щоб вивести рідний народ із національної темряви, прищепити йому свідомість, самоповагу і потребу різнобічного політичного, соціального, культурного і естетичного розвитку в національному напрямку. І як історична фігура — Заньковецька безумовно стане об'єктом для студіювання...»⁶.

Призначення і місце театру в суспільному житті, його вплив на формування національної свідомості безперечно. І, визначаючи його значення, Симон Петлюра наголошує: «...Театр завше буде об'єктивним показником артистичного розвитку і артистичних настроїв нації в кожний певний момент її історії»⁷. Доречно зазначити, що ще тоді — у 1907 році, — майбутній український політик і державний діяч немовби передбачував можливість виникнення антисемітизму як явища, і висловлював докір І. Карпенку-Карому, перестерігав: «...Деякі фігури п'єс змальовано занадто тенденційно, неправдиво або однобічно (так, напр., неприємно вражають фігури євреїв, які сливе чи не в усіх п'єсах виступають шахраями, визискувачами, взагалі наділеними негативними рисами)...»⁸.

Поезія воістину справжніх творців красного письменства глибоко національна. Ця властивість, як болючий нерв, як серця щем, тривожить, змушує замислитись над внутрішньою суттю свого життя і завершенням свого високого покликання представника української нації. «Франкова поезія, — пише Симон Петлюра, — ... цінна ще тому, що в ній надзвичайно правдиво і глибоко відбивається психологія діяльного українця, що зрозумів те лихе становище, в якому опинився рідний народ, що щільно підійшов до хиб свого національного характеру, до червоточин національної волі. Ось чому знайти цю поезію — це наблизитись до пізнання самих себе»⁹. А пізнання себе — це глибоке розуміння тих складних і підспудних сил характеру нашого народу. Власне, це розуміння, переконаний С. Петлюра, «що невірні риси в рідному народі, хоч і довго живуть і виявляються протягом сторіч, але все-таки колись мусять поступитися перед своїм антиподом. Сила розвитку і віковичних напружень робить з національного раба людину, що усвідомлює ціну свободи і зриває довголітні пута «з ніг і рук» і, звичайно, зі свідомості»¹⁰.

Наш час підтвердив передбачення Симона Петлюри: «Відродження — справа складна й довготривала»¹¹. І в цьому процесі належне місце має посісти ідеологічна праця, яка, за його словами, «полягатиме в розгортанні і обґрунтуванні ідеї української державності»¹². Для реалізації ідеологічного забезпечення державотворчих завдань С. Петлюра особливо виокремлював заходи щодо духовного розвитку українського суспільства. Серед них — розширення мережі українських газет, видавни-

чої справи. У зв'язку з цим варто нагадати досить промовистий факт. 5 жовтня 1917 р. на урочистому відкритті Українського народного університету в Києві тоді ще приват-доцент Університету св. Володимира І. Огієнко виступив із доповіддю «Українська культура». Невдовзі вчений-педагог підготував до друку добре ілюстровану, значно об'ємнішу працю з тією ж назвою. Тоді ж, за рекомендацією С. Петлюри, згідно з рішенням українського військового генерального комітету, вона з'явилася окремим виданням у друкарні Центральної Ради накладом сто тисяч примірників.

Досить цікавим і сучасним є висновок, зроблений С. Петлюрою ще у 1908 р. про стан періодичних видань: «Загальний дефект нашої молоді преси той, що вона ще замало українська... українські літератори не при звичайлись ще до того національного ґрунту, на якому вони завше мусять стояти, коли хтять, щоб українська преса виконувала як слід свою культурну роботу»¹³.

Мрією Симона Петлюри було створення в Україні Помісної православної Церкви. Про це він писав Івану Огієнку, згодом митрополиту Іларіону: «Я думаю, що Українська Автокефальна церква головою своїм повинна мати власного патріарха, як цілком логічне завершення її ієрархічної архітектоніки і еволюції нашої національної думки, нашої національно-церковної ідеології. Така українська церква могла би так само допомогти зміцненню та впливові нашої державності»¹⁴.

З погляду часу виразніше постає велична постать великого українця, який вірив, що Україна, як самостійна Держава, стане реальністю в житті народу нашого, так і перед широким світом¹⁵.

*Анатолій Денисенко,
кандидат історичних наук*

1 Симон Петлюра. Статті. — Київ, 1993. — С. 310.

2 Там само. — С. 12–13.

3 Там само. — С. 22.

4 Там само. — С. 22.

5 Там само. — С. 31.

6 Там само. — С. 40.

7 Там само. — С. 49.

8 Там само. — С. 20.

9 Там само. — С. 90.

10 Там само. — С. 99.

11 Там само. — С. 103.

12 Там само. — С. 311.

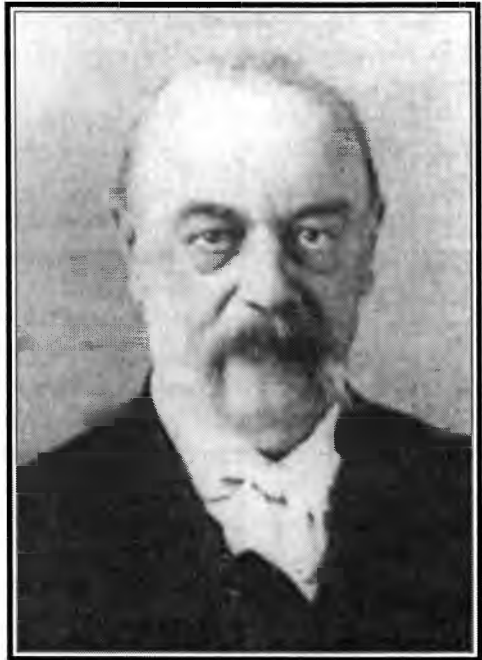
13 Там само. — С. 61.

14 Там само. — С. 215.

15 Там само. — С. 309.

БАТЬКО І СИН ШРАГИ

Характерною особливістю українського національно-визвольного руху кінця XIX — першої половини XX століть є участь у ньому цілих родин: Антоновичі, Грінченки, Грушевські, Драгоманови, Косачі, Русови, Старицькі, Чикаленки... Це явище вельми показує. На думку авторів, у ньому знаходить свій вияв невмирущість самої ідеї емансипації українства: від батька до сина, від матері до дочки вона передається, немов естафета відданості народові. Це засвідчує водночас щирість покоління батьків, адже вони насамперед у своїх дітях виховували ті риси, які пропагували на загал. Зрештою, не зайве ще раз акцентувати увагу на значній моральній привабливості ідеї, що забезпечувало її побутування у родинному колі.

Ілля Шраг

До вищеназваних славетних імен цілком доречно буде додати й прізвище Шрагів: батька — Ілі Людвиговича та сина — Миколи Ілліча. Вони багато зробили задля національного та державного відродження України, але поки що не стали знаковими постатями української історії. А вони заслуговують на добру пам'ять українства. Розпочнемо нашу розповідь з Ілі Шрага — видатного представника національно-визвольного руху, якого високо цінували М. Грушевський, Б. Грінченко, О. Лотоцький, Є. Чикаленко. Зокрема, С. Єфремов писав про нього: «І не тільки партійного діяча шанували в Шрагові його молодші товариші, а й чисту, не заплямлену, не вважаючи на літа — молоду людину, яка з щиро молодечим запалом бралася до всього, що йшло на користь рідному краю»¹. І серед селян авторитет Ілі Шрага був високим. Один з його кореспондентів, судячи зі стилю, не дуже грамотний, писав: «Коханий батьку! Не можу виявити вам своїх чувств як в перший раз довідався я про розвал старого паскудного строя, в хмелю радості

я плакав і сміявся»². Досить промовистим є звертання сільського священика із Суразького повіту: «Дорогий і рідний батько українського народу...»³.

Практично все життя Ілі Людвиговича було тісно пов'язано з Черніговом та Сіверянським краєм, де він став для багатьох другом, порадником, останньою надією на справедливість. Активна громадська діяльність здобула йому визнання й по всій Україні. Поважали Іллю Шрага і в Галичині, особливо зріс його авторитет в українському П'ємонті у зв'язку з діяльністю у першій Державній Думі Росії. Саме на його адресу надходили привітання українським послам з-за кордону: «Три тисячі гуцулів-українців, зібраних на вічу дня 20 мая 1906 [року] в с. Ланчині (повіт Надвірна) в Галичині заявляє свою велику радість по причині оснований клубу Українських послів в Державній Думі в Петербурзі і засилає свій сердечний привіт борцям за кращу [долю] Україні»⁴.

Аналізуючи матеріали, які висвітлюють життєвий шлях Шрага, ловиш себе на думці, що заявлені фрази типу «всебічна, багатогранна діяльність» стосовно нього набувають свого первісного значення, бо він і справді був одним з найпопулярніших адвокатів свого часу, одним з найактивніших земців в Україні, одним з керівників українського життя — і партійного, і позапартійного, щиро відгукувався на всі заклики громадськості, дружив з корифеями української культури. В особистому фонді Шрага зберігаються запрошення на весілля дітей, які надійшли від подружжя Барвінських зі Львова та Лисенків з Києва. Все його життя так чи інакше оберталося довкола української ідеї, рідної мови та культури.

Своїх дітей Шраг виховував у відповідному дусі. У чи не в єдиному листі, який дійшов до нашого часу, його донька Олена розповідає батькові про свої враження від спілкування з діячами українського осередку в Москві. Показовим є фрагмент із широковідомих мемуарів М. Ковалевського, де автор описує, як гімназійний товариш Микола Шраг запросив його на судове засідання, де підсудного селянина захищав Шраг-старший. Не дивно, що Микола став однією з помітних постатей Української революції. Молодість першого заступника голови Центральної Ради — йому виповнилося лише 23 роки, коли обійняв цю посаду, вже давно стала притчею во язицех для багатьох істориків. Проте якщо такі дійсно молоді люди беруть на себе відповідальність за долю народу і країни, то це, мабуть, свідчить не про незрілість та недосвідченість керівництва УНР, а про їхню відвагу, здібності та й авторитет у колах інтелігенції. Зрештою, революція — це справа молодих, люди старшого віку віддають перевагу іншим шляхам розв'язання наболілих проблем.

Таким чином, аналіз життєвих доріг батька та сина Шрагів є змістом даної розвідки. Незважаючи, а можливо, й завдяки своїй популярності, постать старшого Шрага у радянській історіографії не розглядали. Першою згадкою про нього, на думку авторів, мож-

на вважати спогади Г. Лазаревського, що вийшли у 1943 р.⁵. Тільки через півстоліття з'явилася перша наукова розвідка та деякі інші дослідження, які виходили в основному у Чернігові. До 150-річчя І. Шрага силами чернігівських істориків було упоряджено праці самого ювіляра, децю з його багатого епістолярію та матеріали про життя та посмертне вшанування⁶. В узагальнено-довідкових роботах київських дослідників уміщено стислі біографічні нариси про Шрага. Вивчення біографії Шрага-сина теж розпочалося у Чернігові: у першому номері журналу «Сіверянський літопис» опубліковано про нього нарис⁷. В основному ж постать розглядається у контексті долі М. Грушевського після його повернення в Україну та репресій 30-х рр. минулого століття. Короткий історіографічний огляд, на нашу думку, має стимулювати подальше вивчення славної своїми справами родини.

Ілля Шраг народився 23 серпня (за старим стилем) 1847 р. у містечку Седнів Чернігівської губернії у сім'ї «захожого німця», як писали в одному з некрологів⁸. Батько його — дійсно виходець із Саксонії — служив лікарем у маєтку відомої української родини Лизогубів, мати походила з роду дрібнопомісних дворян Колодкевичів. Два народовольці — Дмитро Лизогуб та Микола Колодкевич, останній, до речі, доводився і двоюрідним братом, були друзями дитинства єдиного сина Шрагів. Дитячі роки, судячи зі спогадів Іллі Людвиговича, проходили в атмосфері, де переважала українська мова й українські симпатії⁹. Такі ж настрої, певною мірою, зберігалися і в Чернігівській гімназії, куди 13-річного хлопчика прийняли до другого класу. На гімназичні роки припадає і перший прояв громадянської непокори: це був напівдитячий протест проти інспектора, який спробував завести поміж учнів своїх «шпигунів». Результатом стало виключення з гімназії і складання іспитів екстерном. Навчаючись у Петербурзі на юридичному факультеті університету, Шраг прилучився до студентського руху. Він став одним із «зачинщиків» відомого виступу 1869 р. Кара не примусила на себе довго чекати: так званий «університетський суд» ухвалив виключити юнака з навчального закладу, позбавивши права вступу до будь-якого іншого в Росії. Поліція додала від себе — вислати на «батьківщину» під нагляд.

Відтак у неповні 22 роки Шраг опинився у вельми скрутному становищі: без освіти, коштів, батьківської підтримки, бо батько його помер. Завдяки протекції йому вдалося влаштуватися на роботу до губернської земської управи, щоправда, на низькооплачувану посаду помічника діловода. Проте незабаром здібного і працьовитого юнака помітили — він став виконувати обов'язки секретаря редакції «Земского сборника». Весь час Шраг не полишав надії завершити свою вищу освіту, зрештою він добився дозволу здати екстерном іспити за курс юридичного факультету Київського університету. Успішно захистивши дипломну роботу, він отримав від свого наукового керівника, відомого вченого професора О. Кіс-

тяківського спокусливу пропозицію — залишитися на кафедрі, але не зміг скористатися нею і повернувся до Чернігова.

Ні викладачем, ні науковцем Іллі Шрагу не судилося стати, але юристом-практиком він був першокласним. Його кар'єра розпочалася у 1875 р. з посади адвоката (присяжного повіреного) окружного суду в Чернігові. Пройшло небагато часу, і Шраг здобув визнання на цьому терені. Уже в 1880 р. він писав своєму наставнику до Києва, що «завалений роботою і професійною, і службовою», що, безумовно, свідчить про його фахове зростання. Досить часто він брався за ведення політичних справ. Так, у 1901 р. чернігівський адвокат разом з М. Міхновським узявся захищати в суді членів Революційної української партії, заарештованих у Полтаві. Щоправда, суд не відбувся, бо ув'язнені підпали під амністію. Через 10 років потому Михайло Грушевський просив Іллю Людвиговича захищати редактора «Літературно-наукового вісника». «Ми взяли вже до справи д. Шишка, але було б корисно мати присяжного повіреного, котрий мав би авторитет у присяжних», — наголошував адресант¹⁰. Настільки переймався Грушевський цією справою, можна судити з його листа до Михайла Коцюбинського, написаного восени того ж року: «Іллі Людвиговичу мій щирий привіт. Перекажіть, що обвинувачення за «Поле крові» прокурор переніс на Павла Филиповича Лаврова як фактичного редактора; прошу його дуже послужить своєю порадою»¹¹.

На час української революції авторитет Шрага в юридичних питаннях був незаперечним. Показовим у цьому плані є такий факт: у лютому 1918 р. А. Вязлов — тоді Генеральний суддя УНР — звернувся до І. Шрага з проханням: «піддайте відваги» одному з відомих юристів, який «цілком стоїть на ґрунті української самостійності», але «мови не знає остільки, щоб писати по-українськи» і тому соромиться обійняти посаду в апеляційному суді.

Паралельно з правничою роботою і тісно переплітаючись із нею протікала й земська діяльність Іллі Шрага. У тому самому пам'ятному 1875 р. його обрали гласним міської думи, згодом — членом міської управи. У різний час Іллю Людвиговича обирали гласним Чернігівського повітового та губернського зібрань. Його земська активність припинилася лише у 1906 р., коли на опального депутата І Державної Думи посипалися різні кари та заборони. Про те, як високо цінували у Чернігові Шрага, свідчить 25-й ювілей його адвокатської та земської діяльності. Святкування набуло у місті значного резонансу. Його детальний опис залишився і у спогадах О. Лотоцького, і у сповненій невідомого захоплення статті Гр. Коваленка (місцевий губернатор завбачливо заборонив її друкувати у «Черниговских губернских ведомостях»), і в донесенні начальника жандармського управління, на котрого урочистості вплинули «гнетущим образом». Зрозуміло, що така популярність Шрага викликала занепокоєння місцевої та й центральної адміністрацій, які не втрачали жодної нагоди помститися або хоча б

дошкулити одному з лідерів місцевого земства. Так, Ілля Людвигович в «Автобіографії» писав: «З початку 90-х років городська дума обрала мене «почетным гражданином г. Чернигова», але міністр внутрішніх справ одповів, що він не визнає за можливе «представити» мене «на утверждение». Наприкінці 1905 р. тодішній губернатор О. Хвостов збирався розпочати судове переслідування декількох гласних міської думи з Шрагом включно із звинуваченням в наклепі та інсинуації, нібито допущених на офіційному засіданні громадського управління, та ще й у присутності сторонніх, але цей намір не було здійснено. Ймовірно, що однією з причин ворожого ставлення влади до громадського діяча було його прагнення наповнити свою практичну діяльність виразно українським змістом. Ще у 90-х рр. позаминулого століття Ілля Шраг здобув собі визнання в середовищі національно свідомої інтелігенції наполегливою боротьбою за впровадження української мови в початковій школі. Так Є. Чикаленко, характеризуючи його у своїх спогадах «одним із найактивніших, найпослідовніших працівників на полі національного відродження», наводить як неспростовний доказ своєї правоти якраз цю історію. З огляду на драматичну долю української мови в подальшому, ту обставину, що ставлення до неї вже давно перетворилося у своєрідний лакмусовий папір українськості, зупинимось детальніше на цьому далеко не випадковому епізоді громадської діяльності Іллі Шрага. У 1893 р. він подав на розгляд земського зібрання відповідну записку. Документ вражає ретельністю, виявленою автором при доборі аргументів, хоча він, звичайно, і мусив користуватися «езоповою мовою». За публікаціями в поступових російських журналах Ілля Шраг досить глибоко вивчив досвід розв'язання аналогічних проблем у західноєвропейських країнах. Він ознайомився з деякими працями Дістервега, Песталоцці, Грімма, Бреаля і сповна використав висновки видатних педагогів, але найбільш розлого цитував К. Ушинського. Зміст цитат розкривав катастрофічну ситуацію, що склалася у початковій школі в Україні. Навівши патетичну думку великого педагога, «великоруська ж грамота неодмінно загине без будь-якого доброго сліду в малоросійському селі»¹², автор, очевидно, прагнув не тільки підкреслити безперспективність політики русифікації, а й вплинути на емоції присутніх. Грунтовна підбірка посилянь на зарубіжні та вітчизняні авторитети у галузі педагогіки стала підставою для переконливого висновку, «...лише тоді наша школа буде поставлена на шлях живої народної школи, якщо, перш за все, в ній буде дозволено викладання народною мовою... Поряд з тим необхідно видання читанок і підручників місцевою мовою»¹³. Про подальшу долю доповідної записки Шраг розповів у безцензурному галицькому часопису «Правда». Вона потрапила до «комісії проектів», голова якої Рачинський «додержав цей доклад до останнього дня», а потім заявив, що комісія не встигла його вивчити, внаслідок чого розгляд перенесли на наступну сесію. Не дивно, що

праві земці зустріли проект з такою пересторогою, бо навіть поступова частина земських діячів сприйняла пропозиції Шрага досить стримано. Збереглася копія протоколу засідання комісії Чернігівського губернського земського зібрання з народної освіти від 24 лютого 1894 р., де розглядався багатостраждальний проект. Показово, що сталося це того дня, коли автор виїхав з міста. Тодішній губернський предводитель дворянства кн. М. Долгоруков, який мав репутацію великого ліберала, заявив: «Я вважаю цей доклад безобидним, або якщо б зібрання і прийняло його, то задоволення ходатайства не наслідують. Але це навлечеть на Чернігівське земство обвинувачення в українофільстві і сепаратизмі». Відтак ухвалили: нічого не робити, сподіваючись, що ідея «помре природною смертю».¹⁴ Проте Шраг не здався, наступного року, заручившись підтримкою деяких «українофілів», він знову виставляє на розгляд свою пропозицію. Лише у 1900 р. земство таки ухвалило прийняти її і надіслало відповідну резолюцію до столиці, хоча відповіді з Петербурга і не отримало.

На перший погляд, може здатися, що ті кроки були дріб'язковими та безрезультатними, але це не так. На початку ХХ століття вони злилися у рух за впровадження української мови в шкільництво, відміну цензурних утисків і взагалі «ганебної пам'яті» Емського указу. Він поширився по всій Україні, і влада мусила рахуватися з цим явищем. Наприкінці 1904 р. гласний Лубенської міської думи В. Шемет звернувся до чернігівського колеги із пропозицією приєднатися до вимоги щодо скасування Емського указу. Перебуваючи у Петербурзі, Ілля Людвигович одержав запрошення взяти участь у роботі комісії, створеної Російською академією наук для розгляду питання про усунення цензурних умов, що утискають «малорусскую письменность». Таким чином, без перебільшення можна вважати Шрага одним з тих, хто розбивав кайдани на українському слові.

Українські симпатії Шрага остаточно визріли на початку 90-х рр. ХІХ ст. Чималу роль у цьому зіграло його спілкування з О. Кістяківським, О. Кониським та іншими членами Київської громади. З 1893 р., коли оформилася громада у Чернігові, Шраг стає її неодмінним учасником, на думку М. Грінченка та А. Верзилова, «лідером чернігівських українців». Наприкінці 90-х рр. він входить до керівництва громадівського руху в Україні. Цієї сторони свого життя Шраг намагався не афішувати, тому Д. Дорошенко писав: «Значно тіснішому колу була відома його політична українська робота, в якій він брав якнайближчу участь, особливо з моменту першого об'єднання українських «Громад» в 1897 році. Він стає з того часу незмінним головою майже всіх важливіших українських національно-політичних з'їздів, що відбувалися, розуміється, нелегально»¹⁵. Провідне становище в ЗУО (Загальній українській організації) висунуло Шрага до числа лідерів Української демократичної партії, що утворилася у 1904 р. Належав він до її по-

міркованого крила. Можливо, фах наклав свій відбиток чи такою вже була вдача цієї людини, але Ілля Людвигович ніколи не виступав з революційних позицій.

Автономістський рух, звичайно, набирал сил не лише серед українців. Завдяки таким ентузіастам, як Шраг, у листопаді 1905 р. вдалося скликати попередній з'їзд, на якому було представлено 13 народів Російської імперії. Шрага обрали заступником голови комітету з питання підготовки Всеросійського з'їзду. Діяльність одного з керівників руху не залишилася поза увагою його земляків. Часопис «Рідний край», змальовуючи привабливий портрет посла до Державної Думи від Чернігівщини, наголосив: «яко член української демократично-радикальної партії, він виступав у Москві... в обороні автономії України і положив чимало праці й заходів, щоб поширити думку про це». Зоряною годиною в житті Іллі Людвиговича стало його перебування в І Державній Думі як законно обраного депутата. Проте він «страшенно» вагався, перш ніж погодитися балотуватися, про що свідчить його лист до П. Стебницького від 8 жовтня 1905 р. «Коли йти до Думи, то доведеться майже зовсім залишити практику, а се дуже погано відіб'ється на мені і на родині — гонорару члена Думи не вистачить на всі потреби. На мою думку, Дума не довгий час існуватиме, і окрім того я такої гадки, що вступати до Думи для органічної праці неможливо — туди треба вступити тільки для боротьби з сучас[ним] станом, для того, щоб домогтися радикальної зміни сього стану. Не знаю, як і бути — чи становити свою кандидатуру чи ні — стан вельми важкий. Наші люде на виборах доконче потрібні, у кожному разі».

Цей останній резон, очевидно, і переважив побоювання вже не молодого й обачного адвоката. З іншого боку, Дума — це терен, гідний його здібностей. До речі, для того щоб пройти у Думу, він мусив, не виходячи з УДРП, вступати до партії Народної свободи і проходити по списку кадетів. Ця обставина стала, мабуть, єдиним докором Шрагу, зробленим Є. Чикаленком, який писав у «Спогадах»: «Від Чернігівської губернії пройшов один з найвидатніших українців І. Шраг, але як кандидат кадетської партії».

Перемога Іллі Людвиговича виявила і міру його популярності. Численні привітання відомих діячів національного руху, української культури, його колег і друзів, від сільських громад і сходів, телеграми, які надходили не тільки з Наддніпрянщини, а й Східної Галичини, Північної Буковини, Холмщини, показали, що українська громадськість високо оцінює успіх Шрага, покладає на нього особисто, на діяльність очолюваної ним парламентської фракції великі сподівання. Таку довіру не виправдати було б великим гріхом, і депутат зробив усе, щоб не осоромитися. З думської трибуни він виступав тричі 4 травня 1906 р., коли розгорілися дебати з приводу амністії політичних в'язнів — він навів конкретні приклади сваволі місцевої влади, зокрема відзначив «жорстоке ставлення до селян Чернігівської губернії теоретика і практика втихо-

мирення Дубасова» і визнав право на боротьбу тих, кого в царській Росії вважали політичними злочинцями. Другий його виступ був пов'язаний з ще одним актуальним питанням — аграрним законопроектом. Нарешті, Ілля Людвигович не міг не відреагувати на проблему погромів. Залишаючись вірним ідеї захищати покритих і знедолених, Шраг, як і переважна більшість російських та українських інтелігентів, вважав антисемітизм руйнівною зброєю в руках правлячих кіл. Виступаючи на засіданні 29 червня, він відкрито звинуватив уряд у всілякому потуранні і підбурюванні темних елементів на погроми і при цьому навів декілька огидних прикладів з життя Чернігівської губернії. Очевидно, обурення посла було таким великим, що він забув про властиву йому обачність, і серед натхненників погромів назвав міського голову Ніжина, професора місцевого історико-філологічного інституту М. Лілеєва. Останній на шпальтах правої преси оголосив, що це — злісний наклеп, і викликав Шрага на дуель, водночас написавши скаргу самому імператорові. Довелося присяжному повіреному захищати самого себе: обравши вірну тактику, він не допустив, щоб справу передали до суду.

До пріоритетних напрямів діяльності Шрага належать його зусилля із згуртування депутатів-українців і формування парламентської фракції. Нам здається, що коли б він за все своє життя зробив тільки це — очолив у першій Думі першу українську фракцію, то назавжди забезпечив би собі почесне місце в новітній історії України. Незважаючи на те, що Шраг обирався за списками кадетів, навіть виконував деякі доручення ЦК партії, але серце його, мабуть, не лежало до них. Швидше за все головну роль тут зіграло вороже ставлення кадетського керівництва до питання автономії України. Ілля Людвигович чітко розмежовував дві точки зору росіян на цю животрепетну проблему. По-перше, це позиція «істинно русских людей». Природно, що «вступати у будь-яку суперечку з мракобісами було б дивним», — вважав він. По-друге, «Мілюков, Короленко, Іконников, які готові визнати автономію всіх, крім українців». Ставлення поступових діячів, безумовно, зачіпало за живе, робило міцний союз із кадетами неможливим. Звичайно, що подібної конфронтації не існувало з депутатами, які поділяли погляди щодо майбутнього України. Разом з уже згадуваним В. Шеметом, П. Чижевським, А. Вязловим, М. Біляшівським та деякими іншими депутатами від українських губерній, причому це не обов'язково були українці — О. Свечин та Ф. Штейнгель теж пристали до гурту, Шраг заснував клуб українських послів. Одержавши підтримку з боку свідомих своєї місії селянських посланців, 1 травня 1906 р. фракція приступила до роботи. Головною метою її діяльності стала підготовка законопроекту про автономію України. Найбільше опікувалося цим питанням керівництво Української демократично-радикальної партії. Заснований його зусиллями часопис «Украинский вестник» пропагував цю ідею, а також знайомив

українську громадськість з внутрішнім життям та проектами фракції. Ці ж проблеми перебували в полі зору і редакції журналу «Нова громада». Таким чином, хоча через добре відомі причини діяльність думського угруповання і не дала бажаних результатів, але вплив її на піднесення національного руху важко переоцінити. До 1917 р. це була найвища точка українського відродження, бо саме ці депутати «відкрито виразили свою національну визначеність».

Розпуск І Думи означав для Шрага не тільки завершення найбільш плідного та насиченого етапу в його житті, а й початок поневірян. За підписання Виборзької відозви він мусив відбутися тюремне ув'язнення.

Помітне місце у його житті посіла чернігівська «Просвіта». Товариство розпочало свою діяльність під головуванням М. Коцюбинського у січні 1907 р. Шраг узяв на себе лівову частку організаційних турбот, підготував звіт — «Справоздання» за перший рік роботи «Просвіти», постійно висвітлював у пресі її заходи. Йому ж судилося скласти і «своєрідний некролог» (за висловом С. Єфремова) своєму дітищу — підготувати для «Ради» велику статтю про нещасну долю товариства. Автор скрупульозно підрахував усі заборонні акції з боку місцевої влади, урядові переслідування, що супроводжували просвітянську діяльність з 1907 по 1911 р. і привели до її ліквідації.

Задовго до початку революції Ілля Шраг став живою легендою Чернігова, а його оселя на Петроградській вулиці перетворилася на справжній осередок українського життя.

Українська революція відкрила шлях до сходження на найвищу, але й останню у житті цієї непересічної людини вершину. Він пожинав плоди своїх попередніх трудів. «Кількасот «свідомих українців» у тому ж 1917-му раптово перетворилися з контроліти, що сама заганяла себе в гетто, на еліту незалежної держави»¹⁶. У Чернігові, де Шраг користувався заслужено незаперечним авторитетом, його відразу ж обрали головою Чернігівського губернського комітету об'єднаних громадських організацій, гласним міської думи та губернського земства. Йому ж довелося очолити і Губернський виконавчий комітет. Численні обов'язки обтяжували немолоду і не дуже здорову людину.

Багато сил забирала робота у Чернігівському окружному суді, головою якого теж призначили Шрага. До цього треба додати, що він керував місцевим осередком партії соціалістів-федералістів і по суті очолював український рух у краї. Без перебільшення можна твердити, що значною мірою завдяки саме зусиллям цього діяча, у Чернігові реалізувалися ідеї та задуми Центральної Ради. Д. Дорошенко, змальовуючи ситуацію у губернії, писав: «У Чернігові заснувалася Губерніяльна Рада з Виконавчим Комітетом, де більшість голосів дістали місцеві українці І. Шраг, В. Модзалевський, В. Базілевич, І. Коновал та ін. Губернським комісаром став М. Іскрицький, який працював у контакті з Губернським Виконавчим Комітетом.

Вже у червні почалася українізація у місцевих військових частинах. Відновлено було «Просвіту» й засновано українську гімназію»¹⁷. Треба підкреслити, що перший і єдиний до сьогодні український з'їзд у Чернігові теж відбувся завдяки зусиллям Шрага. До Центральної Ради його обрали на Всеукраїнському національному конгресі і він працював у її комісіях, зокрема у постійній комісії для вироблення проекту статуту автономії України. Проте керівництво УЦР, очевидно, відчувало, що це не зовсім повне використання можливостей Шрага. М. Грушевський переконував його поїхати до Петрограда у складі делегації до Тимчасового уряду, запевняючи: «Одинокий чоловік підхожий вповні, на которого всі згодяться, — се Ви»¹⁸. А О. Шульгін від імені правління партії соціалістів-федералістів пропонував посаду генерального секретаря з питань юстиції. Такий же високий рейтинг зберіг Шраг і в очах керівництва Української гетьманської держави: її урядовці робили йому пропозиції обійняти посаду сенатора. Гетьман та його найближче оточення розуміли, що постать одного з найстаріших представників українського руху задовольнить і опозицію — Український національний союз. Влітку 1918 р. Д. Дорошенко запропонував від імені П. Скоропадського посаду прем'єр-міністра у новому складі гетьманського уряду. Сам Ілля Людвигович немовби й погодився, хоча не без сумнівів, адже йому йшов 71-й рік. Зате його дружина, дізнавшись про наміри київського гостя, категорично заявила, що пропонувати чоловікові прем'єрство — це «значить везти його на неминучу и скору загибель». З її переконливими аргументами Дорошенко змушений був погодитися.

Перед смертю Ілля Шраг тяжко хворів, і, ймовірно, ця прикра обставина врятувала його від більшовицького арешту. С. Єфремов у 1925 р. зі слів удови Іллі Людвиговича занотував у щоденнику: «Коли він уже лежав мало не в агонії, прийшли його арештовувати. Поводилися, звичайно, грубо. На силу на превелику пощастило вблагати, щоб не турбували невмирущого і його лишили «під хатнім арештом». Так під арештом він і помер. І може щасливий хоч тим, що не зазнав знущання в ЧЕКА»¹⁹.

Смерть наступила 11 квітня 1919 р. Радянські керівники не заборонили влаштувати пристойні похорони відомому чернігівському діячеві. Повідомлення про них, некрологи були вміщені в газеті «Боротьба». Не пройшов непоміченим відхід члена Центральної Ради і в Києві. У Володимирському соборі його пам'ять вшанували панахидою, на якій були присутні відомі українські діячі — друзі та соратники небіжчика.

Так скінчилося земне життя Іллі Шрага. Оцінюючи його з вершини ХХІ ст., мабуть, не буде перебільшенням назвати його вдалим і по-своєму щасливим. Зовсім інша доля судилася його дітям.

У родині Шрагів — другий шлюб Ілля Людвигович узяв з удовою присяжного повіреного Єлизаветою Ісаківною Віхман — росло троє дітей: Володимир, Олена і Микола. Судячи зі спогадів лю-

дей, котрі часто бували у гостинній домівці, це була дружна сім'я. «Крім власних дітей, у Шрага жили пасинки. Ця молодь і її знайомі весь час сперечалися, декламували, співали, грали, наповнюючи галасом увесь будинок», — і через багато років не забув Г. Лазаревський. Діти Шрага стали гідними людьми, а справу батька в його служінні Україні продовжив молодший син — Микола.

Він народився 4 травня 1894 р. у Чернігові. У гімназії навчався добре, скінчивши повний курс зі срібною медаллю. У юнацькі роки Микола захоплювався музикою. Талановитий пензель М. Жука створив його портрет з віолончеллю: високе чоло, тонкі, нервові риси — обличчя не громадського діяча чи політика, а радше поета, артиста. Мабуть, під впливом портрета сучасний письменник так змалював образ М. Шрага: «Як він артистично тримав у руках скрипку, відкидав поли фрака, сідаючи до віолончелі, щоб заграти менует, фугу, а тоді, навівши на нас зажуру, хвацько скочити і зарозливо зареготати: «Чом повісили носи? Панове — до столу». Та вельми серйозний, коли йшлося про економічний шлях України». У 1912 р. молодший Шраг вступив на правничий факультет Московського університету. Саме у цей період свого життя він прилучився до соціалістичного руху української молоді, брав участь у з'їзді українських соціалістичних партій, що відбувся у січні 1915 р. у Москві. Цілком ймовірно, що активна політична діяльність завадила студенту закінчити університет. До Києва він приїхав, очевидно, навесні 1917 р. Без сумніву, повело його щире бажання взяти особисту участь у творенні нового життя в Україні. Щоправда, сам М. Шраг в автобіографії скромно зазначив, що у 1917—1918 рр. працював заступником завідувача публічної бібліотеки у Києві, але документи свідчать про інше: він був повністю заангажований у політичному житті тогочасного Києва. У цей час остаточно визначилися його партійні симпатії. На Установчій конференції УПСР (3—4 квітня 1917 р.) він репрезентував московський осередок. Мабуть, не випадково молодий Шраг пов'язав свою долю з українськими есерами. Про їхню партію Д. Дорошенко писав, що вона «була в певнім розумінні слова партією молодих людей, якщо брати на увагу й керуючі верхи: Микола Ковалевський, Левко Ковалів, Павло Христюк, Володимир Залізняк, Микола Шраг». Обставина, що й говорити, суттєва, але оцінювати її можна по-різному. На думку П. Христюка, це — позитив, бо партія «найменше була зв'язана мертвлячим партійним доктринерством та сектантством, найменше кохалася в шаблонах партійного програму», з іншого боку, він визнавав, що через свою молодість УПСР «була самою бідною з українських партій на свою інтелігенцію». Вік партії чудово гармоніював з літами М. Шрага: йому щойно виповнилося 23 роки, коли на II з'їзді його обрали членом ЦК однієї з найчисленніших та найвпливовіших українських партій. Партійна приналежність значною мірою обумовила і місце та роль М. Шрага у Центральній Раді. Як і батька, його обрали членом УЦР

на Першому національному конгресі як представника від московських українських осередків. Робота у першому українському представницькому органі була відповідальною. Ще більшим випробуванням стало для М. Шрага обрання на п'ятій сесії (наприкінці червня 1917 р.) членом президії для доповнення нинішнього її складу товаришами голови. Згодом він разом з колегами по президії увійшов до комітету Центральної Ради, який з його легкої руки дістав назву «Мала рада». Відтак М. Шраг став заступником Голови УЦР М. Грушевського і з огляду на авторитет і численність партії есерів першим з-поміж інших «товаришів Голови».

Шраг-син, як і його батько, послідовно дотримувався курсу УЦР, а потім УНР на федерацію з Росією, хоча не міг не бачити численних перешкод на цьому шляху. У статті «Хто як розуміє» він, гостро полемізуючи з російською пресою, яка поливала брудом і Центральну Раду, і український рух у цілому, безпідставно звинувачуючи українців у тому, чим сама грішила: «розпаленні національних страстей, шовінізмі», водночас твердить: «Організуючись, українці готовляться стати кріпким сильним кольцем в Російській майбутній федерації». Приблизно через місяць з неприхованою радістю він напише про наслідки переговорів між Тимчасовим урядом та Центральною Радою як про «апофеоз як спокійний лагідний акорд, що закінчує довгу, часто бурну, неспокійну мелодію», бо «зараз викинуті дрючки з колеса. Немає мотивів для непорозумінь демократій. Російська визнала факт існування, всі домагання і права нашої, наша в свій черед побачила, що мала в російській не ворога, а лише не зумівшого добре в справі розібратися, кардинально помилявшогося і чесно помилку свою виправившого прихильника».

На посаді заступника Голови УЦР Шраг перебував до самого кінця діяльності цієї інституції 29 квітня 1918 р. Після гетьманського перевороту він повністю переключився на партійну роботу. На IV з'їзді УПСР, що нелегально зібрався у середині травня, Шрага знову обрали до ЦК. Проте партія розкололася на ліву та праву, так звану Центральну фракцію УПСР, течії. Суть поглядів останньої П. Христюк визначив так: «Вона ставила своїм завданням передовсім збереження української державності,.. видвигала на перший план організаційно-освідомлюючу, культурно-просвітню роботу в масах, одсовуючи збройне повстання на довший час і взагалі прихильючись більше до методів боротьби «європейського соціалізму»²⁰. Природно, що Шраг пристав до неї. Така позиція імпонувала схильному до компромісів та обачному, незважаючи на молодість, діячу. Проте вона спричинила погіршення відносин не тільки з колишніми товаришами по партії, а й керівництвом Українського національно-державного союзу. Коли гетьманський режим став відкрито еволюціонувати в бік білої Росії, Шраг не лишився осторонь боротьби. Перебуваючи влітку-восени 1918 р. у Чернігові, він виявився причетним до підготовки збройного повстання, за що його заарештувала місцева влада.

Після повалення гетьманського режиму Шраг знову поринає у вир революційного українського життя. У Чернігові він керує підготовкою та проведенням повітового та губернського селянських з'їздів, добиваючись, щоб делегати підтримали своїми резолюціями Директорію, виступає у місцевій пресі. Коли владу у місті захопили більшовики, він виїхав до Києва. 15 січня 1919 р. М. Шраг отримав ранг «урядовця особливих доручень V кляси», а через декілька тижнів — призначення на посаду консула УНР у Будапешті. М. Стахів твердив, що головою дипломатичної місії був М. Галаган, а радниками — М. Шаповал та М. Шраг.

Як відомо, дипломатична кар'єра і Шрага, і багатьох інших українських діячів виявилася нетривалою. Уже наступного року молодий дипломат перетворився на політичного емігранта, який разом з дружиною знайшов собі притулок в Австрії. У матеріальному плані життя у Відні було важким. І хоча Шраг підзаробляв потроху, працюючи перекладачем у видавництві А. Крушельницького, але подружжя часто голодувало. З наукової точки зору — це був плідний період. Шраг багато працював у Соціологічному інституті, заснованому М. Грушевським; на курсах суспільних наук читав для українських емігрантів лекції з проблеми «Держава та державне право». Тоді ж він підготував до друку монографію «Держава і соціалістичне суспільство».

Непідробно щирий інтерес у всіх членів української еміграції викликають події на Батьківщині. Чи знали вони правду про те, що коїлося в Україні? Безумовно. У червні 1922 р. М. Грушевський писав К. Студинському з Відня, що «положення населення в... Україні й інтелігенції по більших центрах жахливе», при цьому він посилався на брата, який «не раз млів з голоду на викладах, і зимою ходив в кальошах босоніж... бо не мав черевиків». До матеріальних злигоднів додавалися повідомлення про жорстокість радянської влади до «колишніх», бруталну помсту переможеним. У декого не витримували нерви. Наслухавшись таких розмов, «М. Шраг — людина чесна, ідеалістична, може навіть занадто простолінійна і безкомпромісова, — свідчить Є. Онацький, — заявив, що бачить тільки єдиний вихід: «або тікати кудись в Нову Зеландію, або кулю в лоб»²².

Але молодим есерам, котрі гуртувалися навколо М. Грушевського, у дечому імпонувала радянська влада, особливо після запровадження непу та коренізації, коли з'явилося реальне підґрунтя для зближення. Значна частина емігрантів повірила у можливість співпраці з КП(б)У, тішилася надією працювати на користь рідного народу. Поступово у колах, близьких до М. Грушевського, остаточно сформувалася думка про повернення. Про обставини цього важливого кроку існує численна наукова література, тому автори відсилають до неї. Всі дослідники підкреслюють важливу роль, зіграну М. Шрагом у планах М. Грушевського. Він відправляв своїх молодих колег домовлятися з радянським керівництвом. Шрагу довелося декілька разів виїздити до УСРР. Зокрема, у середині

1922 р. йому пощастило побувати не тільки у Харкові, а й Полтаві та Чернігові. У 1923 р. подружжя Шрагів повернулося на Батьківщину і поселилося у тодішній столиці УСРР — Харкові. У березні наступного року, як відомо, до Києва приїхав і М. Грушевський з родиною. Приїзд колишніх діячів УНР був вигідним і радянському керівництву. «Націонал-комуністи потребували спеців-українців для керування освітою і народним господарством. Серед членів своєї партії такої кількості фахівців вони не мали. Тому політична еміграція, стрижневою фігурою якої був М. Грушевський, його співробітники по партії П. Христюк, М. Шраг, М. Чечель та ін., одразу ж зайняли значні посади в РНГ та інших державних структурах». Неабияким виграшем для більшовизму в цілому стала відмова цієї групи від політичної діяльності. У великій, добре аргументованій статті А. Жуковського підкреслюється, що вже у липні 1923 р., коли на «Пленумі ЦК УПСР перевагу здобули праві сили, які засуджували прорадянську орієнтацію» М. Грушевського, розкол став dokonаним фактом. Його завершила поява «Декларації 66». «Це був заклик до української інтелігенції співпрацювати з радянською владою, використовувати наявні можливості для національно-культурної розбудови». Серед осіб, які підписали документ, знаходимо і прізвище Шрага. Важко не погодитися з дослідниками, які вважають, що цей крок був компромісом, більше того, він таїв у собі й наступні компроміси. З іншого боку, колишній партійний та державний діяч повернувся на Батьківщину зовсім не для того, щоб провадити політичну роботу в нових умовах. Як і практично всі його товариші, він жив скромним життям радянського службовця, хоча і достатньо високого рангу. Коли розпочалися арешти у справі так званого Українського національного центру, Микола Шраг працював заступником начальника управління ВРНГ. У столиці УСРР він, очевидно, підтримував дружні контакти переважно з людьми, з якими разом пережив еміграцію. Ніяких ворожих намірів щодо радянської влади вони не мали. М. Лозинський засвідчив, що питав П. Христюка, «чому він і його близькі однодумці (згадав, мабуть, про Шрага, який мав славу доброго радянського робітника), не вступають у партію. Він відповів, що вони стали зовсім на радянським ґрунті, працюють у радянському апараті і готові кожної хвили ввійти в партію, якщо їх партія покликала б. Але партія не кличе»²³. Таким чином, реемігранти довірою з боку партійних структур похвалитися не могли. Що ж стосується чуток, які поширювали в емігрантських колах, скажімо, В. Винниченко записав у щоденнику 19 серпня 1924 р. про М. Грушевського: «Грушенята (Чечель, Шраг) і К°, які заборонили йому взяти професуру в Празі, тепер від нього відсахнулися, рятуючи свою шкуру й посади. Втягли старого в дурну й тяжку ситуацію і покинули. Шкода старого»²⁴, то вони, очевидно, не відповідали дійсності. Хоча контакти між академіком та його колишнім оточенням могли скоротитися через відстань та різницю фахових інтересів.

У будь-якому разі реальні вчинки Миколи Шрага, його симпатії та антипатії до причин його арешту, що стався 1 березня 1931 р., не мали ніякого відношення. Про законність цієї акції говорити не доводиться. Офіційно було висунуто звинувачення у приналежності до повстанської трійки та центру «контрреволюційної організації» — «УНЦ». Через сфабриковані справи «грушенят», вибиті у них свідчення, слідчі ГПУ добиралися до самого Грушевського. У вже оприлюднених протоколах допитів патріарха української науки прізвище Шрага згадується багато разів і в дуже небезпечному контексті. Один з авторів цієї розвідки мав змогу познайомитися зі слідчою справою «члена руководящего центра контрреволюционной организации «Украинский национальный центр» Шрага Николая Ильича». Жодного цікавого, більш-менш достовірного факту з майже десятирічного життя Шрага у Харкові у досє так і не було виявлено, а цитувати безкінечні звинувачення та самообмови непристойно. Сам Шраг у березні 1965 р. заявив: «На слідстві у 1931 році до мене застосовували заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих фізично і морально змучили мене і деморалізували. Окрім того, під час мого арешту померла моя дочка, що завдало мені великої травми, ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчих я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих». У лютому 1932 р. М. І. Шрага було засуджено до 6 років ув'язнення, але у жовтні наступного року колегія ОГПУ переглянула вирок у сторону пом'якшення. В'язня звільнили з-під варті і відправили на заслання до Саратовської області. Якимось дивом Шрагу вдалося уникнути повторного арешту, а отже, і вірної смерті, бо з 50 осіб, які проходили у справі УНЦ, загинули майже всі.

Згідно із записами в автобіографії Миколи Ілліча, він разом з родиною змінив чимало місць роботи та перебування, об'їздивши мало не весь Союз, доки у 1945 р. не приїхав до Львова. Саме тут йому нарешті пощастило завершити свою вищу освіту й отримати диплом зі спеціальності — економіст. З 1947 р. він пов'язав свою долю з викладацькою та науковою роботою у Львівському політехнічному інституті, пройшовши шлях від старшого викладача до професора. У 1969 р. у московському видавництві «Економика» вийшла його монографія «Промышленные комплексы (Теоретические очерки)». Науковий доробок Шрага зберіг своє пізнавальне значення і сьогодні.

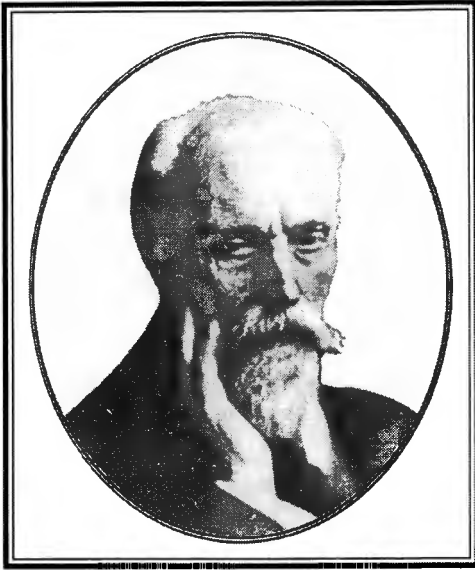
Отож, можна вважати, що як науковець М. Шраг відбувся. Помер він 1 лютого 1970 р., похований на Личаківському цвинтарі у Львові.

*Тамара Демченко,
Григорій Курас*

- 1 Єфремов С. Памяти Шрага // Наше минуле. – 1919. – №1–2. – С. 123.
- 2 Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1081. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 2.
- 3 Там само. – Спр. 67. – Арк. 1.
- 4 Там само. – Спр. 5. – Арк. 18.
- 5 Лазаревський Г. Чернігів за часів Михайла Коцюбинського // Українська література. – 1943. – № 3–4. – С. 211–221.
- 6 І. Шраг: Документи та матеріали / Упоряд. В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернігів, 1997. – 165 с.
- 7 Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С. 195–198; Стрельський Г., Трубайчук А. Михайло Грушевський, його сподвижники й опоненти. – К., 1996. – С. 195–162. У цих довідкових виданнях вміщені також і стислі дані про М. Шрага.
- 8 Демченко Т. П., Курас Г. М. Тернистий життєвий шлях чернігівця М. Шрага, заступника Голови Центральної Ради // Сіверянський літопис. – 1995. – №1. – С. 8–14.
- 9 Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918–1923 // Україна. – 1924. – № 1. – С. 191.
- 10 Шраг І. Автобіографія // Наше минуле. – 1919. – № 1–2. – С. 124–125.
- 11 Нагорнева Н. Листи Михайла Грушевського до Іллі Шрага // Український історик. – 1998. – №1–4. – С. 255.
- 12 Листи до Михайла Коцюбинського / Упоряд. та коментарі В. Мазного. – Ніжин, 2002. – Т. II. – С. 118.
- 13 Доклад губернского гласного И. Шрага о допущении преподавания в народных школах на местном народном языке // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – Вып. 1, 2, 3. – С. 728.
- 14 Там само. – С. 729.
- 15 Дорошенко Д. De Profundis. Пам'яті І. Л. Шрага, Ф. П. Матушевського й А. Г. Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920–1921. – Зб. II, III, IV. – С. 141.
- 16 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. III. – Спр. 53094. – Арк. 1.
- 17 Савченко В. Блиск та убогість української еліти // Універсум. – 2000. – №5–6. – С. 32.
- 18 Дорошенко Д. Історія України. – Ужгород, 1932; Нью-Йорк, 1954. – Т.1. Доба Центральної Ради. – С.66.
- 19 Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К., 1997. – С. 242.
- 20 Хорунжий Ю. Вірую // Дніпро. – 1999. – №5–6. – С.33–34.
- 21 ЧЗГ. – 1917.
- 22 Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста. – Мюнхен, 1969. – Т.2. – С. 226–227.
- 23 Рубльов О. С. Шляхами на Соловки: радянське десятиріччя Михайла Лозинського // УІЖ. – 1997. – №5. – С. 111.
- 24 Винниченко В. Щоденник. 1921–1925. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – Ч. II. – С. 395.

ПЕРШИЙ У СВІТІ МІНІСТР ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я

Іван Горбачевський

Мало хто з пересічних людей та й навіть науковців, зміг би зараз дати відповідь на запитання, в якій державі світу було вперше введено міністерство народного здоров'я, коли і хто був отим першим міністром?

Правильна відповідь така: було запроваджено таке міністерство у 1917 році в Австро-Угорщині, а першим офіційне призначення на посаду міністра народного здоров'я отримав 20 липня 1918 року Іван Горбачевський — вчений, який став гордістю українського народу і прославив чеський народ, серед якого жив і творив.

Відомості про Івана Горбачевського в енциклопедичних виданнях радянського періоду дуже куці, або ж відповідного гасла і зовсім немає. З «Енциклопедії Українознавства» за редакцією Володимира Кубійовича довідуємося, що Іван Горбачевський — «доктор медичних наук, професор, декан медичного факультету Карлового університету в Празі, ректор цього університету, член Санітарної ради Чеського Королівства, Найвищої ради здоров'я Австро-Угорщини у Відні, довічний член Палати панів Австрійського парламенту, дійсний таємний радник імператора, перший міністр здоров'я Австро-Угорщини, ректор Українського Вільного Університету у Відні й Празі». У 1899 році обраний дійсним членом Наукового товариства Тараса Шевченка, почесний член його математично-природописно-лікарської секції, відомий і невтомний громадський діяч і великий патріот України.

Народився майбутній вчений-біохімік і медик Іван Горбачевський у родині греко-католицького священика Якова Горбачевського в селі Зарубинці Збаразького району Тернопільської області. Мати була також з роду священиків. Навчався хлопець в польсько-німецькій народній школі, потім — у Тернопільській гімназії. На той час в гімназії вже існувала підпільна українська організація «Громада», і в 1872 році юнак стає головою товариства, девізом якого було: «навічно служити своїй українській землі».

У цей час уся увага хлопця сконцентровується на медицині. Його надзвичайно цікавила хімія, яку він досконало опанував, оскільки був обдарований феноменальною пам'яттю. До улюблених предметів Горбачевського належала і ботаніка. Під час навчання у вищих класах захоплювався філософією. Після смерті батька Іван вирішив навчатися на медичному факультеті, незважаючи на благання матері продовжувати справу батька.

Отож, він подав заяву до Віденського університету, де відразу записався в члени студентської організації «Січ».

У 1877 році Горбачевський з відзнакою завершив навчання і поринув у наукову працю. Вже 1882 року йому пощастило зробити дуже важливе відкриття: синтез сечової кислоти. Цим відкриттям український біохімік увійшов до числа найвизначніших вчених світу. У серпні 1883 року ректорат Празького німецького Карло-Фердинандового університету надіслав офіційне запрошення І. Горбачевському очолити кафедру фармакології. Він переселився до Праги і зайнявся проблемою чистої питної води. Тоді проблема санітарії у Празі набула актуальності. Молодий вчений довів, що вода у Влтаві не є прийнятною для споживання. І це було першим важливим результатом його праці у Празі. Чехи залишилися йому назавжди вдячні за те, що він застеріг епідемію черевного тифу.

Його наукова кар'єра набувала свого розвитку. Головними для І. Горбачевського стала праця над підготовкою лекцій, ведення лабораторних вправ в інституті хімічної фізіології, подальші дослідження з біології та біохімії. І. Горбачевський належав до тих корифеїв, які не тільки формували хімію та біологію як наукові академічні дисципліни в Австро-Угорській імперії, а й сказали у цих науках своє вагоме слово.

Ім'я І. Горбачевського стало широко знане в Європі. Він неодноразово обирався деканом медичного факультету, а в 1902—1903 рр. був ректором Празького університету.

Видав підручники з лікарської хімії чеською мовою, «Неорганічну хемію» українською мовою.

Іван Горбачевський завжди знаходився у вирі громадського життя. Його призначили головою Ради здоров'я Чехії, а з 1906 року — головою найвищої Ради здоров'я Австро-Угорської імперії. Він став членом Панської палати Віденського союму і водночас був іменований радником австрійського двору. У 1896 році був обраний членом Королівського Чеського товариства наук, а в 1912 році членом Чеської Академії Наук.

Відбувши два роки на посаді міністра, Іван Горбачевський після довгих вагань 1921 року повернувся до Праги. У 1923 році він погодився обійняти кафедри хімії в Українському вільному університеті (УВУ), Українському високому педагогічному інституті ім. Драгоманова (УВПІ) та Українській господарській академії в Подєбрадах (УГА). Працював над підготовкою підручника з органічної, а згодом і неорганічної хімії для українських вищих шкіл,

а також над українською термінологією з хімії, яку видрукував в «Українському медичному журналі» за 1923 р.

Хоч усе своє життя Іван Горбачевський працював поза межами України, він залишався щирим і свідомим патріотом своєї нації. Цим він завдячував Віденському товариству «Січ», де було зосереджене все українське культурне життя. Тут він познайомився з Михайлом Драгомановим, Федором Вовком, Михайлом Павличком. Упродовж двох років (1875—1877) керував роботою товариства, багато робив, щоб зберегти організацію, яку намагався ліквідувати австрійський уряд.

У 1901 р. польська влада закрила кафедру українознавства Львівського університету, тому Іван Горбачевський та Іван Пулюй доклали багато зусиль, аби понад 500 студентів змогли продовжити навчання у Празі. Тут вони організували «Українську громаду», в якій почергово головували. З ініціативи обох професорів був заснований і стипендійний фонд ім. Пулюя, гроші якого виділялися біднішим студентам. «Українська громада» зробила чималий внесок у чесько-українські взаємини.

Відомо, яка велику роль відіграв у розвитку української науки Український вільний університет, який проголосив у своєму Статуті ще у 1923 році: «Український Вільний Університет постановив собі за провідну ідею і перший обов'язок — служити потребам краю і рідного народу. Своєю задачу за кордоном вважає він за тимчасову, провізоричну, він має приготувати нашу молодь до діяльності серед рідного народу в своїх інституціях та майбутніх урядах. УВУ має улегшити сформування Українського університету або університетів на рідній землі і має, як готовий організм, бути перенесений у відповідний час на рідну територію, туди, де його буде найбільше потрібно».

Українського вченого з Праги помітили і на Східній Україні. У 1925 році Горбачевського обрали дійсним членом ВУАН, радянська влада запросила його викладати хімію в Харківському університеті. Але з огляду на свій похилий вік та стан здоров'я Іван Горбачевський це запрошення відхилив. Певно те, що вчений не поїхав на Східну Україну, дало йому можливість зберегти життя і зробити ще багато для науки. Адже не виключено, що його там чекала така ж участь, як Степана Рудницького, який також працював у Харкові, та багатьох інших учених та митців, які повірили більшовицькій пропаганді і повернулися до СРСР, де загинули в тюрмах та концтаборах.

У 1925 році Іван Горбачевський активно включився у створення «Музею визвольної боротьби України» в Празі. Тут було зібрано багато інформаційного матеріалу, зокрема й про наукову і культурну діяльність українського народу. Згодом, у 1932 році, організовує Український науковий з'їзд, на якому обговорювалися досягнення з усіх ділянок науки. Це засвідчило світові, що українська нація має вагомий науковий потенціал.

Наукова спадщина Івана Горбачевського — вагомий внесок до української, чеської, усїєї світової науки. Він автор понад 60 наукових праць, понад 100 наукових розробок у галузі санітарії, автор низки наукових відкриттів. Світова наука в галузі лікарської хімії ще й донині живе ідеями геніального українського вченого, а багато проблем, поставлених ним, ще чекають свого вирішення. Академія наук і чеський народ шанує ім'я Івана Горбачевського. Ось як пише у своїх спогадах професор Кацл: «...за заслуги, які зробив Горбачевський для чеської науки, чеський народ зостанеться йому вдячним, ...він виховав висококласних учителів лікарської хімії (Еммануїла Форманека, Карла Чорного, Антоніна Гамзіна), тисячі чеських лікарів, ...при тім залишався взірцем патріота, ...вірив своєму народові й своїй Батьківщині».

Саме у цьому і велич Івана Горбачевського, ім'я якого залишилося у пам'яті України. Горбачевського можна з повним правом зарахувати до когорти найвидатніших слов'янських дослідників, як от Дмитро Менделєєв та Іван Павлов. Усі, хто знав І. Горбачевського, відзначали його людські чесноти, відкритість, безпосередність, доброту, чуйність.

Коли у 1925 р. професор І. Горбачевський нарешті отримав за службу пенсію від чехословацького уряду, то невдовзі відмовився від професорської платні в українських високих школах на користь колег, які мали мінімальну заробітну плату.

Нині ім'я Івана Горбачевського, який є символом справжнього вченого-патріота, повертається на рідну землю. Його іменем названа медична академія в Тернополі.

Василь Шендеровський,

доктор фізико-математичних наук

Література:

1. Головацький І. Іван Горбачевський. — Львів: НТШ, 1995. — 126 с.
2. Юркевич О.Г. Український вчений світової слави // Аксіоми для нащадків. — Львів: Меморіал, 1992. — 544 с.
3. Шендеровський В. А. Він належав до когорти славних українців // Ваше здоров'я (Київ). — 1996. — 4—10 травня. — №19 (155).
4. Головацький І. Академік Іван Горбачевський і українське національне відродження // Український світ. — 1998. — Ч. 4—6. — С. 22—23.

МЕЦЕНАТСЬКА РОДИНА

Тарновські походили зі старовинного козацького роду, відомого на Правобережній Україні, в Прилуччині, з другої половини XVII ст. На думку О. Лазаревського, започаткував його військовий товариш Прилуцького полку Іван Ляшка, який 1685 р. одержав універсал на володіння землями. Його син Федір Тарновський був сотником варвинським (1689—1693). Від нього і його старшого брата Василя Ляшка-Тарновського ведуть початок дві лінії роду Тарновських: молодша — полтавська і старша — чернігівська¹.

З першої лінії роду вийшло кілька сотників варвинських, зокрема Степан Тарновський — бунчуковий товариш і керівник генеральної військової канцелярії².

Син Степана — Яків Тарновський був генеральним бунчужним. Мав він двох синів: Степана і Василя, які на той час здобули добру освіту і займали відповідні посади. Степан був київським губернським маршалком, а Василь, закінчивши Кенігсберзький університет, — чернігівським губернським маршалком.

У 1788 р. в сім'ї Степана Тарновського народився син Григорій — майбутній знавець мистецтва і меценат української культури. 1842 року Тарновські придбали у генерал-губернатора П. Рум'янцева-Задунайського маєток — с. Качанівку Борзнянського повіту Чернігівської губернії (тепер — селище Ічнянського району Чернігівської обл.).

За Григорія Тарновського це село стало відомим не тільки в Україні, а й поза її межами, як визначна оаза культури, куди з'їжджались письменники, художники, вчені — українська еліта. Гостинність і благодійність господаря, прекрасні умови, тиша і краса природи сприяли творчому натхненню.

У творчій обстановці, що складалася в окремих поміщицьких маєтках, — особливо це показово для Качанівки, — зустрічалися представники культур різних національностей, де вони відкривали для себе велич і цінність української духовності, знаходячи в ній джерело натхнення. Саме в таких маєтках співіснували дворянська культура і культура народу, представлена творчістю художників, поетів чи музикантів-кріпаків.

Уже саме перебування в такому будинку сприяло розвиткові естетичних смаків, а талановиту молодь кликало до здобуття професійної освіти.

Маєток Тарновських гостинно відкривав свої двері для талановитих представників української культури. Тут ніколи не залишалися порожніми жодна з 80 кімнат прекрасного білого палацу.

Декілька разів у Качанівці перебував М. Глінка, який приймав з господарем, — меломаном, камер-юнкером, бездітним поміщиком-багатцем. Камер-юнкерством Григорій Тарновський гордився, довго домагався і одержав його в досить зрілі роки. Бував у Качанівці й учень М. Глінки — С. Гулак-Артемівський, який у супроводі кріпацького оркестру Тарновських найчастіше виконував нові твори свого вчителя. Останній якось зауважив про С. Гулака-Артемівського: «Який чудовий голос і яке величезне бажання вчитися. Працювати з ним — одна насолода».

М. Глінка чудово вписався в Качанівський пейзаж: він співав, а присутні музиканти виконували його твори. Тут він склав музику на вірші В. Забіли «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щечечи соловейку».

Музика композитора продовжувала жити тут і під час його відсутності. Досі збереглася альтанка композитора «Земля обітована мого серця» — так називав Качанівку М. Глінка.

У травні 1843 р. на запрошення Григорія Тарновського на бал у Качанівку разом з Є. Гребінкою приїхав Т. Г. Шевченко. Тут він познайомився з Г. Закревською (з роду Заславських) і покохав її. Намалював кілька її портретів і розчарувався в ній, бо нікому не прощав зневажливого ставлення до себе. Цього разу поет пожив у Качанівці недовго. Він привіз Григорію Степановичу картину «Катерина», яку той дав згоду купити. Після арешту Шевченка Тарновські, боячись обшуку в своєму домі, заховали записки, вірші, малюнки та інші матеріали, пов'язані з Шевченком, і таким чином зберегли їх. Приїжджав сюди поет і в серпні 1859 р. Згадки про Качанівку є в його листах, а також у віршах. Зокрема 1860 року Т. Г. Шевченко написав вірш «Н. Т. (Великомученице кумо!)», котрий присвятив сестрі В. В. Тарновського (старшого) Надії Василівні Тарновській. З нею поет познайомився 1843 року теж у Качанівці. На прохання В. В. Тарновського (молодшого), який був уже студентом, у другий приїзд Шевченка в Качанівку, поет посадив у качанівському парку дубок і побажав «Дай Боже, щоб нам довелося коли-небудь посидіти в тіні його гілля». Та не судилося...

Крім М. Глінки, Т. Шевченка, в маєтку Г. Тарновського часто перебували М. Гоголь (який написав тут «Женитьбу»), М. Маркович, М. Максимович, П. Куліш та ін.

У маєтку Тарновських нерідко звучали пісні, музика, тут читали вірші та прозові твори, живопис також був предметом уваги гостей. Господар Качанівки входив до товариства «Поощрення художників», колекціонував картини. А тому художники в Качанівці користувалися його особливою прихильністю. Зокрема, художник В. Штернберг мав у знаменитому будинку Тарновських студію в найромантичнішому «апартаменті», так званому «Ліхтарику».

У цій кімнаті більшу частину стіни займало величезне вікно в готичному стилі, повністю увите повзучою зеленню. Тут була створена більшість картин В. Штернберга — пейзажів Качанівки, тут же він намалював досить відомий колективний портрет гостей маєтку. Влітку 1838 р. у Качанівці зібралися знаменитості: поет В. Забіла, знавець і прихильник старовини П. Скоропадський, композитор М. Глінка, відомий історик М. Маркевич. М. Глінка працював над оперою «Руслан і Людмила», а М. Маркевич писав тексти до неї. В. Штернберг якраз увічнив це на своєму полотні «У Качанівці в Тарновського», яке зараз зберігається в Російському музеї у Санкт-Петербурзі.

Зовсім недавно було розгадано таємницю ще однієї картини. Її автор — О. Волосков, від народження інвалід, якого теж обігрів батьківським теплом у Качанівці Г. Тарновський. Донедавна картина була відома під назвою «Декабристи в Кам'янці». При детальному вивченні виявилось, що зображені на ній господар Качанівки Г. Тарновський і його гості сидять за чайним столом у відомому вже «Ліхтарику». Ця картина теж зберігається в Російському музеї в Санкт-Петербурзі.

Внук Василя Яковича — Василь Васильович Тарновський (старший) відомий як український історик, громадський діяч та меценат української культури (1810 — 1866). Народився в с. Антонівці Пирятинського повіту Полтавської губернії. Спочатку навчався в Ніжинському ліцеї князя Безбородька, а після — у Московському університеті. Вивчав сучасний і минулий стан та побут українського селянства, був автором статей «Юридический быт Малороссии» та «О делимости семей в Малороссии».

Василь Тарновський був переконаним противником кріпацтва. Як депутат від уряду в Чернігівському губернському комітеті «Устройства и улучшения быта помещичьих крестьян», брав активну участь у підготовці селянської реформи протягом 1858—1859 рр. А з 1860 р. — член-експерт редакційних комісій у Петербурзі, які готували проект реформи.

Василь Васильович товаришував з Т. Шевченком, М. Гоголем, М. Костомаровим та ін. За своїми поглядами був близький до Кирило-Мефодіївського братства. Наприкінці 50-х рр. XIX ст., після смерті російського царя Миколи I, провідні діячі української культури почали зосереджуватися в Петербурзі, де режим був трохи м'якшим. Тут осіли після заслання кирило-мефодіївці Шевченко, Куліш, Білозерський, і при них утворився гурток письменників і публіцистів. У цей час Василь Тарновський разом з поміщиком Григорієм Галаганом за свої кошти придбали і встановили в Петербурзі друкарню для українського видавництва. Завдяки їм у світ вийшли твори визначних українських письменників І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Марка Вовчка та ін. Це було перше систематичне видання творів українських письменників³.

Василю Тарновському після смерті дядька Григорія Степановича перейшли у спадщину великі маєтки на Чернігівщині, що дало йому можливість виділяти більше коштів на розвиток української культури. Зокрема Василь Васильович допоміг П. Кулішу видати «Записки о Южной Руси», «Чорну раду», а також фінансував інші українські видання⁴.

У Качанівці за часів В. Тарновського (старшого) велася так звана гостьова книга, у якій між автографами Л. Жемчужникова (1853), Т. Шевченка (1859), зустрічається й автограф українського художника Гаврила Васька, який бував тут у 1857—1858 рр. Він виконував на замовлення господаря маєтку копії портретів родини Розумовських роботи художника Г. Стеценка* (матері Наталії Дем'янівни і братів Олексія та Кирила Розумовських), а також гетьманські портрети.

Визначним українським громадським і культурним діячем, колекціонером української старовини, щедрим меценатом української культури був син Василя Тарновського (старшого) — Василь Васильович Тарновський (молодший). Він також народився в с. Антонівці на Полтавщині (1837—1899). Закінчив Київський університет, був маршалком Ніжинського повіту Чернігівської губернії.

Тарновський (молодший) любив українську мову, культуру. Він глибоко поважав Т. Г. Шевченка, допомагав йому матеріально, а після смерті поета дбав про впорядкування його могили в Каневі. Створив унікальну збірку Шевченкіани. Видав за свої кошти альбом з фотографіями Шевченкових офортів. Зібрав найбільшу колекцію рукописів, листів, малюнків, документів (близько 760 одиниць), пов'язаних з життям і творчістю Кобзаря. Згодом її було передано до Чернігівського музею. Після смерті поета в Качанівці на його честь насипано високу могилу.

Василь Васильович (молодший) зібрав велику колекцію предметів і архівних матеріалів козацької старовини, а також портретів гетьманів України, які з'явилися друком у книзі В. Антоновича і В. Беца «Исторические деятели Юго-Западной России». Матеріально допомагав журналу «Киевская старина» та Київському музею старожитностей.

У його маєтку в Качанівці, як і раніше, збиралися видатні діячі української культури М. Костомаров, П. Куліш, Марко Вовчок, О. Лазаревський, В. Горленко. Часто тут бував художник І. Репін. Прообразом писаря в його картині послужив друг художника, а в майбутньому видатний український історик козацької доби — Дмитро Іванович Яворницький. У колі друзів Василя Васильовича (молодшого) називали «гетьманом». Він, як і батько, не тільки ство-

---

* Стеценко Григорій Андрійович (1710—1781) — придворний живописець К.Г. Розумовського.

рював у Качанівці умови для творчої праці сподвижникам української культури, а їй допомагав їм матеріально.

Ще в молоді роки Василь Тарновський (молодший) задумав зібрати, по можливості, повну колекцію предметів, які характеризували б старовинний побут України. Але виконання цього завдання в повному обсязі було не під силу одній особі, тому він обмежився територією найбільш близької йому Лівобережної України, хоч здійснював археологічні розкопки в Черкаському повіті Київської губернії, відвідав Запоріжжя і поповнив свою колекцію багатьма предметами, які були знайдені на правому березі Дніпра і в Новоросійському краї.

Перші два відділи колекції, як писав В. Тарновський в своєму «Каталозі»⁵, були зібрані в пізніший час, коли «Княжа гора» привернула увагу археологів багатством випадково знайдених там речей. Були тут також і предмети, знайдені при археологічних розкопках біля с. Липняви у так званому Липнявському городку. В третьому відділі колекції зберігалися найрізноманітніші предмети старовинного українського побуту (церковного, домашнього, військового й ін.), які тільки можна було зібрати. У той час лише в небагатьох дворянських і козацьких родинах ще збереглися старі прадідівські речі. Особливу увагу В. Тарновський надавав тим предметам, які за написами на них та родинними переказами належали відомим історичним особам. Велику частину він придбав у антикварів.

Збиранню колекції українських старожитностей В. Тарновський (молодший) віддав більше сорока років життя. Каталог його колекції вийшов у світ 1898 року. В. Тарновський не належав до тих колекціонерів, які, зібравши рідкісні предмети, неохоче допускають інших до їх огляду. Навпаки, він завжди був радий надати можливість кожному познайомитися з тим, що він зібрав, мріяв про громадський музей. Робив безрезультатні спроби переконати й інших заснувати такий музей у Києві.

Незадовго до смерті В. Тарновський передав свою колекцію Чернігівському земству. В 1902 р. на її основі в Чернігові було відкрито музей українських старожитностей. 800 картин своєї галереї Василь Васильович заповів місту.

На базі музею українських старожитностей та історичного музею Архівної комісії (заснованого 1887 р.), а також інших трьох музеїв у 1925 р. створили Чернігівський державний історичний музей, в якому зберігаються цінні археологічні колекції, збірки зброї, тканин, стародруків тощо.

Помер В. Тарновський (молодший) у 1899 р. Похований на Аскольдовій могилі, поруч з сином Петром. У другій половині XIX ст. Аскольдова могила була одним з найбільших аристократичних кладовищ Києва, де ховали визначних діячів науки та культури.

За генеральним планом реконструкції Києва 1935—1936 рр. Аскольдову могилу «розчистили» від пам'яток минулого і перетвори-

ли на міський парк культури і відпочинку. По-варварськи «прорубували» просіки в українській національній історії та культурі, вщент розбивали надмогильні мармурові плити. Цінні речі з розритих могил конфіскували і розкрадали...

Сумною виявилася й остання сторінка знаменитої Качанівки: її продали нащадки Тарновських. Ось як писав про це у 1915 р. журнал «Столиця и усадьба»: «Настала осінь 1898 року. Дерев за-губили своє ошатне вбрання, мертвим листям вкрилися доріжки в саду, осінній вітер зриває його і кружляє в повітрі. Мертва жахлива порожнеча довкола. Тарновські сказали своє останнє «прощай» рідній Качанівці. Її продано. Довгою вервечкою простягнулися по проспекту вози з добром: це везуть, услід за колишніми господарями, рухоме майно з дому...»

Автором цієї статті був нащадок Тарновських М. В. Тарновський, якому при розподілі майна дісталася величезне, на півстіни, дзеркало часів графа Румянцева в рамі з палісандрового дерева, з голубим і золотим візерунком на склі. У ньому відбивається чаювання в Качанівці, яке зобразив художник О. Волосков, і якому не має кінця.

Сьогодні Качанівка — непоодинокий, але яскравий приклад колись вилучених з культурного життя, понівечених шедеврів палацово-паркового мистецтва. Нині вони, безпомічні, опинилися на периферії національної духовності. Ще в 1980 р. Качанівку оголошено заповідником: розпочалися реставраційні роботи, які сьогодні, на жаль, призупинено. Мила серцю українців Качанівка волає по допомогу.

*Петро Лазебко,
Людмила Лазебко*

¹ Брокгауз Ф., Ефрон И. Энциклопедический словарь. — СПб., 1901. — Т. XXXII. — С. 50.

² Енциклопедія Українознавства. — Париж; Нью-Йорк, 1976. — Ч. 8. — С. 3134–3135.

³ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1990. — С. 267.

⁴ Українська Загальна Енциклопедія. — Львів, 1933. — С. 246–247.

⁵ Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского: С приложением 16 табл. фототипных снимков. — К., 1898. — С. 86.

«БРАВ НА СЕБЕ ВІДПОВІДАЛЬНІ СПРАВИ»

Борис Мартос походив зі старого козацького роду. Навчаючись на математичному факультеті Харківського університету, став активним учасником українського національного руху. У 1898—1899 рр. виявив себе діяльним співробітником харківської студентської громади. За словами її учасника О. Коваленка, завжди «брав на себе відповідальні, часто дуже небезпечні справи». Ще студентом за політичну діяльність тричі був арештований й відбував покарання. Член РУПІ (з 1905 р. — УСДРП).

У 1906—1910 рр. викладав у гімназіях та на вищих курсах Харкова, але як «неблагонадійного» його позбавили педагогічної практики. Протягом 1910—1913 рр. працював у кооперативних організаціях Волині та Кубані, в 1913—1917 рр. — інспектор кооперації Полтавського губернського земства. Був одним із організаторів кооперативних товариств, головою ради Дніпросоюзу. І Всеукраїнським селянським з'їздом обраний до складу Української Центральної Ради. Був членом Малої Ради від фракції УСДРП. Входив до складу ЦК Селянської спілки, був заступником голови. 17 червня 1917 р. Б. Мартоса призначили генеральним секретарем земельних справ, а 21 серпня 1917 р., в новому кабінеті В. Винниченка затвердили товаришем (заступником) генерального секретаря земельних справ. Став одним з авторів земельного закону Центральної Ради. Виступаючи під час обговорення земельного законодавства на восьми Загальних зборах Української Ради, зауважував, що «широке громадянство просто не доросло до соціалізму», «селяни розуміють соціалізм як перенесення майна із панського двору до свого власного». Підкреслюючи, що проект було підготовлено спільно із земельним комітетом, Б. Мартос, на відміну від членів комітету, які наполягали на скасуванні земельної власності, стояв за ліквідацію тільки приватної власності на землю і за забезпечення прав на її громадську власність. «Я вважаю, — наголошував він, — що краще було б не касувати власності, а просто передати всі землі земельним комітетам». На його думку, треба рахуватись із правами власності іноземців. Висловив занепокоєння з приводу скасування власності на землю взагалі. Це означатиме, що «кожний селянин буде брати для себе землі стільки, скільки йому захочеться, посилаючись на те, що земля є всенародна».

У 1917 р. Б. Мартос був головним редактором тижневика УСДРП «Воля», згодом очолював управу Українського кооперативного комітету, викладав у Київському комерційному інституті, був одним із засновників Кооперативного інституту в Києві, членом ради директорів Дніпросоюзу.

Указом Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. було призначено Раду Народних Міністрів, у складі якої посів пост міністра продовольчих справ. З 9 квітня до 27 серпня 1919 р. він очолював Раду Народних Міністрів УНР і водночас обіймав посаду міністра фінансів.

То був надзвичайно складний, у повному розумінні слова драматичний етап історії Української революції. Внутрішні суперечності, перманентні конфлікти в політичному проводі між наддніпрянцями на чолі з С. Петлюрою і галичанами на чолі з Є. Петрушевичем, розгул отаманщини, домінування військового начала над усіма іншими, низка заколотів розхитували українську державність, вселяли мало оптимізму щодо її перспективи. Дедалі погіршувалось міжнародне становище УНР, що повинна була відстоювати своє право на існування у збройній боротьбі проти радянських військ, денікінців, поляків.

17 травня 1919 р. урядові установи евакуювалися до Галичини (Броди, Золочів, Тернопіль). Звіди вдалось розпочати наступ на Проскурів.

Однак після низки конфліктів між есерами і соціал-демократами нестабільність уряду досягла крайніх меж і в результаті міжфракційних переговорів було досягнуто угоду про нові принципи формування уряду (по суті, на умовах УСДРП) і заміну Голови Ради Народних Міністрів. 28 серпня 1919 р. Б. Мартос офіційно оголосив про свою відставку. Його наступник І. Мазепа вважав, що Б. Мартос взагалі не був політиком, більше тяжів до господарсько-фінансової діяльності. «Взагалі, на мій погляд, головне джерело незадоволення Мартосом як міністром ховалося в його нещасливій вдачі, — писав І. Мазепа. — Занадто впертий і самовпевнений, досить дріб'язковий і недовірливий, він не вмів поводитися з людьми й цим власне викликав постійне незадоволення і навіть гострі конфлікти там, де всього цього можна було легко оминати...

Поза всім цим, Б. Мартос, без сумніву, працював широко для добра українського народу і робив все те, що було в його силах». Багато спеціалістів вважають, що основною причиною демісії Б. Мартоса була неможливість співпраці з Є. Петрушевичем і чергова зміна ідейних орієнтацій С. Петлюри, який в даний момент еволюціонував у бік принципів загального парламентаризму, відходу від ідей трудової демократії.

З 1920 р. Б. Мартос перебував на еміграції в Німеччині, згодом в Чехословаччині. Був одним з організаторів та професором (з 1924 р.) Української господарської академії в Подебрадах, у 1936—1938 рр. — директором Українського технічно-господарського інституту. У 1945 р. переїхав до Мюнхена, де став засновником і ректором Української вищої школи економіки (1945—1949). Працював в Інституті вивчення ССРСР (1954—1956 рр. — президент, 1956—1957 рр. — віце-президент, 1957—1958 рр. — секретар вченої ради). З 1958 р. жив у США.

Валерій Соудаченко,
доктор історичних наук

ЧЕРВЕНЬ

ПН ВВ СР ЧТ ПТ СБ НД

	1	2	3	4	5	6
7	8	9	10	11	12	13
14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27
28	29	30				

1 — Міжнародний день захисту дітей.

• 200 років від дня народження російського композитора, автора низки творів на українську тематику Михайла Глінки. Помер 15 лютого 1857 р.

2 — 150 років тому завершилася майже півстолітня Кавказька війна.

• 60 років тому помер український художник Фотій Красицький. Народився 24 серпня 1873 р.

3 — 110 років тому Михайло Грушевський захистив магістерську дисертацію в Київському університеті св. Володимира.

4 — Міжнародний день безвинних дітей — жертв агресії.

• 125 років від дня народження українського художника Костянтина Костенка. Помер 29 січня 1956 р.

5 — Всесвітній день охорони навколишнього середовища.

• День проголошення Київського Патріархату Української Православної Церкви.

6 — День журналіста.

7 — 210 років від дня народження російського філософа Петра Чаадаєва. Помер 26 квітня 1856 р.

9 — 1600 років тому візантійська влада кинула до в'язниці св. Іоанна Золотоустого.

10 — 230 років тому було укладено Кючук-Кайнарджийський мирний договір між Росією та Османською імперією, яким завершилася російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

• 60 років тому в концтаборі Саксенгаузен загинув поет, археолог, чільний діяч ОУН Олег Кандиба-Ольжич. Народився 8 серпня 1907 р.

• 40 років тому в Москві було відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку.

12 — День прийняття Декларації про Державний суверенітет України.

- 150 років від дня народження українського етнолога Митрофана Дикарева. Помер 27 листопада 1899 р.
- 13** — Всіх святих землі Української.
  - 130 років від дня народження українського письменника Марка Черемшини (Івана Семюка). Помер 25 квітня 1927 р.
  - 110 років тому помер російський художник, автор численних робіт на українську тематику Микола Ге. Народився 27 лютого 1831 р.
- 14** — 195 років тому помер український церковний діяч Матвій Значко-Яворський (у чернецтві Мельхіседек). Народився близько 1716 р.
  - 85 років тому трагічно загинув від куль більшовиків-муравйовців український художник Олександр Мурашко. Народився 7 вересня 1875 р.
- 17** — 325 років тому помер український релігійний письменник і богослов-полеміст Яків Гаватович. Народився 17 березня 1598 р.
  - 140 років від дня народження російського вченого-філолога, автора низки праць з питань самобутності і окремішності української мови Олексія Шахматова. Помер 16 серпня 1920 р.
- 18** — 65 років тому у Каневі було відкрито Меморіальний музей Тараса Шевченка та пам'ятник на могилі поета.
- 20** — 170 років від дня народження українського історика Олександра Лазаревського. Помер 13 квітня 1902 р.
  - 115 років від дня народження українського археолога, музезнавця Валерії Козловської. Померла 6 травня 1956 р.
  - 75 років тому помер український громадський і культурний діяч, меценат Євген Чикаленко. Народився 9 грудня 1861 р.
- 21** — 135 років від дня народження українського громадсько-політичного діяча, журналіста, редактора першої української газети «Громадська думка» Федора Матушевського. Помер 21 жовтня 1919 р.
- 22** — День скорботи і вшанування пам'яті жертв війни в Україні.
  - 45 років тому померла українська мати-героїня, яка виховала 40 дітей-сиріт, Олександра Деревська. Народилася 6 травня 1902 р.
- 23** — 65 років тому під впливом численних протестів польський уряд оголосив закон, який забороняв закривати православні церкви, а їхнє руйнування визнавалося злочином.
- 24** — 110 років від дня народження українського мистецтвознавця, архітектора і графіка Володимира Січинського. Помер 25 червня 1962 р.
  - 90 років від дня народження українського церковного діяча, глави Української греко-католицької церкви Мирослава-Івана Любачівського. Помер 14 грудня 2000 р.
- 27** — День молоді.
  - 170 років тому було відкрито Університет святого Володимира в Києві.
  - 40 років тому було відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку у Вашингтоні.
- 28** — **День Конституції України.**
  - 435 років тому Польське королівство і Велике князівство Литовське уклали Люблінську унію, об'єднавшись у єдину Річ Посполиту.
- 29** — 830 років тому був убитий своїми боярами володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський. Народився бл. 1111 р.
- 30** — 130 років від дня народження українського історика Федора Міщенка. Помер 1928 р.

Закарбована мить

Олександр Матвійович Лазаревський. 1861 р. Київ

АДВОКАТСЬКА ПРАКТИКА СВЯТОГО

Іоанн Золотоустий

Вселенський учитель Свя-
тий Іоанн Золотоустий,
один із засновників Кон-
стантинопольського патріарха-
ту, блискучий оратор і релігій-
ний полеміст, є надзвичайно
колеритною постаттю, яка ви-
діляється навіть з-поміж непе-
ресічних мислителів і пропо-
відників східнохристиянської
Церкви. Він має почесний ти-
тул «вселенського вчителя». Крім Золотоустого, цим висо-
ким ім'ям Церква вшанувала
ще всього двох своїх діячів:
Св. Василя Великого та Гри-
горія Богослова. «Золотоус-
тий» — це також титул, отри-
маний святим за надзвичайне
красномовство та офіційно
закріплений Церквою на Хал-
кидонському соборі у V сторіч-
чі. У церквах і понині править-
ся літургія Іоанна Золотоусто-
го. Святитель Іоанн відомий не
лише віруючим християнам,

його спадщиною цікавляться, захоплюються світські науковці, лі-
тератори, а останні слова святителя на цьому світі «Слава Богові за
все!», сказані у вигнанні та страшних фізичних муках, стали
справжнім символом віри та незламності. Але мало кому відомо,
що за освітою та фахом, якщо оперувати сучасними термінами,
Вселенський вчитель і Константинопольський архієпископ був ад-
вокатом і певний час мав практику!

Відомо, що Іоанн Золотоустий народився 347 року в Антіохії
(тодішній столиці Сирії) на Сінгонській вулиці, де, до речі, за пере-
казами, певний час жив апостол Павло. В той час майже половина
з 200 тисяч антіохійців вважали себе християнами. Батьки Золото-
устого також сповідували християнство. Батько Іоанна був воєна-
чальником, але рано помер, тому сина виховувала мати — Анфуса.
Оскільки у той час, за розпорядженням імператора Юліана,

у християнських школах заборонялося викладання вищих наук, вона змушена була віддати Іоанна на навчання до язичницьких вчителів, перед тим прищепивши синові любов до своєї віри та посіявши у його душі знання Священного Писання. Коли Іоанну виповнилося шістнадцять років, його наставником став знаменитий учитель красномовства, софіст Ліваній — «останній ідеолог муніципальної аристократії», як назвав його відомий дослідник Георгій Курбатов¹. Ліваній свого часу риторичну освіту здобув у Афінах, викладав у Константинополі, а його працями захоплювався навіть імператор. Існує переказ, ніби великий античний красномовець уже на смертному одрі зізнався, що назвав би Іоанна своїм наступником, якби його не «вкрали» християни. Риторська освіта в ті часи була майже тотожною юридичній освіті.

Золотоустий не слідував сліпо за своїм наставником. Він зовсім по-іншому підійшов до мистецтва красномовства. «Священне Писання не прагне до краси слів або їх поєднання, воно має в собі Божественну благодать, яка повідомляє блиск і красу словам його», — зауважував святий. Уже з цієї цитати видно (не кажучи про глибинний аналіз текстів промов), що Іоанн, опанувавши всю класичну та, до певної міри, на той час схоластичну систему вміння добре говорити, змістив акценти та запропонував власний підхід до цього виду мистецтва. По-перше, він повністю відкидав методичку, коли на перше місце ставилася форма побудови речень. Для нього важливішим був не чіткий розрахунок, а «Божественна благодать», тобто замість раціонального виступає вперед інтуїтивне, підсвідоме, ірраціональне. Отож і не дивно, що Золотоустий, ставши єпископом, сприймав свій талант до красномовства лише як засіб нести до людей Слово Боже. До речі, майже всі численні праці святого, які дійшли до наших днів, є якраз усними виступами, записаними стенографами та відредаговані автором. У Росії 1898 року було здійснене повне видання творів Іоанна Золотоустого, яке нараховувало аж дванадцять томів! І це лише праці, що дійшли до наших часів і були перекладені російською мовою.

Двадцятирчний святий, закінчивши курс навчання, не одразу пішов по шляху служіння Богові — він зайнявся адвокатською практикою. На той час ця професія для людини, яка володіла словом і мала амбіції, давала змогу легко досягти успіху. Серед отців Церкви, які пройшли такий же шлях, були святі Василій Великий і Амвросій Медіоланський.

«Це зайняття зразу ввело Іоанна в бурхливу круговерть життя, і він став обличчям із тим світом неправд, підступів, образ і поневолень, ворожості та брехні, сліз і злорадств, із яких складається звичайне життя людей, яких він не знав у мирному домі своєї благочестивої матері. Цей зворотний бік життя, хоча й був чужим його незіпсованій душі, однак дав йому можливість познайомитися з тією прірвою неправд і пороків, яка часто прикривається брехнею та лицемірством, але на суді виступає в усій своїй потворнос-

ті, і ця саме суддівська діяльність і дала Іоанну пізніше можливість змальовувати пороки з такою нещадністю, яка, оголюючи їх у всій мерзотності, тим самим породжувала невимушену відразу до них. Адвокатство, водночас, привчило його до публічного ораторства, і він зразу виявив на цій ниві такі блискучі успіхи, що ним захоплювався його старий учитель Ліваній. Молодого адвоката, вочевидь, очікувало блискуче майбуття: його ораторство здобувало йому широку популярність, яка давала йому великі кошти, разом із тим відкривало дорогу до вищих державних посад», — так пишуть про цей період життя Золотоустого дослідники². Вони навіть не приховують, що тоді майбутній святий міг регулярно разом із друзями відвідувати цирк, інші видовища, словом, вести не надто благочестивий спосіб життя.

Відомий факт, що Ліваній, читаючи ще школярські промови Іоанна, не втримався та вигукнув: «Щасливі імператори, що царюють в такий час, коли світ володіє таким дивовижним письменником» і додав, що його учень у промові «з мистецтвом судового слова поєднав силу ораторських доказів!»³

Ми маємо підстави тепер припускати, чому Іоанн вибрав цей факт і також спробувати відповісти на питання, чому він через деякий час покинув адвокатуру? Як уже зазначалося, його батько помер дуже рано і святий виховувався матір'ю. Молодій жінці (коли помер чоловік, їй було всього двадцять років) довелося не легко. Існує інформація, що вона змушена була постійно відстоювати в різних інституціях, в тому числі і в судах, своє право на майно. Зазіхали переважно родичі та близькі. Молодий Іоанн бачив усі судові поневіряння матері, що тривали роками, тому, можливо, у нього й виникло ще з дитинства бажання стати адвокатом, аби відстоювати свої та людські права. Крім релігійних мотивів, Золотоустий мав ще одну підставу, щоб покинути юридичну практику — це переконання відсутності соціальної справедливості у тогочасній правовій системі. Він з обуренням писав про те, що в судах того часу «виконуються закони, сповнені різноманітними беззаконням і насильством».

Після кількох років адвокатської практики Іоанн дійшов до тієї межі, коли твердо вирішив змінити світський одяг на чернече вбрання. Сталося це під впливом його товариша дитинства — Василя, який був іноком. Пізніше, у своїй відомій книзі «Про священство» він так згадував свого приятеля, що зумів вплинути на його вибір: «Багато було у мене друзів, щирих і вірних, які знали та непорушно дотримувалися законів дружби, але з багатьох один перевищував усіх інших любов'ю до мене. Він завжди був спільним супутником моїм: ми вчилися одним наукам і мали одних і тих учителів; з однаковим бажанням і ревністю займалися красномовством і однакові мали бажання, що витікали з однакових занять»⁴.

Під впливом праведного життя свого друга Золотоустий відкрив і для себе світло правдивої віри. Приймавши хрещення у двадцять два роки (близько 370 року), Іоанн назавжди зв'язав себе з Церквою та служінням Богові та людям. Він зачинився в будинку матері та постійно молився. Колишній красномовець узяв на себе навіть обітницю утримання від розмов. Бажаючи ще більше наблизити душу до Бога, Золотоустий провів майже шість років спершу пустельником, а потім, живучи в печері, упокорював тіло та безперестанно молився. По поверненні до рідної Антіохії єпископ Мелетій рукопоклав Іоанна у дияконський сан, а коли йому виповнилося 39 років, він був висвячений у пресвітери. Тоді ж Іоанн став відомий пастві як церковний оратор, бо до того звертався до неї з роздумами на релігійні теми тільки письмово. На свою популярність як проповідника він реагував стримано, кажучи: «Не потрібні мені ні оплески, ні хвилювання, ні вигуки. Одного бажаю: аби, слухаючи безмовно, виконували мовлене. Це для мене оплески, це для мене похвала»⁵.

26 лютого 398 року Іоанн був висвячений патріархом Александрійським Феофілом у храмі Святої Софії Царгородської у сан архієпископа Константинопольського. Святий не бажав цього підвищення та не хотів розлучатися зі своєю батьківщиною. Знаючи це, сановники імператора Аркадія, який прагнув бачити на патріаршому престолі чудового оратора, виманили Іоанна за місто під приводом відвідання святих місць, посадили в колісницю та проти волі привезли до столиці, де Аркадій особисто у багряній палаті імператорського палацу повідомив свою волю.

У Константинополі правління на найвищому церковному престолі імперії Золотоустий почав з радикальних кроків, зумовлених його любов'ю до аскетичного способу життя. За свідченням історичних джерел, він наказав винести з багатих патріарших покоїв (їх розкіш пов'язувалася із загальним прагненням візантійців до блиску) килими, коштовні меблі, різні прикраси та продати їх. На отримані гроші побудував дві лікарні, а що залишилося — роздав жебракам і знедоленим. Такі реформи тодішньою константинопольською верхівкою сприймалися неоднозначно, передусім вона бачила у нововведеннях загравання патріарха з біднотою. Крім того, Іоанн постійно докучав заможній частині імперської столиці критичними, гострими проповідями, в яких засуджував їхній спосіб життя та закликав дбати про знедолених братів у вірі. Особливо їдкі стріли його зауважень були спрямовані на придворних дам, які з'являлися на службу Божу нафарбованими та просто потопали у прикрасах. Він викривав за несправедний, з погляду християнства, спосіб життя навіть імператрицю Євдоксію, яка мала сильний вплив на імператора. Дійшло до того, що частина єпископів Церкви (тієї партії, що була незадоволена рішучою політикою Золотоустого щодо очищення Церкви та наведення в її житті порядку), за підтримки імператриці, провела Собор у Дубі (передмісті

Халкідона), на якому позбавила його сану патріарха. Народ тоді захистив улюбленого пастиря, прийшовши під мури імператорського палацу. Влада, боячись народного гніву, повернула святителя та скликала Собор у Константинополі, де відмінила всі постанови Собору в Дубі. Мир запанував ненадовго, вже через деякий час імператриця Євдоксія знову зібрала невдоволених єпископів на Собор, які вимагали від імператора, щоб той своєю владою змістив патріарха. Зрештою, його заточили під домашній арешт, який він порушив, аби охрестити новонавернених. Це ще більше розгнівило владу та дало підстави 9 червня 404 року арештувати та вислати його з міста. Місцем його перебування влада визначила містечко Кукуз у Малій Вірменії. Здоров'я Іоанна було підірване, і під час конвоювання до чергового пункту заслання (Піфіунт, чи Піціус, як тоді називалася Піцунда) він помер 14 вересня (за старим стилем) 407 року в страшних фізичних муках, але сильний духом із словами на устах: «Слава Богові за все!» Святий Іоанн Золотоустий, як твердять дослідники його життя, був єпископом 9 років і майже 7 місяців, із яких 3 роки та 3 місяці провів у вигнанні. 437 року жителі Константинополя, разом із тодішнім патріархом Проклом, зажадали повернути мощі архієпископа Іоанна Золотоустого до столиці. Тоді імператором Візантії був уже син Євдоксії — Феодосій. Він підтримав ідею повернення тіла святого та разом із сенатом вийшов зустріти царську колісницю з останками святого. Феодосій зняв із себе всі відзнаки імператорської влади та підійшовши до священного тіла архієпископа, покритв його своєю порфірою. Він звернувся до Золотоустого з молитвою, просячи простити його матір і батька. Під час зруйнування Константинополя латинянами мощі Іоанна Золотоустого були переправлені до Рима, де зберігаються й донині. У Київській Русі, а пізніше і на території України, твори Іоанна Золотоустого в корпусі християнської релігійної літератури з'явилися досить давно й набули великої популярності. Наші предки їх переписували та опрацьовували у збірники «Златоструй», «Ізмарагд» (XIV—XVII сторіччя). В Європі численні промови святителя Іоанна були писані та друковані латиною, а в нас, як тільки з'явилася писемність, були перекладені на слов'янську мову майже одночасно зі Святим Письмом і богослужбовою літературою. Відомо, що досить велике зібрання творів Золотоустого перекладене на церковно-слов'янську мову в XVII сторіччі у Києво-Печерській Свято-Успенській лаврі. Це були проповіді на послання святого апостола Павла, що перевидані в синодальній друкарні 1894 року. Про те, що українці з великою увагою ставилися до творчого спадку святителя Іоанна, може свідчити те, як часто митрополит Київський і Галицький Св. Петро Могила посилався на нього в своєму знаменитому Катехизисі 1645 року.

Чому саме твори святителя Іоанна Золотоустого (хоч серед святих отців древньої Церкви були й інші чудові проповідники та освічені духовні письменники) набули такого поширення? Для віру-

ючих тут справа простіша. «Св. Іоанн Золотоустий своїм життям і смертю залишив приклад, як треба жити з Богом, як можна досягнути святості, щоб вічно жити на небі й на землі. У численних творіннях святителя і в його житті ми знайдемо відповіді на запитання «чому», яке ми часто ставимо собі і яке ставлять нам. Чому так, а чому не інакше?», — говорить Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет⁶. З людьми менш релігійними складніше. Ну, насамперед, причиною його популярності є беззаперечний талант красномовця та полеміста, навіть на тлі тогочасного розквіту ораторського мистецтва, заснованого на кращих античних традиціях. По-друге, народна любов, на нашу думку, тісно пов'язана з тими ідеями та авторськими інтерпретаціями вже усталеного, які проніс через усе своє життя Золотоуст. Характеризуючи його як церковно-суспільного діяча, насамперед слід відзначити, що діяльність святителя завжди була надзвичайно соціальною. Дехто, характеризуючи погляди, називає Золотоустого соціалістом у європейському розумінні цього слова. Він не був лише внутрішньоцерковним філософом, замкненим на тонкощах догматики; погляди архієпископа стосувалися і суспільних проблем. Іоанн усе своє життя залишався місіонером, звертався до людей поза стінами храму. Святитель якось навіть сказав, що якщо «не можна бути благочестивим, живучи в місті, то невелика честь християнським статутам, коли потрібно для них покинути місто та бігти до пустелі».

Тут доречно зауважити, що коли ми говоримо про «ідеї» Золотоустого, то слід мати на увазі думку багатьох дослідників його життя про те, що він не був самостійним мислителем у царині християнської догматики, яка в той час ще формувалася. Святитель тільки розвивав, поглиблював і популяризував розроблені концепції. На наш погляд, такий підхід Іоанна Золотоустого є тим, що в сучасній теорії права зветься «тлумаченням норм права» і пов'язаний із специфікою його освіти. Теорія права під тлумаченням норм права (або інтерпретацією норм права) вважає розумову інтелектуальну діяльність суб'єкта, пов'язану зі встановленням їх точного значення (змісту). Тлумачення норм права складається з двох елементів: з'ясування (розкриття значення юридичних норм «для себе») і роз'яснення (розкриття значення юридичних норм «для інших») ⁷. Отже є підстави вбачати у специфіці творчого підходу Золотоустого до християнського віровчення елементи юридичної методології. Він тлумачив церковні приписи та настанови так, як це робили адвокати з нормативними актами того часу.

Можна з упевненістю говорити про значний вплив проповідництва Золотоустого на розвиток європейської правової та політичної думки, особливо її гуманістичної складової. Саме в такому контексті можна шукати рецепцію його поглядів. Науковцям відомо, що у ставленні до земної влади Церква, на переконання Золотоустого, повинна мати дві функції: опікати бідних і нещасних (ця тема набула особливого поширення в його працях у останній пе-

ріод життя) і закликати державну владу, керівну верхівку суспільства жити за заповідями Божими. Він безкомпромісно вказував імператору та керівникам Візантії на всі моменти, коли вони діяли всупереч вченню Христа, та закликав добровільно уникати всіх матеріальних надмірностей, дбаючи про бідних і таких, які потребують допомоги. Так само беззастережно боровся Золотоустий за те, щоб Церква максимально виконувала свої земні функції, як глава Константинопольської церкви слідував за тим, аби поведінка духовенства відповідала покликанню. Іоанн Золотоустий, ставши ченцем, а пізніше й Константинопольським патріархом, завжди залишався за своєю суттю адвокатом, тобто захисником. Він був свідомий свого високого покликання захищати бідних перед багатими, а тих й інших, у молитвах перед Богом.

Юрій Дорошенко

-
- ¹ Курбатов Г. Л. Ранневизантийские портреты: К истории общественно-политической мысли. — Л., 1991. — С. 52.
  - ² Крестный путь Иоанна Златоуста. — М., 2001. — С.364.
  - ³ Жизнь святителя Иоанна Златоустого /Составил А. В. Круглов. — СПб., 2001. — С. 19.
  - ⁴ Св. Иоанн Златоуст. Собрание творений в 12-ти томах. — СПб., 1898. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 403.
  - ⁵ Жизнь святителя Иоанна Златоустого /Составил А. В. Круглов. — СПб., 2001. — С. 57.
  - ⁶ Патріарх Філарет (Денисенко). Проповіді. — К., 2000. — Т. 2. — С. 260.
  - ⁷ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник (Пер. з рос. — Харків: Консум, 2001. — С. 404–408.

ШЕВЧЕНКІВСЬКІ ВИТОКИ МАРКА ЧЕРЕМШИНИ

Укrajнська література кінця ХІХ — початку ХХ століття розвивалась під творчою егідою Тараса Шевченка. Справедливо зазначав Г. Грабович: «Важко переоцінити вплив Тараса Шевченка на сучасну українську свідомість — він Поет і Пророк, натхненний голос свого народу і духовний батько відродженої української нації». Важко так само перебільшити, чи бодай охопити той масив слів — критичних і наукових, полемічних і панегіричних, ідеологічних і пропагандистських, — що присвячено його постаті та його праці. Феномен впливу письменників на націю знаходимо у багатьох народів, але жоден з них не відігравав такої універсальної ролі і не користується такою любов'ю, як Шевченко.

Визначним популяризатором безсмертної спадщини Т. Г. Шевченка і його імені на Західній Україні в кінці ХІХ — на початку ХХ століття був «буковинський гуцул» Іван Семанюк, який під одним з перших оповідань «Керманич», надрукованих у газеті «Буковина», підписався псевдонімом «Марко Черемшина». З цим ім'ям він увійшов у велику українську літературу.

Гуцульське середовище, його традиції, мораль, характер сприймання світу Марко Черемшина не вивчав — це було його життям. У написаній в 1927 році «Мій біографії» письменник зазначав: «Етнографічних матеріалів я не збирав, бо сам був тим матеріалом, пересякнувши наскрізь народними піснями та казками із самого малку. Я виріс серед співанок та казок, та сопілок, вдихав їх в себе і віддихав ними». Його життєвими університетами стали сільська школа, батьківські шафи з книжками, читання вечорами «Русалки Дністрової», творів Юрія Федьковича, І. Нечуя-Левицького, Марка Вовчка, Г. Квітки-Основ'яненка. Згодом батьки віддали його до Коломийської польської гімназії, де юнак познайомився з «Ліадою» та «Одіссеєю», творами Т. Шевченка, І. Франка, думами та народними піснями.

У 1896 році Марко Черемшина, закінчивши гімназію, вступив на юридичний факультет Віденського університету. «Літературні інтереси Черемшини-студента не обмежуються перекладами, писанням художніх творів. Він займається також літературно-критичною діяльністю. Посилає в «Буковину» свою статтю «Гуманно-просвітній світогляд в поезіях Т. Шевченка», яка тоді не була опублікована і, на жаль, пропала.

Колосальне значення у формуванні Марка Черемшини як письменника мав вплив на нього творчості Шевченка. Шевченківські матеріали, що знаходяться в літературній спадщині Марка Черемшини і його товаришів по перу — Стефаника, Мартовича, Маковея

та інших — є яскравим свідченням того, яку величезну роль відіграла поезія Кобзаря в утвердженні національної культури на західноукраїнських землях. Поезія Шевченка сприяла об'єднанню і згуртуванню прогресивних сил для боротьби за національну і соціальну свободу. «Кобзар» став для автора «Карбів» підручником з тих пір, відколи навчився читати, і не полишав спілкуватись з ним до останньої хвилини свого життя, звіряючи свої думки й помисли.

Ось чому, коли навколо імені великого Кобзаря розгорнулася в Галичині гостра полеміка між прогресивним та реакційним таборами, коли намагалися в борцеві за народні права бачити лише «раба Божія Тарасія», Марко Черемшина разом з В. Стефаником та І. Франком найактивніше виступили проти вихолощення революційного змісту з творів поета. Погляди автора книги «Село вигибає» Марка Черемшини склалися, безумовно, під впливом низки соціологічно-публіцистичних творів великого Каменяра.

Протягом усього життя: і в роки навчання в Коломийській гімназії (1889—1896) та Віденському університеті (1896—1901), і в час становлення та розквіту літературного таланту, Марко Черемшина був не тільки глибоким знавцем, а й популяризатором творів Шевченка.

Видатний галицький новеліст був ініціатором організації багатьох культурних заходів, пов'язаних із вшануванням Кобзаря.

В день народження і смерті Кобзаря Марко Черемшина постійно виступав з промовами на громадських зборах у селах Прикарпаття, на святкових вечорах у Коломиї, Снятині.

Особливої уваги заслуговує «Відчит в 49-ві роковини смерті Тараса Шевченка», пройнятий, як писала авторка книги про Марка Черемшину О. Гнідан, «воістину шевченківським духом віри в народ, його силу». Він має кілька редакцій, перший варіант його склав письменник і виголосив у 1910 році; останній — в 1914 році (хоч цифра «49» змінювалася від «50» до «53». — М. К.). Це був рік, коли відзначалося 100-річчя від дня народження безсмертного Кобзаря. Письменник був глибоко стурбований заборонаю російського уряду відзначати цей ювілей. У рідному Снятині Черемшина виступав з промовою про Шевченка, розкривши в ній всю силу полум'яного слова Кобзаря.

«Відчит...» починається коротким, емоційно наснаженим звертанням до слухачів, у якому бринить і сум за великою втратою, і гордість за його діяльність: «І підноситься тужливий, жалібний гомін — то гомін народу, і розлягається поминальний стогін — то стогін народу, і очі росою заливаються — то плач народу, і хвилями мчить поклін із усіх рік українських та лине у Дніпро-Славутицю під могилу гордоців народу, під могилу найлуччого сина України — Кобзаря Тараса Шевченка».

У біографічній частині письменник використав ті автобіографічні дані, які на той час мали у своєму розпорядженні літературознавці, і подав їх у дусі тодішньої традиції, особливу увагу звернув на

допомогу В. Жуковського і К. Брюллова, ролі І. Сошенка у викупі поета з кріпацької неволі. Не менш важливою життєвою віхою була участь поета і художника Шевченка у київському Кирило-Мефодіївському братстві: «Шевченко скрізь збирав округ себе цілу громаду людей, розказував їм про українську історичну старовину, про гетьманщину...», а в квітні 1847 року Тараса заслано в Оренбург. Тільки через 10 років «заходами княжни Варвари Репніної і графині Настасії Толстої дістав Тарас від царя Олександра II амністію і восени того ж року виїхав у Нижній Новгород, а в березні 1858 р. — в Петербург». Північна столиця розширила коло приятелів поета: серед них І. Тургенєв, Марко Вовчок, артист М. Щепкін, трагік Айра Олдрідж, Сераковський, Станкевич та Желіговський.

Геніальність поета Марко Черемшина вбачав у правдивості відтворення життя: «зображував Тарас старе і сучасне, новітнє життя в картинах, на яких дійсно бачиться життя, бачиться рух...»

Безкомпромісність, незрадливість Шевченка по відношенню до свого народу Марко Черемшина вважає героїзмом поета в ті непрості часи, підкреслюючи: «Перевертнів називає Шевченко з пересердя «п'явками».

Значне місце у «Відчиті...» відведено поглядам Шевченка на національне питання. Автор стверджує: «Питання національне взагалі є двояке», під цим він розумів, що різні суспільні сили (трудящі й пануючі) по-різному дивляться на національне питання, а на підтвердження цього наводив «Посланіє до земляків» Шевченка.

Посилаючись на твори Шевченка «Саул», «Сон», «Кавказ», Марко Черемшина наголошує на викритті поетом царизму в усіх його проявах: від кріпацтва до московського деспотизму, разом з тим, «не забуває Шевченко і свого». Він вказує на Галаганів і Кочубеїв, що продали нашу Україну для лакомства нещасного.

Викривач зрадників українського народу, Тарас Шевченко був нещадним і до панів-народолюбців, які драли шкуру з братів «незрячих» гречкосіїв, торгували правдою, в ярма людей запрягали. Саме в них поет хоче віч-на-віч запитати: «По якому закону вони і землю, всім даною, і людьми торгують?» Це запитання ставив новеліст своїм сучасникам — обділеним, обікраденим, гнобленим різними панівними верствами. Сміливість такої думки Марка Черемшини і враження слухачів від його палко шевченківської промови важко переоцінити. Для трудящих це був заклик до боротьби за відстоювання справедливості; для панівних класів — гнів і ненависть до народного заступника трудящого люду — Марка Черемшини.

Наприкінці промови письменник наголошував, що «велитенська мартирологія українського народу вступила в нову добу боротьби — в добу ясного, дзвінкого протесту проти своїх гнобителів — в добу творення історії», бо ідея волі, рівності і через сотні років «писана тільки кнутом і кайданами російського царату», сьогодні «поростає 49-літнім барвінком, котрий до старого плуга викував новий леміш і чересло і в тяжких упругах зорав весь свій пере-

ліг, а на перелозі посіяв свої щирі сльози, а ті сльози сходять і виростають».

Марко Черемшина висловив упевненість, що український народ не розгубиться на розпутті і не втратить свого одвічного прагнення до свободи і волі навіть тоді, коли вороги наші не дозволять згадувати «апостола правди і науки Тараса Шевченка».

Автор збірки «Верховина» вірив, що прийде час, коли «збудують нову, вільну Україну, сонячним сявом її осяють і синам оновленої України світитимуть доти, доки Дніпро в море летється».

У своїй творчості Марко Черемшина розвивав традиції Тараса Шевченка, обстоював її народність. Уже в першій його поезії в прозі «Весна» наявна соціальна забарвленість, чітка авторська позиція, засіб контрасту, на якому побудований сюжет, а трагедія одинокої літньої, приреченої на голодну смерть, жінки ще більше зближує цей твір з народною піснею, поезією Кобзаря.

Поезія «Море», за словами дослідниці творчості Черемшини О. Гнідан, нагадує письменнику країну, покриту морем горя та сліз, як у Шевченковій поемі «Сон».

Засіб контрасту в змалюванні пейзажів, ритмічність мови, символіка, метафоричність, слова-паралелі свідчать про глибокі знання Черемшиною народнопісенної поетики, яка була так притаманна і Тарасу Шевченку. «Черемшина ніби умисне тренував свій поетичний таланти, пробуючи сили на всіх струнах образного мислення. І яку б струну він не торкав, з-під його пальців виривалися знайомі звуки народної поезії», — писав О. Засенко про творчість видатного галицького новеліста.

До відображення життя селянства письменник підходив з позицій оцінки того життя самим селянством. На всі факти, які Марко Черемшина брав для своїх новел, він намагався дивитися очима своїх героїв і оповідати про все це їхньою ж мовою. Його творчість невіддільна від духовного світу гуцульського селянства, як і творчість Шевченка невіддільна від історії та культури українського народу. Він, як і Кобзар, мріяв про нові щасливі часи, коли Чорногора і Підгір'я стануть вільні, коли і Дністер, і Дніпро потечуть по «об'єднаній вітцівщині» і «врадується вся Україна».

Як вірний син свого народу, Марко Черемшина палко бажав йому добра і щастя. В боротьбі за майбутнє щастя західноукраїнських трудящих, за його щасливе майбуття автор «Карбів» брав собі за приклад для наслідування життя, творчість і невтомну громадську діяльність Тараса Шевченка. У своїх новелах, статтях, промовах, листах він виступав не тільки як спадкоємець і продовжувач традицій Кобзаря, а й як невтомний його популяризатор. Марко Черемшина збагатив нашу літературу яскравими і самобутніми новелами, гідно продовживши справу, розпочату безсмертним Шевченком на зорі нашого письменства.

Микола Куринський,
кандидат філологічних наук

ВЕЛИКИЙ ГРОМАДЯНИН

Саме так, «великим громадянином» назвав видатного українського політичного діяча, публіциста й мецената В. Королів-Старий¹. Усі, кому доводилося спілкуватися з Євгеном Чикаленком, відзначали його величезну політичну інтуїцію, широту душі, непересічні організаторські здібності. І. Лисяк-Рудницький характеризував його як видатного політичного лідера, М. Славинський називав будителем українського народу². Д. Дорошенко, один з перших біографів Євгена Чикаленка, схвильовано писав про стихійну енергію, непохитну й безмежну витривалість, з якою працював Є. Чикаленко на українському полі, не зупиняючись перед невдачами й перешкодами. «Це було

Євген Чикаленко

непереможне стремління робити, діяти, нести свої сили і свої засоби скрізь, де того вимагав інтерес української справи... Чикаленко був одним із тих «майстрів», з тих «будівничих», які будували зачаровану дзвіницю — відродження української нації»³.

Сам же Євген Чикаленко оцінював свої успіхи на політичній ниві з властивою йому скромністю. «Я рішучо нездатний, по своїй вдачі, до широкого публічного життя, до змагань, до одстоювання публічно своїх думок» — зізнавався він в одному з листів⁴. Можливо, і ці риси вдачі спричинилися до того, що про Є. Чикаленка мало знають в Україні. Але головне, звичайно, не в цьому, а в недостатній вивченості українського національного руху, у, так би мовити, персоніфікованому вимірі. На поверхні історичного аналізу опинилися з десяток імен. Решта — ще чекають на визнання їхнього внеску у справу здобуття української незалежності.

Прадідом Євгена Харлампійовича Чикаленка був запорозький козак, за родинними переказами убитий під час зруйнування Січі у 1775 р. Батько Євгена, судовий чиновник з Ананьєва на Одещині, мав невеликий маєток у с. Перешорах Ананьївського повіту. Невдовзі цей маєток перетворився на зразкове господарство, яке давало чималий прибуток.

Євген рано втратив батька, який помер на 42-му році життя. Початкову освіту здобув в одній з одеських прогімназій. Великий вплив на формування поглядів хлопця справив його перший учитель історії Л. А. Смоленський, відомий в Одесі своїми ліберальними поглядами та українофільством. Під впливом творів Шевченка, Марка Вовчка, публікацій журналу «Основа» хлопець захопився історією українського козацтва «і все мріяв про те, як би його, як Колумб, найти нову землю і там заснувати Запорозьку Січ»⁵.

З 1875 р. Є. Чикаленко вчився у земській реальній школі в Єлисаветграді. Тут він потрапив в оточення, яке сприяло перетворенню його стихійних і неоформлених національних мрій в усвідомлені національні почуття. Ці почуття значно зміцніли, коли Євген, намагаючись вступити вільним слухачем на природничий факультет Київського університету, познайомився з В. Антоновичем, М. Лисенком та іншими членами київської «Старої громади». Інтерес юнака до української старовини (у Київ він привіз зібрані ним народні пісні, казки, словникові матеріали) допоміг юнакові природно ввійти у коло громадівців. В. Антонович запропонував йому роботу у словниковій комісії (для майбутнього словника Б. Грінченка), а М. Лисенко — у «хрестоматійному гурті», що добирав матеріали для читанок-хрестоматій. Інтерес до роботи з етнографічними та фольклорними матеріалами Є. Чикаленко зберіг надовго. Пізніше, 1904 року, у видавництві «Вік» побачив світ укладений ним збірник «300 найкращих українських пісень».

Стати київським студентом Чикаленку не поталанило, й у вересні 1882 р. у надії продовжити освіту, він перебрався до Москви. Проте Петрово-Разумовську господарську академію, до якої він вступив, невдовзі було закрито у зв'язку із студентськими заворушеннями. Свою мрію — стати вільним слухачем університету — Євген здійснив у Харкові. Тут він зблизився із членами української студентської громади, яка підтримувала зв'язки з опальним М. Драгомановим. Чималий вплив на юнака справив Володимир Мальований, який після втечі із Сибіру жив у Харкові нелегально. Мальований перебував у зносинах з Драгомановим і поділяв його федералістську програму, водночас він був близький і до «Народної волі». У гуртку, створеному Мальованим, Є. Чикаленко опанував ази конспірації. За дорученням Мальованого привіз з Києва шрифт для підпільної друкарні народовольців.

Доля Мальованого склалася нещасливо: його арештували, коли він повертався із Женеви від Драгоманова, й знову заслали в Сибір. Арештували і багатьох членів гуртка Мальованого. Обшуків і допитів не уник і Є. Чикаленко, але конспіративні навички допомогли. Справа закінчилася висилкою на п'ять років під нагляд поліції із забороною мешкати у Москві, Петербурзі, Харкові та Києві. Обрав для життя рідні Перешори, куди й переїхав у травні 1885 р.

З Євгена Чикаленка вийшов зразковий господар; запровадженням «чорного пару» він здобув чималий авторитет серед місцевих поміщиків і селян посушливих південних районів. Він подавав селянам ґрунт і хату для школи, заснував у Перешорах кредитне товариство. Майже десять років, які провів Є. Чикаленко у своєму маєтку, поглибили й загострили його національні почуття. Що ж до політичних поглядів, то вони на той час сформувались як помірковано автономістські. У дискусіях з І. Липою різко виступав проти ідеї самостійності України, доводячи, що пропаганда самостійності ще не на часі. Спочатку, вважав Є. Чикаленко, треба добитися скасування закону 1876 р. і на цій основі — зростання національної самосвідомості народу. Наступні покоління самі вирішать питання про незалежність України. «Пропагандою самостійності тепер ми перелякаємо громадянство, бо воно боїться за цілість Росії». Пізніше, у 1925 р., Є. Чикаленко визнавав, що помилявся⁶.

Восени 1894 р. Чикаленко з родиною переїхав до Одеси й одразу ж увійшов до складу одеської Громади, в минулому найрадикальнішої серед усіх громад України, але значно ослабленої розгромом 1879 року. Очолювали Громаду колишній учитель Чикаленка Л. Смоленський та бібліограф М. Комар. Діставши від київської Громади словниковий матеріал, одеська теж розгорнула роботу над словником, на цей раз російсько-українським. Є. Чикаленко брав у цій роботі активну участь і згодом видав цей словник своїм коштом у Львові в чотирьох томах⁷.

Про обстановку, яка склалася на той час навколо українського слова, красномовно свідчить той факт, що написану Є. Чикаленком українською мовою науково-популярну брошуру про «чорний пар» упродовж п'яти років не вдавалося видати внаслідок цензурних заборон. Коли ж у 1897 р. вона нарешті побачила світ, то мала великий успіх завдяки майстерності та простоті викладу. Є. Чикаленком були написані ще п'ять книжок на сільськогосподарські теми, й усі вони швидко розійшлися. Разом їх було видано понад півмільйона примірників⁸.

Саме в цей час Є. Чикаленко уславився як меценат. Поховавши 1895 р. дочку Євгенію, він твердо вирішив віддати на цілі національного відродження всі кошти, які призначалися на її посаг. Тисячу карбованців він пожертвував «Киевской старине» з тим, щоб вона оголосила конкурс на найкращу популярну «Історію України». Він узяв на себе також сплату гонорарів за статті, які друкував цей часопис українською мовою. На кошти Чикаленка у Львові при Науковому товаристві імені Шевченка було засновано спеціальний фонд для допомоги українським письменникам. 25 тисяч карбованців — дуже велику на ті часи суму — Чикаленко дав на спорудження Академічного дому у Львові, пізніше він сплачував витрати на літні університетські курси, що працювали у цьому місті. Коли Н. Полонська-Василенко писала про те, що «наддніпрянці

допомагали галичанам вийти з вузького провінціалізму і привчали почувати себе частиною великого українського народу», вона згадувала поряд з О. Кониським і В. Смиренком і Є. Чикаленка⁹. Матеріально підтримував Чикаленко також «Українську громаду» у Петербурзі.

З осені 1900 р. Чикаленко з родиною жив у Києві. Він купив невеликий будинок на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці, яку називали часто «Українською» — тут мешкали Косачі, Старицькі, Кониські та інші діячі українського руху. Чикаленка прийняли до київської Старої громади й до Ради Загальної української організації, що утворилася за три роки перед тим шляхом об'єднання різних громад України. У цей час доля звела Євгена Харлампійовича з багатьма цікавими людьми, дружбу з якими він проніс через усе своє життя. Серед них були М. Лисенко і П. Стебницький, В. Науменко і В. Леонтович, М. Коцюбинський та В. Винниченко. Осередком, навколо якого групувалося свідоме українство, був і маєток Євгена Чикаленка в с. Кононівці неподалік Яготина.

Особливо тісно зійшовся Чикаленко з групою українських діячів, які об'єдналися навколо видавництва «Вік» — С. Єфремовим, Ф. Матушевським, Б. Доманицьким, М. Левицьким та ін. «Чикаленківські понеділки» у нього вдома перетворилися на своєрідний політичний клуб, де пристрасно обговорювалося болюче для України питання про те, якій ідеї віддати перевагу: національній, ліберальній чи соціалістичній. Оселя Чикаленка стала головним притулком для керівної ради Загальної української організації: тут проводилися майже всі її з'їзди. Багато сил віддав Чикаленко її реорганізації, виробленню нового статуту й програми, внаслідок чого у 1904 р. утворилася Українська демократична партія. Свої симпатії виявляв він і до Революційної української партії. На передані для неї Є. Чикаленком тисячу карбованців видавалася газета «Селянин»¹⁰.

Чикаленко болісно переживав розкол в українському національному русі й чимало сприяв об'єднанню УДП і УРП в єдину Українську демократичну радикальну партію. Програма партії починалася словами: «Російська держава перетворюється на державу парламентарну». Ця майбутня держава уявлялася авторам програми як федерація рівноправних автономних національно-державних одиниць. У програмі зазначалося, що соціалістичний лад найкраще забезпечить інтереси людей¹¹.

Радикалізм програми об'єднаної УДРП пояснювався тим, що вона приймалася в останніх числах грудня 1905 р., коли Україну, як і всю Російську імперію, охопило революційне полум'я. Виданий царем 17 жовтня маніфест попри всю свою обмеженість істотно змінив ситуацію у суспільстві; почали з'являтися громадські об'єднання, уперше за багато років виник ґрунт для скасування заборон на українське слово.

Револьюційна стихія не обминула й Кононівку; оскільки місцеве селянство ставилося до Чикаленка з неабиякою симпатією, власті всіляко намагалися інкримінувати йому підбурювання селян до «бунту». Пізніше у своєму «Щоденнику» Є. Чикаленко згадував, що у 1905—1906 рр. «адміністрація вважала мене за революціонера, певна була, що у мене нелегальна друкарня, що привожу в Кононівку нелегальну літературу. Робили у мене кілька трусів»¹².

Насправді ж він всіляко намагався ввести селянський рух у межі цивілізованої боротьби за обстоювання власних прав. Утворений завдяки його наполегливості Ковалівський волосний комітет Української крайової спілки Всеросійського селянського союзу закликав селян «не робити безчинств, не уподібнюватися дикій орді, не гідній звання людини». Незважаючи на таке спрямування діяльності комітету, його керівник, сільський писар П. Оправхата був заарештований і висланий у Вологодську губернію¹³.

Під впливом реалій револьюційної доби Чикаленко позбувся багатьох рожевих «народницьких» ілюзій. Із сумом спостерігав він за тим, що українське дворянство у масі своїй байдуже до національного руху, що багато хто «захоплюється українством до глибини душі, але не до глибини кишені»¹⁴.

Розумів, що справа української преси опинилася в якомусь зарчарованому колі: «щоб існувала преса, треба свідомого громадянства, щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса»¹⁵. Щодо себе, він вирішив це питання однозначно: підтримка української преси стала сенсом життя.

Про свій намір видавати українську газету Євген Чикаленко оголосив зразу ж після появи маніфесту 17 жовтня. 1 січня 1906 р. вийшов перший номер «Громадської думки», який був конфіскований властями. Газету було оголошено «револьюційним гніздом», і проіснувала вона лише до середини серпня. Більше пощастило «Раді», біля джерел якої також стояв Є. Чикаленко. Боротьба «Ради» за заснування кафедри українознавства у Київському університеті швидко зробила її популярною. Чимало сприяв впливу газети й авторитет М. Грушевського, який переніс зі Львова до Києва видання «Літературно-наукового вістника». Грушевський активно співробітничав у «Раді», Чикаленко мріяв про об'єднання з «Літературно-науковим вістником» журналу «Нова громада», що видавався за його матеріальної підтримки Б. Грінченком та В. Леонтовичем.

Чикаленко не був ні соціалістом-радикалом, ні самостійником-націоналістом. Він належав до поміркованої, ліберально-демократичної течії в національному русі. Таким був загалом і напрям «Ради». Д. Дорошенко оцінював видання цієї газети протягом восьми з половиною років як великий подвиг і разом з тим велику національну заслугу Чикаленка, особливо з огляду на умови, в яких доводилося цю газету видавати¹⁶. Постійний брак коштів (щоб продовжити видання газети, Чикаленку доводилося часто продавати

земельні ділянки, а у 1912 р. заставити власний будинок), постійні переслідування властей вкрай виснажували хвору людину. Довелося зазнати кількох обшуків та арешту, щоправда, нетривалого. Виснажувала постійна критика газети й справа й зліва — одні вважали її занадто радикальною, іншим вона видавалася зайве поміркованою.

Єдине, що в цих умовах зігрівало серце видавця, — численні листи читачів зі словами вдячності, підтримки, з добрими побажаннями. Наприкінці 1910 р. в листі до М. Комарова Чикаленко писав: «Ми дістали від передплатників до 500 листів, в яких молять, благають не припиняти «Ради», доводять, що це величезної, історичної ваги діло, що без газети пропаде і весь рух, а інші кажуть, що без газети і жити не варто. Ці листи — єдине моральне задоволення за всі моральні й матеріальні трати, зроблені на газету. Досі, крім лайки, догани я не чув нічого, а тепер в цих листах я побачив стільки любові до газети, стільки поваги до нашої праці, що аж радісно на душі стало»¹⁷.

Чикаленко добре знав, що його кореспонденти багато чим ризикують: за передплатування української газети позбавляли посад не лише урядовців, але й вчителів, земських лікарів; поштовики мали таємний наказ: не приймати від селян грошей, адресованих «Раді». Деякі вчителі та селяни вважали за краще приїздити за газетою до редакції «і вдома, позатулявши вікна, читали її, наче нелегальне видання»¹⁸. Надії, болі, розчарування, пов'язані зі справою свого життя, Євген Харлампійович виливав на сторінки «Щоденника», який почав вести систематично з 1907 року. Але навіть у щоденнику доводилося писати «езопівською мовою», деякі записи зашифрувати, а сам щоденник переховувати.

Справа об'єднання «Нової громади» та «Літературно-наукового вістника» наражалася на великі труднощі. М. Грушевський спочатку підтримав цю ідею, але гостро негативна реакція Б. Грінченка змусила його облишити її. Незгоди та амбіції діячів українського національного руху боляче ятрили чутливу душу Є. Чикаленка. Сам він умів бути толерантним і водночас принциповим, про що свідчать, зокрема, його стосунки з М. Грушевським. Освіченість і талант Грушевського він визнавав сповна, зазначаючи, що «перед його авторитетом схиляються всі українці, крім тих, хто претендує на гетьманство (як, напр., Науменко і Грінченко)»¹⁹. Проте Чикаленко не раз докоряв Грушевському за надмір честолюбності й авторитарності у поведінці. Зокрема, йому здавалося необ'єктивною та гостра критика, якій піддав Грушевський «Історію України-Русі» М. Аркаса. Його рецензію на книгу Аркаса він вважав «невиправдано гострою», «написаною необ'єктивно»²⁰. Чикаленко відверто сказав Грушевському, що вона «не академічна, повна роздратування заінтересованої людини, яка, як люди кажуть, розчищає дорогу для своєї книжки». А в листі до М. Аркаса написав: «Ви зробили своєю історією так багато, що й сподіватися того не мож-

на було... Вона розходитьсь добре, читається з великим інтересом, будить любов до свого краю, його минулого і пробуджує надії на майбутнє. Одним словом, ся книжечка, на мою думку, повинна стати наряду з «Кобзарем» настольною книгою у кожного українця»²¹.

«Спогади» і «Щоденник» Чикаленка дають яскраве уявлення про те; які труднощі, насамперед фінансові й цензурні, щодня доводилося переборювати, щоб «Рада» та «Нова Громада» регулярно виходили. Проте для Євгена Харлампійовича питання про припинення «Ради» ніколи не стояло: її загибель була б для України новим Берестечком, доводив він. Повністю підтримував батька у цьому питанні й син Левко, який відзначався ще радикальнішими настроями. «Крутись, батьку, — писав він, — мотай головою, а «Ради» не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її організмі»²².

Навколо «Ради» згуртувалося тісне коло українських патріотів — С. Єфремов, Л. Жебуньов, М. Синицький, А. Ніковський. У ній співробітничали В. Винниченко, Ст. Васильченко, О. Олесь, С. Черкасенко та ін. Перед війною кількість її передплатників сягала 4 тисяч. Завдяки активу «Ради» вдалося закласти основи нової всеукраїнської партії, яка дістала назву «Товариство українських поступовців» (ТУП). Перший з'їзд ТУП відбувся восени 1908 р. на квартирі Є. Чикаленка.

Він був одним із засновників «Українського товариства підмоги науці, літературі та штуці», перші збори якого відбулися в січні 1910 р.

Видавнича та меценатська діяльність відбирали весь вільний час і всі сили Євгена Харлампійовича. Дехто з його друзів шкодував за тим, що, маючи незаперечний літературний і публіцистичний дар, він не реалізував себе як яскравий представник політичної думки. А втім, досить уважно вчитатися в його спогади й щоденники, щоб створити уявлення і про політичні погляди Є. Чикаленка, і про його бачення тих проблем, з якими стикався національний рух в Україні. Надзвичайно колоритно змальована ним шалена антиукраїнська кампанія, яку розгорнули у 1911—1912 рр. російські чорносотенці й місцеві ренегати на кшталт А. Савенка. Лякаючи суспільство примарою українського сепаратизму та «австрофільства», вони не гребували ніякими засобами, щоб зупинити «наступ мазепинства».

Чимало сторінок «Щоденника» Є. Чикаленка присвячено роздумам над нещасливою долею України. Чому український народ позбавлений почуття національної гідності, чому не дістають належної відсічі спроби заперечувати існування окремого українського народу та його мови? Відшукуючи раціональні пояснення цим прикритим фактам, Чикаленко вважав, що багато в чому вони кореняться у самопривласненні росіянами історичної назви «русини». «Вони, користуючися силою, — зауважує він, — взяли собі наш паспорт, а нам дали новий з візантійською назвою «малоро-

сів», або московською «хахлов»²³. Утративши стару назву, український народ не сприйняв як свою і нову — «українці». Наодинці зі своїм щоденником Чикаленко невисокої думки про його відпорну силу та моральні якості. «Нема в нас почуття національної честі, нема національної дисципліни». У цих морально-психологічних, а також географічних та кліматичних умовах Чикаленко бачить основну причину того, що український народ не зумів збудувати власної держави й змушений був «коритися чужинцям»²⁴.

Відповіддю національно свідомої інтелігенції на утиски українського слова та звинувачення у «мазепинстві» була заява, направлена думським фракціям трудовиків і кадетів. У ній ішлося про «негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу», а також про автономію України як гарантію від втручань у сферу національного життя та запоруку вільного культурного й громадського розвою. Поряд з підписами М. Грушевського, С. Єфремова, В. Шемета та ін. під цією заявою стояв і підпис Є. Чикаленка²⁵.

Перші ж дні світової війни ознаменувалися новими репресіями проти українського руху. «Рада», як і «Літературно-науковий вісник», була закрита. Над Чикаленком нависла загроза арешту й заслання — хтось посилено поширював чутки про його зв'язки з австрійськими властями.

У своєму «Щоденнику» Чикаленко навів донесення жандармського полковника Мезенцова від 17 січня 1915 р., де Євген Харлампійович був названий у числі «головних керівників київських мазепинців». Мезенцов твердив, ніби Чикаленко був присутній на зустрічі українських діячів з ерцгерцогом Францом-Фердинандом і що саме на його квартирі було створено «Союз визволення України»²⁶. У воєнний час такі вигадки звучали як вирок, і Чикаленку довелося терміново виїхати до Петербурга, а звідти — до Фінляндії. Коли повернувся в Україну, обшуки не припинялися, дочку Чикаленка, одружену з німцем, вислали у Вологду. Аж до самої Лютневої революції Євген Харлампійович змушений був переховуватися, жити то в Москві, то в Петербурзі, лише потай навідуючись до Києва.

Лютнева революція застала Чикаленка у Києві, і він взяв активну участь в організації Центральної Ради. Зразу ж відновилася, за його активного сприяння, й українська газета, яка стала називатися «Нова Рада». Як згадував пізніше Чикаленко, коли на з'їзді кооператорів з Київщини весь зал дружно заспівав «Ще не вмерла Україна», він не міг стримати ридання: це був його власний тріумф. У листі до П. Стебницького від 20 вересня 1917 р. Євген Харлампійович писав: «Дожив я до того, що навіть здійснюються мої дитячі мрії про козацькі полки, не кажучи вже про зародок автономії, про яку марилось вже в старших літах. Значить, я з дитячих років взяв правильний курс і йшов ним все життя. Певний тепер, що чи так, що чи сяк, а Україна не вмере»²⁷.

Здавалося б, стільки зробивши для української справи, Євген Чикаленко мав бути одним з найперших кандидатів до Центральної Ради та її керівних органів, але загострилася хвороба (виразка шлунка) і він змушений був виїхати до Перешорів. До пригніченого настрою, викликаного хворобою, додавалося й гірке почуття образи: коли 20 березня питання про кооптацію Чикаленка до складу Ради було порушене, його кандидатура не пройшла²⁸. У квітні Євгена Харлампійовича все ж обрали до складу Центральної Ради заочно в числі представників Союзу українських автономістів-федералістів (так перейменувало себе ТУП на з'їзді у березні 1917 р.). Проте Чикаленко залишився у Перешорах і не ввійшов до складу Української партії соціалістів-федералістів після чергового перейменування у червні. «Я вважаю, що я вже вийшов в тираж і потішаю себе тим, що замість мене в такий відповідальний час працює син», — писав Чикаленко в одному з листів²⁹.

Над усе його хвилює невисокий рівень національної свідомості народу, у цьому Чикаленко бачить першопричину багатьох лих, які можуть спіткати Україну. Саме тому у цей час він приділяє багато уваги проблемам українізації освітньої та культурної сфери.

Ще у 1907 р. у невеличкій брошурі «Розмова про мову» Чикаленко прояснив своє бачення шляхів піднесення соціального престижу рідної мови, народних традицій. Друге видання брошури Чикаленко підготував у кінці 1916 р., але цензура відхилила її як в Україні, так і в Петрограді. Після Лютневої революції її все ж вдалося опублікувати в столиці у серії видань Благодійного товариства. Брошура пройнята активним несприйняттям асиміляційної політики, пристрасним бажанням «просвітити наш народ, ...ширити свої книжки, газети, та всіма способами добиватися своєї мови в школах». Зневага до української мови як нібито «мужичої», зречення освічених людей свого власного «я», вважає автор, «то найбільше лихо нашого народу». Досвід латишів по відродженню своєї культури й мови і захисту від онімечення, доводив Чикаленко, може бути корисним і для українців³⁰.

У кінці жовтня 1917 р. Чикаленко повернувся до Києва. Оскільки два його сини активно працювали в Центральній Раді, дід Чикаленків знову став центром українського життя. Але у гострому протистоянні Центральної Ради з більшовиками фортуна була на боці останніх. У пошуках порятунку Рада поспішила укласти договір з німцями й ними ж невдовзі була розігнана. Для німецьких окупаційних військ, що почували себе господарями в Києві, постать Чикаленка уявлялася придатною для посади голови уряду України. Відповідну пропозицію він дістав першим з українських діячів і немало розмірковував, як на неї зреагувати. «Не рішусь взяти владу з рук німців, бо це значить стати проти всіх шарів громадянства і народу», занотував він у щоденнику 15 квітня 1918 року³¹. Кілька разів відмовлявся Чикаленко й від запропонованої йому

Центральною Радою, а потім гетьманським урядом посади міністра земельних справ.

Невисоко оцінюючи ділові якості гетьмана Скоропадського, Чикаленко все ж несхвально ставився до ідеї протигетьманського повстання. Гостріше за інших він бачив небезпеку, що випливала з політичного протистояння українських лідерів — ймовірно втрату української державності. Події розвивалися за передбаченим ним сценарієм: незгодами в українському таборі спиритно користувалися представники «білої» та «червоної» Росії. Коли стало ясно, що новий соціалістичний уряд Директорії не в змозі контролювати обстановку, Чикаленко залишив Київ. Почалася довга смуга поневірянь. Живучи на Гуцульщині, Чикаленко зазнав спочатку румунської, а потім польської окупації, був інтернований. З великими труднощами йому вдалося виїхати до Варшави, а звідти — до Бадена (Австрія). Сім'я Чикаленків дуже бідувала, що викликало нове загострення давньої хвороби. Дві операції на шлунку, які Євген Харлампійович переніс у 1922 році, ненадовго поліпшили стан його здоров'я. У квітні 1925 р. він переїхав до Чехо-Словаччини, де працював у Термінологічній комісії Української господарської академії у Подебрадах. За його активної участі побачили світ такі вартісні видання, як «Німецько-український технічний словник», «Російсько-український сільськогосподарський словник» тощо.

Сьогодні історію українського національного руху вже неможливо уявити собі без імені Є. Чикаленка. Найкращим пам'ятником йому лишилася україномовна «Рада», а також 3 частини «Спогадів» і «Щоденник», який писався протягом більш як 15 років.

Чикаленківські спогади і щоденник — це своєрідний літопис громадсько-культурного життя України кінця ХІХ — початку ХХ століття, в них автор виступає як першорядний історик і політолог, літератор і лінгвіст.

Вірючи у світле майбутнє України, Євген Чикаленко перед смертю просив, щоб його прах після здобуття незалежності перевезли на рідну землю й там розсипали по полю. Поки що цей прах покоїться в колумбарії у Подебрадах. Онук Євгена Харлампійовича, киянин Євген Іванович Чикаленко над усе бажає виконати дідівський заповіт. Треба сподіватися, що влада й громадськість допоможуть йому в цьому. Перші кроки щодо увічнення пам'яті славного сина українського народу вже зроблено. Заснована Лігою українських меценатів три роки тому премія імені Євгена Чикаленка щороку до Дня незалежності України присуджується за щедре меценатство, сприяння українській культурі.

Усім своїм життям Чикаленко заслужив, щоб світла пам'ять про нього жила в серці кожного громадянина України. Увічнення його пам'яті після десятиріч забуття — справа честі для держави та суспільства.

Ярослава Верменич

- ¹ Королів-Старий В. Над труною великого громадянина // Життя і знання. – 1929. – № 12. – С. 355.
- ² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.1. – С. 123, 125; Славинський М. Євген Чикаленко // Тризуб. – 1929. – № 29–30. – С. 4.
- ³ Дорошенко Д. Євген Чикаленко, його життя і громадська діяльність. – Прага, 1934. – С. 94–97.
- ⁴ Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 126.
- ⁵ Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). – Львів, 1925. – Ч. 1. – С. 62.
- ⁶ Там само. – С. 170–171.
- ⁷ Там само. – Ч. 2. – С. 6.
- ⁸ Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка // Літературно-науковий вісник. – 1930. – Кн. VI. – С. 512.
- ⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1995. – Т. 2. – С. 331.
- ¹⁰ Тесленко В. Людина однієї мети // Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 98.
- ¹¹ Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. – [Б.м.:] Сучасність, 1983. – Т. 1. – С. 147.
- ¹² Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – С. 39.
- ¹³ Полтавщина. – 1905. – 20 декабря; див.: Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994. – С. 129.
- ¹⁴ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 102.
- ¹⁵ Там само. – С. 62.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Назв. праця. – С. 59.
- ¹⁷ Цит. за: «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. II. – С. 84.
- ¹⁸ Чикаленко Є. Спогади. – Ч. 3. – С. 68–69.
- ¹⁹ Там само. – С. 111.
- ²⁰ Чикаленко Є. Щоденник. – С. 10.
- ²¹ Докладніше див.: Сарбей В. Г. М. М. Аркас і його «Історія України-Русі» // Український історичний журнал. – 1990. – № 7. – С. 105, 109.
- ²² Чикаленко Є. Щоденник. – С. 67.
- ²³ Там само. – С. 348.
- ²⁴ Там само. – С. 142.
- ²⁵ Там само. – С. 380–381.
- ²⁶ Там само. – С. 472–475.
- ²⁷ Листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – № 6. – С. 119–120.
- ²⁸ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у 2-х томах. – К., 1996. – Т. 1. – С. 46.
- ²⁹ Миронець Н. І. З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 131.
- ³⁰ Чикаленко Є. Розмова про мову. – Петроград, 1917. – С. 28–29.
- ³¹ «Щоденник» Євгена Чикаленка (публікація Ф. Погребенника) // Україна. – 1992. – № 1. – С. 15.

ДОРОГА ДО МАТЕРІ

«Додому! До мами!» Тільки-но злетять із уст ці слова, як уява одразу малює величезний сімейний пиріг з калиною і, мов живі, зринають теплі мамині руки. І ділять вони той пиріг щедро-прещедро на рівні частинки, щоб кожному дісталось, щоб ніхто не залишився без смачного шматочка.

«Додому! До мами!» Їдуть дочки і сини, їдуть уже зі своїми дочками і синами, а багато хто і з онуками. З далеких доріг, з усіх усюд добиваються до цього невеличкого містечка, що завжди в серці, як спалах-спомин про незабутнє дитинство. Поспішають на святий поріг, до оселі, що голубила їх та зігрівала колись материнською ласкою.

«Додому! До мами!» Тільки ж де вона, мати?.. Не вийде вже, не зустріне своїх найрідніших і найдорожчих. Сорок вісім було їх у матері, — підібраних на фронтових дорогах, кволих і безпорадних, зневірених у житті, виснажених і хворобливих. Брала до своєї хати навіть тих, кого вже й жильцем на цьому світі не вважали.

А не взяти не могла, бо добре знала: не подаси зараз руки, то завтра пропаде, скалічиться дитинча. Очима довірливими дивилося в душу і наче благало: «Врятуй, мамусечко рідна, не дай загинути!» Для всякого у Ромнах не було секретом: тьотя Шура усиновляла й удочеряла тільки найменшеньких, найслабших, найзнедоленіших. І не було для неї різниці — звідки прибилося, хто те дитя: казах чи чуваш, українець чи молдаванин, поляк чи росіянин...

На крихітку-Людочку, розшукану у прифронтовій смузі, страшно було глянути. Жахалися худющої, пригніченої дитячої постаті навіть добрі і сердечні люди, котрі доставили її до містечка: дівчинка вже й розмовляти не могла, не розуміла того, що відбувалося навколо. А тьотя Шура не побоялася, взяла до себе, нарекла дочкою. Ще одне дитинча, гарненько сповите і назване пізніше Олечкою, знайшла світанкової пори на ганку. Підкинула бідолашну мати-зозулька, та, видно, не розрахувала скільки саме часу доведеться малесенькій лежати на морозі. Чекаючи, поки у ранкових сутінках долине голосочок до неньки справжньої і надійної, відморозило немовля п'ятку, тоді ж таки і довелося ампутувати змертвіле місце. А хіба не вихопила вона майже із пазурів смерті семирічну Вірочку, котра, ставши круглою сиротою у воєнне лихоліття, зморена голодом і поневірянням, мало не наклала на себе руки? Яких же то треба було зазнати мук і страждань, щоб так відчайтись у неповних сім років! І яку ж то треба було мати мужність, силу душевну, щоб знову повернути дівчинці радість та щастя дитинства!

Тьотею Шурою називала її сусідська дівтора, а всі прийняті, приголублені, зігріті — матусею рідною. Була Олександра Авра-

Дім в Ромнах, на Інтернаціональній, 22, де проживала сім'я О.А. Деревської

мівна молода і гарна. І чоловік її — Омелян Деревський, колишній кавалерист, не міг нахвалитися перед людьми працьовитістю і щедрістю дружини. Вгледівши на порозі «нове поповнення», що ледь трималося за Шурину руку, казав спокійно і лагідно: «Так то му й бути. Нехай росте в гурті, поправляється...». На своє прізвище записував дитину, з'являлося в неї (часто вперше!) батькове ім'я.

І назавжди зникли безбатченки, підкидьки, безпритульники. З'являлися горді Деревські. Один за одним — сорок вісім хлопчиків і дівчаток. Русяві і чорняві голівки дітей з Білорусії, Прибалтики, Кавказу, Молдови, Чувашії...

А в дні, коли ще йшла війна, привела раптом Олександра Аврамівна у подвір'я німецького хлопчика. Осиротіле, як і багато його ровесників, цупко трималося дитинча за спідничку своєї рятівниці. Не одразу Роланд Рідель став Мишком Деревським. Згодом він — відомий будівник і трудівник КамАЗу, улюбленець трудових колективів. Працюючи на відомих підприємствах, він згадував: «Мене, німця за національністю, діти Деревської зустріли в сім'ї відчужено, заявляючи: «Не хочемо бачити його! Німці — наші вороги. Хай забирається він з цього подвір'я». Нічого в тому не було неприродного: йшла страшна і жорстока війна, німецькі фашисти повбивали їхніх батьків, понівечили їм дитинство. І саме тоді мати наша, Олександра Аврамівна, подала кожному урок на все життя. Слова її запам'яталися назавжди. «Діти — українці, молдавани, казаци, росіяни, німці — всі рівні, — казала вона, — це треба зрозуміти».

міти з малих літ, тоді між дорослими людьми не буде ворожнечі і війн. Діти створені для щастя і життя на землі... Той, хто не прийме цього хлопчика, — не мій син і не моя дочка. А тому вибирайте. На фронті загинув мій брат, його звали Михайлом. У пам'ять про нього прошу вас, діти, називати німецького хлопчика Мишком».

Вже згодом, через багато років, розшукала його та, німецька мати, Дора Фрідріхівна. І коли зайшла мова про прізвище (змінювати його знову чи ні), тій, що народила, він сказав: «Мамо, я тебе люблю і шаную, однак врятували і виховали мене Деревські, дозволь і надалі залишитися Михайлом Деревським».

У Ромнах добре знають наймолодшу дочку Деревської — Катерину. Беручка і працьовита, у минулому одна з кращих в'язальниць гардинно-тюлевої фабрики. Вважалася дівчинка улюбленицею матері, бо найменшенька, найслабша завжди була. Не відходила Катя від неньки рідної аж до останніх хвилин життя. Розповідала про неї довго й захоплено, наче кожен епізод відбувся лише вчора.

Ось про що вона згадувала. Було таке: якось передали їй листа з відділу кадрів, помітила зворотню адресу — київська. Розгорнула, впала в око перша фраза: «Дороженька моя донечко, пише тобі твоя рідна мама». Озвалася нарешті та, що народила. Порадилася з чоловіком, як діяти, а той лише усміхнувся: «Чи не занадто довго роздумувала вона? А, зрештою, вирішуй сама».

Того разу таки не поїхала на зустріч. Та наступного, коли прийшов лист із Харкова, серце знову зацеміло, забилося пташкою. Пішла до начальника цеху, показала листа, попросила, щоб відпустили з роботи. Була довга дорога, зустріч і... гірке розчарування. Було ще раз усвідомлене те, вистраждане: «Не та мати, що народила, а та, що виховала, зростила...»

Знову і знову линуть бентежні слова про найдорожчу і найріднішу матусю — про Олександру Аврамівну.

Все у неї було незвичне: і очі, і усмішка, і руки. І хоч як їй самій було важко, — холодно і голодно, а найкращий шматочок нам підкладала. Бачили б ви, як вона одягала кожного! Аж ніяк не гірше за інших дітей містечка. Часом і підштопане, перешите довелось брати, але завжди акуратне, чистеньке, випрасуване.

З тієї розповіді постає людина особливої душі, щедра і ніжна, мужня і благородна. Вихована у трудовій сім'ї, Шура (тоді ще Семенова) сама рано пізнала горе, померло їй найперше власне дитинча. Втекла од нелюба. Молоденькою медсестрою у госпіталі зустріла свою справжню долю — Омеляна Деревського. Усе в них було навпіл — радощі і горе, турботи і мрії. «Створені одне для одного», — казали про них люди. І так воно й було насправді.

Півсотні дітей у хаті, нехай навіть великій. Півсотні дітей у дворі. Півсотні дітей за обідніми столами. Чи просто це уявити сучасним молодим матерям? Тільки уявити... А Деревській кожного ж треба було ще й приголубити, з кожним поговорити, зрозуміти

Відкриття пам'ятника О.А. Деревсьній в м. Ромнах

душу його, підмітити і підтримати здібності, вислухати болі, розділити тривоги. Все злилося воедино: і талант материнства, і майстерність педагога, і невмирущість людського в людині.

Певна річ, нелегко було б (та чи взагалі можливо?) Олександрі Аврамівні йти по життю, не розгублюючи своїх пташенят у дорозі, аби не щедра, відчутна допомога людей. Допомогала їй держава. Щоб полегшити працю материнську, призначила грошову і матеріальну допомогу, виділяла харчування і одягу дітворі. Чого варта тільки квартира у ті важкі повоєнні роки! А ще закріплена була за сім'єю медична сестра. Допомогли і щедро виділені два гектари найкращої родючої землі, щоб дітворі усе свіженьке було до столу. Або ж хіба забудеться такий привітний дядько-шофер зі своєю полторкою...

Все те пригадують вихованці Олександри Аврамівни і здається їм, що ось-ось знову збіжаться вечірньої пори сім'єю до свого улюбленого піаніно, матуся сяде, накине легеньку хустину на плечі, почне награвати дитячі пісеньки, а дружний дзвінкоголосий хор підтягне, розіллє довкола бадьорі і задушевні мелодії.

Це в них, у сім'ї Деревських, одразу після культу матері, панував культ книги. Тому діти різних національностей легко володіли кількома мовами. Знали напам'ять Шевченка і Пушкіна, Лесю Українку, Тичину, Некрасова. А скільки було радості у сім'ї, коли бібліотеку з прекрасних книг подарував сам Максим Рильський!

Гостей, які приїжджають у Ромни, ведуть у міський краєзнавчий музей, де любовно оформлено кімнату Олександри Аврамівни Деревської. Стоять там, здавалося б, зовсім буденні речі: старенька, нічим не примітна, повоєнна шафа, стіл, залізне ліжко, швейна машинка... Зупиняєшся і думаєш: а все-таки навіть ці музейні речі тлінні. Нетлінна тільки пам'ять, героїчний подвиг здійснений негероїчною зовні жінкою. Ось, виявляється, у чім безсмертя людини: у світлі серця, доброті і щедрості душі, що перелита в сорок вісім інших.

Сорок вісім?.. Так, на будинковій номер 22 по вулиці Інтернаціональній є меморіальна дошка, яка повідомляє, що в цьому будинку з 1946 по 1959 роки жила людина високого серця Олександра Аврамівна Деревська, яка виховала сорок вісім дітей різних національностей...

Справді, донедавна вважалося, що вона усиновила 48 дітей. Нині ж відомі уже аж 62 вихованці Олександри Аврамівни. Невтомний дослідник історії цієї унікальної сім'ї Григорій Купченко, колишній директор школи-інтернату, жодного дня не припиняв своїх пошуків...

Додому. До мами. До неньки рідної. Їхали і їхали вони березневої пори у Ромни, щоб зустрітися з її образом, відлитим у металі. Так, як і в ті далекі, важкі роки вийшла на подвір'я Мати, накинувши легку хустину на плечі, лагідно склала теплі, натружені руки, задивилася в далеч, куди пішли її діти. Стоїть, наче промовляє до них тихо, спокійно: «Будьте насамперед людьми і світліть іншим»

Василь Губарець

ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ

Нюдям старшого покоління, напевне, надовго врізався в пам'ять анкетний пунктик, який неодмінно фігурував при дотриманні всіляких формальностей: «Кто из родственников был в плену или интернирован?» Та, мабуть, не кожному дано було розгледіти за ним історію геноциду власного народу, вміло спланованого «батьком усіх часів» і його поплічниками.

Недавно в газеті «Флот України» був видрукований цікавий документ, що проливає на цю історію трохи світла. Віднайдений він був у Центральному держархіві громадських об'єднань України доктором історичних наук Василем Марочко. Дарма, що цей «перл» пролежав на архівній полиці майже півстоліття, ще й сьогодні, читаючи його, стає моторошно від масштабів сталінських злодіянь. Українці у цьому кривавому вертепі були на особливому рахунку. «Выслать в отдельные края Союза ССР всех украинцев...». Такою «щедрою» була відплата за мільйони загублених і покалічених у жорстокій круподерці війни українців, за український хліб і цукор, залізо та вугілля — за все.

Та, видно, є на небі Бог, коли планам «богів» земних, навіть так ретельно розробленим, ніколи не дано збутися.

«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ПРИКАЗ №0078/42 22 июня 1944 года г. Москва. По Народному комиссариату внутренних дел Союза ССР и Народному комиссариату обороны Союза ССР:

Содержание: О ликвидации саботажа на Украине и контроле над командирами и красноармейцами, мобилизованными из освобожденных областей Украины.

Агентурной разведкой установлено:

За последнее время на Украине, особенно в Киевской, Полтавской, Винницкой, Ровенской и других областях, наблюдается явно враждебное настроение украинского населения против Красной Армии и местных органов Советской власти. В отдельных районах и областях украинское население враждебно сопротивляется выполнять мероприятия партии и правительства по восстановлению колхозов и сдаче хлеба для нужд Красной Армии. Оно для того, чтобы сорвать колхозное строительство, хищнически убивает скот. Чтобы сорвать снабжение продовольствием Красной Армии, хлеб закапывают в ямы. Во многих районах враждебные украинские элементы, преимущественно из лиц, укрывающихся от мобилизации в Красную Армию, организовали в лесах «зеленые» банды, которые не только взрывают воинские эшелоны, но и напада-

ют на небольшие воинские части, а также убивают местных представителей власти. Отдельные красноармейцы и командиры, попав под влияние полуфашистского украинского населения и мобилизованных красноармейцев из освобожденных областей Украины, стали разлагаться и переходить на сторону врага. Из вышеизложенного видно, что украинское население стало на путь явного саботажа Красной Армии и Советской власти и стремится к возврату немецких оккупантов. Поэтому в целях ликвидации и контроля над мобилизованными красноармейцами и командирами освобожденных областей Украины

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Выслать в отдельные края Союза ССР всех украинцев, проживавших под властью немецких оккупантов.

2. Выселение производить:

а) в первую очередь украинцев, которые работали и служили у немцев;

б) во вторую очередь выслать всех остальных украинцев, которые знакомы с жизнью во время немецкой оккупации;

в) выселение начать после того, как будет собран урожай и сдан государству для нужд Красной Армии;

г) выселение производить только ночью и внезапно, чтобы не дать скрыться другим и не дать знать членам его семьи, которые находятся в Красной Армии.

3. Над красноармейцами и командирами из оккупированных областей установить следующий контроль:

а) завести в особых отделах специальные дела на каждого;

б) все письма проверять не через цензуру, а через особый отдел;

в) прикрепить одного секретного сотрудника на 5 человек командиров и красноармейцев.

4. Для борьбы с антисоветскими бандами перебросить 12 и 25 карательные дивизии НКВД.

Приказ объявить до командира полка включительно.

Народный Комиссар Внутренних Дел Союза ССР
Зам. Народного Комиссара Оборона Союза ССР,
Маршал Советского Союза
Верно: начальник 4-го отделения полковник

БЕРИЯ
ЖУКОВ
ФЕДОРОВ».

ТА НЕ ДУМАЙ, МАРУСЕНЬКО...

Та не думай, Марусенько, не думай, не думай!
Пшеничка ся уродила, як у полі Дунай.
А як будеш, Марусенько, думати, думати –
Буде твоя та й пшеничка в полі зимувати.

А у моїм городочку та виріс леночок,
Коби-х така до роботи, як до співаночок.

На горі жито, жито, а за житом вода,
Не дай личко цілувати, дівчино молода.
Не дай личко цілувати, з розуму ся звести,
Не дай свою русу косу без братів розплести.

Вітер віє, вітер віє, березов леліє,
Але гуцул миски мие, гуцулка не вміє.

Ой кувала зозулиця та ліси точила,
А відків ти, дівчинонько, чи не з Яворова?

Ой завіли черешеньки на цілу долину,
Була мене моя мамка через легінину.

Марко Черемшина

ЛИПЕЊ

ПН ВВ СР ЧТ ПТ СБ НД

			1	2	3	4
5	6	7	8	9	10	11
12	13	14	15	16	17	18
19	20	21	22	23	24	25
26	27	28	29	30	31	

1 — Всесвітній день архітектури.
• День архітектури України.

2 — 450 років тому Астраханське царство було приєднане до Московії.

4 — 100 років тому розпочалося будівництво Панамського каналу.

• 85 років тому в авіакатастрофі загинув український політичний і державний діяч, військовий міністр ЗУНР Дмитро Вітовський. Народився 8 листопада 1887 р.

5 — 465 років Флорентійській унії.

6 — 190 років тому помер український письменник, священик Іван Леванда (справжнє прізвище — Сікачка). Народився у березні 1734 р.

• 100 років від дня народження українського політичного діяча, публіциста, ідеолога українського націоналізму Степана Ленкавського. Помер 30 жовтня 1977 р.

• 60 років тому було відкрито другий фронт.

7 — Різдво святого пророка і предтечі Івана Хрестителя.

• Свято Івана Купала.

• 250 років одному із найзнаніших вищих навчальних закладів світу — Кембриджського університету (Англія).

• 130 років від дня народження українського кобзаря, виконавця історичних дум Івана Кучугура-Кучеренка. Помер 1943 р.

• 85 років тому був розстріляний більшовиками український громадсько-політичний діяч, літературознавець, педагог Володимир Науменко. Народився 7 липня 1852 р.

• 50 років тому набрала чинності Конвенція про політичні права жінок.

8 — 295 років тому розпочалася трагічна для України Полтавська битва між шведсько-українськими військами і армією Петра І.

9 — 345 років тому гетьман Іван Виговський розгромив московське військо під Конотопом.

- 125 років від дня народження українського історика, громадського діяча Івана Брика. Помер 17 вересня 1947 р.
- 10** — 145 років від дня народження українського скульптора Леоніда Позена. Помер 8 січня 1921 р.
- 11** — Всесвітній день народонаселення.
  - 1035 років тому померла свята рівноапостольна княгиня Ольга. Рік народження невідомий.
  - 115 років тому помер український мовознавець, етнолог Йосип Лозинський. Народився 20 грудня 1807 р.
- 12** — Святих первоверхових Петра і Павла.
  - 285 років тому Петро I заборонив українським купцям експорт на захід будь-яких товарів.
  - 70 років від дня народження українського журналіста, письменника, вченого Анатолія Москаленка. Помер у липні 1999 р.
- 14** — 300 років тому померла правительниця російської держави Софія Олексіївна, яка сприяла затвердженню гетьманом України Івана Мазепи, а також покладенню політичних стосунків із гетьманським урядом. Народилася 27 вересня 1657 р.
  - 215 років тому штурмом Бастилії розпочалася Велика Французька революція.
  - 170 років від дня народження українського педагога, громадського і культурного діяча Миколи Корфа. Помер 25 листопада 1863 р.
- 15** — 120 років тому помер український церковний історик Орест Новицький. Народився у 1821 році.
  - 100 років тому помер російський письменник Антон Чехов. Народився 29 січня 1860 р.
  - 70 років тому помер український військовий діяч Нестор Махно. Народився 26 жовтня 1888 р.
- 16** — прийнято Декларацію про державний суверенітет України (1990).
  - 950 років тому внаслідок конфлікту між римською курією і константинопольським патріархом відбулося офіційне розділення християнської церкви на католицьку і православну.
- 18** — «Чорний вівторок». Річниця побиття (1996) на Софіївському майдані у Києві траурної процесії під час поховання патріарха Володимира I (Романюка).
  - 85 років Лубенської трагедії. В цей день більшовики розстріляли ігумена і 16 ченців Лубенського Мгарського чоловічого монастиря.
  - 1940 років тому імператор Нерон наказав підпалити Рим, звинувативши в цьому християн, проти яких розпочалося тотальне гоніння.
- 20** — 700 років від дня народження італійського поета і вченого Франческо Петрарки. Помер 19 липня 1374 р.
- 22** — 125 років від дня народження українського історика церкви, візантолога, дослідника церковних архівів Володимира Барвінка. Рік смерті невідомий.
  - 60 років тому помер український поет Олександр Олесь (Кандиба). Народився 5 грудня 1878 р.
- 23** — Преподобного Антонія Печерського.
  - 85 років тому у соборі Святої Софії Київської вперше відправлено літургію українською мовою.
- 24** — День рівноапостольної Ольги, княгині Київської.
  - 110 років від дня народження українського історика Богдана Крупницького. Помер 5 червня 1956 р.
  - 40 років тому помер український поет, культурний і громадський діяч Максим Рильський. Народився 19 березня 1895 р.
  - 810 років тому помер великий князь Київський Святослав Всеволодович. Рік народження невідомий.
- 27** — 60 років тому було звільнено від німецької окупації Львів і Станіслав (зараз Івано-Франківськ).
- 28** — Рівноапостольного св. Володимира — хрестителя України-Руси.
  - 355 років тому загинув військовий і державно-політичний діяч, корсунський полковник Станіслав Морозенко (Мрозовицький). Рік народження невідомий.
- 29** — 155 років від дня народження української письменниці, етнолог, фольклористки, громадського і культурного діяча Олени Пчілки (Ольги Косач). Померла 4 жовтня 1930 р.
  - 110 років від дня народження історика української церкви Деміда Бурка (Бурко-Корецького). Помер 9 червня 1989 р.
  - 120 років від дня народження українського мистецтвознавця, громадсько-політичного діяча Володимира Залозецького-Саєса. Помер 13 липня 1965 р.
- 30** — 120 років від дня народження української художниці Софії Нелипінської-Бойчук. Загинула в катівнях НКВС 13 липня 1937 р.
  - 115 років від дня народження українського історика, громадського і політичного діяча, публіциста Олександра Шульгина. Помер 4 березня 1960 р.

ЖУРНАЛІСТИКА — СТАН ДУШІ

Анатолій Москаленко

Цього року Анатолію Захаровичу Москаленку виповнилося 670. З ім'ям цієї людини пов'язана ціла епоха в історії повітньої української журналістики. Епоха докорінного ламання застарілих стереотипів і догм, наполегливого ствердження демократизму й професіоналізму як головних засад діяльності засобів масової інформації. Як прагнув він навчати своїх вихованців умінню й бажанню захищати друковане й ефірне слово від фальші і бруду, запроданства і фарисейства, як хотів, аби кожен працівник пера глибинно осягнув вироблений попередниками професійний кодекс честі й моральної відповідальності за написане чи сказане людям!

Анатолій Захарович часто любив повторювати фразу, що стала крилатою: «Журналістика — це не професія, а стан душі». Тому й приглядався уважно до чергового набору студентів-першокурсників, прагнучи побачити серед них передусім людей чесних і по-

рядних, небайдужих і діяльних, творчих і патріотично налаштованих. Тому й боліла його душа щоразу, коли з газетних шпальт чи з телеécrана бачив часом практичну журналістику такою, яка не є гідною молодій демократичній державі.

Його — людину щирої, щедрої душі й доброго, чуйного серця дуже любили студенти, цінували як професіонала журналісти-практики, глибоко поважали колеги по роботі. Підтримуючи в усьому талановитих і працьовитих науковців, директор Інституту журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка, талановитий журналіст, письменник, учений — Анатолій Захарович Москаленко — роками формував високопрофесійний колектив професорів і викладачів, виступив ініціатором перетворення факультету журналістики — цього важливого університетського підрозділу — в інститут, що сьогодні по праву вважається потужним в Україні центром журналістикознавчих досліджень.

Від часу заснування історичного наукового та літературного журналу «Пам'ять століть», — А. З. Москаленко був незмінним членом редакційної колегії часопису, постійно переймався його проблемами.

Микола Тимошик,

доктор філологічних наук, завідувач кафедри видавничої справи Інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка

ПОЕТ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

З іменем українського поета, великого вітчизняного патріота, провісника волі України і співця її революційних змагань і державної незалежності Олександра Олесь пов'язаний новітній ренесанс в українській літературі. Розпочалася доба національного відродження перших десятиліть минулого століття, коли наш народ національно усвідомив себе і своє право на самовизначення та віднову власного існування, і, розгорнувши прапор визвольних змагань, героїчно боровся за волю й самостійність, яка кров'ю і звитяжністю його найкращих синів виکارбувалася на сторінках історії батьківщини як період її третьої державності.

Олександр Олесь

Співцем цієї боротьби, натхненним трубадуром самостійної України став Олександр Олесь, який весь екстаз своєї талановитої творчості, всю вогненну пристрасність запального поетичного слова віддав на службу інтересам рідного краю і з непередаваною силою різьбив палаючі строфи пісень та гімнів, зі співами яких йшли в бій славні нащадки козацького лицарства.

Народився Олександр Олесь (Кандиба) на Сумщині. Молоді роки, що текли серед розкішних краєвидів української природи, серед золотих ланів, зелених дібров і блакитних річок, уже в юному віці заклали в ньому ті чудові риси естетизму й патріотизму, любові до рідного краю, захоплення його красою, піснею, поезією, мистецтвом, ті зерна, які незабаром розвинулись і висунули його до лав передових оспівувачів батьківщини. Ранні Олєсєві поезії виявляють його захоплення українською природою, виспівування її красот, дивовижні своєю майстерністю описи ясної тихої ночі зі співами солов'я і шелестом листя, що вражають своєю щирістю і поетичністю. Ці твори хоч і не мають виразних національно-гро-

мадських мотивів, але в красі їх мистецької форми вже тоді проявлялись талановитість Олеся як поета великого обдарування і почуття.

Незабаром відбувається і подія, що вводить Олеся в кола свідомих українських патріотів і спрямовує всю його дальшу діяльність у суспільне річище.

25-літній Олень бере участь у відкритті пам'ятника Іванові Котляревському в Полтаві. Там він зустрічається з Лесею Українкою, Коцюбинським, Карпенком-Карим, Лисенком, Грінченком, делегатами від західноукраїнських земель, що тоді належали до складу Австрії — Стефаником, Студинським, Романчуком. Розмови з ними, їхні запальні промови на відкритті пам'ятника, з гострим засудженням царського деспотизму та переслідувань українського слова, і перебіг урочистості, що перетворилася на велику українську національну маніфестацію, — захоплюють його, розкривають очі на тогочасний стан народу і зумовляють рішення самому поповнити лави борців за волю рідного краю. Олень усвідомлює, що його обов'язок — служити своїми поезіями рідному поневоленому народові. Він вступає до харківської «Громади» й вже у наступних своїх творах рішуче виступає на оборону уярмленої України.

Вибух революції 1905 року і викликане нею розгортання національно-визвольного руху в Україні застають Олександра Олеся вже натхненим співцем українського відродження. Своїми віршами він прагне збудити приспані волелюбні почуття народу, кличе його на боротьбу за свої права, пророкує близький прихід волі:

Я вірю, що зникнуть тумани,
Розступиться темная ніч на землі
І сонце ласкаве на обрії встане,
І усміхом сльози осушить її.

Бажання служити зброєю мистецького слова своєму народові окрилює поета і він, перегукуючись з Лесею Українкою, закликає:

О слово, будь мечем моїм!
Ні, сонцем встань, світи, іскрися,
Осяй мій край і розлетися
Дощами судними над ним.

З уст Олеся бринить піднесений гімн збудженому рідному краю. Поет щиро й непохитно вірить у животворчі сили народу. Він певний, що революційна боротьба закінчиться перемогою народних мас, і на відродженій українській землі запанують воля й щастя:

Яка краса — відродження країни,
Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
Мовчали десь святі під попелом руїни
І журно дзвін сумний по мертвому гувів.
Коли звігкільсь взялася міць шалена,
Як буря все земне схопила, понесла
І ось дивись: в руках замаяли знамена
І гімн побіг співа невільна сторона.

Від імені всіх тих, що борються за волю батьківщини, поет проголошує урочисту обіцянку високо тримати прапор боротьби аж до остаточної перемоги, до цілковитого визволення рідного краю:

Клянёмсь ми всі, що народ розкуем,
Всі здійсьним святі заповіти,
І волею край свій як сонцем залем,
Щоб міг він і другим зоріти.

Творчість Олеся бурхливих революційних років, часів великої визвольної боротьби, коли він силою і пристрасстю своїх закликів підноситься як народний трибун і з могутнім гнівом картає «шакалів, вампірів і гієн», виступає проти поневолювачів рідного краю, є кращим зразком революційно-громадської поезії не лише української, а й світової.

Пафос борця, ентузіазм переможця, пристрасність закликів, непохитна віра в триумф національних ідеалів пронизують поезії Олеся часів революційної бурі. Вони служать гаслами для передових кіл суспільства, що підняли прапор боротьби за українську волю.

Поета глибоко обурює нелюдська звирячість, із якою московське самодержавство розправляється з учасниками національно-визвольного руху, його вражає шалений розгул царських опричників. Як і Коцюбинський, Оесь таврує нелюдську жорстокість бездушних катів і протестує проти масових страт та страхітливих лютувань карних загонів, проти пролиття невинної крові. Тупа покірливість частини народу, який здебільшого нічим не протидіє самодержавному теророві, підсилює його душевний біль.

Проте Оесь вірить, що не все ще втрачено, що народ збереться з силами і виступить в обороні своїх прав.

У великій поемі «Щороку» поет зображує алегоричний прихід весни, як прихід волі й щастя. До весни всі, що «стомились в нерівній боротьбі», всі, що «змучені вкрай», всі, у кого «злими морозами кров заморожена» — ці пригнічені, нещасні, знедолені, «руки сухі простягають, вітають її».

Сповнений віри в нове революційне піднесення, у відродження давньої козацької слави, у прихід славних днів, коли «військо козацьке в своїх жупанах розіллється морем по чорних лугах», поет чекає приходу цього жаданого моменту.

І тим більший гнів і зневагу викликають у Олеся боягузи, слабкі духом, усі ті, що в рішучий момент вагаються, тремтять за свої особисті інтереси, а це об'єктивно сприяє невдачі загальнонаціональної справи:

А той, хто даремно марнує літа,
Хто ранком родився, а вдень одцвіта,
Хто жити й боротись, як інші, не хоче,
Хто крила орлячі, як весла, волоче,
Той краще не бачив би світа ясного,
Не тьмарив би дня і не ганьбив нікого.

У драматичній поемі «Понад Дніпром» на тлі фольклорного забарвлення й казкового змісту бринять усе ті ж мотиви шукання прийдешнього щастя. Дід-кобзар співає:

Ще доля не вмерла
На нашій землі,
Ще крила в нас мають,
Запал ще в очах
І дух волелюбний
Живе ще в серцях.
Ще подихів наших
Боятся сніги,
Тумани ригіють,
Тремтять береги.
Наповніть же груди
І вільно летіть,
Летіть і яснійте
І пісню шуміть!

Перша світова війна, під час якої все українське життя зазнало страшного погрому, а в Галичині російські військові окупанти знищили майже всі національні здобутки попередніх десятиліть, тяжко вражає Олеся, спричинює створення скорботних, повних невимовної туги поезій. Проте віра в кінцевий прихід правди й волі не залишає його: поруч з тужливими, скорботними поезіями бринять у нього й бадьорі вольові мотиви.

У період повного розгрому українських культурно-мистецьких цінностей і нищення всього національного життя Олесь показав себе здатним на активні дії, до рішучих закликів, до акції. Він передбачає нові події, новий рух, що принесе відродження його багатотраждальній батьківщині. Йому ввижається гнівний привид Гонти, тінь Залізняка, в його уяві встають великі історичні Шевченкові постаті борців за волю з минулих століть:

Земля розступилась. Із праведних трун
Виходять Хмельницький, Мазепа, Богун
І з волі зникають окови міцні,
І з нею співають веселі пісні.

У березні 1917 року впало російське самодержавство. Революцію і зумовлену нею хвилю нового національно-визвольного руху захоплено зустрічає Олесь як «мрію довгождану», вітає прихід волі, і коли створюється самостійна українська держава, він ентузіастично виспівує її, прославляючи весну своєї батьківщини:

Ще ж весни такої зроду не було,
Ще так ясно сонце зрання не вставало,
Так не зеленіла наша вбога нива
І не знали люди ще такого дива.

Полум'яний патріот Олесь радісно вітає відродження рідної держави, вірить в успіх національного будівництва і певний, що «вільну Україну не скують кайдани», що увесь народ встане в обороні її волі та честі.

Поет знову поринає в радісну творчу працю, славить усі вияви національно-культурного будівництва, радіє з приводу здійснення

найвеличнійшій мрії народу бачити свою батьківщину вільною і самостійною. Поразка визвольних змагань приголомшує Олесья.

Після катастрофи визвольних змагань 1917—1920 рр. Олесь опиняється на еміграції. Його поезії цих років зібрані в книгах «Чужиною», «Кому повім печаль мою» і «На чужині». Вони сповнені скорботи й туги за втраченою батьківщиною. Чимдалі Олесе-ві вірші стають похмуріші, віддзеркалюють глибокий сум і скорботний настрій, що опанували ним.

Бачачи навколо себе зневіру в можливість нової акції, занепад і розчарування серед української еміграції, Олесь прагне нових дій, нового чину. Проте сіре, одноманітне, буденне життя на чужині здається йому ще більш безрадісним і безперспективним.

У таких обставинах усю свою надію поет покладає на молоде підростаюче покоління, вірячи, що від юнацтва, вихованого на старих героїчних традиціях, залежить майбутнє української нації.

Повний надії, що молодь перейме від старших поколінь прапор боротьби і мужньо донесе його до перемоги, Олесь оспівує тих молодих борців і вірить у переможність духа, який керує їхніми вчинками.

Констатуючи, що «в маленьких людях — дух малий», що такі люди прагнуть на еміграції «сидіть в тепленькому в зимі, у холодку дрімати в літі», замість розгортати акції і дбати про визволення рідного краю, Олесь наголошував, що «в великих людях — вольний дух», що «їх кличуть простір, воля, рух», «будить зойк і крик народній», «сняться слава і мечі»:

Життя для них — це боротьба,
Вони родилися для чину
Розкуть закуту Україну,
Звільнити вічного раба
Це зміст життя їх, це мета,
Це — їм призначена дорога,
А там за нею — перемога...

Написана в ті ж роки збірка «Минуле України в піснях» оспівує давню княжу славу. Олесь з любов'ю виводить перших князів рідного краю: гордого Олега, його походи на Царгород, Ігоря, Ольгу, Святослава, Володимира, Ярослава Мудрого, галицьких князів Ярослава Осмомисла та інших й описує події з історії від заснування Києва аж до падіння Галицько-Волинської держави. Мученицьку смерть Ігоря, який загинув «за соборну дужу Україну», Олесь порівнює з сучасними жертвами теж за соборну Україну.

Останній хронологічно великий твір, драматична поема «Ніч на полонині», сповнена багатьма фольклорними образами на матеріалі Гуцульщини, дає яскраві малюнки життя і побуту, повір'їв, відтворює місцеву мову й своєю фабулою нагадує ранній твір «Понад Дніпром». У розпалі Другої світової війни, коли її смертоносний вихор котився назад зі Сходу на Захід і з особливою запеклістю вирував на полях України, зламаний тяжким горем і тугою за рідним краєм, втративши сина Олега Ольжича, що загинув у німецькій

в'язниці, Олесь, так і не побачивши перед смертю улюбленої України, помирає у Празі 22 липня 1944 року.

Великий український поет і народний трибун, що свою долю нерозривно зв'язав з долею батьківщини, якій присвятив усе своє творче натхнення, всю силу свого поетичного таланту, який палко любив свою дорогу Україну, називав матір'ю, перед нею виливав усю свою душу, — Олесь увійшов в історію української літератури як полум'яний патріот і співець новітнього національного відродження та волі України і її революції та дальших визвольних змагань.

Уся творчість Олесья, насичена національно-визвольними мотивами, є правдивим віддзеркаленням великого патріотизму автора, виявом його любові до рідного краю.

У часи революції 1905 і 1917 років і в роки визвольних змагань та української державності Олесь здіймається до вершин свого таланту. Його поезії набирають сили та героїчного пафосу, що характеризує і революційне піднесення його народу. Сум, журба і скорбота, якими сповнені твори поета на еміграції, не є наслідком душевних переживань особистого характеру чи інших почувань, а реакцією на загальнонаціональну катастрофу.

Поезія Олесья живе серед нас, її визвольні кличі не втратили своєї збуджуючої, активізуючої сили. Вони запалюють нові покоління українського народу і обумовлять ще не один героїчний подвиг у наступних змаганнях за здійснення наших святих ідеалів, яким присвятив свою творчість і натхнення поет і палкий патріот О. Олесь.

Юрій Григорів

СКУЛЬПТУРИ СТАТСЬКОГО РАДНИКА

Святкування полтавцями століття від дня відкриття в місті пам'ятника першому класику української літератури І. Котляревському стало приводом згадати про чудового скульптора Л. Позена. Саме він — автор бронзового погруддя письменника та горельєфів зі сцен його творів, що прикрашають постамент. Та хоч у Полтаві є ще один пам'ятник цього скульптора — велету світової літератури М. Гоголю, а в багатьох художніх музеях України й СНД — скульптурні статуетки і групи, про нього знають хіба що фахівці, та й ті згадують Л. Позена лише в ювілейні дні. Всі відомості про скульптора розсіпані в прижиттєвих статтях про його творчість та ще в автобіографії, записаній незадовго до смерті його дружиною Марією Федорівною, потім надрукованій на машинці й переданій в архів Ленінградського (нині Санкт-Петербурзького) Російського художнього музею, де зберігається і нині у фонді рукописів.

Народився Леонід Володимирович Позен в містечку Оболонь на Полтавщині. У батьківському маєтку минуло дитинство майбутнього скульптора, тут він здобув початкову освіту. З малих років привертала його увагу глиняні іграшки — коники, свистки у вигляді півників, статуетки селянина з кошою, жінки з відром, діда з люлькою, — виконані вмілими гончарями з Опішні, де ще з XVIII століття започатковується художнє ремесло випалу. Ось і приохотився хлопчик ліпити щось схоже з житнього хліба — зайчиків, коників, собачок. Захоплювався також і малюванням.

Коли виповнилося п'ятнадцять років, вступив у п'ятий клас Полтавської губернської гімназії. По її закінченні батьки напо-

Портрет Леоніда Позена.
Художник М. Ярошенко

лягали, щоб він поїхав у Петербург вступати до Художньої академії. Але юнак не ставився серйозно до своїх художніх задатків. 1867 року, успішно склавши іспити, вступив до Харківського університету, а через рік перевівся на юридичний факультет Петербурзького університету. Закінчив його 1872 року і став працювати помічником присяжного повіреного.

Залишивши адвокатуру, Л. Позен перейшов на службу в Міністерство юстиції, і майже відразу його направили до Полтави кандидатом на одну з посад в окружному суді. У судах Леонід Володимирович пропрацював понад 40 років. Спочатку слідчим, потім статським таємним радником, сенатором кримінального касаційного департаменту. Але саме по приїзді до Полтави він відновив свої художні заняття. Спочатку копіював гіпсові погруддя, потім поступово став ліпити з натури невеликі портрети друзів і близьких, пробував робити і складні композиції.

Серед людей, із якими Л. Позен затоваришував у Полтаві, були художники В. Волков, автор картин «М. Гоголь у Василівці», «Петро I відвідує ув'язненого в Петропавлівській фортеці гетьмана Полуботка», а також І. Зайцев, який разом із Т. Шевченком працював у майстерні В. Ширяєва, а в Полтаві був учителем малювання в кількох навчальних закладах. Саме ці люди стали радниками і вчителями Леоніда Володимировича в його перших серйозних творчих пробах.

1877 року він виліпив з воску (цей матеріал назавжди залишився основним у його творчості) скульптурну групу «Візник». Цей твір довгий час зберігався в його матері, а потім загубився, немає ні його опису, ні малюнка.

У скульптурній групі «На волах» Л. Позен виявив свою спостережливість, глибоке знання селянського побуту, вміння тонко й художньо відобразити це у композиції. Коли 1881 року робота над скульптурою вже завершувалася, до Полтави приїхав відомий російський художник, один із засновників Товариства пересувних художніх виставок Г. Мясоєдов. Він запропонував Л. Позену представити його скульптурну групу на черговій пересувній виставці. Позен підготував два варіанти, обидва були затверджені на загальних зборах товариства і з'явилися на 10-й пересувній виставці.

Успіх був величезний. Власник фабрики художнього литва К. Верфель купив групу для відливу її у бронзі. Згодом він багато років систематично купував твори Позена, відливав їх, влаштовував виставки цих скульптур не лише в Росії, а й в Італії, Англії, Німеччині, Голландії, Америці, де й торгував ними. Тому роботи Л. Позена досить відомі в багатьох країнах світу.

На черговій, 11-й, пересувній виставці успіх скульптору принесли раніше виконані роботи «Шинкар», «Лірник», «Черкаський віл», «Лоша», «Кобчик».

Ще один витвір майстра — «Переселенці». Тема переселення в перші роки після реформи широко експлуатувалася письменниками, художниками. Позен у своїй скульптурній групі зобразив сім'ю переселенців, яка зупинилась у дорозі. Старий чоловік, трое його синів — старший, судячи з форменого кашкета, — відставний солдат з дружиною і приблизно трирічним хлопчиком, середній — також із дружиною та маленькою дитиною у неї на руках і молодший — юнак. У всіх постатях відбиті психологічні характеристики персонажів, тому і скульптурна група передає велику емоційну силу, що впливає на глядача.

Лірник

Це була єдина робота Позена на 12-й пересувній виставці. Її кілька разів відливав К. Верфель, як повністю, так і окремими фрагментами.

«Переселенці» є й у Московському історичному музеї. Але цей відлив різниться від київського тим, що тут обидві голоблі у возі цілі, а в київському — одна переломлена. Цю важливу поправку скульптор вніс перед другим відливом, мотивуючи необхідність зупинки переселенців у дорозі.

1891 року Л. Позен знову переїхав до Петербурга. Працюючи в прокуратурі Петербурзького окружного суду, він продовжував підтримувати зв'язки з художниками, діячами мистецтв. Того ж року став дійсним членом Товариства пересувних виставок, а 1894-го — дійсним членом Академії мистецтв.

Товариство пересувних виставок проіснувало до 1924 року, майже щороку влаштовувало художні виставки, показуючи їх у Петербурзі, Москві, Києві, Харкові, Одесі, Казані, Орлі, Ризі та інших містах. Було організовано 48 таких виставок. Л. Позен брав участь майже в кожній, починаючи з десятої і до сорокової, виставивши понад 50 робіт.

Петербурзький період скульптора вирізнявся ще й тим, що почали йти з життя його друзі, близькі по мистецтву митці, артисти.

Тяжко переживав Позен 1898 року смерть художника М. Ярошенка. Він дуже жалкував, що за життя не створив його портрета, адже той зобразив Позена на полотні із пластом воску й різцем за роботою над однією зі скульптур. По суті, це єдиний зі збережених портретів скульптора.

Пам'ятник І. Котляревському в Полтаві

Користуючись автопортретами художника, фотографіями і своєю пам'яттю, яка назавжди зберегла риси дорогої йому людини, Позен створив три посмертні портрети Ярошенка. Перший — «Ярошенко в молоді роки» — експонувався на 27-й пересувній виставці. Другий — статуетка, на якій художник зображений біля мольберта. Третій — погруддя Ярошенка в літньому віці. Ця робота виставлялася 1906 року в Таврійському палаці на першій виставці російських портретів, а 1912 року погруддя було встановлене на могилі М. Ярошенка в Кисловодську.

Особливо яскраво проявився патріотизм Л. Позена, його любов до України та на-

роду під час роботи над пам'ятником І. Котляревському. Як відомо, за заповітом, письменника поховали на околиці старого міського цвинтаря. Споруджений із цегли надгробок ремонтувався в основному за кошти, зібрані полтавськими артистами під час вистав за драматичними творами письменника (лише один раз земство виділило на ремонт тисячу карбованців). З пропозицією громадськості різних міст було вирішено зробити новий надгробок. За цю роботу взявся Л. Позен разом з художником В. Волковим. Чотиригранний гранітний обеліск було встановлено 1900 року. На передній грані — круглий бронзовий барельєф із портретом Котляревського в обрамленні лаврової гілки, стрічки та гусячого пера. Зображення письменника виконане за широковідомим портретом роботи М. Башилова, опублікованим в українському літературному збірнику «Молодик» 1843 року. Під портретом слова з вірша Т. Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському».

Тоді ж задумали спорудити меморіальний пам'ятник письменнику в Полтаві. 1894 року Полтавська дума звернулася до уряду з проханням дозволити збір коштів якщо не по всій Росії, то хоча б у Полтавській і Чернігівській губерніях. Через півтора року було отримано дозвіл збирати гроші лише в Полтавській губернії. Але надходили вони з усіх куточків України, Росії, Галичини. Передбачалося викарбувати на п'єдесталі пам'ятника слова: «Рідний край своєму першому поетові Івану Котля-

ревському. 1798—1898» (відкриття пам'ятника планували приурочити до 100-річчя першого видання «Енеїди», що й мали означати ці дати). Також хотіли помістити тут два уривки з «Наталки Полтавки» і того ж самого вірша Т. Шевченка, що на надгробку. Губернатор перший напис зовсім заборонив, а два інших дозволив із деякими застереженнями.

Знаючи про заборону збирати гроші за межами Полтавської губернії, Леонід Позен відмовився від гонорару за виконання погруддя Котляревському і трьох горельєфів. Це був не лише його матеріальний внесок у фонд будівництва, а й величезна моральна підтримка у справі боротьби за спорудження пам'ятника.

Більше шести років працював Позен над пам'ятником, удосконалюючи і поліпшуючи початковий проект. У погрудді Котляревського він чітко передав риси письменника. Великим досягненням були горельєфи, на яких скульптор відтворив образи героїв «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника», показав їхню національну своєрідність і глибоку народну сутність.

Після відкриття пам'ятника Котляревському Позен став популярним скульптором. На початку вересня 1903 року йому запропонували роботу над іншим пам'ятником — М. Гоголю, що був виконаний 1915 року. Події громадянської війни перешкодили його спорудженню, і лише в середині 20-х років пам'ятник встановили на Гоголівському бульварі.

1915 року Академія мистецтв вирішила обрати Позена академіком, але скульптор відмовився від цього високого звання, пославшись на відсутність у нього академічної художньої освіти і заявивши, що «давати це необхідно виключно найдостойнішим».

Володимир Троненко

ПЕРШИЙ МІНІСТР ЗАКОРДОННИХ СПРАВ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1917 р. став четвертим роком світової війни. Війна набула затяжного характеру і жодна зі сторін — ні Четверний союз, ні Антанта — не могла здобути переваги для остаточної перемоги. В цих умовах Лютнева революція в Росії та дестабілізація Східного фронту стала для Німеччини та її союзників шансом переламати хід подій на свою користь. Виникла можливість ліквідації Східного фронту та створення чисельної переваги Центральних держав на Західному фронті. Натомість держави Антанти — Англія та Франція — робили усе можливе для того, щоб врятувати ситуацію й утримати Східний фронт хоча б тимчасово для зміцнення своїх позицій на заході. У квітні 1917 р. на боці Антанти у війну вступають США.

Ще більше погіршилося становище Антанти після приходу до влади в Росії більшовиків та з початком Брест-Литовських мирних переговорів. Як зазначав радник президента США Ч. Сеймур, «проблема тепер була не в тому, яким чином найкраще розбити Німеччину — проблема була в тому, як уникнути поразки»¹.

В умовах, коли на карту було поставлено результат титанічних 4-річних військових зусиль, увагу Англії й Франції привертає національно-визвольний рух в Україні, через територію якої проходив Південно-західний фронт. Він супроводжувався націоналізацією війська, яке, на відміну від російського, здавалося готовим захищати свої кордони. Вже весною та влітку 1917 р. до Києва приїждять спостерігачі країн Антанти. Але їхнє ставлення до української влади збігається зі ставленням Тимчасового уряду. Воно негативне: прагнення українців до автономії послаблює Російську імперію й грає на руку німцям.

В Україні представники союзних держав спостерігають за діяльністю законодавчого органу України — Центральної Ради та її виконавчого органу — Комітету Центральної Ради (Мала Рада). Одним з членів Комітету ЦР обрано Олександра Шульгина — 28-річного діяча, представника Української національної ради Петрограда, голови української фракції петербурзької Ради. Саме з ним доведеться в подальшому мати справу західним дипломатам. В його особі вони знайдуть розуміння та прагнення залишити Україну вірною союзницькому обов'язку.

Протягом 9 років О. Шульгин жив у Петербурзі, спочатку як студент Петербурзького університету (хіміко-біологічного, пізніше історико-філологічного факультету), згодом як аспірант (сучасною

термінологією) та викладач. Саме в Петербурзі розпочалася його політична й громадська діяльність: він став одним з керівників гуртка українознавства при Петербурзькому університеті, заступником голови Київського земляцтва, активним членом гуртка Товариства українських поступовців, організованого С. Єфремовим. Як справжній український патріот О. Шульгин виступає прихильником автономії України та перетворення Російської імперії на демократичну федерацію. В політиці він пов'язує себе з Демократично-радикальною партією, перейменовану в червні 1917 р. на Українську партію соціалістів-федералістів (на чолі з С. Єфремовим).

Зі створенням петербурзької Ради О. Шульгин працює у цьому органі впродовж двох з половиною місяців, ставлячи на його засіданнях українське питання. Так, на спільному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів 14 березня 1917 р., на якому було визнано право Польщі на самостійність, О. Шульгин ставить питання про автономію України.

Молодий діяч був, без сумніву, непересічною особистістю — енергійною, рішучою, відданою українській справі. Вже 25 березня, виступаючи на загальному з'їзді Товариства українських поступовців у Києві як делегат петербурзької організації, О. Шульгин демонструє рішучість, не побоявшись відстоювати власні погляди, відмінні від поглядів такого визнаного лідера, як М. Грушевський.

У той час, як М. Грушевський був переконаний у безсиллі петербурзької влади і пропонував не очікувати рішення російського Тимчасового уряду щодо організації української автономії, а негайно скликати українські Установчі збори та створити український уряд, О. Шульгин виступає проти революційних методів щодо Тимчасового уряду, обстоюючи думку про легальний шлях боротьби за автономію, необхідність порозуміння з російською демократією. «Не дивлячись на мої 27 літ, а може й завдяки їм, я був відданий справі до самозабуття і страшенно уболював, що ми через план Грушевського втратимо все, що вже здобули, і не досягнемо того, до чого мусимо йти». Тому в своєму виступі він наполягав: «коли ми підемо «навпростець», то можемо і на Україні...створити повну анархію»². Поміркувана теза молодого політика взяла тоді гору над пропозицією М. Грушевського.

У квітні 1917 р. О. Шульгин їде до Петербурга для переговорів про визнання російськими властями автономії України. Однак переговори з прем'єр-міністром князем Львовим, зборами петербурзької Ради, російськими лібералами і соціалістами не принесли позитивного результату. Російські політики відкинули українські домагання, поставивши під сумнів правомірність Української Центральної Ради виступати від імені українського народу. Подальші переговори також виявилися безрезультатними. У цій ситуації, незважаючи на лояльність до російської влади, О. Шульгин показує, що першочергове значення для нього мають інтереси українського національного руху. Оцінюючи ситуацію саме з цієї точки

зору, він заявляє росіянам, що у разі неможливості федерації українці будуть змушені боротися за самостійність³.

В результаті 23 червня 1917 р. ЦР прийняла І Універсал, який проголошував право українців «однині самим творити своє життя». Проте О. Шульгин усіляко намагався не допустити до розриву відносин з Тимчасовим урядом. Коли 17 серпня той видав «інструкцію», яка визнавала Генеральний Секретаріат виконавчим органом Тимчасового уряду для України, водночас обмежуючи права українських автономних органів, О. Шульгин став на її захист.

Чимало зусиль доклав він для організації з'їзду представників народів Росії, що відбувся в Києві 23 вересня, на якому обговорювалося питання створення федерації народів колишньої Російської імперії. Після ультиматуму Раднаркому 17 грудня 1917 р. Генеральний секретаріат за підписом В. Винниченка і О. Шульгина знову звернувся з нотою до всіх новостворених республік на території Росії з пропозицією утворити федеративну державу.

Через орієнтацію на федерацію з Росією в Генеральному Секретаріаті, своєрідному українському уряді, створеному після проголошення І Універсалу, не було секретаріату закордонних справ. Натомість існував секретаріат міжнаціональних справ. О. Шульгин став спочатку заступником Генерального секретаря міжнаціональних справ, яким було обрано С. Єфремова, а через два тижні замінив його на цій посаді. Після визнання Тимчасовим урядом Центральної Ради та переформування Генерального Секретаріату О. Шульгин був офіційно затверджений генеральним секретарем міжнаціональних справ.

Він стає одним з провідних членів уряду В. Винниченка. За його словами, «літом 1917 Винниченко не робив жодного кроку без наради з Валентином Садовським і зі мною. Ми підготовлювали всі рішення»⁴.

І хоча в цей час О. Шульгин як секретар міжнаціональних справ займався лише міжнаціональними справами меншостей, вже в липні він неофіційно увійшов у контакт з представниками різних народів, що перебували у Києві. Головна роль у налагодженні зносин, за його словами, належала французам, проте поступово з'являлися англійці, американці, румуни, серби. Союзники в той час не йшли далі збирання інформації про Україну та з'ясування прагнень українського керівництва. Так, тісні зв'язки з українськими політичними колами в липні 1917 р. зав'язав представник французького посла в Петрограді, журналіст Ж. Пелісьє, якого О. Шульгин назвав «тим французом, що вперше щиро і з бажанням дізнатися правду дійшов до нашого руху»⁵.

10 вересня Пелісьє організував у Петрограді неофіційну зустріч О. Шульгина з французьким послом в Росії Ж. Нулансом, з яким у нього склалися добрі стосунки ще під час перебування в Петербурзі. Під час зустрічі О. Шульгин просив підтримки української справи з боку Антанти. Проте посол, хоча і виявив зацікав-

леність подіями в Україні, не висловив бажання втручатися в них, вважаючи це внутрішньою справою Росії⁶.

Активізація відносин О. Шульгіна з представниками держав Антанти була безпосередньо пов'язана з падінням петроградського Тимчасового уряду і приходом до влади більшовиків.

З проголошенням III Універсалу та утворенням Української Народної Республіки починається період офіційних зв'язків з представниками країн Антанти. Це позначилося й на посаді, яку обіймав О. Шульгин. 26 грудня 1917 р. її було перейменовано з секретаря міжнаціональних справ на секретаря міжнародних справ, а після проголошення самостійності 22 січня 1918 р. — на міністра закордонних справ. Отже, О. Шульгин став першим міністром закордонних справ незалежної України.

Протягом усього часу державотворчих зусиль УНР (як періоду Центральної Ради, так і Директорії) О. Шульгин послідовно проводив лінію на союз з країнами Антанти, намагався заручитися їх підтримкою для зміцнення української державності.

У зв'язку з очікуваним виходом Радянської Росії з світової війни УНР виходить на міжнародну арену як самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Невідкладним завданням держав Антанти наприкінці 1917 р. ставало збереження Східного фронту.

Принципи, зафіксовані в III Універсалі, в цілому відповідали інтересам союзників. Вони відмежовували Україну від більшовиків, одночасно проголошуючи вірність демократичній федеративній Росії, а саме такою союзники прагнули її бачити. Їх плани щодо України зводилися до того, щоб утворити кілька українських корпусів, які разом з чехословацькими полками, сформованими з австрійських полонених і мобілізованих чехів-колоністів з України, а також поляками мали зайняти найважливіші в стратегічному відношенні пункти на Румунському і Південно-Західному фронтах і таким чином утримували б на цих фронтах певну кількість німецько-австрійських військ.

Наприкінці листопада до О. Шульгіна як секретаря з міжнаціональних справ звернулися французький генерал Табуї та англійський майор Фіцвільямс, які заявили, що союзники з великою симпатією ставляться до культурного й політичного відродження України. Під час переговорів, які вели французькі, англійські та румунські військові з генеральними секретарями УНР, перш за все, з О. Шульгиним, вони намагалися з'ясувати політичне становище України, стан української армії, плани українського військового командування, ставили питання про надання Україні фінансової й технічної допомоги та підтримки проти більшовиків⁷.

В грудні 1917 р. після переговорів О. Шульгіна з головою Чехословацької Національної Ради Т. Масариком було досягнуто угоди про формування чехо-словацького легіону з колишніх полонених та про його використання на території України. Невдовзі цей легіон отримав статус союзницьких сил під французьким командуванням.

Ведучи переговори з союзниками, керівництво УНР водночас прагнуло миру. Так, 5 грудня Генеральний Секретаріат прийняв рішення повідомити уряди союзних держав та їх місії в Києві, що «хоч Україна приступила до переговорів про тимчасове перемир'я і прагне перевести його в мир, але вона визнає мир лише загальний, а не сепаратний»⁸. Водночас рішенням від 6 грудня Генеральний Секретаріат об'єднав Південно-Західний і Румунський фронти в єдиний Український фронт і підпорядкував його своєму керівництву. У постанові відзначалося давнє бажання українського народу всіма силами захищати свій фронт⁹, що створювало у союзників враження про готовність України продовжувати боротьбу проти Центральної держав.

Виступаючи на 8-й сесії Центральної Ради, яка мала прийняти рішення про участь УНР в Брест-Литовських переговорах, О. Шульгин наполягав на тому, що «українська демократія не може бажати миру, який призведе до зруйнування західної демократії». «Коли нам потрібні союзники, які б дали нам фактичну силу, ми повинні спиратись на далекі західні держави...Тим же державам ми повинні сказати, що коли вони дійсно хочуть допомогти Україні,.. нехай дадуть своїх офіційних послів і тим зміцнять наше політичне становище, як у процесі будування федеративного ладу, так і в нашій міжнародній політиці в справі миру», — закликав він¹⁰.

Так само під час переговорів з представниками держав Антанти він наполягав на визнанні ними УНР, вважаючи, що це зміцнить українську державність та її здатність до опору ворогу. В результаті на початку січня 1918 р. відбулося призначення Ж. Табуї та П. Багге представниками Франції та Великобританії при уряді УНР. Українські діячі розглядали таке призначення як факт визнання незалежності УНР з боку Франції та Великобританії.

О. Шульгин був переконаний, що Україна була визнана Францією і Англією. Доводячи це, він відзначав, що «встановлення дипломатичних зносин з державою є вже факт її визнання, і урочистий акт може лише підтвердити даний факт. Позаяк же між нашим урядом і урядами Англії і Франції встановлені були ці дипломатичні зносини, хоч і в надзвичайній, викликаній обставинами формі, то треба ясно і твердо сказати: Англія і Франція визнали УНР»¹¹.

Підписання Україною Брест-Литовського миру мало для союзників важкі воєнні наслідки. В результаті його підписання Центральні держави отримали можливість ліквідувати Український фронт і перевести свої дивізії на Західний фронт. Постачання продовольства з України врятувало Німеччину та Австро-Угорщину від неминучого голоду, зірвавши тим самим блокаду, організовану Антантою. Союзників не могло не турбувати посилення німецького політичного й економічного впливу в Україні.

Держави Антанти розцінили підписання Україною Брест-Литовського миру як її перехід до ворожого табору, незважаючи на заяви українських діячів про нейтралітет УНР. Водночас вони дійшли вис-

новку, що держави, які утворилися на території колишньої Російської імперії, не можуть стати надійними союзниками, а навпаки, перетворяться на інструмент німецької політики. В подальшому союзники будуть робити усе для того, щоб відновити єдність Російської імперії, тож будь-які прагнення українських дипломатів отримати підтримку держав-переможниць були приречені на поразку.

Очевидно, О. Шульгин передбачав такий розвиток подій. Тому він намагався усіляко затримати підписання сепаратного миру, перебуваючи в постійному телеграфному зв'язку з делегацією, призначеною Центральною Радою. Коли виявилось, що уникнути цього не вдасться, він залишив посаду міністра закордонних справ УНР на знак незгоди з такою політикою. Для відставки він скористався загальною відставкою уряду В. Винниченка 30 січня 1918 р. внаслідок зростаючої небезпеки більшовицького повстання у Києві. Своє рішення О. Шульгин не змінив, незважаючи на умовляння проф. Грушевського очолити міністерство закордонних справ в уряді В. Голубовича.

Аналогічна ситуація вже виникала після 20 листопада 1917 р., коли внутрішні суперечності в уряді привели О. Шульгина до рішення піти у відставку, але на прохання М. Грушевського він погодився тоді й надалі проводити міжнародну політику УНР.

Період Центральної Ради був найбільш плідним в житті О. Шульгина. Він фактично стояв біля витоків зовнішньої політики України та її зовнішньополітичного відомства. Однак не можна перебільшувати рівень тогочасної організації МЗС УНР, що обумовлювалося коротким терміном його існування, революційним часом, поганим зв'язком, невизначеністю становища країни тощо. Особливого значення в цей час набуває персональна дипломатія, яку й здійснював О. Шульгин. Саме він перебуває у центрі переговорів з представниками Антанти, вбачаючи в них шанс шляхом підтримки Франції й Англії зміцнити автономію України та досягти створення демократичної федерації з Росією. Саме з іменем О. Шульгина пов'язане питання визнання України з боку Франції та Великобританії у січні 1918 р.

О. Шульгину доводилося йти на компроміси, які суперечили його політичним поглядам. Будучи переконаним федералістом, він стає одним з творців незалежної України. На це його підштовхує ситуація, що склалася в Росії. Як «реальний політик», О. Шульгин уміє йти на компроміси, не жертвуючи головним — державністю України. Коли таким завданням стало звільнення від більшовизму, він знову повертається до ідеї демократичної федерації (влітку 1919 р.) з метою створення спільного антибільшовицького фронту за підтримки великих держав Заходу.

Під час більшовицької окупації у лютому-березні 1918 року він залишився в Києві і тільки завдяки друзям не потрапив до рук більшовиків, які його постійно шукали. Після повернення уряду УНР до Києва О. Шульгин, не входячи до його складу, намагався однак

обстоювати інтереси представників Антанти в Україні. Так, 26 березня 1918 р. він протестував проти заборони французьким, англійським та бельгійським старшинам перебувати на території УНР та звертав увагу на неадекватну відповідь МЗС УНР на лист іспанського консула Василіаді — представника французьких та англійських інтересів в Україні¹².

Залишившись вірним своїм радикально-демократичним переконанням, він продовжив брати участь у державному будівництві й за гетьманського уряду, однак відхилив пропозицію голови гетьманського уряду Ф. Лизогуба очолювати міністерство закордонних справ. Напередодні він разом з С. Єфремовим підписав ноту до німецького генерала Гренера, в якій від імені представників українських партій піддав критиці гетьманський переворот і новий склад міністрів¹³.

Згодом він погодився увійти до Української мирної делегації на чолі з С. Шелухіним, яка з 23 травня 1918 р. вела переговори у Києві з делегацією Радянської Росії (Х. Раковським і Д. Мануїльським). А 1 червня увійшов до міністерства закордонних справ, очолюваного Д. Дорошенком. На цій посаді він залишався до липня, коли його було призначено послом Української Держави до Болгарії. Як писав Д. Дорошенко, йому було нелегко досягти призначення О. Шульгина на цю посаду, бо прем'єр-міністр Ф. Лизогуб мав свого кандидата. Але на користь О. Шульгина був той факт, що сам болгарський цар Фердинанд, який цікавився справами Української Держави, хотів бачити послом в Софії саме українського державного діяча, а не представника російських кіл¹⁴.

Головне завдання українського посольства в Болгарії на той час полягало в тому, щоб повернути в Україну 15 тис. українських військовополонених, які на той час перебували в Болгарії. Вирішення цього питання було ускладнено переворотом, що стався в Софії, і приходом туди французьких частин, але завдяки О. Шульгину проблему було вирішено і всіх полонених перевезено до Одеси. Співробітник українського посольства в Софії Ю. Налісник писав про О. Шульгина як про людину «ще не стару віком, однак розважну та одинокую з-поміж членів посольства на властивому місці»¹⁵.

Вміння О. Шульгина вести переговори з представниками Антанти знадобилося знову, коли стала очевидною неминуча поразка Центральних держав у світовій війні. Вже влітку 1918 р. гетьманський уряд намагається відновити контакти з країнами Антанти, направляючи делегації до Швейцарії, Румунії, Швеції. Паралельно такі спроби здійснює на Балканах посол Української Держави в Софії О. Шульгин. Вже 18 жовтня в пресі з'явилось повідомлення про те, що він звернувся до держсекретаря США Р. Лансінга з телеграмою з приводу представництва України на повоєнній мирній конференції. Однак, очевидно, німці негативно поставилися до цього кроку, бо незабаром у пресі з'явилось спростування.

Відзначалося, що уряд не давав О. Шульгину ніяких директив з цього приводу, це звернення є його особистим кроком і повністю лежить на його відповідальності¹⁶.

1 листопада стало відомо, що О. Шульгин звернувся через іспанського посла в Софії до урядів Антанти з приводу залишення німецьких військ в Україні до сформування української армії. 6 листопада він надіслав ноту французькому міністру закордонних справ С. Пішону, в якій зазначив, що гетьманський уряд має справу з німцями лише з необхідності і щиро прагне відновити стосунки з союзниками¹⁷. Відбулися переговори О. Шульгина з американським послом в Софії Мерфі, під час яких той дав зрозуміти, що Антанта неприхильно ставиться до існування самостійної Української Держави і хотіла б бачити її у федеративному зв'язку з Росією¹⁸.

О. Шульгин встановив також зв'язки з військовим командуванням та дипломатичними агентами Антанти у Салоніках. За його словами, «там спочатку і чути нічого не хотіли про Україну, тим більше про самостійну». Після напруженої роботи протягом місяця, після кількох доповідних записок «антантські представники почали ніби прихильніше ставитися до України, але при умові її федеративної злуки з Росією»¹⁹. Таке повідомлення від представника української партії в очах гетьмана могло бути вирішальним на користь його згоди на федерацію.

За часів Директорії УНР дипломатична діяльність О. Шульгина активізується. На початку 1919 р. він їде до Швейцарії, а звідти — до Парижа на повоєнну мирну конференцію, на яку направляють своїх представників усі поневолені народи, що прагнуть самовизначення.

На українську дипломатичну місію до Парижа, за визначенням В. Винниченка, покладалося два завдання. По-перше, домогтися визнання й допомоги. По-друге, представити якнайкраще українську державність за кордоном. За словами В. Винниченка, єдиним аргументом українців були «14 пунктів» Вудро Вільсона, особливо ті, де йшлося про право націй на самовизначення. Тому вважалося за необхідне роз'яснити Європі, що українці — окрема нація²⁰.

Окрім того, в центрі уваги українських дипломатів у Парижі була українсько-польська боротьба за Східну Галичину, що переросла у війну за володіння цією територією з переважною більшістю етнічного українського населення. Як українці, так і поляки прагнули заручитися підтримкою великих держав у боротьбі за Східну Галичину. Незважаючи на високу боездатність та героїчну боротьбу української армії, активні дипломатичні заходи об'єднаної місії УНР-ЗУНР в Парижі, в червні 1919 р. майже вся територія Східної Галичини була окупована поляками, не в останню чергу — через втручання армії генерала Галлера, сформованої у Франції.

В українсько-польському конфлікті великі держави зробили ставку на сильнішого. Маючи головною метою зупинити поширен-

ня більшовизму, після напружених дебатів вони санкціонували дозвіл на військову окупацію Польщею Східної Галичини. Остаточ-но питання про її долю мало вирішуватися пізніше Лігою Націй.

Аналізуючи політику великих держав щодо державності України після завершення Першої світової війни, можна зазначити, що в перші місяці роботи конференції (січень — березень 1919 р., приблизно до кінця французької інтервенції в Україні), великі держави рахувалися з фактором існування УНР та її боротьби за самостійність. Інтенсивна агітація представників новоутворених держав колишньої Російської імперії не могла не впливати на перебіг конференції, яка спочатку перебувала під впливом «Чотирнадцяти пунктів» В. Вільсона. Проте, починаючи з квітня-травня 1919 р., з УНР перестають рахуватися. Для держав Антанти завжди вирішальне значення мав фактор реальної сили. Втрата Директорією своєї території, встановлення радянської влади в Україні, окупація Південної України союзними військами означали поразку української національної справи, насамперед в очах лідерів великих держав.

8 травня 1919 р. англійський прем'єр Ллойд Джордж заявив на засіданні Ради Чотирьох: «Я зрозумів, що Україна — це дійсно творіння Німеччини»²¹. У червні міністр закордонних справ Франції С. Пішон, виступаючи у французькому парламенті, зазначив, що української держави не існує, і вона є німецькою вигадкою. За його словами, політика Франції повинна привести до відбудови великої Росії у вигляді федерації²².

До того ж на самій конференції точилася напружена боротьба навколо проблем повоєнного світовлаштування між главами урядів Англії й Франції, з одного боку, та президентом США — з іншого. В. Вільсон намагався відстояти свої «14 пунктів» у найважливіших моментах — щодо умов мирного договору з Німеччиною, неприпустимості анексії та контрибуцій тощо, але врешті зазнав поразки і був змушений відійти від проголошених принципів.

Одним з найважливіших питань на мирній конференції було російське. Тепер йшлося не лише про порятунок колишньої союзниці, що впродовж трьох років воювала на фронтах світової війни поруч з Францією та Англією, але й про необхідність захистити Західну Європу від поширення більшовизму. Розглядалося кілька варіантів урегулювання російського питання: переговори з більшовиками через скликання конференції на острові Принкіпо, створення «санітарного кордону» навколо Росії та розпочинання проти неї військової інтервенції.

Було очевидно, що Франція підтримувала план польсько-румунського «санітарного кордону», що мав не лише захистити Західну Європу від російського більшовизму, але й відділити Росію від Німеччини. За цим планом Польща й Румунія повинні були мати спільний кордон, причому Східна Галичина мала входити до складу Польщі, а Буковина — до Румунії. Отже, з самого початку Франція виступала за сильну Польщу, в тому числі за рахунок ук-

раїнських земель, і це було однією з причин того, що французький уряд не мав наміру підтримати державність УНР.

Хоча англійський прем'єр Д. Ллойд-Джордж і противився цим планам, побоюючись порушення статус-кво в повоєнній Європі на користь Франції, прагнення українців до визнання їхньої незалежності також не могли знайти в Англії належної підтримки насамперед через сприяння британського уряду російським антибільшовицьким силам Денікіна й Колчака.

В травні-червні 1919 р., коли перед західними державами виникла можливість сприяти ліквідації більшовицької влади в Росії шляхом надання підтримки уряду Колчака, вони намагалися об'єднати навколо нього усі антибільшовицькі сили. Уряд Колчака визнали Денікін та інші російські уряди. Тепер проводилася робота серед представників новоутворених національних держав, що перебували в Парижі, щоб вони відмовилися від курсу на самостійність і згодилися на федерацію з Росією.

З огляду на нову ситуацію, що склалася, і неприйняття ідеї української державності лідерами великих держав, О. Шульгин разом з А. Марголіним запропонував змінити тактику боротьби за державність України, проводячи гнучкішу лінію, не наполягаючи на остаточному визнанні незалежності України державами Антанти.

А. Марголін та О. Шульгин розробляють план встановлення контактів та подальших переговорів з представниками всіх держав, що утворилися на території Російської імперії, включаючи Великоросію. Йдеться про їх об'єднання з метою спільної боротьби проти більшовиків на основі ідеї створення рівноправної федерації цих держав, що стала б результатом їх вільного договору. До того часу, поки виникне можливість скликати установчі збори, Паризька мирна конференція мала визнати ці держави де-факто і надати їм технічну та матеріальну підтримку²³.

Як бачимо, О. Шульгин знову повертається до ідеї рівноправної федерації народів Російської імперії, яку він обстоював за часів Центральної Ради. Водночас така пропозиція відповідала поглядам лідерів конференції на можливе вирішення російської проблеми і, отже, була для України єдиною можливістю здобути підтримку союзників.

Проект А. Марголіна й О. Шульгина був підтриманий українськими дипломатами, що перебували за межами УНР і бачили необхідність зміни тактики боротьби за державність України в умовах травня 1919 р. Однак такі ідеї не справили впливу на керівництво УНР. Президент української місії в Парижі Г. Сидоренко займав послідовну позицію відстоювання незалежності України і вважав будь-які розмови про федерацію шкідливими для української справи. Він висловлював офіційну точку зору уряду УНР на цю проблему. 18 липня 1919 р. міністр закордонних справ УНР направив листа президенту місії з інструкціями щодо політики уряду: «Правительство стоить непохитно за суверенитет та самостійність України. Всякі

балачки, буцім правительство готове робити якісь концесії в сторону федеративної Росії, не мають найменшого ґрунту»²⁴.

Через тактичні розходження з головою української місії в Парижі Г. Сидоренком, а пізніше — М. Тишкевичем, у вересні 1919 р. О. Шульгин вийшов зі складу місії й виїхав до Швейцарії, де перебував до 1920 р. Восени 1920 р. він переїхав до Праги, звідти, через Відень в Україну.

Треба відзначити, що в 1919 р. в численні місії, які відправляв за кордон уряд Директорії, зазвичай потрапляли випадкові люди. Це був час, коли під загрозою більшовицького вторгнення включення будь-якої особи до складу тієї чи іншої закордонної місії ставало просто способом врятувати її життя й подальшу долю. Але така політика мала й зворотну сторону — як правило, ці люди не могли гідно представляти українську національну справу за кордоном. О. Шульгин належав зовсім до іншої категорії людей. Він писав: «Те велике зусилля, яке треба було зробити людині з національно індиферентного середовища, щоб дійти до українства, мені не було потрібне. Було майже неможливо не наслідувати мого батька, було б дивно, щоб патріотизм моєї матері не відбився на моєму житті й праці»²⁵.

Після невдачі дипломатичної місії УНР у Парижі О. Шульгин продовжив обстоювати українську державність у Женеві, де восени 1920 р. розпочала свої наради перша Асамблея Ліги Націй — органу, що мав стати справжнім гарантом миру й повоєнного світовлаштування. О. Шульгин був призначений головою делегації УНР (секретар О. Коваленко, юрисконсульт А. Марголін), завдання якої полягало в тому, щоб здобути членство для України в цій найавторитетнішій міжнародній організації. Це була перша велика дипломатична акція УНР на міжнародному форумі. На відміну від Паризької мирної конференції, де українську дипломатичну місію не було офіційно визнано, в Женеві О. Шульгин розглядався як офіційний представник УНР, а його ноти і заяви публікувалися секретарем Ліги Націй як документи Асамблеї.

На початку листопада 1920 р. позитивне вирішення питання про членство України в Лізі Націй було цілком реальне. Уряд УНР на той час перебував ще в Україні і боротьба українців викликала загальні симпатії, особливо після підписання Польщею Ризького перемир'я і припинення боротьби Врангелем. Проте саме тоді, коли вирішувалося українське питання (кінець листопада 1920 р.), надійшли відомості, що уряд УНР покинув Україну. З огляду на це справу членства України (так само як Балтійських республік та Грузії) було відкладено. Через рік в Україні було встановлено радянську владу і поновити своє подання УНР вже не могла.

Після цього активна праця О. Шульгина у Лізі Націй переривається до 1926 р., коли він повертається до Женеви, «щоб там обороняти чисто культурну справу» — прийняття Українського Ака-

демічного Комітету до Комісії міжнародної інтелектуальної кооперації, що опікувалася культурними проблемами²⁶.

У 1921 р. уряд УНР знову робить спробу здобути підтримку Франції, яка здавалася можливою після поразки військ Денікіна і Врангеля. Нову дипломатичну місію до Парижа очолює О. Шульгин. Однак активна діяльність місії не мала жодних практичних наслідків: «Франція, як і ціла Європа, більше втручатися у східні справи абсолютно не хотіла». Відповідь, яку отримав О. Шульгин, була така: «ні одного солдата, ні одного сантима, аж доки ви самі не опануєте знову хочь частиною своєї території»²⁷. Така ж невдача чекала українських представників О. Шульгина і Р. Смаль-Стоцького на Генуезькій конференції, бо Європа вже стрімко йшла до політичного й економічного зближення з більшовицькою Росією.

Між 1922 і 1926 – 1927 рр. дипломатична діяльність уряду УНР значно скорочується через важку внутрішню кризу українського національного руху. У той час, як наддніпрянці на чолі з урядом УНР зосередили свої зусилля на боротьбі за самостійність України, галичани, волиняни, закарпатці проводили боротьбу за «права меншостей» у країнах, до яких вони потрапили. На початку 1926 р. Головний Отаман С. Петлюра призначає міністром закордонних справ УНР О. Шульгина, який працює на цьому посту 10 років — до 1936 р. Після вбивства С. Петлюри 25 травня 1926 р. та суду над Шварцбадом дипломатична активність уряду УНР під керівництвом О. Шульгина активізується і вже більше не припиняється.

Ставлення О. Шульгина до С. Петлюри особливе, тож після його вбивства він робить усе, щоб захисти честь Отамана. Спростовуючи звинувачення противників, він пише працю «L'Ukraine et le cauchmar rouge» (1927), яку використовує головний прокурор для обвинувачення Шварцбада. На самому процесі О. Шульгин виступає як один з головних свідків і захисників пам'яті С. Петлюри не лише перед світом, але й перед українцями на еміграції.

У той час як еміграція в своїй більшості ставилася до С. Петлюри та уряду УНР негативно (особливо соціалісти-революціонери та галичани, які після поразки 1920 р. звинуватили Головного Отамана у зраді національних інтересів), О. Шульгин переконував, що С. Петлюра не зрікався жодних українських земель, натомість був змушений під тиском сили і обставин тільки визнати те, що на той момент було фактом — польські кордони в Галичині встановлені нею силою зброї.

На відміну від інших українських політиків, що відмовилися від боротьби і обрали собі спокійне життя у ситій Європі, Голова Директорії С. Петлюра не тільки не склав своїх повноважень, а до самої смерті, в Україні, а потім на еміграції, свої функції виконував, уряду не розпускав і своєї діяльності не припиняв. Він бачив основне завдання уряду УНР у боротьбі за визволення України від російських більшовиків і вважав за необхідне рахуватися з реальними можливостями. А вони свідчили про те, що досягнення повної

соборності України було тоді нереальне. Тільки тією ціною, яку заплатив С. Петлюра в договорі з Пілсудським 1920 р., можна було визволити решту України, 4/5 її території, лише цим і тільки цим можна було врятувати державу, переконаний О. Шульгин. «Історія поставила перед українським проводом запит: Захід чи Схід? — Петлюра обрав Захід і мав повну рацію»²⁸. Будучи постійним представником УНР при Лізі Націй, О. Шульгин продовжував лінію С. Петлюри, обстоював обрану ним стратегію у своїй політичній діяльності.

Хоча на початку 30-х було очевидно, що Ліга Націй неспроможна виконувати свої функції, використання її як трибуни, як рупора, мало неабияке значення для ознайомлення світу з українською проблемою.

Вже влітку 1926 р. Комісією міжнародної інтелектуальної кооперації Ліги Націй було офіційно визнано Український Академічний Комітет (генеральний секретар — О. Шульгин), до якого увійшли усі українські наукові установи. З того часу українські представники брали участь в усіх наукових і культурних заходах, що проводилися в рамках Міжнародної комісії інтелектуальної співпраці. Як писав О. Шульгин, у цей час Україна була визнана Лігою Націй як культурна одиниця²⁹.

В дорадчому комітеті комісаріату Ліги Націй у справі біженців на чолі з Ф. Нансеном О. Шульгин ставить питання про виділення українців у окрему національну групу і неприпустимість змішання української еміграції з російською. А коли виникають так звані нансеновські паспорти для біженців, він, обстоюючи національне ім'я українців, звертається до Голови Ліги Націй з проханням, щоб у них зазначалася українська національність (замість «tusse», як це було встановлено). Полеміка з цього питання тривала впродовж двох років і завершилася у вересні 1930 р. компромісним рішенням — кожна держава мала право на свій розсуд зазначати українським біженцям в «нансенівських паспортах» їхню національність, що було невеликою, але перемогою О. Шульгина.

Основною сферою міжнародної діяльності УНР у 30-х рр. стала Міжнародна Унія Товариств для Ліги Націй — напівофіційна міжнародна організація, що опрацьовувала актуальні міжнародні питання для самої Ліги Націй. У 1933—1938 рр. постійним головою Українського Товариства Прихильників Ліги Націй, прийнятого до Унії як рівноправний член, був О. Шульгин. За його словами, ця організація була для українців тим чистилищем, через яке вони могли з часом потрапити до самого «раю» — до Ліги Націй³⁰. Він вносив до різних установ цієї організації українські проекти з питань роззброєння, світового конфлікту, економічної кризи тощо, ставив питання про задоволення національних потреб українського населення в Польщі у зв'язку з політикою пацифікації, виступав з питань більшовицького терору, примусової праці, голоду в УРСР, провів низку резолюцій Унії проти Москви.

Так, у 1930—1931 рр. О. Шульгин бере активну участь в обговоренні проекту А. Бріана про створення Європейського Союзу і доводить нерозривний економічний, політичний та історичний зв'язок з європейським Заходом України, що має усі законні підстави для того, щоб у перспективі увійти до ЄС. Натомість, він рішуче виступає проти включення до Європейського Союзу Росії³¹. Тож не дарма його вважали затятим «антирадянцем», його ім'я було невідоме на батьківщині, яку він так любив, а його праці витягли з спецхранів лише після проголошення незалежності України.

Виступаючи проти політики пацифікації, проти жорстоких репресій польських властей в Східній Галичині в 1930—1931 рр., за необхідність задовольнити усі національні потреби українських меншостей, піднімаючи ці питання на засіданнях комісії з прав меншостей Унії в Данцигу, Брюсселі та Перуджі, О. Шульгин водночас обстоював лінію на порозуміння уряду УНР з західними сусідами (Польщею, Чехією, Румунією) для досягнення вищої національної мети — державної самостійності Великої України від Москви.

О. Шульгин представляв Україну перед різними напівофіційними організаціями Ліги Націй аж до 1939 р., коли сама Ліга припинила своє існування. Дипломатична діяльність представників Української Народної Республіки, держави без території, що втратила землю навіть під колесами власного вагона, відбувалася, безумовно, в дуже несприятливих умовах. За словами О. Шульгина, «кожен крок вимагав напруження усіх сил. Мінімум наслідків досягався максимумом зусиль... Треба було пробити мур байдужості, ігнорації, ворожнечі. І все ж мені разом з моїми співробітниками пощастило невсипущою працею навколо Ліги Націй до певної міри пробити шлях, поставити українське питання на порядок денний міжнародної політики»³².

Діяльність О. Шульгина в еміграції різностороння й напружена. Окрім дипломатичної діяльності він займається партійною та державницькою роботою. Так, у 1923 р. в Празі (де О. Шульгин жив з 1923 по 1927 р.) він разом з М. Славінським, О. Лотоцьким, Д. Чижевським, А. Левицьким відновлює Радикально-демократичну партію (Партію соціалістів-федералістів). З ініціативи цієї групи у 1925 р. у Празі створюється позапартійний Республікансько-демократичний клуб, що сприяє політичному відродженню українського громадянства, створенню єдиного Державного центру УНР. Проблема єдиного державного та національного проводу була дуже серйозною з огляду на значні суперечності, навіть ворожість між різними українськими партіями, відмінність устремлінь придніпрянців та галичан тощо.

Нарешті у 1929 р. в Парижі створено Головну Еміграційну Раду, постійним головою якої стає О. Шульгин. Головна Рада проводить організаційну роботу серед українських емігрантів, допомагає їм, здійснює зовнішню інформаційну агітацію. Однак О. Шульгин відкидає пропозиції про перетворення Головної Еміграційної Ради на

Державний Центр українців. Він обстоює думку, що політично-національним проводом українців має стати уряд УНР, що був створений на рідній землі, очолював боротьбу за незалежність України, уособлював традицію, наступність української влади від Генерального Секретаріату Центральної Ради до уряду Директорії. Після смерті С. Петлюри його очолили Головний Отаман А. Ливицький і Голова Ради Міністрів В. Прокопович.

Якщо в очах усього світу УНР стала фікцією, то О. Шульгин обстоював її законне існування. Україну він вважав окупованою, харківський уряд розглядав як генерал-губернаторство Москви. Самостійність і державність називав О. Шульгин найціннішим над усе. А це передбачало передусім боротьбу проти Радянського Союзу. Будучи «реальним політиком», О. Шульгин велике значення приділяв стратегії боротьби проти СРСР. «Жити, для мене значить — боротись. І я не тільки кличу до боротьби, а й борюся, як вмю і як можу. Тільки крім крику серця є ще й стратегія. Боротись, це не значить битись направо і наліво (це й є гайдамаччина). Боротись, для нас це значить точно намічати місце, куди ми хочемо нанести наш удар, точно визначити ворога, скласти план боротьби і по цьому плану твердо і невідступно йти до своєї мети»³³.

Він виділяв дві традиції в українській історії — конструктивну й руйницьку. Есерів та «націоналістів», що звинувачували уряд УНР у зраді ідеї соборності України, він вважав деструктивними силами. Він був переконаний, що самостійність України, стоячи на шляху реальної, а не фантастичної політики, можна здобути, тільки маючи за собою західних сусідів, тільки маючи за собою співчуття Європи. Україна ізольована, як в 1919 р., «Україна, оточена з усіх боків ворогами, конче, обов'язково знов впаде в пашу більшовицької, чорносотенної чи ліберальної Росії...»³⁴. Він був переконаний у необхідності шукати практичних політичних шляхів та спокійно, не зважаючи на найгірші обставини, йти до певної, цілком реальної національної мети. Щоб перемогти, на думку О. Шульгина, потрібні витривалість, енергія і спокій людини, що свій обов'язок виконала.

Розкриваючи політичні погляди уряду УНР, О. Шульгин відзначає його прагнення «щоб на самостійній, ні від кого незалежній Україні було встановлено такий державний, соціальний та господарський лад, який існує в передових країнах світу, щоб наш народ, селянство і робітники, жили в таких умовах, в яких вони живуть на Заході та в яких мають право жити з огляду на їхню працю, на їхню важливу роль у вільній, демократичній Українській Державі»³⁵. Окрім того, уряд УНР дбатиме про встановлення в Україні твердої влади на основах права і закону. Бо саме право і закон є найбільшим і найпевнішим знаряддям влади, що в понівеченій, поруйнованій країні хоче встановити лад і спокій.

Окремий вид діяльності О. Шульгина становить співпраця з поневоленими народами СРСР. З його ініціативи у травні 1934 р.

створено Комітет Дружби Кавказу, Туркменії й України, першим головою якого він і став³⁶. Комітет проіснував до 1936 р., коли розпався через розходження поглядів щодо прийняття нових членів (Ідель – Уралу та Криму). О. Шульгин обстоював тоді думку про нерозривний зв'язок Криму з Україною, що унеможлиблювало його прийом до цієї організації.

Незважаючи на велику толерантність та інтелігентність, яку відзначають всі, хто знав О. Шульгина, протягом усього напруженого періоду державного, громадсько-політичного життя він рішуче обстоював власні погляди, не боячись втратити «портфель». Але завжди повертався, коли був потрібен спільній справі. Так, у результаті напруження у відносинах та розходження у поглядах між Паризьким та Варшавським центрами УНР у 1936 р. О. Шульгин пішов у відставку з поста міністра закордонних справ. Але в 1939 р., коли більшість членів уряду опинилася на землях, окупованих німцями, О. Шульгин знову повернувся на цей пост і очолив екзильний уряд УНР в Парижі. На цьому посту він залишався й під час окупації Франції.

Взимку 1940 р. під час радянсько-фінської війни О. Шульгин виступив з ініціативою про допомогу Фінляндії у боротьбі з Радянським Союзом. Для обговорення конкретних питань цієї співпраці він прибув до Хельсінкі, де був зустрінутий як представник суверенного уряду. Але при обговоренні практичних можливостей участі України у війні на боці Фінляндії виявилися чималі труднощі. Врешті співробітництво так і не реалізувалося через швидкий кінець війни. Окрім того, фінська ініціатива О. Шульгина, яку він здійснив без порозуміння з варшавським центром, була критично сприйнята президентом А. Лівіцьким, який намагався спрямувати її по лінії німецьких інтересів.

Щодо війни, розпочатій нацистською Німеччиною, уряд УНР на чолі з О. Шульгиним однозначно заявив, що стоїть на боці Франції, Англії, Польщі та інших країн антигітлерівського альянсу. Саме тому О. Шульгин та його син Ростислав були заарештовані німцями й майже 7 місяців (з 29 вересня 1940 по 18 квітня 1941 р.) провели у в'язниці. Арешт знову загрожував О. Шульгину в 1944 р., але його вдалося уникнути. Пізніше в листі до міністра закордонних справ Франції М. Шумана він писав: «В моїй довгій політичній кар'єрі я завжди сполучав інтереси моєї країни із інтересами Франції, і з цієї причини я мусив перенести ув'язнення з боку гестапо у 1940 і 1941 рр.»³⁷.

Після завершення II світової війни О. Шульгин знову призначений міністром закордонних справ УНР. І знову виникає конфлікт між різними українськими центрами за кордоном. Готуючи широку дипломатичну акцію на мирну конференцію в Парижі, що мала вирішувати й питання так званих сателітів Німеччини, і прагнучи уникнути подвійного українського представництва на цьому міжнародному форумі, О. Шульгин подає на конференцію спільний

документ від урядів УНР і Закордонного Представництва УГВР. Цей політичний крок негативно розцінено лідерами УНР у Німеччині, внаслідок чого О. Шульгин знову йде у відставку, цього разу назавжди відійшовши від активної політичної діяльності³⁸.

Після цього О. Шульгин повністю присвячує себе історичній науці. Вже в Празі він повертається до діяльності історика й викладача, стає професором Українського Вільного Університету та Українського Високого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова, у яких викладає історію Західної Європи й філософію історії, читає лекції з національного питання. З 1946 р. і до смерті він очолює Українське Академічне Товариство в Парижі.

Його роботи не лише історичні, але й соціологічні та історіософські. Це «Нариси з нової історії Європи», «Початки модерного національного почування й Жан-Жак Руссо», дослідження «Про історію та життя». О. Шульгин став єдиним українцем, що в 30-х рр. співпрацював з міжнародними установами, які фінансували синтетичні соціологічні чи історіософічні праці. Був членом іноземних наукових товариств, таких як «Інститут Французької революції», «Товариство сучасної історії» при Сорбонні, ініціатором, засновником та заступником президента Міжнародної вільної Академії Наук.

Інша частина творчості О. Шульгина пов'язана з історією української революції 1917—1920 рр. та діяльністю української політичної еміграції. Тут О. Шульгин виступає не як дослідник, а як свідок і активний учасник подій. Його роботи — «Політика: «державне будівництво України і міжнародні справи. Статті, документи, промови» (1918), «Державність чи Гайдамаччина (збірник статей та документів)» (1931), «Без території. Ідеологія та чин Уряду У.Н.Р. на чужині» (1934) — мають не суто науковий, а науково-публіцистичний характер, містять численні документи, що робить їх цінними джерелами для сучасних істориків.

У своїх публіцистичних роботах автор осмислює досвід української революції та національно-визвольної боротьби, реагує на злободенні питання сучасності, шукає шляхи відродження державності України. В 1920—1930-х рр. О. Шульгин співпрацює з журналом «Прометей», що виходить у Парижі з 1925 р. як «орган оборони інтересів Кавказу, України і Туркестану», в 1938—1939 рр. редагує солідний журнал «La Revue de Promethee», присвячений національним проблемам європейського Сходу, Центральної і Північної Азії, виступає постійним автором тижневика «Тризуб», що виходить з осені 1925 р. і стає, за його оцінкою, «свого роду політичною енциклопедією цієї доби нашої історії...»³⁹.

У політичному житті він завжди орієнтувався на західноєвропейські демократії. Так було у 1917—1919 рр., під час боротьби за державність України, так було й у міжвоєнний та повоєнний період. «Ми гадаємо, що тільки... наближення до Заходу, до Європи може урятувати нас від московського імперіалізму... Між сходом і за-

ходом, ми твердо обрали захід», — писав він. — «Отже, коли хто хоче нам причепити якийсь «ярличок», по принципу міжнародної політики, один можемо прийняти — західняки»⁴⁰.

Однак, служачи Франції в 50-ті рр., О. Шульгин служив перш за все тим нещасним біженцям зі Сходу, які шукали нової батьківщини. Після створення Уряду Опіки над Біженцями й Бездержавниками завдання О. Шульгина як офіцера опіки полягало в тому, щоб, з одного боку, сприяти залученню біженців до французької спільноти, з іншого, здійснювати відповідний відсів новоприбулих. Як представник французького уряду, наділений його довір'ям, О. Шульгин мав приймати рішення про вартість людини без будь-яких документів та жодних рекомендацій, тільки на підставі знання психології людей та власного почуття справедливості, щоб мати можливість виправдати свої дії перед адміністрацією. Можливо, таке завдання було для нього найбільш складним через його людяність та прагнення допомогти якомога більшій кількості людей.

Сам О. Шульгин писав: «Часом люди говорять, що політика це взагалі «брудне діло». Але це чиста неправда. Політика мусить прагнути до людського добра... Політика, коли вона позбавлена високої моралі, ніколи не приведе ні до чого дійсно великого... Політика, якій бракує елемента моральності, веде тільки до загибелі, руїни, до катастрофи»⁴¹.

Незадовго до смерті доля подарувала О. Шульгину приємні хвилини, почесні, на які, можливо, й не розраховував. Ювілейний вечір, присвячений його 70-літтю, відбувся у Парижі. Однак посправжньому тріумфально зустрічала його українська діаспора США та Канади, які він відвідав наприкінці літа — на початку осені 1959 р.

Виступаючи на урочистих зборах, О. Шульгин сказав: «Не завжди в моєму житті я мав ці лаври, якими ви мене вшановуєте тепер. Завжди я мав свою думку, свої плани і не шукав популярності, відстоював гаряче свої ідеї. Часом я відходив від політики. Не боявся лишитися майже самотнім, але мав пізніше вдовolenня, що мені визнавали рацію, і я знову повертався до активної політики. Не легкий, часом трагічний був мій шлях, бо тяжко розходитися з думкою загалу, а тим більше з думкою близьких мені людей...

Чи добре, чи зле я діяв, але я виявляв велику активність. Знаю, що багатьом це було навіть незрозуміло... Моя витрата енергії на особисті справи була мінімальною, але коли мова йшла про справи національні, про сферу політики й науки, у мене прокидалася негасима активність, яка часом дивувала мене самого. Це було «щось більше за нас».

Водночас О. Шульгин сказав тоді, що українці не заслуговують на свята і ювілеї, бо своєї мети — звільнення України, з своєї вини чи з вини обставин, вони не досягли. Проблеми української державності хвилювали його усе життя. Але тоді, наприкінці 60-х, визволення здавалося таким далеким. Однак О. Шульгин був упевне-

ний, що «всесвітні держави, засновані на насильстві й поневоленні, завжди кінець кінцем зникають. Зникне й СРСР. Це справа часу, це закон історії... Не знати, коли прийде визволення, але воно прийде... І доки буде існувати хоч символічний уряд УНР, доки наша вільна держава не буде знищена, і я певен — ніколи знищена не буде, створеного Москвою уряду рад України ми не визнаємо. Але Україна входить до Об'єднаних Націй, вона визнана таким чином усім світом. Прийде час — буде в Києві наш справжній уряд і нова делегація в Нью-Йорку. Після того, як Україна здобула своє місце в міжнародному союзі народів, ніяка сила не може стерти української державності...»⁴².

4 березня 1960 р. О. Шульгин помер. Його було поховано у спільній гробниці членів і співробітників Наукового товариства Тараса Шевченка у Сарселі. Однак навіть у поховання цього великого патріота України втрутився радянський фактор — те, з чим О. Шульгин боровся протягом усього життя в еміграції. У зв'язку з підготовкою до приїзду у Францію урядової делегації СРСР на чолі з М. Хрущовим французький уряд, боючись заворушень та демонстрацій, вивіз на Корсику ряд екзильних діячів, що заторкнуло й персонал українських друкарень, а французькі у суботу та неділю не працювали. Тож було неможливо видрукувати українські (чи будь-які інші) повідомлення про поховання. Інформація про похорон передавалася по телефону та через церкву.

О. Шульгин увійшов у історію України насамперед як перший міністр закордонних справ Української Держави, один з творців української державності 1917—1919 рр. Але не в меншій мірі він був борцем за відновлення самостійності України.

*Борис Гончар,
доктор історичних наук*

1 Архів полковника Хауза. Т.3. — М., 1939. — С.151.

2 Шульгин О. М.С.Грушевський — як політик і людина. З циклу: Головні постаті нашого держ. будівництва у 1917 // Збірник на пошану О.Шульгина (1889—1960), Праці Історично-Філософської Секції/ За ред. В.Яніва. — Париж—Мюнхен, 1969. — С.148.

3 Choulguine A. L'Ukraine contre Moscou (1917). — Paris, 1935. — С.112—113.

4 Збірник на пошану О.Шульгина. Вказ. праця. — С.146.

5 Шульгин О. Політика: державне будівництво України і міжнародні справи. — К., 1918. — С.56—57.

6 Reshetar G. The Ukrainian Revolution, 1917—1921. A Study of Nationalism. — New York, 1972. — Р.98.

7 Центральний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. Ф.2592. — Оп. 1. — Спр.2. — Арк.33, 35, 49—50.

8 Там само. — Арк. 38.

9 Там само. — Арк. 39—40.

10 Шульгин О. Політика... — С.79, 81.

- 11 Там само. – С.92.
- 12 Там само. – С.69–74.
- 13 Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. – В 2 т. – Ужгород, 1932. – Т.2. – С.57.
- 14 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле // Україна дипломатична. – К., 2000. – Вип.1. – С.290.
- 15 Налісник Юліан. Робота не пішла намарне // Календар Червоної калини. – Львів, 1939. Цит. Україна дипломатична. – К., 2000. – Вип.1. – С.307.
- 16 Голос Києва. – 1918. – 131. – 18 (5) октябрю.
- 17 Киевская мысль. – 1918. – 202. – 1 ноябрю (19 октябрю).
- 17 Brinkley G. Allied Policy and French Intervention in the Ukraine // The Ukraine, 1917–1921: A Study of Nationalism. – Cambridge, 1977. – P.334.
- 18 Дорошенко Д. Історія України. – Т.2. – С.408.
- 19 Шемет С. До історії Української демократично-хліборобської партії // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – 36. 1. – С.75.
- 20 Винниченко В. Відродження нації. В 4-х ч. – Київ–Відень, 1920. – Ч.3. – С. 409–410.
- 21 Les Deliberations du Conseil des Quatre. – Paris, 1955. – Т.2. – P.7.
- 22 ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 5. – Спр. 14. – Арк. 39.
- 23 Марголін А. Україна и политика Антанти. – Берлін, 1934. – С.139, 386.
- 24 ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 7.
- 25 Промова О.Шульгина на ювілейних зборах в Нью-Йорку (з нагоди його 70-ліття) // Збірник на пошану О.Шульгина... – С. 177.
- 26 Шульгин О. Без території. – Париж, 1934. – С.79–81.
- 27 Там само. – С.77.
- 30 Шульгин О. Державність чи гайдамаччина... – С.36.
- 31 Шульгин О. Без території. – с.154–159.
- 32 Промова О.Шульгина на ювілейних зборах в Нью Йорку (з нагоди його 70-ліття) // Збірник на пошану О.Шульгина. – С. 175.
- 33 Шульгин О. Державність чи гайдамаччина. – С.16.
- 34 Там само. – С. 29.
- 35 Шульгин О. Без території. – С. 43.
- 36 Там само. – С. 247.
- 37 Перрен Олів'є. Останні дні Олександера Шульгина у Франції // Збірник на пошану О. Шульгина. – С. 195.
- 38 Жуковський А. Політична і громадська діяльність О.Шульгина // Збірник на пошану О.Шульгина. – С.34.
- 39 Шульгин О. Без території – С.28.
- 40 Шульгин О. Державність чи гайдамаччина. – С.2–3.
- 41 Шульгин О. Державність чи гайдамаччина. – С.1.
- 42 Там само. – С.177–178.

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

З ліквідацією української окремішності в 1471 р. державницька ідея не зникла серед народу, її перебрала від національної аристократії нова суспільна сила, відома під назвою «козацтво», яке з'явилося безпосередньо після ліквідації Київського князівства, про що свідчать перші про нього згадки на Поділлі під 1489 р. Формуючись на прикордонні з Кримським ханством, козацтво виходило з підпорядкування метрополії, створювало власні органи влади, впроваджувало власні порядки, що і становило собою державотворчий процес.

Епіцентром творення Української козацької держави стала Запорозька Січ. Козацтво виробило власну суспільну організацію, яка найповніше відповідала національному характерові українців і потребам часу. Вона мала форму демокра-

тичної республіки з найширшою участю в управлінні козацьких мас. Народоправство й гарантувало життєздатність козацької держави в екстремальних умовах існування.

Верховна законодавча влада на Січі належала козацькій раді, яка вирішувала найголовніші питання внутрішнього життя і зовнішніх зносин. Рада обирала кошового отамана чи гетьмана. Йому надавалася вся повнота влади, що органічно поєднувалося з високою відповідальністю.

Вищим виконавчим органом виступав Кіш Запорозький — командно-управлінський апарат війська. Суддя чинив суд над порушниками козацьких законів, видав кошторисом і міг виконувати обов'язки кошового отамана. Писар очолював військову канцелярію і письмово оформляв найголовніші січові справи. Осавул видав організацією військових загонів та їх вишколом. Обозний коман-

Малюнок В. Мітченка

дував артилерією, дбав про її розташування і забезпечення. Нижчу ланку командного апарату становили курінні отамани. Всі командні посади були виборними, що забезпечувало високу військову вправність командного складу козацтва.

Українська козацька держава мала власну, відмінну від польсько-литовської, правову систему, яка своїм корінням сягала праукраїнських часів. Зокрема, це виявлялося в існуванні такого державницького інституту, як загальна рада, що визначала головні напрями життя запорозького козацтва, яке регулювалося прадавніми правовими звичаями.

Територія, яку займали запорожці, змінювалася залежно від політичної ситуації. Столицею дніпровської вольниці була Січ. У різні часи вона розташовувалась у різних, але завжди добре захищених природою місцях.

Після Хортиці (1552—1557 рр.) Січ по черзі розташовувалася на островах Томаківка (60-ті роки XVI — 1593 р.), Базавлук (1593—1638 рр.) і на Микитиному Розі (1638—1652 рр.). Кожна з них мала міцні укріплення — високі вали, зверху яких ішов дерев'яний частокіл, а також вежі з бійницями для гармат. Усередині будувалися курені (великі приміщення для козаків), канцелярія, церква, склади, арсенали, торговельні лавки, шинки тощо. У центрі знаходився майдан, де відбувалися загальні ради та інші громадські заходи.

Влада січового товариства поширювалася на значну територію. По лівому березі Дніпра, нижче Хортицької Січі, простягався Великий луг, низинна місцевість, вкрита соковитою травою і кущами, багата на різну дичину. Озера та річки повнилися рибою. Січова вольниця освоювала землі і далі від Дніпра. На середину XVII ст. вони вклинювалися вглиб Дикого Поля на Правобережжі, а на Лівобережжі сягали Сіверського Дінця. Козацький край залишався національною оазою серед українських земель, які дедалі більше полонізувались і втрачали національні риси.

Запорозька Січ виконувала як внутрішні, так і зовнішні державницькі функції, її постійна боротьба з Річчю Посполитою за розширення своїх прав одночасно була боротьбою за державне незалежнення Запорозької Січі від Речі Посполитої як окремого державного утворення. Саме під її впливом наприкінці XVI ст. ви-

Малюнок В. Мітченна

никають плани утворення на українських землях козацьких князівств, номінально залежних від центральних властей. У 20-х роках XVII ст. навіть вищі польські урядовці змушені були визнати, що козаки створюють у Речі Посполитій свою республіку.

На міжнародній арені Запорозька Січ поступово виступала як суб'єкт міжнародного права, її визнавали уряди ряду європейських країн у намаганнях використати у своїх інтересах. Часто у відносинах з урядами іноземних держав Запорозька Січ проводила власну політику, незважаючи на дії варшавського двору. В 20-х роках XVII ст. Запорозька Січ, всупереч політиці Речі Посполитої, мала союзні відносини з Кримським ханством, підтримуючи його прагнення здобути незалежність від Туреччини. Одночасно Запорозька Січ виступала оплотом боротьби українського народу проти агресії південних сусідів.

Володимир Борисенко,
доктор історичних наук

Історія очима художника

Василь Верещагін. Великий князь Володимир Рівноапостольний

ВУЛИЦЯ НА ПАНЬКІВЩИНІ

На початку XVI століття нинішню вулицю Льва Толстого, де були слобідка й урочище, називали Паньківщиною — на честь київських намісників і митрополитів Паньковичів. З появою в 1834 році Київського університету святого Володимира тут проклали Шулявську, Тарасівську, Нікольсько-Ботанічну, Маріїнсько-Благовіщинську вулиці.

Однією з перших у 50-ті роки XIX століття з'явилася вулиця Шулявська. Вона вела до передмістя Києва — Шулявки, яке утворилося від села Шелове і прилеглого лісу, названих на честь місцевого боярина. Вулиця починалася біля Галицької площі, де в 1860 році відкрили Єврейський базар (Євбаз). У 1891 році стала Караваєвською — на честь українського хірурга, основоположника офтальмології Володимира Караваєва. У 1919 році її назвали спочатку Драгомирівською, а потім Толстовською. У 1926 — Льва Толстого.

Не випадково одна з центральних столичних вулиць називається іменем російського письменника. Його життя і творчість тісно пов'язані з Україною. Він цікавився її історією, культурою, неодноразово приїжджав сюди. Предками Льва Толстого є гетьман Іван Скоропадський і його дружина Анастасія Маркович, їхня донька Уляна одружилася з графом Петром Толстим — прибічником Петра I.

Під час Кримської війни 1854 — 1856 рр. Лев Миколайович воював поблизу Севастополя. В 1879 році, перебуваючи в Києві, жив у сестри своєї дружини — Тетяни Кузьмінської на вулиці Шулявській, 9. Відвідував Софійський і Михайлівський собори, Києво-Печерську лавру, Духовну академію і Церковно-археологічний музей. У своєму щоденнику письменник написав: «Київ приваблює мене». Лев Толстой особисто спілкувався з Марією Вілінською (Марко Вовчок), Христіною Алчевською, Марією Заньковецькою, Іваном Тобілевичем. Коли письменника піддали анафемі, на його захист стала громадськість і студенти Києва.

Отож, пройдемося вулицею Льва Толстого й побуваємо в деяких будинках. Вона починається з будинку № 1, де до 1917 р. діяла лікарня І. Бендерського. Нині на цій будівлі встановлено меморіальну дошку на честь Льва Толстого.

У будинку № 5 знаходилася друкарня і редакція газети «Киевлянин», засновником якої був професор, історик В. Шульгін. Сьогодні газету з такою назвою відновлено. Тут також розмішувалися

Будинок 7 на вулиці Льва Толстого

Київське відділення товариства друкованої справи «Кушнарьов і К» та позичково-ощадна каса для службовців цього товариства. У будинку жили композитор і диригент Українського заслуженого академічного народного хору Григорій Верьовка, керівник хорової капели «Думка» Олександр Сорока, архітектор Петро Костирко.

У цьому районі за проектом Карла Христіані було закладено Університетський парк (нині сквер Тараса Шевченка навпроти університету). У сквері

було кілька фонтанів. Один з них — мініатюра Чорного моря. В 1896 році в парку спорудили монумент імператору Миколі I. Сьогодні на цьому місці пам'ятник Великому Кобзареві.

З іншого боку університету, де були пустирі, в 1839 році заклали Ботанічний сад (нині ім. Олександра Фоміна). Рослини й дерева, посаджені в ньому, привезли з-за кордону і з саду Кременецького ліцею. Було створено оранжерею з екзотичними рослинами. Сад заснував учений, професор Р. Траутфеттер.

На вулиці Льва Толстого вирізняються три будівлі — № 7, 9, 11. За архівними документами, в 1866 році дерев'яний будинок належав чиновникові Іванові Манжалі. Потім став власністю дружини генерала — Анни Горлової, яка збудувала в садибі флігель і посадила майже 100 фруктових дерев.

У 80-ті роки XIX століття архітектор П. Голландський побудував на цьому місці двоповерховий цегляний будинок. Але існує й інша думка: що цей будинок спроектував і збудував московський зодчий Петро Бойцов, який працював у Києві. Будинок був власністю Олександри Алексеевої.

Наприкінці 1890-х років його купив Олександр Терещенко — один з найбільших українських промисловців і поміщиків. Усе своє майно він заповідав після смерті своїй дружині — Єлизаветі Володимирівні.

В період Центральної Ради, в 1918 році, всю власність (будівлі, меблі, коні з екіпажами, сім автомобілів) було реквізовано.

У жовтні 1919 року в будинку жив головнокомандувач військами Київської губернії. У 1928 — 1929 роках тут був Київський рентгенівський інститут. Сьогодні тут розміщено наукову медичну бібліотеку, засновану в 1930 році. В ній зібрано понад мільйон книжок.

За архівними документами, сусідній дерев'яний будинок № 9 із садибою був власністю дворянки Романи Вецекліцевої. У 1858 році — дружини колезького асесора Ольги Милорадович. У 1873 ро-

ці його купив київський купець Іван Толлі, який пізніше став міським головою.

Теперішню споруду спроектував і збудував у 1882 році архітектор Володимир Ніколаєв. У ньому із сім'єю жила Тетяна Кузьмінська, родичка Льва Толстого. Будівлю здавали в оренду, була тут і контора спадкоємців Терещенка. В лютому – травні 1918 року в будинку перебувала грузинська дружина, сформована в Києві, і перша дипломатична місія Грузії в Україні. Нині тут працює медичний інститут Української асоціації народної медицини.

Будинок № 11/61 на перехресті з Володимирською вулицею відомий як «Дім Мороза» — колишня власність багатого купця Берла Мороза. В ньому були чудові комфортабельні квартири, які задовольняли всі смаки буржуазії. Будинок оснастили безшумними ліфтами німецької фірми «Шеглер», англійською сантехнікою. Діяла загальна система пилососів. Було встановлено ванни з переговорними пристроями. Після революції 1917 року будинок називали ще «професорським», бо тут жили викладачі.

На розі Володимирської вулиці в старовинному будинку № 62 в 1914 – 1929 роках знаходилася Публічна бібліотека. Нині тут діє філіал Національної наукової бібліотеки ім. Володимира Вернадського, першого президента Академії наук України.

На іншому розі Володимирської вулиці стоїть будівля, де розміщено ректорат Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Тут у 1917 році ректором Української академії мистецтв працював графік Георгій Нарбут.

У будинку за № 13 жив почесний попечитель третьої київської гімназії Іван Рахманінов. Метеорологічна станція працювала в будинку № 14, проект якого розробив у 1847 році архітектор Олександр Беретті. Станція належала університетові.

На Шулявській вулиці в будинку № 15 жив хірург В. Караваєв. Після його смерті в 1892 році будинок перейшов у спадок його дочці Ользі Колчак. Ім'я знаменитого хірурга В. Караваєва було широко відоме тоді в країні й за її межами. Він багато зробив для розвитку української наукової і практичної медицини. Був обраний почесним громадянином Києва. Наркозу в той час не було, знеболювати доводилося алкоголем. Головне — швидкість і точність рухів. В. Караваєв за чотири хвилини видаляв нирку, за півтори — катаракту. Хірург зробив понад 16 тисяч операцій. У своїй лабораторії на Куренівці він лікував людей безплатно.

У 1869 році Караваєв купив ділянку землі, збудував будинки, які здавав киянам в оренду. Так з'явилися «Караваєві дачі». Він зробив також чудовий подарунок місту. На початку Паньківської вулиці лікар збудував «Караваєві лазні». Туди приїжджали помитися й попаритися з усього Києва. На той час це була одна з найкращих лазень. Номери тоді коштували від одного до трьох карбованців, ванни — від 50 копійок до півтора карбованця. Гімназисти

і студенти платили 25 копійок, простий народ — від семи до 15 копійок.

Будівля №15 відома тим, що в 1941—1942 роках тут жив поет, археолог, провідник ОУН О. Кандиба, якого гітлерівці замучили в таборі Саксенгаузен. Сьогодні замість цього будинку височить велетенський ресторан «Конкорд».

На перехресті вулиць Льва Толстого і Тарасівської (будинок № 1) жила сім'я юриста, члена Київської палати кримінального і цивільного суду Олександра Кириєнка-Волошина, вихідця із запорізьких козаків. Тут 16 травня 1877 року народився поет, художник, критик Максиміліан Волошин.

На розі вулиць Паньківської і Льва Толстого був приватний будинок № 2/16, де діяв Маріїнський дитячий притулок. Попечителем працював Костянтин Григорович-Барський, нащадок відомого київського архітектора. На цій вулиці в будинку № 23 відкрито бібліотеку ім. Льва Толстого.

У будинку №25 до війни жили журналісти київських газет, працівники видавництва. Інколи вночі до будинку під'їжджали «чорні ворони». А на ранок мешканці дізнавалися, хто став «ворогом народу», а хто — «троцькістом» чи «бухарінцем». Під час Великої Вітчизняної війни, коли німці окупували Київ, у підвалах цього будинку хазяйнувало гестапо.

Завдяки зусиллям працівників Київського відділення музичного товариства в 1868 році в місті було відкрито музичне училище. Найбільший внесок у становлення навчального закладу зробили перші директори Р. Пфеніг, Л. Альбрехт, В. Пухальський, а також відомий меценат — генерал-губернатор, князь О. Дондуков-Корсаков. З 1975 року училище розміщується на вулиці Льва Толстого, 31.

Нині Київське державне музичне училище названо ім'ям композитора і педагога Рейнгольда Глієра, який народився в Києві. Він закінчив цей заклад, а потім викладав у ньому. В будинку № 49, що не вцілів, жила родина Фрідріха Шеделя, дійсного члена Товариства швидкої медичної допомоги, її предок Йоган Готфрід Шедель — відомий у Києві архітектор. Він автор таких проектів, як Велика дзвіниця в Києво-Печерській лаврі, брама Заборовського, Кловський палац (Музей історії Києва).

Лев Кудрявцев,
краєзнавець

Любов – це знак життя

ЧАРИ НОЧІ

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її —
Знов молодість не буде!»

Ти не дивись, що буде там,
Чи забуття, чи зрада:
Весна іде назустріч вам,
Весна в сей час вам рада.

На мент єдиний залиши
Свій сум, думки і горе —
І струмись власної душі
Улий в шумляче море.

Лови летючу мить життя!
Чаруйсь, хмілій, впивайся
І серед мрій і забуття
В розкошах закохайся.

Поглянь, уся земля тремтить
В палких обіймах ночі,
Лист квітки рвівно шелестить,
Траві струмок воркоче.

Відбилися зорі у воді.
Летять до хмар тумани...
Тут ллються пахоші густі,
Там гнуться верби п'яні.

Як іскра ще в тобі горить
І згаснути не встила, —
Гори! Життя — єдина мить,
Для смерті ж — вічність ціла.

Чому ж стоїш без руху ти,
Коли ввесь світ співає?
Налагодь струни золоті:
Бенкет весна справляє.

І сміло йди під дзвін чарок
З вогнем, з піснями в гості
На свято радісне квіток,
Кохання, снів і млості.

Загине все без вороття:
Що візьме час, що люди,
Погасне в серці багаття,
І захохнуть груди.

І схочеш ти вернути собі,
Як Фауст, дні минулі...
Та знай: над нас — боги скупі,
Над нас — глухі й нечулі...

Сміються, плачуть солов'ї
І б'ють піснями в груди:
«Цілуй, цілуй, цілуй її:
Знов молодість не буде!»

Александр Олесь

БЕРЕЗЕНЬ

ПН	ВВ	СР	ЧТ	ПТ	СБ	НД
						1
2	3	4	5	6	7	8
9	10	11	12	13	14	15
16	17	18	19	20	21	22
23	24	25	26	27	28	29
30	31					

1 — День Військово-Морських Сил України.

• 90 років тому Німеччина оголосила війну Росії. Початок першої світової війни.

2 — Пророка Іллі.

• 130 років тому у Києві розпочав роботу III археологічний з'їзд.

3 — 355 років тому, потрапивши в полон, заповдів собі смерть український військовий діяч, чигиринський полковник, сподвижник Богдана Хмельницького Станіслав-Михайло Кричевський. Рік народження невідомий.

• 135 років від дня народження українського художника і мистецтвознавця Степана Яремича. Помер 14 жовтня 1939 р.

4 — Мироносиці рівноапостольної Марії Магдалини.

• 955 років тому київська княжна Анна Ярославна стала королевою Франції.

• 150 років від дня народження української актриси Марії Заньковецької. Померла 4 жовтня 1934 р.

• 90 років тому у Львові засновано Спілку Визволення України.

5 — 160 років від дня народження російського художника, автора низки картин на українську тему Іллі Рєпіна. Помер 29 вересня 1930 р.

• 105 років від дня народження українського письменника Бориса Антоненка-Давидовича. Помер 8 травня 1984 р.

• 50 років тому помер російський письменник, автор романів про давньокіївську Русь Василь Ян (справжнє прізвище Янчевецький). Народився 22 грудня 1875 р.

6 — Всесвітній день боротьби за заборону ядерної зброї.

• Святих великомучеників князів Бориса і Гліба.

- 90 років тому в тогочасній Австро-Угорщині було створено Легіон українських січових стрільців.
- 8** — 185 років від дня народження українського письменника і громадського діяча Пантелеймона Куліша, автора одного з перших перекладів Біблії українською мовою. Помер 14 лютого 1897 р.
- 170 років від дня народження українського письменника, перекладача, фольклориста Юрія Федьковича. Помер 11 січня 1888 р.
- 9** — Міжнародний день корінних народів світу.
- 11** — 125 років від дня народження українського скульптора Каленика Терещенка. Помер 3 червня 1969 р.
- 115 років тому помер український етнолог, мовознавець і громадський діяч Йосип Лозинський. Народився 20 грудня 1807 р.
- 12** — Всесвітній день молоді.
- 13** — 90 років тому царський уряд, всупереч жовтневому Маніфесту 1905 року заборонив видавати часописи українською мовою.
- 15** — 355 років тому українські війська під керівництвом Богдана Хмельницького завдали нищівної поразки польським королівським військам під Зборовом.
- 185 років від дня народження українського громадського діяча, мецената Григорія Галагана. Помер 25 вересня 1888 р.
- 16** — 120 років від дня народження українського політичного і державного діяча, публіциста Ісаака Мазепи. Помер 18 березня 1952 р.
- 17** — 890 років тому помер іконописець, чернець Аліпій (Алімпій Печерський). Рік народження бл. 1050 р.
- 375 років від дня народження польського полководця, короля Яна III Собеського, який своїм універсалом 1684 року узаконив існування козацтва на Правобережній Україні. Помер 16 червня 1696 р.
- 240 років від дня народження українського історика, археолога, киевознавця Максима Берлінського. Помер 18 січня 1848 р.
- 19** — Преображення Господнє. Спас.
- 65 років тому помер український учений Степан Смаль-Стоцький. Народився 8 січня 1859 р.
- 60 років тому загинув поет, член Української Головної Визвольної Ради Юрій Липа. Народився 5 травня 1900 р.
- 20** — 150 років тому помер український церковний і культурно-освітній діяч Іван Озаркевич. Народився 1795 р.
- 125 років від дня народження українського історика, археографа Катерини Лазаревської. Померла 16 вересня 1939 р.
- 23** — 65 років тому у Москві було підписано радянсько-німецький договір про ненапад (Пакт Молотова—Ріббентропа). Початок переділу Європи між нацистами і комуністами.
- 24** — День незалежності України.
- 25** — 90 років від дня загибелі легендарного льотчика Петра Нестерова. Народився 1887 р.
- 80 років від дня народження українського письменника, автора низки романів і повістей на історичну тему Павла Загребельного.
- 60 років тому німецькі окупанти залишили Париж.
- 27** — 2555 років від дня народження китайського філософа Конфуція. Помер 479 р. до Р.Х.
- 230 років від дня народження українського письменника, мовознавця, педагога Павла Білецького-Носенка. Помер 23 червня 1856 р.
- 385 років тому в Кам'янці-Струмилівій (Галичина) відбулася перша зафіксована в письмових пам'ятках українська театральна вистава.
- 28** — Успіння пресвятої Богородиці. Перша речиста.
- 180 років від дня народження історика мистецтв Дмитра Ровинського. Помер 23 червня 1895 р.
- 29** — 135 років від дня народження видатного українського полководця, керівника УГА Мирона Тарнавського. Помер 29 червня 1938 р.

У серпні виповнюється:

- 605 років тому в бою з військами Тамерлана на Ворсклі загинув український князь Дмитро Боброк Волинський. Рік народження невідомий.
- 355 років тому загинув український військовий діяч, дипломат, полковник Юрій Немирич. Народився бл. 1612 р.
- 265 років тому вийшла друком у м. Еслінгені книга німецького пастора Христофа-Вільгельма Хегельмаса про Києво-Могилянську академію.

ДВІ ДОЛІ

Дмитро Яворницький

Шира творча дружба Д. І. Яворницького та І. Ю. Рєпіна тривала понад сорок років. Видатні діячі культури були земляками — обидва народилися й вирости на Харківщині, але перше знайомство відбулось у Петербурзі тільки в 1887 р.

У столиці щорічно відмічали річницю Т. Г. Шевченка, на яку збиралося українське земляцтво. Святкували її і того року. Коли Дмитро Іванович прибув на вечір, Рєпін підійшов до нього:

— Давайте ось тут поруч сядемо, — запропонував.

Між ними зав'язалася душевна розмова. Говорили про Україну, Запорозьку Січ, розпитували один одного, над чим працюють. Рєпін розкрив

Яворницькому свій задум створити картину про запорожців, які пишуть відповідь султану на його грізний наказ — припинити наскоки на Крим.

Уперше про цей дошкульний, уїдливо-глушливий лист хоробрих запорожців Рєпін почув у 1878 р. в мальовничому маєтку Абрамцево під Москвою, який належав Саві Мамонтової — палкому шанувальнику мистецтва.

У гостинного господаря часто збиралися талановиті письменники, вчені, художники, артисти, захоплено говорили про мистецтво, співали, грали, читали свої твори. Саме тут Рєпін і почув про лист запорожців султану. Геніальний художник і мислитель уявив собі цю сцену, гомеричний регіт від уїдливих, гострих дотепів і тут же олівцем зробив начерк майбутньої картини.

Ідею Рєпіна увічнити запорожців на полотні гаряче підтримали його побратими. Історик, друг Т. Г. Шевченка, М. І. Костомаров, який вивчав запорожців, швидко розробив маршрут, і Рєпін навесні 1880 року з юним художником В. Серовим помандрували на Запорозжя, щоб власними очима побачити історичні місця знаменитої Січі, зібрати потрібний матеріал і знайти серед українців характерні типи для картини.

Репін зі своїм помічником довго бродили на острові Хортиця, побували в козачих поселеннях — Капулівці, Покровську, Грушівці, Старих Кодаках, зустрічалися з нащадками славних запорожців.

У Капулівці Репін замалював могилу Івана Сірка, відвідав запорозьку церкву, робив ескізи людей, що збиралися на Олександрівській (нині Запорізькій) пристані.

Допитливий художник заглянув, нарешті, і в село Качанівку — українське Абрамцево, де його приязно прийняв відомий колекціонер Василь Тарновський. У художника розбіглися очі — він побачив багатющі скарби запорозької старовини, які стали для художника безцінною підмогою в його роботі над картиною про лицарів, які, за словами Репіна, «прирекли себе на захист усіх дорогих інтересів своєї Вітчизни».

У майстерні Репіна в 1880 р. побував Лев Толстой. Візит знавця образотворчого мистецтва визначив новий напрямок роботи над картиною «Запорожці». Великий письменник висловив свою думку: ширше відобразити життя запорожців, зробити картину більш значною, виразити головну думку художника-реаліста, високе чуття національної гідності й гордості, непереможний дух, силу. Поради Толстого були прийняті з вдячністю. Репін зразу ж взявся за переробку ескіза, збільшив кількість діючих осіб. Але Репіна цікавило, що скаже про картину найбільший знавець Запорозької Січі Д. І. Яворницький.

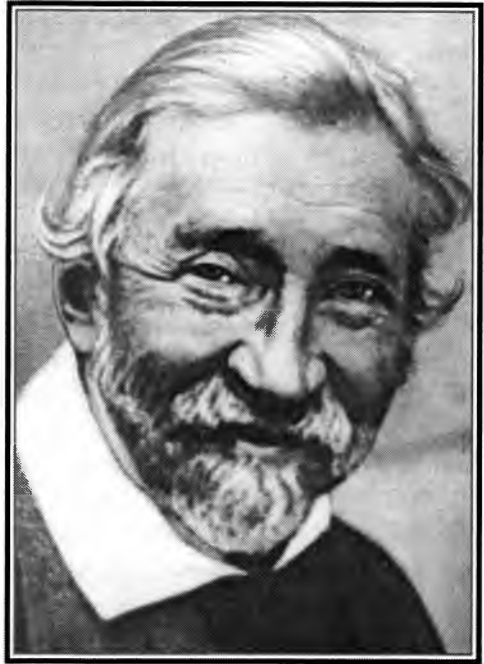
З першого ж погляду картина Яворницькому сподобалася. Він із щирим захопленням хвалив автора за чудовий задум і вдалий сюжет.

— Я глянув на ескіз і зареготав, — згадував учений. — Стою й заливаюся сміхом, відійду й знову регочу. Постою, постою, знову відійду від ескіза — й знову до нього. І так кілька разів.

Потім Яворницький з радістю вигукнув:

— Так беріться ж, дорогий Ілле Юхимовичу, за велику картину, за святе діло! Адже ви у своїх «Запорожцях» відображаєте одну з героїчних сторінок боротьби українського народу проти турецько-татарської агресії!

Репін уважно вислухав Яворницького, а затим відповів:

Ілля Репін

— Давно б узявся, але для цієї картини мені не вистачає багато чого, та, крім того, скажу правду, боявся вашої суворої критики.

Дмитро Іванович здогадався, чого тут не вистачає. Він пригадав свою колекцію, зібрану ним ще в студентські роки, коли з торбою за плечима ходив курними дорогами по слідах запорожців і з великою пристрасстю збирав усе, пов'язане з Запорозькою Січчю. Його колекція складала понад 300 експонатів.

Дмитро Іванович запропонував Репіну необхідне для цієї картини: книги з історії запорозьких козаків, колекцію зброї, жупани, чоботи, кобзу, люльки, пляшку з горілкою, яку він викопав у запорозькій могилі, навіть череп, знайдений ним на Чортотлицькій Січі. Віддав фотознімки запорозького прапора, на якому зображені козаки, що плывуть на галері по Чорному морю, віддав фотографії нащадків запорожців, старих картин, дніпровських порогів.

Яворницький приводив до художника багатьох своїх земляків і знайомих — прототипів, які позували Репіну під час роботи над картиною. Це була найголовніша і, мабуть, найсуттєвіша допомога Репіну.

Щедра допомога Яворницького надихала Репіна. Ілля Юхимович гаряче взявся за роботу. Історики кажуть, що працював він над «Запорожцями» майже дванадцять років (з 1880 до 1891 р.). На великому полотні одна за другою з'являлися все нові й нові фігури козаків. Вони здавалися Дмитрові Івановичу чудовими, а художник запевняв, що до них треба ще «трохи приторкнутися пензлем». Було, приторкнеться — і зовсім інакше виходить, краще, виразніше.

Творча дружба між ними стала життєво необхідною, взаємно корисною. Майже щодня Дмитро Іванович бував у Іллі Юхимовича, а той по суботах заходив вечорами до Яворницького, коли там, на Митній пристані, збиралася петербурзька прогресивна українська молодь — студенти, чиновники, артисти та художники. Такі зустрічі Дмитро Іванович жартома називав «збіговиськом», що дуже сподобалося землякам, і швидко це слово перекочувало із столиці імперії в Україну.

Часто Дмитро Іванович на цих «збіговиськах» з любов'ю показував зібрану ним запорозьку колекцію, яскраво і дотепно характеризуючи кожний її експонат. Любив також читати напам'ять листа запорожців, коментував його і розповідав гостям:

— Текст цього листа експонується в Катеринославському музеї Поля. Біля нього завжди буває людно і весело.

Для Репіна-художника значення цього листа було не стільки в документальній вірогідності, скільки в емоційній наснаженості. Звичайно, художник, створюючи свою картину, не міг обмежитися текстом цього листа, як не обмежувався він і зразками зброї та одягу, що передав йому Яворницький. Репіну треба було ще й самому подивитися на ту землю, де колись гриміла козацька слава.

Він тричі приїздив в Україну і на Кубань. Коли Репін їхав на Кубань, Яворницький порадив зустрітися з козаком-станичником Василем Олешком. В його обличчі художник помітив риси схожості з уявленим образом Івана Сірка. Зібрані матеріали допомогли створити багато етюдів і начерків, які потім художник переніс у картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану».

У своїх спогадах К. І. Чуковський писав, що одних тільки ескізів до «Запорожців» Репін мав кількасот. Більшість із них потім потрапила за кордон, звідкіля вже не повернулася.

Яворницький щедро допомагав Репіну увічнити одну із славних сторінок історії України, глибше вивчити життя, звичаї свого народу.

З кожною новою поїздкою, новим візитом Д. І. Яворницького праця над картиною поновлювалася, художник брався за роботу все з більшим натхненням.

З особливою любов'ю згадував Дмитро Іванович перший ескіз «Запорожців». Саме цей, закінчений олійний ескіз, Репін у 1887 р. подарував своєму землякові та другу Д. І. Яворницькому.

Дмитро Іванович пишався ескізом «Запорожців», вважав його «найдорожчим скарбом». На жаль, з цим подарунком історик довелось незабаром розпрощатися. Чому? Репін побоюючись, що цей ескіз ще до завершення картини може потрапити до чужих недобрих рук і тоді сюжетом «Запорожців» скористається інший художник, — звернувся до Яворницького з проханням продати ескіз П. М. Третякову за тисячу карбованців.

Саме тоді хворий Яворницький терпів злидні, не мав чим сплатити борг за друкування книги «Вольності запорозьких козаків». Після умовляння погодився продати ескіз «Запорожців». Третяков зразу ж вивісив його в своїй відомій галереї.

Репін високо цинив допомогу знавця Запорозької Січі у створенні своєї картини. В одному з каталогів І. Репін зробив таке пояснення: «З подробицями історії запорозьких козаків можна ознайомитися по книзі Д. І. Яворницького «Нариси з історії запорозьких козаків Новоросійського краю».

Цікаві спогади Дмитра Івановича, де він із гумором розповідав про персонажі картини.

— Внизу, в самому кутку, з лівого боку сидить на землі по-турецькому пресимпатичний хлопчик років семи-восьми. Це малий джура, тобто зброєносець, з чубчиком на голеній голові, з роззявленим від сміху ротом, в якому блищать дрібні й густі зубки — то син Репіна Юра. Він набиває тютюном люльки для козаків і заливається дитячим сміхом, ловлячи вухом дошкульні слова, якими запорозькі лицарі частували турецького султана «козолуп, різницька собака, нашого Бога дурень». Вище хлопчика сидить на колоді бравий козак з чорними довгими вусами, з великим оселедцем (чубом), закладеним за вухо. Це художник Я. Ф. Циглинський. Він поклав величезний кулачище на спину козака без сорочки, що сів

біля столу. За Циглинським стоїть молодий красень з благородними рисами лица і якось «по-панському» посміхається. Це внучатий племінник знаменитого композитора М. І. Глинки. Далі стоїть козарлюга, високий, чорний, з вилискуватим, як у негра, лицем, з пов'язкою на пораненому в бою лобі. Це відомий в Одесі художник, силач М. Д. Кузнецов. За Кузнецовим — рудий, як вогонь, Нікішка — кучер В. В. Тарновського, в якого немає кількох зубів у верхній щелепі; в цього щербатого найуїдливіший сміх.

Цікава історія цього прототипу. Якось Рєпін переправлявся з Яворницьким поромом через Дніпро. Тут же переправлявся й поміщик Тарновський, який сидів у своєму фаєтоні. Художник звернув увагу на кучера Тарновського Нікішку. Це був низенький, рудуватий чоловік з кількома зубами в роті. Коли він сміявся, Ілля Рєпін пильно вдивлявся в риси його обличчя. Адже саме з таким веселим сміхом мав бути козак на його картині, де запорожці склали листа до султана. Ілля Юхимович швидко розгорнув альбом й зафіксував олівцем основні риси знайденого типу. Це був удалий фрагмент до задуманої картини.

За Нікішкою виглядає обличчя студента-татарина, якому художник «запозичив» білі, густі, міцні зуби із запорозького черепа, викопаного в могилі біля Січі.

Спереду, праворуч студента-татарина, височить важка, кремезна постать у червоному жупані, в смушевій шапці і з шаблюкою збоку. Це професор Петербурзької консерваторії О. І. Рубець.

За спиною Рубця стояв гладкий козак, з таким випнутим наперед черевом, що, здавалося, воно трясеться від сміху. Але згодом його зняв художник з картини й поставив іншу постать, спиною до глядачів, у сірому кобеняку, з так званою богородицею на спині, з відкритою головою і з чубом, піднятим догори.

Попереду Рубця сидить кошовий отаман Запорозького Війська Іван Сірко з демонічним виразом очей, з люлькою в роті й у шапці, критій чорним сукном і підбитій сірим смушком, з розрізом спереду. Сірка художник малював з популярного свого часу генерала, дотепника й веселуна М. І. Драгомирова.

Далі висувається наперед типове обличчя бурлаки, який не витримав у бурсі суботньої лози й утік за пороги — на Січ. У цього ні вусів, ні чуприни на голові нема, чорне густе волосся підстрижене під макітерку. Це художник П. Д. Мартинович, який народився на Полтавщині.

А ось до голови Мартиновича схилив свою голову козак у великій чорній шапці, схожій на ту, що носив гетьман Сагайдачний. Це худорлявий чоловік з насупленим поглядом; він мало реагує на дошкульні епітети, які щедро сипле козацьке товариство турецькому султанові. Для цієї постаті позував В. В. Тарновський.

Поряд із Тарновським — дідок з підчекриженими вусами, сухорлявий, зморщений, беззубий. Він широко, як вершу, розкрив рота, куди направляє люльку, якою, в разі потреби, можна й череп

розтрощити. Він так сміється, що аж очі заплющив. Його малював Репін з випадкового перехожого на пристані міста Олександрівська.

Картину ще не закінчено, як до Яворницького прийшов Репін.

— Ідьмо до мене! Я хочу посадити вас на картині за писаря.

— Ілля Юхимовичу, я ніде не люблю виставляти себе напоказ.

— Ні, ні! Я від вас не відчеплюся! Кому ж бути писарем, як не вам? Яворницький довго опирався, але під кінець згодився, і вони поїхали до Репіна. Майстерня художника знаходилася на четвертому поверсі, під скляною покрівлею. Коли вони увійшли, Ілля Юхимович глянув на Яворницького й запитав:

— Що це ви такий похмурий?

— У дорозі змерз.

Тоді Репін вийшов у сусідню кімнату і повернувся з якимось журналом із смішними карикатурами. Яворницький, погортавши сторінки, зачепився поглядом на якійсь карикатурі й усміхнувся. — Дуже добре! Ось цей вираз мені й потрібний!

Не минуло й години, як на картині Яворницький уже був зображений біля столу як січовий писар. Це одна з центральних постатей картини. Лукава посмішка писаря пробігає по всьому обличчю, утворюючи ледь помітні зморшки біля очей і неглибокі ямочки біля щільно стулених губ. З усього видно, що це чоловік хитрий, як-то кажуть, собі на умі. Писар добре чує круті дотепи й дошкульні слова, які йому диктують, але він не квапиться писати їх на папері. Так Репін увічнив свого побратима в картині «Запорожці».

Репін зробив багато ескізів, щоб використати їх на майбутньому полотні. Один з таких альбомів є і в Дніпропетровському музеї; це подарунок Репіна своєму другові Яворницькому.

— Крім цього варіанта, — розповідав Яворницький, — Репін зробив ще одну картину на цей сюжет. На ній уже не було багатьох постатей, проте з'явилися нові. Писар — той же, тільки вже старий, в окулярах. Одне гусяче перо він тримає в руці, а друге зажав за праве вухо. Без сорочки вже не один козак, а два. Не було в картині запорожця в кобеняку, що стояв спиною до глядачів. Зник козак з пов'язкою. Козак (Тарновський) вийшов у цьому варіанті виразніший. Тут він сидить без шапки, лисий, уся його постать — зосереджена увага.

Слава «Запорожців» облетіла всю Росію; захоплювалися картиною і за кордоном на виставках у Чикаго, Будапешті, Мюнхені, Стокгольмі.

Репін був щасливий. 25.X.1892 р. він писав до Яворницького:

«Дорогий Дмитре Івановичу! «Запорожців» моїх три дні тому купив цар. Ура!» (картину купив Олександр III за 35 тисяч крб.).

«Запорожці» — один з найпопулярніших творів Репіна, де художник блискуче показав волелюбний характер, щирю душу й непокірність січового козацтва. Автор картини підкреслив, що жорстока реакція царської Росії не сміє гнобити волелюбні, хоч і поне-

волені народи імперії. «Ніхто в світі не відчував так волю, рівність і братерство, — писав Репін Стасову. — Все своє життя запорожці залишалися вільними й нікому не корилися. Нехай це буде й глумлива картина, я все-таки напишу».

Дмитро Іванович давно збирався щиросердно подякувати Репіну за його «Запорожців». Така нагода випала. Як тільки Яворницький повернувся з Середньої Азії до Петербурга, друзі вченого вирішили вшанувати його вечерею. Зібралися в ресторані «Большой медведь». Туди прийшли художники Репін, Сластіон, Бондаренко та інші діячі культури. Яворницький підвівся з крісла, щиро подякував за ту пошану, яку виявило до нього товариство, і, звертаючись до Репіна, сказав:

— Любий і дорогий Ілля Юхимовичу! Ви зробили велику честь нашим предкам — запорозьким козакам, зобразивши їх на прекрасній картині «Запорожці». Низенько вклоняюся вам і щиро дякую!

Користуючись нагодою, Дмитро Іванович запропонував Репіну нову тему: написати портрет гетьмана Мазепи. Репін з приводу цього йому відповів у листі, який закінчив словами: «Пробачте, що при всій любові, повазі до Вас, я не можу нічим підтримати Вас у цій помилковій, на мій погляд, тенденції».

Дружба Яворницького з Репіним не припинялася до самої смерті.

Великий російський художник палко любив Україну, милувався її чарівною мовою, кохався в танцях і піснях. Живучи в Петербурзі, він підтримував постійний зв'язок не тільки з Яворницьким, а й з іншими діячами культури, часто бував на вечорах, які влаштовували українці, що жили в тодішній столиці.

Особливо запам'яталася Дмитрові Івановичу зустріч Репіна з корифеями українського театру, які гастролювали в Петербурзі.

Одного разу, в суботу, на «збіговисько» до Дмитра Івановича завітав Репін. У гостинного господаря він застав земляків з України — артистів М. Л. Кропивницького, М. К. Садовського, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецьку, Г. П. Затиркевич та ін. Згодом прийшли туди давні приятелі Яворницького — художники Опанас Сластіон, який до того ж чудово грав на кобзі і співав, Хома Бондаренко — співак і добрий танцюрист. Після вечери Сластіон узяв кобзу й заспівав під акомпанемент кобзи думу «Плач бідних невольників у тяжкій турецькій неволі». Спів глибоко вразив слухачів, Дмитро Іванович глянув на Репіна і побачив, що з його очей капають сльози.

— Кобзарю, любий, дорогий кобзарю, ану, змахни з наших очей сльози, щоб ми вдарили лихом об землю. Ушквар нам веселої!

І кобзар ушкварив гопака. Такого гопака, що всіх ніби жаром обпало!

Тут як випурхне на середину зали Заньковецька, а слідом за нею Садовський! Взута в червоні черевики, вбрана в чудову бар-

висту плахту, легка й граціозна, Заньковецька, здавалося, літала в повітрі, як метелик, не торкаючись зовсім ногами підлоги. До пари їй як танцюрист був Садовський. То повернеться одним боком, то другим, то скоком-боком, то вихилясом, то викрутасом, ще й навприсядки піде!.. А кобзар, граючи, ще й словами жару піддає: «Подивися, дівчино, який я моторний, оглянься, який я удався!..»

І раптом, на диво всім, зненацька зривається з місця Ілля Юхимович Репін, кидається на середину зали в танок і як пішов, як пішов «викозулювати» ногами, так куди там професійним танцюристам!.. Кучері в нього розлітаються врзнобіч, а що тільки ноги виробляють!.. То він стукне по підлозі передком, то вдарить каблучком так, що весь посуд дзвенить на столі, то піде рівною «дрібушкою» по підлозі. І після всього того — враз на канапу, сів і сидить, ніби й не він! Грім оплесків — нагорода танцюристові.

Дружба між Яворницьким і Репіним сприяла увічненню пам'яті Т. Г. Шевченка. Якось друзі Яворницького, довідавшись про його дружні стосунки з художником, попросили Дмитра Івановича, щоб він умовив Репіна намалювати портрет геніального поета. Репін охоче погодився й написав портрет, який вважається одним із найпроникливіших зображень Шевченка.

Пізніше було порушено питання про конкурс на пам'ятник Шевченкові. Яворницький знову звернувся до Репіна з листом. 13.III.1908 р. художник писав із Куокколи (Фінляндія):

«Дорогий Дмитре Івановичу! Мене дуже радує Ваша свята турбота з приводу пам'ятника Т. Г. Шевченкові. А взагалі це найважчий жанр мистецтва. Я, звичайно, дуже радий, якщо знадоблюся бути корисним у цій святій справі. Так, слава Богові, між українцями є люди і зі смаком, і з глибокими знаннями, і високим стремлінням. Звичайно, слід було б поговорити, щоб реальніше знати суть справи. Нещодавно я одержав від Розвадовського прохання дати їм малюнок для листівки, котру вони думають використати на користь того ж монумента. Я зразу ж йому послав. Темою взяв два рядки із «Кавказу» — «Споконвіку Прометея там орел карає».

Це, звичайно, дає копійки. Клопочіть, клопочіть, милий. Напишіть програму всього монумента, як би Ви це зобразили... Крім всієї галантерійності — присилайте Вашу програму, ми будемо її обговорювати тут. Та й взагалі слід залучити всіх цікавих людей».

Листування між ученим і художником, з деякими перервами, тривало аж до смерті Репіна. Яворницький написав Репіну 42 листи, а Репін Яворницькому — 60. Дмитро Іванович не забував Репіна, надсилав художнику кожний свій новий твір.

Часто Репін звертався до Яворницького за консультаціями. У листі з Куокколи 9.V.1909 р. просить історика прислати фотографію з гайдамацьких «свячених ножів», бо задумав нову картину «Гайдамаки».

В одному з листів Яворницький запрошує Репіна приїхати з сином Юрком в Україну, побувати в музеї, а потім стрілою пролетіти через Дніпрові пороги до Січі.

Трохи згодом Дмитро Іванович знову кличе свого земляка приїхати на рідну землю й подивитися музей, пожити в «запорозькім курені» — оселі Яворницького.

На запрошення Дмитра Івановича Репін 18.X.1910 р. відповів, що готує свої картини на виставку в Рим і дуже шкодує, що не зможе побувати на Дніпрі та в музеї, хоч «це часто викликає сором і тугу на серці, але що вдієш!»

У зв'язку з сімдесятиріччям Яворницького Репін прислав на його ім'я сердечну телеграму: «Гаряче вітаю маститого ювіляра. Подружньому обіймаю безсмертну душу Запорожжя!!»

Здавна Дмитро Іванович дуже хотів збагатити музей деякими картинами Репіна. Він звертався до художника, просив його прислати в музей хоч би один етюдик з його безцінних і навіки безсмертних картин для музею Поля. Репін зважив на це щире прохання і надіслав Яворницькому кілька малюнків на козацьку тематику.

У квітні 1925 р. Репін щиро дякував Дмитрові Івановичу за присланий йому лист. «Ще здаля пізнав Ваш автограф і дуже здив: значить, живий, а казали, що хворий, що, може, й не виживе! — Так, слава Богу, живий, здоровий, і все така ж мила, молода, козацька душа, що любить свою Україну. І я все той же...»

У своєму листі 3.X.1925 р. Д. І. Яворницький пише Репіну: «Я тепер маю всі звання вченої людини, аж до обрання академіком. Але на греця воно мені все те? Краще мені було б, якби я був чабаном, дідом на баштані або ж на пасіці, аби б тільки надо мною не було стелі і був би я веселий... Але в тому то моя й біда, що музей, котрий я створив, і рівного которому не було ніде в Російській імперії, крім, розуміється, двох столичних, обікрали бандити і цим самим нанесли мені жорстоку, непоправну й незагоєну рану, від якої душа моя позбавлена будь-якої радості й веселості. Я живий, але тільки тілом, а не духом. А як я працював для своєї дорогої України...»

Воістину, це була тяжка втрата. Та й було за чим уболівати, бо озброєні бандити винесли з музею 768 золотих і срібних експонатів. Але справа була не в коштовних металах, а в їхній історичній вартості. Завершаючи лист, Дмитро Іванович просить Репіна «прислати мені на втіху моєї стомленої душі маленьку копію з «Гайдамаків». Цей ескіз був би тою видимою ниткою, яка зв'язувала б мою душу з Вашою і нагадувала нам ясне та веселе колишне життя в Петрограді».

30 листопада 1926 р. Репін відкрив Д. І. Яворницькому таємницю. Він повідомив, що задумав писати нову картину. «Під великим секретом признаюся Вам, що я знову взявся за Запорожжя!» Ілля Юхимович мав на увазі картину «Гопак». Художник перечитував усе, що зберігалося в його бібліотеці про Україну, перш за все тво-

ри Яворницького, збірки українських пісень. Згадав, як він, приїхавши з Серовим на місце Січі, купався в Чортомлику, побував на запорозькому кладовищі.

Лист Репіна про його новий творчий задум утішив Яворницького. Дмитро Іванович написав у відповідь: «Щоб малювати таку картину, як запорозький гопак, треба кинути чужий холодний край, який нічого не дає ні для розуму, ні для нашого серця, треба пірнути у світлі води Дніпра, пронестися через шумливі й грізні пороги стрілою, потім пройтися пішки до Січі. Тільки після того можна братися за діло й писати картину не чимраз холоднішою і кволою, а сильною і впевненою рукою».

І що ж? З відповіддю Репін не забарився. «Милий і дорогий Дмитре Івановичу! — писав він 17.XII.1926 р. — Я стою перед Вами в позі того, що приймає благословіння. Як це добре Ви сказали! Який би я був щасливий прийняти це благословіння саме від Ваших рук». Яворницький загорівся бажанням допомогти Репіну створити на старості літ ще один шедевр із життя запорожців.

Щоб підтримати творчий вогник у душі Репіна, Яворницький надсилав йому одну за одною свої книжки: «Дві подорожі в Запорозьку Січ монаха Яценка-Зеленського», «Поміж панами», «Словник української мови». Згодом послав йому фотознімок запорозького прапора, нащадків запорозьких лоцманів Якова Шрама, Грицька Шрама та Кузьми Казанця, столітніх дідів, які доживали свого віку в Капулівці. Також дав завдання художнику музею В. С. Солянику змалювати для Репіна Кодацьку фортецю, запорозькі хрести на Лоцманському кладовищі, пам'ятник І. Сірку, музейні експонати і козацьку зброю, порохівницю, булаву, пернач тощо.

В одному листі Яворницький повідомляє художника, що навесні 1927 р. він виїздить у наукову експедицію по Дніпру, і запитує Репіна, фото якого саме порога вислати йому?

У відповідь радісний лист: «Яке щастя! Яку радість приніс Ваш лист! Ви уявити собі не можете! І начебто для моєї роботи Ви будете фотографувати Дніпро в місцях останнього Запорожжя! Я готовий танцювати від радощів... О, саме зараз поїхати б до Вас! Та, на жаль, у мене вже й хода тепер стала така, як у мого правнука Валентина. Все похитуюсь і вже далеко від свого дому не ходжу. Ах, милий Дмитре Івановичу, Ви краще знаєте, в яких матеріалах я маю потребу. Так, у звитяжці, і очерет, і плавні — усе це — яке щастя! В якому б вигляді не вийшов знімок — уже це матеріал: і гіллястий дуб над Дніпром, і все, що трапиться... О! коли-то цей лист дійде, коли ж то відповідь на нього? Ну, тепер уже веселіше мені чекати. Ваш Ілля Репін, з глибоким поклоном від щирого серця. Тижнів три я дуже погано себе почував, але все ж, спираючись то на шафи, то на стіни, все ж не кидаю Січі — підповзав і відповзав. Але закінчити вже не зможу! А шкода! Картина виходить гарна, весела — гопак. Навіть столітній дід пішов навприсяд-

ки. Напідпитку танцюють... Навколо — веселий пейзаж... Ох, розхвалився я...»

Дмитро Іванович добре розумів, як нетерпляче чекав від нього Репін цих матеріалів, які були для художника цілющим бальзамом:

Дуже зрадів Ілля Юхимович, одержавши од Яворницького кілька фотографій дніпровських лоцманів. Свою радість він навіть висловив одного разу українською мовою: «Що за чудо! — писав він 8 березня 1928 р. — Яка поставна фігура, жвавість обличчя. Грицько Шрам! Просто диво! От якби де-небудь і коли-небудь пощастило помістити на великій картині і гідно відтворити цей перл славного краю! А Петро Носок. Та хіба ж не видно породи? Дай, Боже, бути гідним цих красот. Спасибі, спасибі, добродію! І, на решті, Федір Хотич. Від щастя цих подарунків я зовсім очманів. І ще маю прохати: якби яких-небудь парубків, наприклад. Сьогодні, дев'ятого, я одержав ще, але ці всі вже «полковники», — ні одного хлоп'яти. А мені як би хотілося заплучити хлопчаків! Без усяких прикрас, які попадуться гуртом, нечесаних».

У наступному листі 7 квітня 1928 р. Репін знову згадує свою картину: «Запорожці мої («Гопак») стоять усю зиму без руху вперед, бо майстерня не опалюється і шість та дев'ять градусів тепла тільки в березні стало. Теплий березень був. Картина моя за своєю ідеєю є жанр. Портретів ніяких. А парубків треба, адже козаки здебільшого молодь. У веселий, теплий день козаки виїхали на берег Дніпра і, радіючи своєму здоров'ю й природі, яка їх оточує, веселяться. Тут і гості — це монахи: Яценко-Зеленський (до речі: дуже полюбив цю маленьку книжечку. Дякую, дякую Вам! Я і Юра (син мій) зачитуємося цим правдивим документом). Нікого з начальства немає на моєму полотні. Парубки мені дуже потрібні. Звичайно, гопака танцюють парубки».

Картину «Гопак» Репін збирався привезти в Україну, щоб показати своїм рідним і знайомим. Він запитував Яворницького, чи знайдеться місце в Катеринославі, щоб виставити її, бо вона мала чималий розмір і була присвячена пам'яті М. П. Мусоргського.

У листі від 24.X.1928 р. Репін скаржиться на свою кваліть. Він тихенько підіймався на негнучких старечих ногах до холодної майстерні, вішав на шию вже надто важку для руки палітру, клав мазки. Очі не бачили, хвора рука відмовляла. Але він перемагав біль, тільки і жив — запорожцями. Він знову шкодує, що не зможе приїхати на Запорожжя... «Ах, уже не бути мені там: тільки в Яворницького на Запорожжі — ото моя хата!»

Про свої страждання на чужині він забуває лише тоді, коли слухає передачу по радіо, пісні «милих земляків-українців». Такі радіопередачі переносили Репіна в давно минулі молоді роки. «Обдаровані люди, артистичні натури... У Вас там, я думаю, добрий театр український в Дніпропетровську? Ах, спасибі за радіо. Яке це чудо! На вісімдесят п'ятому році це така втіха!»

Дмитро Іванович знав, що Репін нудьгує на чужині — у Фінляндії, де він тоді жив, сумує за Україною, за українськими книжками. Як тільки побачила світ книга-альбом «Дніпрові пороги», Яворницький одразу ж надіслав її своєму приятелеві. Репін на це відповів: «Як я вдячний Вам за цю велику книгу «Дніпрові пороги». Який чудесний стиль, велична мова. Я з великою насолодою слухаю це хороше читання цієї чарівної мови. Ах, чудо, чудо ця мова!»

Минуло тридцять років після останньої зустрічі Яворницького з Репіним, Ілля Юхимович дуже хотів побачити хоч би фото Яворницького. Він просить про це свого друга. Фото, на якому зображено Яворницького з дружиною у садочку, Репін одержав і почепив біля свого ліжка. Через деякий час Яворницький отримав фото Репіна з написом: «Пенати — 29 січня 1929 р.»

Зважаючи на тяжкий стан здоров'я, Репін просив Яворницького приїхати до нього в гості. У відповідь одержує теплого листа, в якому Дмитро Іванович висловив жаль, що не зможе прибути до нього, і тут же радив «ударити лихом об землю, згадати молоді роки й забути всі свої недуги».

І ось на столі Дмитра Івановича лежить останній лист Репіна. Його написано кволою, тремтячою рукою. Датовано 21.V.1930 р. Кривульки цього листа викликали в душі Яворницького тяжку тугу й тривогу:

«Дорогий, милий, ласкавий Дмитре Івановичу! Зима була холодна, і я ніякої своєї роботи не посунув уперед. Усю весну, хоч була пречудесна погода і тепло, моє здоров'я взагалі все гіршало й гіршало. З'явилася кволість, ноги тепер майже розучилися ходити. З моїх робіт, які я планував, уже нічого не рухається вперед. Ах, який це сумний час! Усе ж Ви мені пробачте: ну чого це я розповідаю Вам про ці прикrostі?! Пробачте, пробачте! Душа моя сповнена кращими побажаннями до Вас і дружини Вашої Серафими Дмитрівни. Всього Вам найкращого! З щирою відданістю Ваш Ілля Репін. Пенати. Пробачте за цей невдалий лист».

Усе літо 1930 року Дмитро Іванович перебував на Дніпрових порогах, керував археологічними дослідженнями на місцевості, яка ось-ось мала бути затопленою. Восени, повернувшись до Дніпропетровська, довідався з газети, що Ілля Юхимович помер 29.IX.1930 р.

Зворушлива дружба двох побратимів дала рясні плоди. До нас дійшли заповітні слова Репіна, в яких він уболіває за долю України. Репін клопочеться, щоб на доброму ґрунті розцвіло його мистецтво: «Час подумати про український стиль у мистецтві і почати розвиток його народних, безпосередніх імпрровізацій, якими так щедро засіяний цей край. Цей співучий народ має особливе право на своє особливе мистецтво».

Ілля Шанован

БОРЕЦЬ ЗА ВОЛЮ УКРАЇНИ

Ісаак Мазепа походив із хліборобської сім'ї. Навчався у повітовій бурсі, згодом — у духовній семінарії в Чернігові. Оскільки семінаристів до університетів не приймали, юнаку довелося екстерном скласти екзамени за курс гімназії. У 1904 р. він вступив на природничий факультет Петербурзького університету, який закінчив у 1910 р. Систематично відвідував засідання «Українського літературно-вокально-музичного товариства». Це українське земляцтво знаходилося під ідейним впливом Революційної української партії. У кінці 1905 р. вступив до місцевої групи УСДРП, почав активно цікавитись національною проблемою. В березні 1907 р. петербурзька група УСДРП делегує І. Мазепу на черговий з'їзд партії до Києва. Тут він ближче знайомиться з усіма визначними її провідниками — В. Винниченком, А. Жуком, П. Дятловим, зміцнює контакти з М. Поршем і С. Петлюрою. Якийсь час І. Мазепа працює в нелегальній організації УСДРП в Полтаві, відвідує практично всі партійні осередки губернії, готуючи губернську конференцію, його арештовують: негайно висилають до Петербурга.

Після поразки революції 1905—1907 рр. бере участь у діяльності просвітницького гуртка «українознавства» при Петербурзькому університеті, українського клубу «Громада». У 1910 р. за дорученням ЦК УСДРП І. Мазепа знову виїжджає для налагодження організаційної роботи на Полтавщину, де деякий час мешкає нелегально, під чужим прізвищем. За відрядженням міністерства землеробства Росії вивчає агробіологію в Австрії, Німеччині, Данії, Швеції, а з 1912 р. працює агрономом у Нижньогородському губернському земстві. З початком світової війни «як мобілізований агроном» працює на Північному Кавказі, потім разом з родиною (дружиною та двома доньками) повертається в Україну — до Катеринослава, де в губернському земстві займається справою постачання армії продовольством.

Не полишає і партійної роботи, яка значно активізувалася після Лютневої революції. Підтримує курс Центральної Ради, був членом Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів, членом Катеринославської міської думи. Після приходу до влади більшовиків І. Мазепа намагався чинити перешкоди діяльності представників радянської влади в Катеринославі, зокрема — у питанні постачання продовольства до Росії, увійшов навіть у особис-

тий конфлікт з Надзвичайним Комісаром Півдня Росії Г. Орджонікідзе. Управу продовольчого комітету, до якого входив І. Мазепа, було розпущено.

На початку січня 1918 р. на загальних зборах губернського земства І. Мазепу обрали членом губернської земської управи, де він завідував відділом агрономії і сільськогосподарської статистики. Після окупації України австро-німецькими військами в Катеринославі було створено губерніяльну революційну раду з функціями вищої влади в губернії, а головою ради нарада місцевих українських організацій призначила І. Мазепу. Під час Гетьманщини, у жовтні 1918 р. його кинули до в'язниці за видання в Катеринославі українського тижневика «Наша справа» і участь у роботі видавництва «Каменярь». Звільнившись, І. Мазепа приєднався до тих опозиційних гетьманові сил, що гуртувалися навколо Українського національного союзу. Радо вітав відновлення Української Народної Республіки, підтримав праве крило в Директорії. Приїхавши делегатом на VI з'їзд УСДРП (10—12 січня 1919 р.), через території, зайняті денікінцями, довелося пробиватися з боями на південь, бо прем'єр УНР волів бути разом з армією і протягом більш як двох місяців аж через румунську територію нелегально доставався до війська, щоб розділити всі тяготи і незгоди партизанського рейду, що ввійшов в історію як перший зимовий похід. У Бухаресті І. Мазепа одержав листа від посла УНР в Австрії Г. Сидоренка. «Ви не можете собі навіть уявити, — говорилося в ньому, — яке колосальне значення для самостійності і суверенності нашої Республіки і для рахування з нею, як з державою, має цей факт в Європі, факт, що уряд УНР залишився при таких скрутних обставинах в межах нашої республіки, а не розбігся і не втік. Цей факт спас нашу державність і золотими літерами буде записаний в історію нашої державності. Ваше перебування на місці, в межах республіки, і надалі буде спасати нашу державність навіть при Вашій слабості, бо нам треба буде пережити ще небагато часу, щоб нарешті стати на ноги і бути визнаними». Прогнози посла виявились нездійсненими, але оцінка ним позиції І. Мазепи в час зимового походу, мабуть, не була перебільшенням. Він не втратив оптимізму і мужності, у найскрутнішу годину прагнув особистим прикладом надихати останніх оборонців УНР. «Необхідно при всяких обставинах, — писав він у листі до командарма армії УНР М. Омеляновича-Павленка, — твердо стояти на позиції Самостійної Народної Республіки. Тільки Народна Республіка може бути нашим кличем. Поки існує це правительтво, воно не зійде з цієї позиції і буде триматися до кінця».

У Могилеві над Дністром І. Мазепа почав організацію бригади армії УНР, командиром якої став О. Удовиченко. Об'єднання бригади з основними силами армії УНР відбулося після успішних боїв в районі Ямполья на початку травня 1920 р. Зусиллями таких патріотів, як І. Мазепа, вдалося зберегти ядро армії УНР як осередок,

навколо якого гуртувалися борці за українську ідею, за українську справу.

Безперечно, І. Мазепа був людиною особисто сміливою, відважною. Це довів не лише відчайдушний зимовий похід. Це яскраво засвідчили такі, прямо скажемо, «нестандартні» ситуації для прем'єр-міністра держави, як діяльність під польською окупацією в Кам'янці й Могилеві, в тилу більшовицької влади, рейд з фіктивними документами на радянську територію через Дністер і навіть «знайомство» з практикою ЧК в Тирасполі тощо.

Однак, знайомлячись з фактами біографії непересічної особистості з його ж мемуарів (а викладені вони вкрай стримано, без найменшої схильності до хизування, самовихваляння), переконуєшся, що то життя не політичного авантюриста, а людини з високими життєвими ідеалами, здатної на самопожертву в ім'я величної мети. Переконуєшся і вкотре проймаєшся щирою повагою до покоління справжніх романтиків революції, без яких життя було б, мабуть, просто значно буденнішим, а суспільний прогрес — занадто млявішим.

Сталося так, що, очолюючи Раду Міністрів УНР, І. Мазепа не міг контролювати всіх кроків, які робились від імені уряду, імені УНР, зокрема Головою Директорії С. Петлюрою. Ісаак Прохорович не сприйняв підписаного у квітні 1920 р. Варшавського договору, різко критикував його і, не бажаючи нести відповідальність за наслідки неправомірної і навіть ганебної угоди, залишив у травні прем'єрство.

У новому складі уряду, в якому з 25 травня 1920 р. став головувати В. Прокопович, перевагу одержали представники правих партій. І. Мазепу умовили зайняти пост міністра земельних справ. Однак його перебування на відповідальній посаді виявилось нетривалим. Уже 18 червня 1920 р. сталася сутичка між міністром земельних справ і міністром фінансів Х. Барановським. Останній запропонував негайно розпочати продаж державних, міських та націоналізованих земель. Оскільки С. Петлюра і В. Прокопович, на словах умовляючи І. Мазепу не залишати в тяжких обставинах відповідального поста, насправді підтримували Х. Барановського І. Мазепа змушений був подати у відставку, пробувши міністром земельних справ менше місяця. Передавши справи міністерства він виїхав 5 липня 1920 р. до Львова на крайову конференцію УСДРП Галичини, а далі — за кордон в еміграцію.

Ісаак Мазепа брав участь у соціалістичному русі, у діяльності Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу (був делегатом ряду конгресів останнього). Перебуваючи з 1923 р. в Празі, займався науковою діяльністю. Його дослідження флори полонин Карпатської України, праці з методики дослідження лук і пасовиськ, курс лекцій з морфології рослин дістали високу оцінку фахівців. Однак він і надалі більше відчував потяг до суспільствознавства. У 1931 р. Ісаак Мазепа захистив докторську дисертацію в Українському вільно-

му університеті в Празі. А через 10 років закінчив свою тритомну працю «Україна в огні й бурі революції», яка побачила світ у столиці Чехії.

Війна принесла в сім'ю І. Мазепи велике горе. Під час артнальоту американської авіації на Прагу загинула його дружина і двоє онуків. Того ж дня було зруйновано український музей визвольної боротьби у Празі, до якого І. Мазепа передав частину свого архіву. Виїжджаючи напередодні капітуляції Німеччини з Праги на Захід, він узяв з собою лише кілька книжок і рукопис праці «Підстави нашого відродження», яка вийшла у двох частинах в Аутсбурзі протягом 1946—1949 рр.

Оселившись у цьому німецькому місті восени 1945 р., Ісаак Мазепа приступив до створення українського політичного представництва на чужині — Національної ради. На першій сесії УНРади його було обрано головою виконавчого органу цієї організації.

УНРада мислилася І. Мазепою та його однодумцями як авторитетне представництво ідеї самостійності України у світі. Велася робота зі створення прес-бюро ради, її друкованого органу. Але незгоди, що буквально роздирали українську еміграцію, паралізували роботу Національної ради.

На жаль, невиліковна хвороба підточила сили одного з найвидатніших лідерів Української революції і найталановитіших її істориків, який уже не міг бути таким активним як раніше. Життя добігло кінця...

*Валерій Солдатенко,
доктор історичних наук*

ГРОЗА НАД ВІЗАНТІЄМ

(уривок із роману «Аліпій»)

Рирувало, нуртувало сотнями мов і наріч місто, плескалось у тісних вулицях розмаєм чудернацького одягу; сотні доріг увібрал у себе цей великий і прекрасний Візантій, де нечуване багатство перепліталось з такою бідністю, якої Аліпій не бачив ні в Києві, ні в інших руських містах. Жебраки — немощні старики і діти, згорьовані жінки і каліки, і особливо сліпці — сотнями обсідали церковні паперті та монастирські підворіття, хапали перехожих за поли, падали перед ним на коліна, протягуючи чорні від бруду руки. І зовсім поряд, варто було зробити тільки один крок, як очі засліплювало золоте сяяння церковних маківок, а ті, здавалося, викликали на герць саме сонце.

Багачі, в прекрасних оксамитових убраннях повагом патронували чи то до церков, чи на ристалище, чи, іноді, й до палацу імператора, але неодмінно в оточенні охоронців, щоб, бува, якийсь жебрак не осквернив доторком своїх рук.

Здавалося, багатство і бідність усього світу зійшлися на березі Босфорської затоки, щоб виконувати щодень навіжений і безконечний у своєму шаленстві танець життя.

Аліпій, засліплений і ошелешений побаченням, бродив вулицями Візантію. Нікому не було діла до молодого ченця з далекої Русі. Та й хіба багато людей знали, що є десь Русь? Якось сказав, що він із Русі, а у відповідь почув: «А, то ти тавроскіф, варвар?»

Ченці сотнями прибували щодень до пишної ромейської столиці, яка була для них духовним центром, місцем, звідки можна було спілкуватися з Богом. І, обійшовши сотні церков і монастирів, обцілувавши святині і поклонившись мощам святих, скільки-то їх було у Візантію! — багато з них покидало золотомісто, хоч кожний носив у серці потаємну мрію прибитися до якогось монастиря. Тільки потрапити туди було не легше, ніж до царського палацу, бо ж за кожне місце боролися і, завоювавши його лестоцями й хитроцями, вже не віддавали до смерті.

Над Босфором біснувалася гроза. Чорні, кудлаті хмари, розбурхані морськими вітрами, з люттю й остервенінням накочувалися одна на одну, викрешуючи пружні, сліпучі блискавки, що раз-по-раз оперезували темну і бездонну прірву неба. Здавалося, розривали його навпіл, осяюючи землю жовто-зеленим снопом світла.

Імператор до безтями любив грозу. Захоплено, забувши геть про все, з остервенінням вдивлявся в зловісну темінь хмар, що, мов казкові химери, поглинали далину, і все нижче й нижче припадали до такої ж чорно-синьої води Босфорської затоки. Немов ста-

рий вовк, імператор втягував ніздрями наелектризоване блискавками повітря, передчуваючи якусь особливу, незрівнянну насолоду. Збиралася одна із справжніх босфорських гроз, які лякали навіть мужніх воїнів, не кажучи вже про зніжених ромейців, котрі, почувши грім, уже бігли до церков, аби замолити грішність свого буття.

Сьогодні вранці паракімомен, важко зітхаючи й ледве представляючи опухлі ноги, побрів до імператорської спальні сказати, що, мабуть, буде гроза. Імператору враз стало радісно на душі. Знав: хворі ноги його паракімомена ніколи не обманювали на погоду. Може, саме тому й тримав цього немічного, уже ні на що інше не здатного старця в своїх покоях. Принаймні за останні три роки він не пересидів жодної великої грози у своєму палаці, а завше встигав прибути на берег Босфору, в цю вежу, яка громадилася над пристанню, і з якої, мов на долоні, розкривалася неозора далина затоки.

По полудню, тільки-но на заході почали купчитися темні куделі хмар, імператорський почт вирушив із Великого палацу на пристань.

За імператором слідувала юрба, яка з кожною хвилиною зростала: пекарі і м'ясники, ткачі і чеканщики, ковалі і кожум'яки, гончарі і торговці, повії і складуви, поденщики, жебраки, юродиві, одним словом — уся ромейська столиця збіглася, аби знову побачити свого божественного й недоступного василевса.

Здавалося, й природа підкоряється ромейському вінценосцю, бо тільки-но сів на устелене червоним оксамитом імператорське крісло, як звідкілясь здалеку докотилася громовиця, потім ще і ще, вневдовзі чорне небо прорізала перша блискавка і на землю стіною лягла злива.

Пристань, відкриту всім вітрам і стихіям, заповнила юрба савновників і просто бажаючих хоч краєчком ока побачити зодягнутого в багрянець великого й недосяжного простим людям імператора.

Аліпій, підхоплений збудженою юрбою, яка вигукувала ім'я імператора, негадано для себе теж опинився на пристані, достеменно не розуміючи, що ж відбувається у Візантію, чому стільки людей стікаються сюди. Звідусіль чулося:

— Гроза! Гроза! Гроза!

Біля самої вежі Аліпій побачив санкліт. Зодягнуті в зелені плащі чиновники найвищих рангів прагнули сховатися від пронизливого вітру за спину дужих воїнів із імператорської охорони. Суворий двірцевий етикет, освячений віками, змушував чиновників знаходитися зараз саме тут, біля імператора, коли той спостерігатиме за біснуванням Босфорської грози і навіть робити вигляд, що вони від цього мають насолоду. Але злі обличчя свідчили про те, що промоклі наскрізь державні мужі подумки проклинають і цю грозу, і імператора, і себе за те, що не зуміли знайти поважної причи-

ни, аби сьогодні не з'явитися на вранішню аудієнцію до василевса. Але грози любив імператор, а те, що волів імператор, не можуть зневажити його піддані, особливо придворні.

У Візантію всі знали про досить дивну примху імператора під час грози неодмінно бути на пристані. Для цього він навіть розпорядився збудувати високу кам'яну вежу, де стояло позолочене імператорське крісло, схоже на трон.

Ніхто достеменно не знав, чому імператор із таким піднесенням і радістю, тільки-но зачує про грозу, поспішає сюди.

Знав, може тільки сам, але ніколи і ні з ким не ділився цією таємницею.

Піднімаючись східцями нагору, імператор щоразу хоч на мить повертався в уже досить далеке своє дитинство.

Скільки ж то йому було, коли, зустрічаючи імператора Михаїла, придворні забули дванадцятирічного сина кесаря? Юрба, налякана швидкою грозою, одразу ж покинула пристань, де залишився тільки він та ще кілька чужинців-матросів, яким не було ніякого діла до маленького ромейця. Їх вабила корчма з терпким критським вином. Гроза надійшла зненацька. Різкий порив вітру притис його тендітне тіло до стіни і враз кілька страшних блискавок розрізало небо. Повними жаху очима дивився на бій неба і землі, води і блискавок. Але, як не дивно, з кожною хвилиною дванадцятирічному хлопчику ставало все краще й краще на серці, вода і небесний огонь наче очищали його, робили легким і невагомим. У цю мить він не відчував ні свого тіла, ні всіх тих реалій, які його оточували. Здавалося, бачив себе збоку, відчуваючи щось таке, чого не можна було виразити ні словами, ні жестами. Тваринний жах, який ще мить тому сковував тіло, враз змінився блаженним бажанням злитися з усім цим, стати часткою цієї пекельної стихії, яка нуртувала над затокою. Майбутній імператор дивився на збурений, грізний Босфор, на кораблі, які в останньому танку, — танку смерті, — намагалися збороти стихію і жакхливий напір небесної сили, вистояти й вижити. Проте його дитяче серце не стиснулося, не пробудилося жалем і болем за красивими кораблями, які він так любив, людьми, які, зриваючись із корабельних лаштунків, намагались обрубати вітрила... Навпаки, він чекав. Чекав, коли страшна стихія, зібравши всю свою лютість і силу, здійметься над усім цим, щоб поглинути кораблі та людей. Уперше, дванадцятирічним хлопчиком майбутній ромейський імператор, ще не підозрюючи, що доля колись подарує йому божественне право карати та милувати, дарувати життя і відправляти на смерть, дивився захоплено очима, як умирають люди. І не страх, не біль, а щось інше вселилося тоді в маленьке серце. Він не стільки зрозумів, як відчув, що є над усім сущим на землі, над тим, що вчителі видавали йому вічним і непорушним ще грізніше — стихія Босфорської грози. Висока хвиля із розбігу підхопила кілька кораблів, що, здавалося, мали ось-ось вирватися на безпечний простір води, і, розхитуючи в різні боки,

мов ті тріски, з шаленою швидкістю арабського скакуна понесла на чорне громаддя прибережної скелі. Ще мить — і над пристанню пролунав оглушливий тріск і запінена вершина хвилі, ліниво і втомлено відкочуючись назад, понесла на своїй спині далеко в море гори розтщених дощок, на яких вовтузилися люди, волаючи про поміч і порятунок. Але жодний з тих, хто був на пристані, навіть не ворухнувся, щоб допомогти. Тільки десь здалеку докотився церковний дзвін, останній для багатьох тих, кого схопила в свої обійми страшна босфорська гроза.

Те, що він побачив у цей день, стало найсильнішим враженням дитинства. Він пронесе через усе життя відчуття грізності надвладної стихії, якусь свою причетність до неї і вже завжди гроза кликатиме його на пристань, куди він, зачувши сирий подих вітру, попішатиме в юність, у ті далекі вже дні, коли, долаючи щабель за щаблем, він добирався до все більшої і більшої влади, і навіть тоді, коли у шаленій боротьбі, порушивши усі присяги і цілування хреста, здобув собі вінець і пурпур.

Ставши ромейським імператором, оволодівши найвищим на той час титулом на землі, — над ним відтепер був тільки Бог, — він, мов той хлопчик, закипатиме радістю, довідавшись про те, що десь здалеку накочується на Візантій стихія.

На тому місці, де в дитинстві вперше спізнав красу і велич босфорської грози, звелів спорудити велику і красиву кам'яну вежу, поставити золочене крісло, оздоблене бронзовими левами, щоб у будь-яку мить, залишивши державні справи, прискакати сюди і щасливими очима спостерігати за грізним танцем суворих чорних хмар, відчуваючи, як під звуки страшних громовиць поволі, але владно умиротворяється стривожена боротьбою за владу душа. Тут він відпочивав, сповнювався піднесенням, яке ніколи не приходило до нього навіть у святій Софії, коли прекрасні, божественні хори співали йому осанни як імператору, як наміснику Бога на землі. Це відчуття охоплювало його тільки тут, на пристані, коли над містом бушувала гроза, коли море пінилося, мов навіжене, і все ціпеніло від жаху.

З висоти мало не пташиного польоту імператор спостерігав за тим, як наростала гроза: хмари наливалися синевою, пружні спини хвиль із важким зітханням накочувалися одна за одною на берег, з остервенінням угризаючись у громаддя дикого каменю. На горизонті море і небо злилися в одну, свинцевого кольору страшну і грізну масу, яка поволі, але владно наближалася до Візантію.

Імператор насолоджувався битвою чорних хмар, які викрешували блискавки і громовиці, хвилями, які одна за одною здіймалися вдалині і летіли назустріч берегу, щоб змести й потрощити все, що трапиться на їхньому шляху. Все те нагадувало йому битву двох великих армій.

Кипіла вода, шаленіло небо. Імператор з нетерпінням чекав, може, найрадіснішу для себе хвилину, коли розлючена і велична

в своєму невтримному гніві стихія схопить у свої страшні обійми тих кілька кораблів, не випущених за наказом паракімомена з протоки у відкрите море, аби подарувати йому, улюбленому василевсу, прекрасне, ні з чим не зрівнянне видовище. Таке випадало бачити хіба що в Римі за ненависного Нерона. Втім, чому ненависного? Нерон теж любив стихію. Стихію вогню, стихію владного гніву, стихію болю і страху. В цьому імператори, мабуть, мало чим відрізняються один від одного...

«Нерон співав, коли горів Рим... Моя душа співає, коли я бачу, як нуртує вода, небо, як блискавки спопеляють землю», — думав імператор.

Кілька кораблів, найкращих кораблів, які два дні тому прийшли у константинопольську гавань і привезли дорогі малоазійські товари, мов ті призренні скоморохи, танцювали на розбурханих чорних хвилях. Із хвилини на хвилину ці хвилі востаннє підкинуть їх угору, щоб безжально шпурнути на мокре, запінене каміння.

Аліпій, вражений побаченим, схвильовано озирався на всі боки, мов загнаний в пастку звір. Не вірилося, не хотілося вірити, що ця юрба із нетерпінням чекає, коли кораблі, які з останніх сил борються із стихією, настромляться з тріском, з воанням людей про порятунок, на виступи грізних скель.

Але то був Візантій. Візантій, який завжди щось чекав. Чи то видовища кари через осліплення когось із вельмож або імператорського сімейства за справжню чи мниму зраду, які відбувалися з постійною черговістю мало не щотижня на головному майдані столиці, чи приїзду пишного посольства із якоїсь малоазійської держави, чи хресних ходів, чи пишних похоронів. Так, вони були християнами, але як багато збереглося в їхніх душах від римських часів і римських звичок любові до театру, цирку, гладіаторських боїв. І як не засуджувала це церква, воно залишалося. Як оце зараз...

Промоклі наскрізь люди на березі аж пританцьовували від збудження. Їхні обличчя світилися радістю, піднесенням, ще чимось, чого Аліпій, як не силувався, не міг уторопати. Невже це вони, освічені і благочестиві ромеї? — думав Аліпій і не міг повірити, що люди, які так палко моляться Господу в Софії чи монастирі святого Дмитрія, можуть з такою радістю дивитися на біль і страх інших. Невже це ті, хто із таким натхненням читав йому строфи з мудрих книг поетів-латинян? Не хотілося вірити, але він бачив знайомі обличчя людей, з якими ще так недавно подовгу вів розмови в тихих монастирських келіях, і які говорили йому про благочестя і обраність ромейського народу...

Навіщо ці люди зібралися тут? Щоб подивитися, як умирають інші? Не просто подивитися, а мати від того незбагненну для християнина втіху?

Ромеї, не приховуючи радості, вітали криками кожную блискавку, яка висвічувала їм те, що відбувалося серед розбурханого Бос-

фору. В цю мить вони здалися Аліпію дикими язичниками, вогнепоклонниками, котрі бачили в кожній блискавці свого бога і просили його спопелити і землю, і їх самих. «Господи, порятуй і тих, хто в морі, і тих, хто зараз тут, звільни імператорську челядь від скверни радості від чужої біди» — шепотів Аліпій блідими, пересохлими устами. Він не міг зрозуміти, що справжня Візантія не в храмі святої Софії, не в царському палаці, не в монастирях, де він бував, а саме тут. Це була Візантія, для якої не існувало ні жалю, ні болю, а тільки одне — грізна, всеперемагаюча сила, бо всі, хто стояли зараз тут — від імператора і до збирача сміття, — відчували себе над усіма, бо були обрані Богом ромеями, яким мусило підкорятися все під цим небом. Усе, крім стихії, що була сильнішою за них.

А гроза бушувала все дужче й дужче. Імператор, відчувши в собі приплив сили, з люттю стис золоті головки левів на бильцях царського крісла, аж в пальцях хруснуло. Яку прекрасну, незабутню мить переживав він, відчуваючи себе часткою цієї стихії, того, що відбувалося над Босфором і на Босфорі. Давно не випадало милуватися подібною грозою.

Блискавка на півнеба знову освітила Босфор і імператор побачив, як грізна хвиля, підкинувши один із кораблів, поклала його на бік і, закружлявши в божевільному танку, понесла назустріч скелям. Імператор аж підскочив від задоволення. За якусь мить, уже в кромішній темноті, почувся страшний тріск і чиесь волення до Господа.

Небо знову прорізала блискавка. Юрба, спрямувавши погляд на те місце, де розбився корабель, радісно про щось заводала. Імператор, мов статуя, стояв на вежі і теж дивився в напрямі скелі. Аліпій побачив обличчя імператора. Воно випромінювало щастя і вдовolenня. На якусь мить київському ченцю згадалася розповідь матері про нав'їв, давніх слов'янських упирів, яким у страсний четвер ставили їжу й молоко на дахах жител. Наче за помахом невидимої руки над пристанню враз залунало стоголоссям: «Слава великому імператору!», «Слава імператору!»

Імператор навіть не поворухнувся. Він дивився на чорне громаддя хмар, чекаючи чергової блискавки, щоб побачити, як грізна хвиля понесе на скелю ще один беззахисний корабель.

Аліпій, затиснутий юрбою з усіх боків, кинувся пробиватися із пристані. «Швидше, швидше звідси», — стугоніла думка.

Кілька днів Аліпій, вражений побаченням у Золотій бухті, не залишав монастир, хотів забути в роботі. Навіть його, колишнього князівського дружинника, котрий і сам не раз зазиравав смерті в обличчя, пройняв жах. Перед очима стояла одна і та ж картина, переслідувала його, мов марення: розбитий на тріски корабель, осяяний жовтим спалахом блискавки, нелюдський пронизливий зойк і волення про поміч. І вовчий оскал християнського імператора, який упивався радістю від чужого жаху і болю.

Хіба міг знати Аліпій, як багато страшних картин він побачить у переповненому церквами, каплицями, храмами і монастирями Візантію. Смерть розгулювала в цьому місті, як вулична дівка, зазираючи у вічі багатих і бідних.

Таїсій, побачивши переміни в Аліпія, запитав здивовано:

— Тобі обрид Візантій?

— Ні, брате. Але те, що я побачив...

Аліпій розповів про нічну грозу над Босфором.

— Ваш імператор... Ніколи не забуду його посмішки.

Таїсій, озирнувшись і переконавшись, що вони наодинці, стиха промовив:

— Дарма, що імператор носить хрест. Це — варвар. Лютує, коли нема війни, нема розкритих змов. Аби міг, то змусив би відновити гладіаторські битви. Ти не знаєш, що таке гладіаторські битви? Ти щаслива людина. Це коли на арені два, чотири, а іноді і в стократ більше рабів чи злочинців, засуджених до страти, б'ються на смерть. Уб'єш противника — отримаєш життя.

— Але ж народ...

— Що таке народ? Це теж ромеї. І як у древньому Римі, бажать одного — хліба і видовищ. Страшних видовищ. Тому і бігли вони за імператором на берег Золотої бухти. Хлібом імператор не здатний забезпечити всіх страждущих. Чи бачив, скільки у Візантію жебраків? Проте видовища влаштовувати наш імператор мастак. Щодень — або свято, або страта. На майдані Тавра смерть завичай завжди з нами. Не минає такого тижня, щоб розпечений мідний бик не поглинув когось. Іноді і справді злочинця, проте частіше живо горять ті, хто насмівся сказати якесь лихе слово про імператора. А образити нашого василевса простіше простого. Не поклонитися йому під час процесії, не підняти за його здоров'я перший келих на учті, врешті, сказати щось супроти імператорської волі. Тюрма на Месі завжди переповнена. Місто кишить шпигунами патрикія, які готові донести на кожного. Це тут, у монастирі, немовби спокій та благодать, а у самому місті... Салдамарії стежать за лавками із харчами, аби не з'явився там не оподаткований товар, вафри нишпорять по кінських базарах, шукають крадіїв коней, аргиропдати пильнують за жінками, боронь Боже, щоб якась спрдала свої прикраси, а килулярії дбають, щоб у віск не домішувався баранячий лой...

За всіма стежать — за ковалями, щоб виконували тільки імператорські замовлення, за кожум'яками, аби кращі шкіри йшли до імператорських майстерень... І за кожну найменшу провину — кара, кара, кара.

Украв, — відрубали руку, не доніс на ближнього — осліплять. Кілька днів тому якась жінка ненароком упустила із балкону горщик з квіткою, що впав якраз біля копит імператорського коня. За образу величності жінку живцем спалили в утробі ненаситного мідного тавра.

— Ми ж християни, Таїсію...

— Ви, може, й так, але не ми. Ми ж дикі язичники — римляни і недарма називаємо себе ромеями. Ми були і залишаємося жорстокими і безжалісними, наші серця починають частіше битися не від молитви, а від жаги чужої крові. Тебе вразила смерть кількох десятків моряків. Знай, іноді за один день на площі Тавра гине від рук катів сотні чоловіків, жінок, дітей. Боже, як я ненавиджу цей Візантій.

— Чому ж не покинеш? Не підеш в інший монастир до Нікеї, Фессалоніків, Ефесу... Ченцеві ж бо повсюди відкрито шляхи.

— Тобі так здається, Аліпію. У цьому монастирі, в цій іконописні, брате, моє серце, тут я весь... Боюся, брате, щоб і твоє серце не прикипіло до цих стін...

Аліпій не розумів, що з ним коїться. Невже і справді, сповниться те, про що казав йому у Києві брат Федір, який прожив у Візантії не один рік. І це хиже, але таке прекрасне місто візьме його в полон, причарує і стане він одним із тих, хто забуде про свій край і залишиться у ромейській столиці. Скільки їх, русичів, моляться зараз у різних близьких і далеких константинопольських чернечих обителях?! Не полічити. Зустрінеш, опустять додолу очі, пройдуть повз не запитуючи, як там у Києві, на Русі? Чим причарували їх тут? Пишною відправ і літургій за участю патріарха й імператора? Чи, може, видається їм тут ближчим небо?

Думав про бібліотеку Студійного монастиря, про паперові сувої і пергаментні манускрипти, які берегла мудрість часів і народів. Тут йому прочитали уривок про скіфів з історії Геродота. Попри осуд отця-бібліотекаря сміявся, коли Таїсій знайомив свого брата-ченця із байками Езопа. Як далеко зазирнув грецький раб, мудріший усіх вельмож?

Усе тече, все міняється, тільки от не міняються людські вади. Зло залишається злом, підступність — підступністю. Хіба що нові шати носить...

Тут, у Візантію, побачив прекрасні римські та грецькі статуї, які пережили віки і страшний розгул безжальних до всього, що відображало людське тіло, орд іконоборців, кинутих Львом III для нищення мозаїк, ікон, картин...

Зрештою, де знайде він солодку радість від розмов із такими, як сам, іконописцями, де горітиме розум у суперечках і пошуках істини, бо попри усі церковні канони, кожний прагне внести в іконопис щось своє, щоб можна було сказати: «А цю ікону написав Софрон Кіпріот...», або назвати когось іншого... Було чимало таких майстрів у знаменитому в усьому православному світі Студійному монастирі.

Відчував Аліпій у собі силу бути рівним багатьом уже уславленим ізографам. І вони це визнавали.

Андронік кликав його з собою у Болгарію — розмальовувати нову церкву у Рильському монастирі. Старий Софрон — до бе-

регів моря, у прадавню Равенну, де після великого землетрусу повелів патріарх відбудувати кафедральний храм і поновити мозаїки...

Добре було побудувати і там, і там... Однак, обом відмовив.

— Рано мені ще, браття, мати рівність із вами, а підмайстром не піду. Того й добивався до Візантію, щоб тут чогось навчитися.

Розуміли — не тому відмовляв. Вважали Аліпія добрим ізографом, якому під силу стояти поруч із славними іконописцями із найкращої в імперії іконописної майстерні.

Мучився думкою, може й справді залишитися у Візантії, першому місті на світі, яке стало славнішим давнього Риму, Олександрії, Афінів...

«Невже і справді засмокче воно мене, мов морська губка...

То й що? Де ще матиму можливість, думаючи про Господа і спасіння душі, малювати святі ікони во славу Божу... Що чекає мене на Русі? Зараз Святослав опікується Успенським собором, а далі... Не часто руські князі церкви зводять, бо церкви зводять, коли мир. А миру мало на Русі й дотепер».

Не знаходив відповіді, мучився.

Покликав до себе ігумен, сказав суворо і прямо:

— Самі тебе не затримуємо, бо тебе князь опікає. Але вельми раді будемо, як послужиш Богу у нашому монастирі. Хороші іконографи Візантії потрібні. Багато храмів зводимо...

— Я слово дав, отче, повернутися на Русь.

— Ти чернець, князь не владний брати з тебе клятву...

— Я подумаю, отче.

Ночами довго не міг заснути, думав, мріяв про Київ... Згадав, як хотів князь Святослав, щоб на Русі свої ізографи були... «Чого ж не залишився?» — запитав якось Федора. «Душа почала всихати, як калиновий кущ».

Відчув, що і його душу почало щось їсти... «Не залишився Федір, не залишусь я... Душа моя там, у Києві...».

Василь Туркєвич

ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАБУТТЯ

Пм'я цього вченого ще й сьогодні мало згадується, або й зовсім замовчується в книгах з історії української науки, хоча був він академіком Всеукраїнської Академії наук. Степан Йосипович Смаль-Стоцький — видатний вчений і талановитий дослідник слов'янської філології, про якого не згадали у першій ювілейній «Історії Академії наук» (видавництво «Наукова думка», 1969 рік), як і в інших довідниках про видатних українських вчених, випущених за радянської доби, немає й у «всеохопній» Українській Радянській Енциклопедії. Немає і все...

Степан Смаль-Стоцький

Але в науковій розвідці Наталі Полонської-Василенко «Наукова вартість сучасної підсоветської історіографії України» читаємо список отих «партизанів» науки: у першому відділі — Багалій, Петров, Кримський, Смаль-Стоцький; у другому відділі — Вернадський, Кащенко, Тутковський, Тимошенко; у третьому — Левицький, Туган-Барановський, Тарановський та Косинський.

Як завжди, нас виручає Енциклопедія Українознавства Володимира Кубійовича. З неї дізнаємося про Степана Смаль-Стоцького: «мовознавець, педагог, визначний політичний і громадський діяч Буковини, ... один з керівників національно-культурного відродження Буковини. Противник москвофільства, чимало спричинився до перемоги народовців на Буковині; голова студентського товариства «Союз» в Чернівцях, співзасновник товариств «Народний дім», «Буковинський Боян», «Руська школа», активний діяч «Руської Бесіди», ... посол від національно-демократичної партії до буковинського сойму, ... посол до Віденського парламента (1911—1918 рр.)...»

Час познайомитись ближче з цією цікавою людиною...

Народився Степан Смаль-Стоцький у селі Немиліві на Галичині в селянській родині Йосипа Смаль-Стоцького та Катерини Карпової. «Офіційно були записані як Стоцькі. Рід походив від Руденків-Куликових. Більшість на селі мали свої прізвиська: Сайкевичів

звали Солтисами, Гаврищуків — Гончарами, Мельничуків — Горобцями...», — писав Смаль-Стоцький. Їхній рід називали Смалями, тобто чорними, засмаглими.

Батько Степана підписувався «Смалем», і отже й син до четвертого класу гімназії та в бурсі був записаний як Смаль і лише десь в 1875—1876 роках — Смаль-Стоцьким.

У 1878—1884 роках Смаль-Стоцький навчався спочатку в Чернівецькому університеті — на філологічному факультеті, а далі — у Віденському.

Чернівецький університет — один з найстаріших вищих навчальних закладів України. В різні періоди йому надавалися різні імена: за часів Австрії — імператора Франца Йосифа, в роки панування королівської Румунії — монархів Фердинанда I і Карла II. Нині він носить ім'я відомого українського письменника з Буковини Юрія Федьковича.

Заснований на кошти краю 4 жовтня 1875 року з нагоди 100-річчя приєднання Буковини до Австрії, університет став центром науки і культури. Ще тоді з'ява університету схвально віталася всіма: «Ця вища школа в Чернівцях запалить світло німецької науки на далекому Сході і це полум'я світитиме, не згасаючи».

У Віденському університеті Степан Смаль-Стоцький під керівництвом професора Франьо Міклошича захистив ступінь доктора слов'янської філології. У нього, відомого славіста, професора Віденського університету, впродовж майже 40 років навчалася ціла плеяда українських мовознавців, серед яких Михайло Осадца, Омелян Огоновський, Степан Смаль-Стоцький... Що не прізвище — то постать.

Саме Франьо Міклошич, «один з перших західних мовознавців обстоював самобутність української мови, підтримував намагання галицьких українців оперти свою літературну мову на народній основі, був прихильником введення для українців латиниці», — читаємо знову в «Енциклопедії Українознавства».

Повернувшись до Чернівців навесні 1885 року, Степан Смаль-Стоцький отримує університетську посаду професора української та російської мови і літератури, бере активну участь у національно-громадському житті. Вже за життя його величали батьком, пробудником, творцем українського національного відродження на Буковині. Започаткував багато добрих справ, які через десятиліття згадували люди в цих краях. Очоливши кафедру в жовтні 1885 року, він керував нею до серпня 1914-го (формально — до листопада 1918 року). Кілька років він був деканом філологічного факультету, заміщав ректора, був дійсним членом НТШ (з 1899 року), депутатом австрійського парламенту...

Спільно з Миколою Васильком та іншими визначними громадськими і політичними діячами Буковини Смаль-Стоцький добивався цілковитої рівноправності українців в адміністрації й політичному житті Буковини. Завдяки його зусиллям уведено в прак-

тику фонетичний правопис та здійснено розбудову українського шкільництва.

Степан Смаль-Стоцький був видатним вченим і головне місце в житті Степана Йосиповича займала наукова і викладацька робота. Його перу належить низка монографій: «Руська правопись», «Руська граматика», «Буковинська Русь. Культурно-історичний образок», «Шкільна граматика», «Характеристика наукової діяльності І. Я. Франка», «Ідеї Шевченкової творчости», «Діди, батьки і внуки у Шевченка».

Разом з професором Гартнером написав «Руську граматику», вперше побудовану на фонетичному правописі Желехівського, відомого лексикографа з Галичини (так звана «желехівка» містила абетку з 34-х літер). Вона витримала 4 видання і майже 40 років використовувалася як підручник на західноукраїнських землях. Цінність граматики ще й у тому, що в ній запроваджувалося чимало нових термінів, які пізніше стали загальноприйнятими в українській філології.

Етапне значення для українського мовознавства мали праці С. Смаль-Стоцького про походження української мови. Разом з Гартнером він доводив, що українська мова постала безпосередньо з праслов'янської, а ідея прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту.

Ледве чи яка-небудь книжка зі слов'янського мовознавства, надто українського мовознавства, викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця. До такого збурення суперечок мужів науки призвели сторінки її останнього розділу «Становище русинської мови поміж слов'янських мов». Адже в цьому розділі Смаль-Стоцький заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови, твердячи, що українська мова ближча до мови сербської, ніж до російської. І те, що нібито «пра-русська» мова є спільною мовою росіян, українців і білорусів VI—XI століть — це штучний витвір фантазії російських філологів. Цей погляд Смаль-Стоцький ґрунтовно виклав згодом у праці «Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов» (Прага, 1927 рік). Він різко виступив проти поглядів Всеволода Ганцова на формування української мови з двох говіркових груп: північної і південноукраїнської, продовженням яких є сучасні південно-західний і північний українські діалекти...

Свою працю в університеті Степан Йосипович започаткував курсами «Наука про звуки руської мови» і «Введення в історію руської літератури». У своїх викладах він охопив усю історію української літератури, починаючи від XI століття і закінчуючи своїми сучасниками. Його курси були присвячені життю й творчості Котляревського, Квітки-Основ'яненка, Шевченка, Федьковича. Він також вів курси «Історія руської філології XI—XIX століть», «Ритміка», «Палеографія», «Стилістика».

Про рівень викладання буковинського професора та одного з його колег залишив промовисте свідчення Іван Франко у листі до Михайла Драгоманова від 7 грудня 1890 року: «Оце приходилося побувати два рази в Чернівцях. Я там записався на лекції Стоцького і Калужняцького, лекції обох цих професорів мені подобалися без порівняння ліпше, аніж лекції Огоновського, — все це видно більш європейський метод науковий».

(Омелян Калужняцький був дійсним членом Бухарестської (1890) та Петербурзької (1891) Академій наук.)

Багато працював С. Смаль-Стоцький з 1892 до 1897 року над редактуванням журналів «Буковина» і «Руська Рада». Займався також історією, написав відому працю «Буковинська Русь» (1897). На основі ґрунтовного вивчення різних джерел він підтвердив висновки своїх попередників, що автохтонним населенням Буковини були українці. Ця територія входила кілька століть до Київської Русі, а згодом — до Галицько-Волинської держави. Праця вченого ще й сьогодні залишається актуальною у світлі подій, що виникли після розпаду Радянського Союзу.

Але настали буремні часи Першої світової війни.

Смаль-Стоцький змушений був покинути Буковину. Вів просвітню роботу в таборі українських полонених у Німеччині як діяч Союзу Визволення України.

Ця політична організація українських емігрантів з Російської імперії у Центральних державах (Австро-Угорщині й Німеччині) під час Першої світової війни 1914—1918 рр. вважала себе репрезентантом інтересів українців, проводила активну діяльність з метою незалежності України, відстоюючи конституційну монархію з демократичним устроєм. На першопочатках СВУ очолював Дмитро Донцов у Відні. Степан Смаль-Стоцький з головою поринув у роботу цієї організації.

У 1917 році його обрали головою Бойової Управи Січових Стрільців, 1919 — був посолом ЗУНР у Празі.

Його наукова діяльність привернула увагу ініціаторів створення ВУАН — і він став одним з перших 12-ти дійсних членів Академії наук, затверджених Павлом Скоропадським. Але брати безпосередню участь в роботі ВУАН Смаль-Стоцький не зміг, неможливо було приїхати з Буковини до Києва.

Вже пізніше, через 10 років, 1928 року Смаль-Стоцького перезатвердили у складі дійсних членів ВУАН, але на академічних виборах наступного року він знову був відсутній. Навіть на запрошення взяти участь у сесії Ради ВУАН з питання прийняття п'ятирічного плану, він не відгукнувся. Господь дав йому розуму не приїхати, а то було б з ним те, що сталося з академіками Степаном Рудницьким, Матвієм Яворським...

Від того часу ім'я академіка Степана Смаль-Стоцького не згадується в документах ВУАН... Не згадується, власне, й до сьогодні...

1921 року Степан Смаль-Стоцький почав працювати в Українському Вільному Університеті в Празі. Завданням цього вузу було «...плекати і подавати українській молоді науки в рідній мові і з усіх областей людського знання з особливим оглядом на українознавство. Він має підготувати нашу молодіж до діяльності серед рідного народу, в своїх інституціях та майбутніх урядах. Він має бути перенесений на рідну землю...».

На жаль, університет не тільки не перенесено на рідну землю, а й забуто його безцінне надбання.

Степан Смаль-Стоцький входив до складу викладачів філософського факультету, читав курс «Українська мова в сім'ї слов'янських мов». Восени 1921 року його обрали деканом цього факультету.

Ця перша вища школа за кордоном збрала плеяду видатних учених того часу: Олександр Колесса, Степан Рудницький, Іван Горбачевський, Дмитро Антонович, Станіслав Дністрянський, Дмитро Дорошенко, Володимир Старосольський, Андрій Яковлів та інші. З них членами ВУАН стали Горбачевський, Дністрянський, Рудницький, Смаль-Стоцький.

Все подальше життя вченого пов'язане з цим університетом. Водночас він викладав українську мову у Варшавському університеті.

Смаль-Стоцький розробив цілу низку курсів з історії України, української мови і письменства. Особливо піклувався проблемами правопису. Зокрема писав: «Правопис ... повинен бути ясний, приступний, легкий і такий, що допускав би найменше помилок та давався в найкоротшому часі до опанування. Це ідея доброго правопису. Правопис має бути для цілої України».

Того часу довкола цієї проблеми точилися дискусії, проте С. Смаль-Стоцький сформулював єдино правильну концепцію:

«В українців на цілій національній їх території є тільки одна спільна, втім зрозуміла літературна мова, що українці її загально визнають і тільки одну мову мати бажають. Можемо вказати на те, що в Україні і в Галичині всі і завжди виразно відчували потребу одної єдиної мови, — української літературної мови, особливо можемо вказати на сильні змагання з одного боку Грінченка, з другого боку Щурата і Франка до єдиної спільної мови. Так і має бути».

У 1930 році відбувся перший з'їзд слов'янських філологів, в якому брав участь і Степан Смаль-Стоцький. Вченого сильно обурило те, що ВУАН не послала на цей міжнародний форум своїх науковців.

Степан Смаль-Стоцький був першим головою Української Могилансько-Мазепинської академії наук, наукової установи, заснованої в травні 1938 року постановою Уряду УНР в екзилі. Мета — відновити ліквідовані наукові видання та інформувати зарубіжні наукові установи про Україну та українську науку.

Степан Смаль-Стоцький був всесвітньо відомою людиною, видатним мовознавцем, істориком української мови і літератури. Він

боровся проти асиміляції українського правопису з російським. Переймався вчений і економічним життям Буковини. Ще 1903 року Степан Смаль-Стоцький як голова «Руської Каси» намагався розбудувати українську кооперацію, створив «Селянську касу». У 1912 році вона вже об'єднувала 174 кооперативи, а наступного року налічувала 149 кредитових кооперативів, до яких входило 19 тисяч членів.

Помер Степан Йосипович Смаль-Стоцький у Празі, похований у Кракові.

Його син Роман, що народився 8 січня 1893 року в Чернівцях, також став визнаним мовознавцем і громадським діячем. Був доволітнім головою НТШ у США, професором УВУ, Варшавського університету, офіційним послом УНР в Лондоні. У 1926—1929 роках у співпраці з Іваном Огієнком видавав у Варшаві «Студії до української граматики» (вийшло шість випусків), був професором історії і директором Слов'янського інституту Віконсінського університету у США... Але як і батько, Роман залишився незнаним в Україні. Як і батько, помер на чужині.

Усе своє життя Степан Смаль-Стоцький віддав одній меті — служінню Україні. Його ім'я гідне уваги і пошани, повернення із забуття.

*Василь Шендеровський,
доктор фізико-математичних наук*

Література:

Енциклопедія Українознавства / Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович. — Молоде життя. 1976. — Т. 8. — С. 2914.

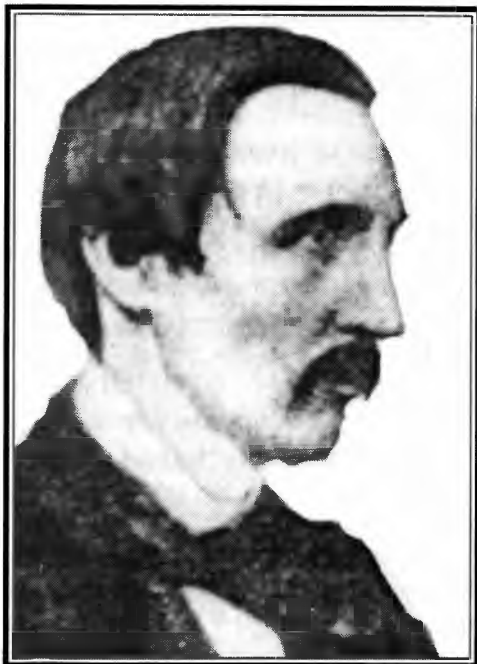
Матвеєва Л., Циганкова Е., Янковський О. Трагічні сторінки // Наука і культура. — 1994. — В. 28.

Квітковський Д., Бриндзан Т., Жуковський А. Буковина, її минуле і сучасне. — Париж; Філадельфія; Дітройт: Зелена Буковина, 1956. — 965 с.

«ЧОРНА РАДА» — ІСТОРИЧНА ВІЗІЯ ЕПОХИ

Український романтизм XIX ст., покликаний до життя суспільно-політичними та культурними умовами часу, ґрунтувався на національних та європейських традиціях, відповідно до яких фольклор, культура, мова, побут, звичаї та історія народу були тими категоріями, у яких виявлялися сутність вищого порядку — «народний дух». Таким чином, романтизм сприяв осмисленню історичного процесу особливо в бездержавних народів, до яких у той час належав за обставинами і український.

Пантелеймон Куліш

Історіософські погляди романтиків формували концепцію національної самоідентифікації українського народу, сприяли ідеї національної державності, відродженої ще у XVII—XVIII ст. у барокових творах українських письменників та істориків. «Та ще більше значення, аніж для історії та наук про суспільство, — пише Дмитро Чижевський, — мали романтичні погляди на суспільство і історію національної свідомості та новітніх національних рухів... Національне минуле та сучасність, які б вони не були, набувають глибокого значення як не випадковий вияв «народного духа». Національні рухи набрали таким чином духовного обґрунтування та виправдання, як необхідний елемент історичного процесу».

Саме в світлі романтичного світогляду важливими для нас є погляди Пантелеймона Куліша на національну історію та державу.

Намагаючись зміцнити становище української нації на історичній сцені, усвідомивши, що «Потери нашего языка и обычаев есть худшее, что может случиться», П. Куліш примножує громадсько-політичну і культурну діяльність щодо пробудження розвитку національної свідомості. Його художні та наукові твори, епістолярія, спогади сучасників яскраво свідчать про те, що питання відродження української державності в козацьку добу П. Куліша ці-

кавили особливо, починаючи з 40-х рр. XIX ст. У 1843 р. Куліш заявив, що Україна «повинна відірватись від Росії або загинути».

Особливо важливим з цього погляду є перший історичний роман П. Куліша «Чорна рада». На матеріалі «Літопису Самовидця» та інших козацьких хронік та документів П. Куліш відтворив один із етапних періодів української історії на шляху до втрати державної незалежності, здобутої у Національно-визвольній війні Богданом Хмельницьким. В основу роману покладено події 1663 року — трагічна розв'язка конфлікту між державницькими змаганнями національно свідомої козацької старшини і соціальними вимогами селян та ще бідніших прошарків суспільства.

Внаслідок того, що національній еліті не вдалося досягти консолідації суспільства, як наголошує романіст, почалася епоха, коли «при губительном влиянии невежественного московского правительства, на гетманстве удержались только холопы и подножки Е. Ц. П. В. (Его Царского Пресветлого Величества)».

Історичні та суспільно-політичні погляди письменника на події 1663 року досить чіткі. Він прагне розкрити сутність однієї з найтрагічніших сторінок української історії.

Ідейний зміст «Чорної ради» та інших творів П. Куліша, особливо «Истории Малороссии» для дітей полягає в упевненості, що в майбутньому Україна має або здобути незалежність, або загинути. У доповідній записці цареві шеф жандармів О. Орлов писав, що П. Куліш «питал чрезмерные мысли о мнимой важности Украины, поместив даже в напечатанных им сочинениях многие двусмысленные места, кои могли поселять в малороссиянах мнение о праве их на отдельное существование от Империи».

Ідеалом П. Куліша була гетьманська держава, головний провід у політичній, економічній та культурній сфері якої мав належати козацькій старшині та заможному міщанству. В протектораті Московської держави, яка перебувала під самодержавною владою царя, письменник вбачав запоруку політичної стабільності та захисту від соціальних заворушень. Із сторінок роману «Чорна рада» все ж таки можна зробити певні висновки про авторські погляди на правовий та політичний статус України, як суб'єкта Московської держави. З висловлювань та міркувань головних героїв роману Сомка і Шрама можна скласти цілісну картину поглядів письменника про зовнішньополітичну діяльність української еліти на початку 60-х рр. XVII ст. Хоча Сомко розглядає Україну як частину Московської держави, проте відносини з царем намагається будувати на договірній основі, спираючись на Гадяцькі статті Івана Виговського. Цей документ гарантував якнайширші автономні права України, що мала перебувати під протекторатом короля Речі Посполитої. З історичних джерел П. Куліш знав, що Сомко мав Гадяцькі пакти, котрі захопив після зречення гетьманства Іваном Виговським. Він планував будувати на їхній основі майбутню угоду з Москвою, після обрання гетьманом. Письменник не конкретизує

основних положень угоди, лише говорить, що Сомко вбачав у єдиновірному російському народові, з яким, на його думку, українців єднало спільне походження та історичне минуле, надійного військового союзника. Імпонували Сомкові і деякі риси самодержавної монархічної форми правління, що виключали анархію і безладдя, які були такими характерними для Речі Посполитої: «Бо тут (у Росії — І. Д.) усі слухають одного, а там, що пан, то й король, і всяке ледащо норовить, як би козака в грязь затоптати». Розглядаючи російську державу як рівноправного партнера, наказний гетьман Яким Сомко вважав за можливе делегувати протектору право визначати зовнішню політику і представляти Україну на міжнародній арені.

Проте, виходячи з власного досвіду, українські державні і політичні діячі вже у той час висловлювали своє невдоволення деякими наслідками цього союзу. Особливо далась взнаки українцям присутність царських воєвод і військових залог (на той час ще небагатьох) у Лівобережних містах та в Києві, а також грабіжницька внутрішня політика царату, масштаби здирства і хабарництва боярської московської адміністрації. Звертаючись до Сомка, павлоцький полковник висловлює своє обурення діяльністю офіційних представників московського уряду в Україні: «О, синку — каже Шрам. — Рознюхали ми тепер добре бояр да воєвод московських!» Офіційні документи, що походять з тих часів, підтверджують думки героя «Чорної ради».

Спіраючись на матеріали «Літопису» Самійла Величка, де йдеться про намагання Сомка в союзі з Московією досягти максимально можливої незалежності для Гетьманської держави, П. Куліш розкриває систему політичних поглядів одного з головних героїв «Чорної ради». В разі відмови царського уряду погодитись на умови, висунуті на основі текстів Гадцького договору, наказний гетьман планував розірвати угоду з Москвою. Власна політична програма на основі Гадяцьких пактів найбільше дратувала московський уряд і послужила основною причиною страти Сомка. Найголовнішим звинуваченням, яке негативний герой «Чорної ради», новообраний гетьман Іван Брюховецький висунув проти свого конкурента, було те, «що ось нібито Сомко з своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькі пункти ознаймує людям, радячи царського величества одступати».

Основною метою зовнішньої політики героїв роману Сомка і Шрама є, за Кулішем, ліквідація на Правобережжі уряду польського сателіта Павла Тетері і возз'єднання України під владою одного правителя. Почати похід проти поляків і Тетері Сомко планував негайно після гетьманських виборів: «Я отсе, скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаянного Тетерю. Виженем недоляшка з України, одтиснем ляхів до самої Случі, да, держачись за руки з Москвою, і громитимем усякого, хто покуситься ступити на руську землю!»

Розуміючи трагедію розчленованої по Дніпру України, що перешкоджало державному становленню, Сомко готується досягти негайного об'єднання Лівобережжя і Правобережжя, відстоюючи ідею територіальної цілісності та державної єдності. Причому західним державним кордоном Сомко визначає річку Случ, яка була демаркаційною лінією ще від часу підписання Зборівської угоди Богданом Хмельницьким 1649 р.

У романі «Чорна рада» окреслено ідею неможливості поєднання України з Польщею через особливості аристократичного суспільно-політичного устрою Речі Посполитої, яка проводила жорстокий національно-релігійний і соціальний гніт українського народу. Від цього не була гарантована навіть національна еліта, яка зберігала батьківську віру і традиції.

На сторінках роману Сомко схвально говорить про державницьке мислення гетьмана Івана Виговського, втіленого у Гадяцькому договорі, однак категорично відкидає його орієнтацію на Польщу: «Не дурень був Виговський, що написав їх (Гадяцькі пункти — І. Д.), тільки дурень, що з'яшкався із ляхами. З ляхами в козаків вовіки-вічні ладу не буде». На підставі інформації з літописів Самовидця і Величка П. Куліш в історичних екскурсах змальовує сповнені експресії картини поневірянь козаків, котрі після ординації 1638 р. були позбавлені прав, відтворює тяжке становище селянства під владою шляхтичів та євреїв-орендарів, описує знущання польських жовнірів та урядовців із міщан. Пам'ять про історичне минуле та суспільно-політичні відносини в Речі Посполитій робили, на думку письменника, неможливим повернення України в часи, що передували Визвольній війні під проводом Богдана Хмельницького, коли стосунки між двома народами визначались відносинами підданства, а не рівності.

Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море лється,
Доти серце українське
З панським не живеється, —

повторив пізніше цю думку П. Куліш у своїй збірці «Досвітки».

У романі «Чорна рада», низці історичних досліджень П. Куліш відтворює намагання козацької старшини продовжити у 60-х роках XVII ст. державне будівництво, яке через несприятливі суспільно-політичні обставини не вдалося завершити Хмельницькому та його найближчим наступникам. Смерть Богдана Хмельницького застала українську націю на початковому етапі творення незалежної держави, коли на визволених від ворога територіях почали встановлюватись і викристалізовуватись нові суспільно-політичні та економічно-правові відносини. Письменник наголошує, що перед козацькою старшиною, якій бракувало досвіду державного будівництва, стояв ряд складних завдань, що потребували негайного вирішення. І чим далі поглиблювався процес «руїни», тим важче ставало їх розв'язувати. Так, на відміну від Хмельницького та Виговського, які планували об'єднати в соборній державі всі етногра-

фічні українські землі і, навіть, частину білоруських земель, Сомко ставить перед собою значно вужче завдання, намагаючись поширити свою владу лише по річки Случ і Горинь, що було досягнуто ще 1648 р.

Щоб подолати опір опозиції і перемогти на гетьманських виборах Сомко готувався упорядкувати соціальну структуру держави. Події 1648—1652 рр. спричинилися до різкого зменшення шляхти. До того ж, тогочасне українське суспільство носило розмитий, несформований характер, складалося із соціально не визначених прошарків та груп, а також значної кількості декласованих елементів.

Розуміючи, що нормальному функціонуванню державного організму перешкоджатиме великий загальний напіввійськових, Сомко вирішує суттєво скоротити кількість покозачених. Він усвідомлював, що цей прошарок становить значну загрозу не тільки для соціальної стабільності, а може бути ще й використаний старшинськими угрупованнями під час боротьби за владу, навіть іншими країнами у власних інтересах.

Він планував скласти козацький реєстр, а селянам і міщанам заборонити користуватися козацькими правами: «нехай у мене всяке, нехай я міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде на Україні і правда і сила». Схвалює потребу станового розшарування суспільства і полковник Шрам: «Де в світі видано, щоб увесь люд жив при однаковому праві? Усякому своє: козакам — шабля, вам (міщанам — І. Д.) — безмін та терези, а поспільству — плуг да борона». Здійснення цих задумів призвело б до утворення в Україні заможної козацької верхівки, подібно до аристократії, що існувала у кожній розвиненій європейській нації. Спираючись на неї, можна було б тримати в покорі політично несвідомі соціальні низки і приборкати анархізм Запорожжя. Ці думки автор підтверджує словами наказного гетьмана: «Запорожців тоді я здавлю, як макуху..., а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність». Політичний суперник Сомка Брюховецький у передвиборних закликах, навпаки, обіцяв не обмежувати у кількості стан козаків, гарантував, що не змушуватиме покозачених переходити в інші суспільні верстви.

Усвідомлюючи значення духовності для формування державності, Сомко та його однодумці мріють сприяти заснуванню шкіл, друкарень, монастирів, поширенню освіти та науки, що зміцнило б становище вищих верств Гетьманщини і в кінцевому результаті призвело б до поліпшення добробуту народу та сприяло утвердженню української самодостатності. П. Куліш ілюструє це думками Сомка, які передають дух Гадяцького договору 1658 року: «Ось нехай лиш Господь нам допоможе зложити до купи обидва береги Дніпрові, тоді ми позаводимо усюди правнії суди, школи, академії, друкарні, піднімемо Україну вгору і возвеселим душі тим великих київських Ярославів і Мономахів».

Внаслідок несприятливих обставин сомківцям не вдалося втілити в життя свої широкі плани. Передусім цьому завадило втручання Москви, яка підігрівала протистаршинські настрої черні і старанно роздухувала вогнище соціального конфлікту. Сприяла цьому і слабка консолідація еліти, зокрема, недалекоглядна, кориснолюбна політика окремих старшин, позиція запорозького козацтва, яке підтримувало Брюховецького. У своєму романі П. Куліш прихильно ставиться до реєстрових, або городових козаків, водночас неоднозначно характеризує політичну роль Запорожжя. Створена Хмельницьким українська козацька держава, на думку письменника, перейняла на себе всі суспільно-корисні функції, котрі виконувала протягом двох сторіч Запорозька Січ (насамперед оборона краю від зовнішніх ворогів). Однак уже у другій половині XVII ст. Запорожжя перетворилося на історичний анахронізм і стало дестабілізуючим фактором у відновленій українській державі. За твердженням П. Куліша, Січ стала гніздом для волоцюг, покидьків суспільства, притулком для кримінальних злочинців: «Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжя? Або голотіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі да тільки п'янствують» — говорить полковник Шрам.

Одначе загальноприйнятий авторитет фольклору та історичних і літературних творів XIX ст., зокрема Шевченка і Гоголя, не дозволив Кулішеві односторонньо висвітлювати значення Запорожжя в українській історії. Засуджуючи деструктивну політичну роль цієї держави в державі, автор водночас наділяє січовиків позитивними рисами. За патріотизм, хоробрість, здатність до самопожертви, побратимство запорожці якось «припадали до душі всякому» українцеві. Імпонувало письменникові і нехтування січовиків матеріальними благами. Отже, в романі П. Куліш змальовує складні, суперечливі образи низових козаків, дає неоднозначну оцінку Запорожжю. Письменник поєднав народно-поетичні та літературно-романтичні уявлення про січовиків, як носіїв кращих рис і традицій українського народу, із реальними обставинами того часу, маючи у своєму розпорядженні документи, літописи, розглядаючи історичний процес другої половини XVII ст. «передусім, як конфлікт анархії й порядку, а носієм порядку були кожного разу люди типу Сомка».

Заворушення суспільних низів, які мали місце 1663 року, на думку автора, перешкождали державницьким змаганням державницької частини козацької старшини, підривали національну єдність.

Зі сторінок роману «Чорна рада» читач може отримати повне уявлення про ті зовнішні і внутрішні причини, які призвели до поглиблення «руїни». П. Куліш показав, що через низький рівень національно-політичної свідомості, нерозв'язані соціальні проблеми

та втручання агресивних сусідів українському народові не вдалося закріпити відновлену Богданом Хмельницьким державність. У зв'язку з цим Михайло Грушевський зазначив, що «Картина суспільних і політичних взаємин в Україні XVII ст., яка намальована в романі «Чорна рада» під впливом оповідання «Самовидця» про події 1663 року, давала цілком яскравий висновок, підказаний тим же «Самовидцем», що українське козацтво, скинувши із себе разом із пануванням шляхти і владу короля, не зуміє створити власну державність, не будучи в силах впоратись з анархією «черні» і Запорожжя».

Іван Дзюра

Любов – це знак життя

***

Взяв би я бандуру
Та й заграв, що знав
Через ту бандуру
Бандуристом став.

А все через очі...
Коли б я їх мав,
За ті карі очі
Душу б я віддав.

Марусенько, люба,
Пожалій мене, —
Візьми моє серце,
Дай мені своє.

Де Крим за горами,
Де сонечко сяє,
Там моя голубка
З жалю завмирає.

Взяв би я бандуру
Та й заграв, що знав.
Через ту бандуру
Бандуристом став.

Михайло Петренко

ЛІТОПИСЕЦЬ КИЄВА

Максим Берлінський

Однією з найперших публікацій відновленого у 1992 році часопису «Київська старовина» став передрук великої монографічної праці «Истории города Киева», досить рясно згадуваного в різних публікаціях, але малознаного не тільки творчістю, але й життям історика Максима Берлінського. Цей передрук обумовлювався двома причинами. По-перше, як важливий своєю джерелознавчою основою історичний ще не виданий твір, випадково віднайдений у рукописі в одному із ленинградських архівів у 1970 році, по-друге, зроблена в сімдесятих роках ХХ ст. спроба його надрукувати у другому випуску щорічного альманаху «Київ-

ська старина» за редакцією М. Брайчевського, привела до нищівного погрому Інституту археології АН УРСР.

Публікація «Истории города Киева» у відновленій «Київській старовині» викликала непересічний інтерес і до самого твору, і до життєпису його автора, про якого на той час можна було знайти хіба що коротеньку довідку в «Радянській Енциклопедії історії України».

На жаль, біографія і творчість Максима Берлінського й до сьогодні залишається майже незнана широкому загалу, а найбільш повний розгляд його внеску в історичну науку зробив сто років тому історик В. Щербина, видрукувавши в грудневому числі «Киевской старины» за 1896 р. дослідження «Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский».

Максим Берлінський належить до тих активних і самобутніх людей, про яких із незрозумілих причин забувають відразу після їхньої смерті. Тим часом, за ним залишився статус «першого київського археолога». У період, коли у зв'язку з бурхливим становленням Києва, як економічного, промислового і культурного центру так званого Південно-Західного краю, Максиму Берлінському ви-

пала місія описати пам'ятні киянам переказами і легендами місця, які мали зникнути під час прокладення нових доріг і вулиць, частогусто в тих місцях, де колись височіли церкви, палаци і тереми давньокняжої столиці. Археолог не тільки здійснив індифікацію історичної топографії Києва, але й першим зробив низку розкопок, зафіксував, описав і ввів до наукового обігу значну кількість прадавніх пам'яток.

Біографія Максима Берлінського малознана не тільки широкому загалу, але й історикам. Отож на ній варто зупинитися детальніше. Народився майбутній археолог і педагог у селі Нова Слобода Путивлівського повіту на Курщині, (тепер це Чернігівська обл.). Його батько, приходський священик, виходець із шляхетного роду Берлінських, які проживали на Правобережжі, в селі Берлінці неподалік Могилева-Подільського (тепер Вінницької обл.).

За давньою традицією, батько відвіз десятирічного Максима в бурсу при Києво-Могилянській академії. Закінчив її Максим як один із кращих випускників. В атестаті, підписаному ректором академії Варлаамом (Миславським) у 1786 р., визначалися виняткові досягнення Максима Берлінського з латинської граматики, європейських і давньогерцейської мов, історії, філософії і богослов'я, а також проповідництва. Проте, двадцятидворічний випускник не обрав стезю духовного служіння, хоч цього дуже хотіли і рідня, і керівництво академії. Без великої охоти митрополит Київський і Галицький Самуїл дозволив йому продовжити навчання у Петербурзькій учительській гімназії (власне, це був єдиний на всю імперію педагогічний інститут).

Перший міністр народної освіти, граф Петро Завадовський, українець за походженням, який старанно дбав про підготовку майбутніх викладачів губернських народних училищ, особливо відзначав підготовленість до цієї справи вихованців Київської академії, зокрема Максима Берлінського. Завершивши курс навчання за вищим розрядом, вихованець духовної академії отримав право залишитися в Петербурзі для здобуття магістерського, а потім і професорського звання. Однак він висловив бажання повернутися до Києва викладачем губернського народного училища.

Близкуча підготовка в академії й інституті дали змогу Максиму Берлінському стати улюбленим педагогом кількох поколінь київського учнівства. Його уроки з політичної і географічної історії в училищі, а всесвітньої історії — у Київській духовній академії, суттєво відрізнялися від усталених і вивіренних владою лекцій інших викладачів. Максим Берлінський наповнював їх малознаними фактами, власними цікавими інтерпретаціями, ілюстрував виписками із архівних документів, розшуканих ним у різних монастирях і приватних збірках (на той час ще не існувало Київського історичного архіву). Свідченням популярності педагогічних викладів Максима Берлінського став вихід у 1800 році його книги «История российская для употребления юношеству», яка здобула ве-

лику популярність і стала на багато років настільною книгою в багатьох сім'ях.

Проте Максим Берлинський не обмежувався педагогічною роботою. Розуміючи роль і значення Києва в історії Російської імперії (відразу потрібно сказати, що і як М. Карамзин він непохитно дотримувався теорії тяглості російської династії від Рюриковичів) ставить собі за мету кожний літописний історичний факт підтвердити іншими документальними і археологічними джерелами. На той час історія Києва значним чином обмежувалася трактуванням фактів, викладених у Київському літописі і Києво-Печерському патерику, усе інше, особливо щодо домонгольського періоду залишалося terra incognita. Саме історику-аматору Максиму Берлинському випало стати основоположником киевознавства і першим київським археологом, який здійснив кілька розкопок унікальних пам'яток. Довідавшись про діяльність у цій царині київського педагога, його підтримали видатні тогочасні вчені митрополит Євгеній (Болховитинов) і колишній канцлер Російської імперії, знавець і дослідник давньоруської історії, колекціонер Микола Рум'янцев, з якими Максим Берлинський вів активне наукове листування.

У науковій записці про Київське головне народне училище для представлення в Міністерство народної освіти в Росії, написати яку за розпорядженням генерал-губернатора доручили Максиму Берлинському, згадувалося, що «написана ним також докладна історія міста Києва з топографічним його описом, зібраним із різних київських книгосховищ і давніх рукописів...». Ця книга, під назвою «Описание Киева» побачила світ у 1820 році у Петербурзі. Власне, це перший історичний твір, про давньоруську столицю. Особливу цінність мала, та й нині має, друга частина дослідження, присвячена історико-топографічному опису давньокняжої столиці. Автор окремо подав опис пам'яток міста Володимира, міста Ярослава, Михайлової гори, Подолу і Печерська з його найбільшою святинею. Максим Берлинський описав також кілька споруд XVII ст., пов'язаних з іменем Івана Мазепи.

«Опис Києва» став документальним фундаментом усіх подальших досліджень найдавнішої історії Києва. Зокрема і видатного киевознавця М. Закревського, який, захопившись книгою Максима Берлинського, написав і видав у середині XIX ст. двотомне дослідження також під назвою «Описание Киева».

Інша книга Максима Берлинського «Историческое обозрение Малороссии и города Киева» залишилася в рукописі, хоч Міністерство народної освіти й виділило на її друк 500 рублів.

Після того, як у сорокових роках XIX ст. з'явилося кілька монографічних досліджень з історії України і Києва, твір Максима Берлинського втратив свою актуальність, однак залишився чинником поступу вітчизняної історичної науки. За оцінкою одного з найвидатніших українських історикографів В. Іконникова у плані джерелознавчих відкриттів і введення в науковий обіг згодом

втрачених матеріалів із рукописів бібліотеки Києво-Могилянської академії, яка загинула в полум'ї пожежі 1811 року, твір Максима Берлінського має непересічну цінність, ураховуючи, що автор відзначався бездоганною повагою до історичних джерел. Доречно додати, що Максим Берлінський одним із перших звернув серйозну увагу на монастирські книгосховища і архіви, за сприянням Євгена Болховитинова і його дорученнями об'їздив найдавніші чернечі обителі з метою виявлення історичних документів та реліквій. Обстежив він також незліченну кількість великих і малих архівів різних церков, католицьких храмів, а також родових поміщицьких маєтків, де також відкрив низку унікальних і безцінних для істориків документів, літописів, хронографів, пам'ятників тощо.

З ім'ям Максима Берлінського пов'язана й одна з найцікавіших сторінок світової нумізматики. Саме він звернув увагу М. Рум'янцева на «Володимировы монеты», про які довгий час знали тільки із письмових джерел. За наполяганням Максима Берлінського золота монета Володимира, яка знаходилася у київського аптекаря Бунге і срібна із колекції купця Пирожкова, опинилися в руках фахівців, були досліджені та описані.

За фінансового сприяння вдови генерала Турчанинова Максим Берлінський провів у 1816 році археологічні розкопки неподалік Вишгородського собору, які дали цікаві знахідки і збагатили знання про давньоруський побут, насамперед простолюду.

Численні публікації київського археолога у московських, петербурзьких, харківських часописах, а також у «Трудах и летописях Общества истории и древностей российских» принесли Максиму Берлінському визнання всієї наукової громадськості. Він був дійсним членом Товариства історії і старожитностей російських, членом Комітету з вивчення старожитностей Києва, почесним членом Київської комісії з вивчення давніх актів.

Вийшовши у відставку з високої посади інспектора Київської гімназії вже в досить поважному віці, Максим Берлінський не полишив активної творчої і дослідницької роботи. Його науковий досвід невдовзі знову був витребуваний урядом. Саме Максима Берлінського призначають головою Тимчасового комітету щодо організації Київського університету святого Володимира. Не багато кому відомо, що не Михайло Максимович, а саме Максим Берлінський на перших порах очолював цей навчальний заклад, добираючи перший викладацький колектив. Він організовував і обрання Михайла Максимовича ректором університету св. Володимира.

Василь Туркєвич

ВЕРЕСЕНЬ

ПН	ВВ	СР	ЧТ	ПТ	СБ	НД
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30			

1 — День знань.
• 65 років тому Німеччина напала на Польщу. Початок Другої світової війни.

2 — 210 років тому було засновано Одесу.

3 — 90 років тому було створено легіон Українських Січових Стрільців.
• 80 років тому Священний Синод Православної Церкви в Польщі постановив допустити вживання української, білоруської, польської й чеської мов у богослужіннях.

6 — 300 років тому шведське військо зайняло Львів.
• 80 років від дня народження українського історика Михайла Брайчевського. Помер 22 жовтня 2001 р.

7 — 60 років тому помер український видавець, засновник Київської школи друкарства Василь Кульженко. Народився 11 лютого 1865 р.

• 20 років тому відійшов у вічність патріарх УГКЦ Йосип Сліпий. Народився 17 лютого 1892 р.

8 — Міжнародний день солідарності журналістів.
• Міжнародний день грамотності.

• 90 років тому загинув військовий льотчик Петро Нестеров. Народився 27 лютого 1887 р.
• 15 років тому розпочав роботу установчий з'їзд Народного Руху України.

9 — 235 років від дня народження українського письменника Івана Котляревського. Помер 10 листопада 1838 р.

• 140 років від дня народження українського фольклориста Івана Колесси. Помер 8 лютого 1898 р.

• 105 років тому помер український церковний історик Петро Лошкар'єв. Народився 1833 р.

• 85 років від дня народження українського історика Олени Апанович. Померла 21 лютого 2000 р.

- 60 років тому Микита Хрущов підписав українсько-польський договір про переселення частини українців з Польщі в Україну.
- 10** — 110 років від дня народження українського кінорежисера, письменника, громадського діяча Олександра Довженка. Помер 26 листопада 1956 р.
  - 90 років тому на карпатському перевалі поблизу Веречок українські сімові стрільці прийняли свій перший бій.
- 11** — Відсічення голови Іоанна Хрестителя.
  - Поминання полеглих за Україну.
  - 140 років від дня народження українського поета Павла Грабовського. Помер 12 грудня 1902 р.
  - 65 років тому в катівнях НКВС загинув український історик Віктор Юркевич. Народився 26 грудня 1898 р.
  - 30 років тому помер український актор Микола Яковченко. Народився 3 травня 1900 р.
- 12** — 115 років від дня народження українського історика архітектури Іполита Моргілевського. Помер 7 грудня 1942 р.
- 13** — 170 років від дня народження українського письменника Анатолія Свидницького. Помер 18 серпня 1871 р.
  - 85 років тому помер український історик мистецтва, етнолог Костянтин Широцький. Народився 7 червня 1886 р.
- 14** — 175 років тому Адріанопольським мирним договором між Росією і Туреччиною завершився переможна для Росії війна між двома імперіями.
  - 45 років тому помер український історик Льво Боршак. Народився 19 липня 1892 р.
- 15** — 200 років від дня народження українського вченого, історика, етнолога, першого ректора Київського університету св. Володимира Михайла Максимовича. Помер 22 листопада 1873 р.
- 17** — 140 років від дня народження українського письменника і громадського діяча Михайла Коцюбинського. Помер 25 квітня 1913 р.
  - 75 років тому помер український історик, киевознавець, бібліограф Леонід Добровольський. Народився 21 серпня 1867 р.
- 20** — 475 років тому розпочалося перше навколосвітнє плавання під керівництвом Фернана Магеллана.
  - 260 років від дня народження архітектора, автора Спасо-Преображенського храму у Новгороді-Сіверському та Успенського собору в Кременчуку Джакомо Кварнері. Помер 2 березня 1817 р.
  - 135 років тому помер український фольклорист, один з перших видавців української на-
- родної поезії Микола Цертелєв (Цертелі). Народився 1790 р.
  - 75 років від дня народження українського поета, мовознавця, правозахисника Івана Світличного. Помер 25 жовтня 1992 р.
- 21** — Міжнародний день миру.
  - 100 років тому померла українська фольклористка, етнолог Пелагея Литвинова. Народилася 15 жовтня 1833 р.
  - 60 років тому помер український диригент і композитор, діяч культури Олександр Кошиць. Народився 12 вересня 1875 р.
- 22** — 295 років тому помер український державний і політичний діяч, гетьман Іван Мазепа. Народився 1639 р. (за ін. даними 1629, 1644 рр.).
  - 115 років від дня народження українського історика, археолога і краєзнавця Сергія Дложевського. Помер 24 жовтня 1930 р.
- 23** — 155 років тому помер український археолог, киевознавець Кіндрат Лохвицький. Народився 1770 р.
  - 125 років від дня народження українського композитора Павла Сениці. Помер 3 липня 1960 р.
  - 120 років від дня народження українського літературознавця, етнопсихолога і педагога, автора першого підручника психології українською мовою для вищих навчальних закладів Яким Яреми. Помер 15 грудня 1964 р.
- 24** — 470 років тому помер український державний діяч, керівник антипольського повстання Михайло Глинський. Рік народження невідомий.
  - 110 років від дня народження українського письменника, автора низки стрілецьких пісень Романа Купчинського. Помер 10 листопада 1976 р.
  - 85 років тому міністр ісповідань УНР І. Огієнко оголосив розпорядження про дерусифікацію Церкви в Україні та введення української мови в богослужінні.
  - 70 років тому помер український історик мистецтва, шевченкознавець Олексій Новицький. Народився 20 квітня 1862 р.
- 25** — 215 років тому генерал Де-Рібає захопив турецьку фортецю Хаджі-Бей (невдовзі тут виникне місто Одеса).
- 26** — 65 років тому померла українська актриса Ганна Борисоглібська. Народилася 7 січня 1868 р.
  - 40 років тому померла українська письменниця, автор низки творів на історичну тему Зінаїда Тулуб. Народилася 28 листопада 1890 р.
- 27** — Здвиження чесного хреста Господнього.
  - 140 років від дня народження українського

церковного та громадського діяча, першого протоігумена відновленого василіанського монастиря в Добромилі Філіяса Платоніда. Помер 16 червня 1930 р.

28 — 150 років від дня народження українського художника Гната Рошковича. Помер 29 листопада 1915 р.

30 — Всеукраїнський день бібліотек.

• 70 років тому помер український історик, етнолог, фольклорист, архіваріус Митрофан Довнар-Запольський. Народився 2 червня 1867 р.

Любов – це знак життя

* * *

ДО Н.К.Є.

Сонце низенько,
Вечір близенько,
Спішу до тебе,
Лечу до тебе,
Моє серденько!

Ти обіщалась
Мене вік любити,
Ні з ким не знатись
І всіх цуратись.
А для мене жити.

Серденько моє,
Колись ми обое
Любились вірно,
Чесно, примірно
І жили в покої.

Ой як я прийду,
Тебе не застану,
Згорну я рученьки,
Згорну я білії
Та й не жив стану...

Іван Котляревський

Такої певної, святої,
Такої рідної, як ти,
Такої щирої, простої –
Вже більше, мабуть, не знайти.

Таку нечасто скинеш оком,
Такою тільки що марить...
А раз зустрінеш ненароком —
Навіки долю озарить!

Павло Грабовський

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Людство невпинно наближається до 60-ї річниці від часу закінчення найбільш кровопролитної в історії людства Другої світової війни. Пройшли десятиліття, та не вщухають суперечки та дискусії навколо неї.

Передусім дебатуються такі питання: оцінка міжнародної політики уряду СРСР напередодні Другої світової і Великої Вітчизняної війн; внутрішня політика радянської влади на території західноукраїнських земель; причини поразки Червоної армії в перші місяці Великої Вітчизняної війни; загальні втрати СРСР у війні та кожної республіки зокрема; місце та роль ОУН—УПА в історії війни та багато інших. На сьогодні найбільш проблемними є визначення хронологічних рамок війни для України та пов'язаною із ними її назви. Ветерани Червоної армії заперечують саму можливість існування словосполучення «Україна у Другій світової війні», натомість наполягають на звуженні періоду війни — «Україна в період Великої Вітчизняної війни». Автор прагне розкрити причини цих явищ та розкрити питання втрат України у Другій світової війні.

Завершальний, узагальнюючий том історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» за редакцією генерала І. О. Герасимова вийшов у 2000 р. під назвою «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941—1945». Але ж український народ незалежної держави має вивчати не історію Української Радянської Соціалістичної Республіки в кордонах 1939 р. по р. Збруч, а України в межах теперішніх кордонів. Отже, з подачі Комітету ветеранів війни України, піддані забуттю їх побратими, воїни, які були вбиті або пропали безвісти під час воєнних дій СРСР проти Польщі у вересні 1939 р. Ветерани Великої Вітчизняної війни не сприймають таке визначення. Та його зміст розкрив Вячеслав Молотов, голова Раднаркому і народний комісар закордонних справ СРСР, у доповіді на засіданні Верховної Ради СРСР 31 жовтня 1939 р. Вихваляючи «спільну» перемогу над Польщею, він заявив: «Виявилось достатньо короткого удару по Польщі, з боку німецької армії, а потім — Червоної армії, щоб нічого не залишилося від цього потворного дітища Версальського договору»¹. Зміст цієї воєнної акції з притаманною йому прямою та солдатською відвертістю розкрив нарком оборони СРСР маршал К. Ворошилов у наказі № 199 від 7 листопада 1939 р.: «Навальним натиском частини Червоної армії розгромили

польські війська, виконавши в короткій строк свій обов'язок перед радянською Батьківщиною...»².

Не увійшли до «Книги Пам'яті» і прізвища солдат, які були вбиті, або пропали безвісти на радянсько-фінській війні. А серед них була значна частина мобілізованих з України громадян. Ці події теж відбувалися у період Другої світової війни (30 листопада 1939 — 13 березня 1940 р.). Інерція замовчування продовжується дотепер.

Чому ж спостерігаємо таку невідповідність? Основною причиною є факт відсутності до середини 90-х років минулого століття глибоко дослідженої, об'єктивно написаної історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Прикро, гірко та боляче констатувати, що держава, втративши десятки мільйонів своїх громадян у цій війні, не дозволила науковцям неупереджено висвітлити події найстрашнішої та найтрагічнішої в історії людства війни. До архівів учених не допускали, тому справжньої історії війни ми до цих пір не знаємо.

Натомість у США, які втратили у цій війні 300 (за іншими даними 405) тис. чол.³ (це менше, ніж вони втратили внаслідок автомобільних аварій на шосейних дорогах за роки війни) ще в 60-х роках видали 128 томів історії бойових дій армії, військово-повітряних і військово-морських сил.

У Великій Британії (втратила 350 тис. чол.) у той самий час було опубліковано 30 томів цивільної історії часів Другої світової війни та 92 томи («синіх книг») про окремі операції британської армії.

Західнонімецькі історики (втрати Німеччини — 6,5 млн.)⁴ підготували і видали багатотомні серії «Вермахт у боях», «Німецькі дивізії у Другій світовій війні». Багато монографій та історичних нарисів, присвячених окремим питанням, побачили світ і в наступні роки.

Як досліджувались події Другої світової та Великої Вітчизняної війн у Радянському Союзі? До 1955 року вчені «керувалися» настановами Й. Сталіна, викладеними у його зверненнях до народу, виступах і наказах, опублікованих у 1948 р. під загальною назвою «О Великой Отечественной войне Советского Союза». У повоєнні роки в школах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах вивчення історії Великої Вітчизняної війни зводилося до вивчення «10-ти сталінських ударів...» (під Москвою, Сталінградом, на Курсько-Орловській дузі, під Корсунь-Шевченківським, Яссами, Мінськом і т. п.).

У часи хрущовської відлиги з 1960 по 1965 рр. була видана шеститомна «История Великой Отечественной войны Советского Союза», яку одразу ж після видання зняли з програми вивчення навчальних закладів та вилучили з бібліотек, бо був звільнений М. Хрущов. Видання рідко хто бачив навіть з фахівців-істориків.

За часів «брежнєвщини», впродовж 10-ти років, готували дванадцятитомне видання «Истории Второй мировой войны», ос-

танній том якої вийшов 1982 р. Але й це видання спіткала доля «Истории Великой Отечественной войны...» — помер Л. І. Брежнев.

Ці видання страждають політико-ідеологічною фальсифікацією подій. Компартиїні ідеологи створили офіційну версію історії Другої світової та Великої Вітчизняної війн.

Перекручення правди, обман про війну почалося одразу ж після її початку. Вже у промові 3 липня 1941 р. Й. Сталін, звертаючись до «братів і сестер», твердив, що нетривалий «воєнний виграш для Німеччини є лише коротким «епізодом». Практично відтоді воєно-політична кон'юнктура, замовчування, дезінформація, міфологізація драматичних сторінок війни стали фундаментом трактування історії війни.

Окремо виділимо тритомну колективну працю співробітників Інституту історії АН УРСР «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941—1945 рр.», видану у 60-ті роки. Хоч вона теж не позбавлена ідеологічних і політичних нашарувань, проте містить значний фактичний матеріал, який доцільно використовувати при вивченні цієї проблеми. Адже загальновідомо, що в часи тотального диктату і контролю досліджень із Москви, автори такої праці не могли відступити від офіційних тлумачень оцінок тих чи інших явищ історії Великої Вітчизняної війни.

Із вищезазначеного видно, що історія війни впродовж майже п'ятдесяти років не була науково досліджена й висвітлена. Керівна верхівка не бажала розкриття її помилок, прорахунків і, навіть, злочинів, допущених в період війни. Тому безпідставними є сьогодні заклики комуністів-ветеранів «не переписувати історію Великої Вітчизняної війни». Її немає з чого переписувати, бо вона ще не написана.

Сьогодні лунають справедливі скарги фронтовиків-ветеранів на недостатню до них увагу з боку суспільства та молоді зокрема. Факт беззаперечний. Та він є наслідком політики радянської влади у повоєнний період. Згадаймо, як вона ставилася до пам'яті загиблих і живих героїв-ветеранів у той час? За них забули (крім тих, хто був потрібний для радянсько-партійної роботи). Скільки запалих неупорядкованих могил відомих і невідомих воїнів було розсіяно на українській землі?

О. Суворов стверджував, що війна закінчується тоді, коли поховані останки останнього загиблого на фронті солдата. В СРСР впродовж десятиліть цього не здійснили. За даними преси, у 1992 р. тільки за 10 днів Вахти Пам'яті в Росії на території Московської, Псковської, Ленінградської, Калузької, Воронежської областей у лісах, канавах і болотах були знайдені останки 10 тисяч загиблих бійців⁵.

Лише після 20-річчя Перемоги, в середині 60-х років почали упорядкувати могили, створювати обеліски, пам'ятники загиблим і вшановувати ветеранів війни. Відомий історик Росії В. О. Ключевський підкреслював, що минуле треба знати не тому, що воно

пройшло, а тому що відходячи, воно не зуміло прибрати своїх наслідків. Наслідки ж Другої світової війни відчутні й сьогодні, і не тільки у моральності молодого частини населення, а й у свідомості тих, для кого вивчення минулого стало професією. Сьогодні, через 59 років після війни, для молодого покоління — це далека історія. Тому в наш час, коли переглядаються й переосмислюються ті чи інші події історії України, у деякого з них виникають сумніви, чи був страшним окупований режим гітлерівців? А дехто навіть починає з'ясовувати, хто були справжніми визволителями України — німці чи більшовики, бо були підстави для того, щоб значна частина населення Західної України, розчарувавшись у «визвольній місії більшовиків», після злочинних репресій і терору, зустрічала німців з хлібом-сіллю. Траплялися такі випадки і в Східній Україні.

Окупувавши Україну, гітлерівські загарбники встановили на її території режим кривавого терору. Німці розчленували українські землі, порушивши їхню історичну цілісність. На чолі найбільшої її частини — рейхскомісаріату був призначений намісник — рейхскомісар України, безжальний і жорстокий Еріх Кох, котрий у вересні 1941 р. цинічно проголосив характер його політики в Україні. Зокрема, він заявив: «Мене знають, як жорстокого пса. Саме тому мене призначено рейхскомісаром України. Наше завдання полягає в тому, щоб висмоктати з України всі товари, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців»⁶. Пізніше, 5 березня 1943 р., у промові в Києві Е. Кох підкреслив: «Ми раса панів і повинні управляти жорстоко... Я витисну з цієї країни все до останньої краплі... Місцеве населення повинно працювати, працювати і це раз працювати...»⁷. Це відповідало ідеологічним заходам міністра окупованих східних територій А. Розенберга: «Слов'яни покликані працювати на нас. Коли ми перестанемо потребувати їх, вони можуть спокійненько померати. Тому обов'язкові щеплення і німецька система охорони здоров'я для них зайві. Розмноження слов'ян небажане... Освіта небезпечна. Цілком достатньо, якщо вони навчатися рахувати до 100... Кожна освічена людина — це наш майбутній ворог... Ми пани. Ми — понад усе»⁸. Так прибічники Гітлера втілювали в життя ідеї свого фюрера.

Гітлерівці намагалися перетворити Україну в аграрний придаток Німеччини для забезпечення рейха продовольством. Про це свідчать дані, наведені у листі міністра окупованих земель Сходу Альфреда Розенберга до рейхслейтера Мартина Бормана від 17 жовтня 1944 р. про його «господарські досягнення». Лише за період з 1943 р. по 31 березня 1944 р. до Німеччини було вивезено: зернових — 9200 тис. т, м'яса і м'ясних продуктів — 622 тис. т, тваринного масла — 208 тис. т, картоплі — 32 тис., інших сільськогосподарських продуктів — 2291 тис. т⁹. Так доповідав А. Розенберг.

Залежність обох воюючих сторін від українського економічного, сировинного потенціалу, людських ресурсів зумовила вкрай безкомпромісний, гранично-кривавий характер бойових дій на те-

риторії республіки. Через це Україна найбільше потерпіла від гітлерівської агресії та від згубних прорахунків сталінського керівництва. Нищівний вал війни двічі прокочувався по її території, не обминувши навіть найменшого населеного пункту, придушивши, понічевивши своїм смертоносним тягарем десятки мільйонів людей.

Україна не тільки серед радянських республік, а й з усіх країн світу зазнала найбільших втрат за роки Другої світової війни. Тільки безпосередні збитки, завдані народному господарству республіки, становили 285 млрд крб (в цінах 1940 р. загальні збитки СРСР — 679 млрд, з яких 255 млрд — Росії). Ця сума вп'ятеро перевищувала затрати УРСР на будівництво нових заводів, фабрик, залізниць, електростанцій, шахт, радгоспів, МТС та інших державних підприємств протягом трьох довоєнних п'ятирічок разом взятих.

На руїни перетворилося 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, позбавлено житла 10 млн чол. Всьому світу відома трагедія білоруського села Хатинь, чеського селища Лідіце, французького містечка Орадур, а про те, що в Україні така ж доля спіткала, за неповними даними, 259 сіл, спалених разом з людьми, невідомо не тільки людству світу, а й самим українцям. За уточненими даними, тільки в Рівненській області налічувалося 176 повністю спалених сіл, Сумській — 128, Волинській — 97, Чернігівській — 51 село¹⁰.

Окупанти пограбували й знищили близько 28 тис. колгоспів, 873 радгоспи, 1227 МТС, знищили або вивезли до Німеччини 56,1 тис. тракторів та 24,1 тис. комбайнів.

Було зруйновано 15 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних закладів, майже 33 тис. шкіл, технікумів, вузів і науково-дослідних інститутів.

Німецько-фашистські загарбники заподіяли великої шкоди сільському господарству. Зарізали або вивезли до Німеччини 7594 тис. голів великої рогатої худоби, 9333 тис. голів свиней, 7317 тис. овець і кіз, понад 59 млн домашньої птиці, 3311 тис. коней, а також вивезли 17 307 тис. т зерна¹¹.

Величезної шкоди гітлерівські загарбники завдали також культурним цінностям України. Ними були пограбовані історичні і художні музеї, архіви, картинні галереї, бібліотеки.

Характерним є факт, що знищення культурних і документальних цінностей нацистами здійснювалося не лише в ході бойових дій, а й цілеспрямовано, на підставі спеціально розробленої нацистськими ідеологами концепції. Для цього при штабі окупаційного управління були створені спеціальні команди з висококваліфікованих фахівців: архівістів, художників, бібліофілів, музеєзнавців та організаторів, які оперативно здійснювали обробку та відбір архівних фондів, високохудожніх творів картинних галерей, цінних експонатів музеїв, а також стародруки, рукописи, цінні книги з бібліотек.

Непоправної шкоди завдали нацисти Центральному архіву давніх актів. Лише у вересні 1943 р. з Київського архіву давніх актів було вивезено до Німеччини сім автомашин з документами¹². Ними був повністю зруйнований і спалений центральний фотофонокіноархів.

Гітлерівцями були знищені або пограбовані фонди й обласних архівів. Лише з Дніпропетровського обласного архіву було вивезено до Німеччини 22 вагони архівних документів¹³. Пограбування історико-культурних цінностей України здійснювалося і союзниками нацистів. Так, при відступі румунських військ з Чернівців ними була вивезена значна частина (понад 200 скринь великого розміру) фондів обласного архіву, що мали велику цінність в історичному і науковому відношенні. Ними ж знищені документи архіву Чернівецького державного університету (1220 справ)¹⁴.

Нацистські окупанти заподіяли великих збитків і музеям України. За даними матеріалів Надзвичайної комісії з виявлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників лише з 15 музеїв України (а всього їх діяло в 1940 р. 174 (без Криму) було вивезено 240693 цінних експонати¹⁵.

Великого грабунку нацистів зазнала унікальна пам'ятка культури світового значення, центр духовної культури України — Києво-Печерська лавра. У жовтні — грудні 1941 р. гітлерівці машинами вивезли із заповідника найцінніші експонати.

Величезної шкоди окупанти заподіяли й музеям мистецтва та картинним галереям. Зокрема, музею західноєвропейського мистецтва, Київському музею українського мистецтва, Київському музею російського мистецтва і десяткам інших, з яких вивезли майже всі шедеври живопису художників світової слави.

Про масштаби пограбування гітлерівцями художніх цінностей вказують втрати Харківського художнього музею. Із 75 000 його експонатів нацисти вивезли 70 000, а саму галерею із залишками експонатів спалили¹⁶.

У період панування на окупованій території нацистські грабіжники не обминули розорення, пограбування й знищення українських бібліотечних фондів. Гітлерівці велику увагу приділяли вилученню з українських бібліотек видань історичної і культурної цінності: рукописів, стародруків, рідкісних видань, старовинних карт. Все це вивозилося вагонами, машинами до Німеччини. Особливо постраждала бібліотека Академії наук УРСР (так тоді називалася Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського). За період окупації гітлерівцями було вивезено 719 тисяч цінних творів, а 76 400 книг знищено¹⁷.

Отже, в період Другої світової війни гітлерівські загарбники завдали українському народові, крім величезних людських і матеріальних втрат, ще й великих збитків культурним і духовним цінностям. І це здійснювалося не тільки в ході бойових дій, а цілеспрямовано, за задалегідь розробленим планом, за допомогою спеці-

ально створених команд-підрозділів із фахівців для виявлення і вилучення культурних цінностей на окупованій території.

Розглядаючи питання про втрату Україною історико-культурних цінностей в період Другої світової війни, заподіяну гітлерівськими окупантами, зауважимо, що в радянській історіографії не висвітлювалося питання про втрати культурних надбань України внаслідок евакуації їх радянською владою до східних регіонів СРСР. Велика частина їх була розкрадена в місцях утримання і не повернена в Україну після війни. Ці втрати досить значні.

Так, протягом липня—вересня 1941 р. із державних архівів евакуйовано 1 500 000 справ, 6500 фондів, що склало 60 вагонів документального матеріалу¹⁸. В основному це були документи ЦВК і Раднаркому УРСР, Наркомату внутрішніх справ УРСР, всі документи «контрреволюційних» урядів України 1917—1920 рр.: Генерального Секретаріату Центральної Ради України, урядових установ Гетьманату, Директорії Української Народної Республіки, документи Центрального державного архіву давніх актів з історії України XVII—XIX ст, в т.ч. унікальні історичні документи — грамоти Богдана Хмельницького та ін. Все це евакуйовано в міста Златоуст, Актюбінськ, Балашов, Ульяновськ. Після війни не всі їх повернули. Наприклад, з фонду № 1 (документи Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад) за 1917—1919 рр. повернули всього 26 справ (із 221): за 1917 р. — 4, за 1918 р. — 3 і за 1919 р. — 19 справ. Решту залишили у Москві.

НКВС, у підпорядкуванні якого були державні архіви, у першу чергу вивозив архівні документи охоронних відділень, розвідувальних органів урядів періоду революції для «оперативно-чекістських цілей». Значну частину інших документів, які не встигали вивезти, було спалено.

Український народ зазнав великих втрат історико-культурних цінностей також внаслідок евакуації художніх музеїв і картинних галерей. Особливо це стосується музею західноєвропейського мистецтва (97 цінних картин, творів Рубенса, Тіціана, Рембрандта, Веласкеса та ін.)¹⁹; музею східноєвропейського мистецтва, з якого було відправлено 40 скринь з картинами до Уфи²⁰. З цих музеїв були вилучені вироби із золота та срібла.

Із Києво-Печерського музею-заповідника вивезено найцінніші експонати: вироби із золота, срібла, інших дорогих металів, порцеляновий посуд, чаші, зброю²¹. Із Миколаївського собору м. Києва вивезли фрески та орнаменти, які й зараз знаходяться на території Росії і вона не збирається їх повертати²².

Значна частина історико-культурних цінностей була вивезена і з інших музеїв. Всього, за неповними даними, за межі України було вивезено близько 30 500 експонатів, у тому числі 12 000 творів мистецтва²³. Частина з них була втрачена дорогою внаслідок бомбувань, замокання під дощем, частина — пропала від поганого зберігання на місці евакуації або розкрадання, а значна частина прос-

то залишена на території, куди були евакуйована. Для українського народу ці культурні цінності назавжди втрачені, бо Державна Дума Російської Федерації прийняла закон, за яким все, що знаходиться на території Росії, не підлягає поверненню.

Серед втрат історико-культурних цінностей від евакуації значну частину складають книжні фонди бібліотек України. Багато книг пропало в дорозі, багато було спалено перед відступом, але значна частина книжкових фондів осіла в Росії. Особливо «таємничо» зникли твори М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Яворницького, Б. Лепкого та багатьох інших українських авторів — класиків української літератури, а також рідкісні рукописи і стародруки.

Серед втрат українського народу в період війни найдорожча, найтрагічніша втрата — це втрата величезної кількості населення. Впродовж довгих повоєнних десятиліть український народ, як і інші народи колишнього СРСР, не знали навіть приблизної кількості людських втрат під час Другої світової війни. Це була таємниця за сімома замками, як і вся сталінська повоєнна статистика в колишньому Союзі. Оприлюднені дані були фальсифікованими, щоб народ не знав ціни «піррової перемоги». Так, В. Молотов 8 серпня 1946 р. на Паризькій мирній конференції заявив, що «втрати Радянського Союзу за період війни становлять 7 млн чол.». Згодом, голова Держплану СРСР, заступник Раднаркому СРСР М. Вознесенський назвав цифру загиблих 15 млн. М. Хрущов у листі до прем'єр-міністра Норвегії від 5 листопада 1961 р. назвав «два десятки мільйонів життів радянських людей». Л. Брежнєв у доповіді на урочистому засіданні, присвяченому 20-річчю Перемоги, у травні 1965 р. говорив про «понад 20 мільйонів загиблих». І, нарешті, остання офіційна цифра за часів існування Союзу, названа Генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим у доповіді до 40-річчя Перемоги — 27 млн осіб. Тому-то і не впорядковувались могили полеглих і не вівся їх облік. Наведені дані стосувалися в цілому по Союзу. А які людські втрати були кожної республіки зокрема? Для України — це до цих пір — «біла пляма».

Найбільш поширеним в радянській історіографії щодо України були такі дані: гітлерівці винищили 3,9 млн мирних жителів, 2,2 млн — примусово вивезли на роботу до Німеччини, 1 млн 300 тис. — знищили військовополонених і 1,3 млн воїнів — загинули на фронті. Жодна з названих цифр не відповідає дійсності. Взяти хоч би останню — 1,3 млн загиблих на фронті. Вона подана не з Наркомату оборони чи Генерального штабу, а запозичена з Наркомату соціального забезпечення УРСР — це кількість виплат пенсій та грошової допомоги сім'ям загиблих після 22 червня 1941 р. військовослужбовців, що мали у своєму складі непрацездатних осіб. Але в це число не ввійшла величезна кількість загиблих, про яких є достеменні свідчення. По-перше, тут не враховані ті загиблі, члени сімей яких були працездатними. По-друге,

сюди не ввійшли ті, що «пропали безвісти». Їхнім сім'ям допомогу не надавали і від податків не звільняли. По-третє, в число загиблих не ввійшли і ті, котрі були членами тих сімей, з яких на фронті загинув не один, а декілька чоловік (наприклад, батько і син, брати і т. д.). А таке горе було в дуже багатьох сім'ях. Звичайно, неправильно визначати кількість загиблих таким чином. Лише через 55 років після закінчення війни в процесі підготовки всеукраїнської «Книги Пам'яті» внаслідок копіткої праці в архівах встановлено, що безповоротні військові втрати України становили 4,1 млн чоловік²⁴. Крім того, на території України, окупованій гітлерівцями, загинуло понад 5,7 млн (4 148 616 цивільних осіб — разом із Закарпатською областю і Кримом, і 1 571 000 військовополонених)²⁵. Якщо врахувати, що з числа 2 млн 400 тис. вивезених з України на примусові роботи в Німеччину загинуло не менше мільйона чоловік, то лише безповоротні людські втрати України становлять понад 10 млн. В це число не ввійшли ті військовослужбовці з України, які загинули від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. на радянсько-польському і радянсько-фінському фронтах, а також загиблі вояки УПА та бійці радянських партизанів.

Окрім втрат загиблими, Україна зазнала значних демографічних втрат й у інший спосіб. Значна частина громадян України, які були силоміць вивезені до Німеччини, побоюючись репресій сталінського режиму не повернулася на Батьківщину після війни, а це сотні тисяч. Значна частина не повернулася в Україну з тих, хто був евакуйований за межі України разом з підприємствами і установами при відступі Червоної армії. Евакуйовано було 3 млн 200 чол.²⁶ Були й втрати населення й від депортації мешканців Західної України (близько мільйона) у період 1939—1941 років, і в 1944 р. населення Криму (228,4 тис. чол.).

«Якою б не була страхотливо руйнівна війна, яким би грізним ураганом не пройшла вона по Україні, — писав Олександр Довженко, — її величезне позитивне значення для історії українського народу безперечно. У цій пожежі, хаосі й крові злились воедино всі українські землі. І якою б не була, очевидно, на початку їхня доля тяжкою і трудною, в кінцевому рахунку український народ робить рішучий і неминучий крок вперед. До речі, об'єднання — кінець національному дрібному, другорядно кон'юнктурному... Очевидно, його підставою була розірваність земель і різнобощя»²⁷.

Петро Брицький,

доктор історичних наук,

професор Чернівецького національного

університету ім. Ю. Федьковича

- 1 СССР – Германия: 1939 год: Документы и материалы о советско-германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Вильнюс, 1989. – С. 116.
- 2 Правда. – 1939. – 7 ноября.
- 3 Див.: Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – С. 627; Мы и планета. Цифры и факты (Изд. 3-е, доп). – М.: Издательство полит. литературы, 1972. – С. 100.
- 4 Урланис Б. Ц. Войны и народонаселение Европы. – М.: Соцэкгиз, 1960. – С. 203; Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3. – С. 35.
- 5 Пронько В. А. Изгнание врага с территории СССР и Украины: цена освобождения // Україна у Другій світовій війні: уроки історії та сучасність. Матер. міжнар. наук. конф. – К., 1995. – С. 71–72.
- 6 Совершенно секретно! Только для командования! Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Док. и мат. – М., 1967. – С. 100.
- 7 Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. Т. 2. – С. 329.
- 8 Там само.
- 9 Нюрнбергский процесс. – М., 1989. – Т. 3. – С. 262.
- 10 Історія міст і сіл УРСР: Ровенська область. – К., 1973. – С. 61; Сумська область. – К., 1973. – С. 61; Чернігівська область. – К., 1972. – С. 61; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – К., 1969. – Т. 3. – С. 149.
- 11 Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу. – Т. 3. – С. 149, 150, 153–155.
- 12 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі: ЦДАВОУ). – Ф. 14, оп. 1, спр. 2702, арк. 15–16.
- 13 Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К.; Львів: Червона калина, 1991. – С. 23.
- 14 ЦДАВОУ. – Ф. 14, оп. 1, спр. 2740, арк. 4; спр. 2741, арк. 9.
- 15 Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 112.
- 16 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГОУ). – Ф. 1, оп. 23, спр. 1063, арк. 102.
- 17 Там само. – Спр. 1484, арк. 53.
- 18 Там само. – Спр. 62, арк. 1, 4.
- 19 Там само. – Ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 265, арк. 26–28.
- 20 Там само. – Арк. 29–34.
- 21 Там само. – Ф. 3206, оп. 5, спр. 20, арк. 1825.
- 22 Вечірній Київ. – 1998. – 28 квітня.
- 23 Кот С. Вказ. праця. – С. 118.
- 22 Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – К., 2000. – С. 563.
- 25 Там само. – С. 552, 557; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – К., 1975. – Т. 3. – С. 153; Академія медичних наук УРСР. Звіт комісії по розслідуванню втрат і санітарних наслідків війни. – К., 1946. – С. 18, 19.
- 26 Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945. – С. 489.
- 27 Довженко О. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник (1941–1956). – К.: Веселка, 1995. – С. 362.

ЖИТТЯ ДОРОГА УСТЕЛЕНА ШИПАМИ

Йосиф Сліпий — велична постать новітньої церковної історії і загалом історії українського народу. А отже цілком зрозуміло, що національні мотиви превалюють у його богословській і літературній спадщині.

Глибинні народні джерела формування цієї неординарної особистості розкрив дослідник української церкви Василь Ленчик: «своєю психологічною структурою митрополит Йосиф... був, без сумніву, великий інтелект, тонкий аналітик дуже складних питань, знавець мистецтва і музики, незвичайно працьовитий, як дослідник і вчений, аристократ духа, якого тільки могло дати наше Золоте Поділля і наш заможний хліборобський стан, що поєднував у собі велике почуття власної гідності із здоровими етично-моральними засадами і глибокою природною релігійністю. На такому тлі зростала його велика індивідуальність, яка вміла природні дарування якнайкраще розвинути, особливо беручи собі за зразок Великого митрополита Андрія»¹.

У щедрій на таланти українській землі у селі з унікальною назвою Заздрість на Тернопільщині народився Йосип Коберницький-Дичковський, у майбутньому патріарх Йосиф Сліпий. І, певне, у назві села було щось символічне і містичне. Зазвичай вважають, що заздрість — це коли відчують прикрість від успіхів іншого. Мовляв, заздрощі хапають, завидки беруть, кажуть у народі. А чи не варто з іншого боку розглянути етимологію слова: у значенні заздрість по-доброму, у бажанні досягти тих успіхів, яких досягла певна особистість, що її беруть за взірєць. І хай по-доброму людство заздрить нам, українству, нашій землі, яка народжує таких проповідників і світочів християнської думки, як Йосиф Сліпий.

Національні тенденції виразно виявляються уже на перших етапах його богословської дослідницької праці. Розглядаючи при-

Йосиф Сліпий

належність української церкви за її історією, традиціями, культурою, обрядом передусім до християнського Сходу і загалом до Вселенської Церкви, молодий на той час професор Йосиф Сліпий прагне, як зазначав його учень, а потім близький співробітник у Львові і згодом у Римі о. Іван Гриньох, «вийти на міжнародне поле, щоб там сконфронтувати церковну думку українського християнства із думками інших християнських народів, ознайомити широкий християнський світ з досягненнями Української Церкви на різних ділянках церковного життя та у вселенську скарбницю духа Христової Церкви внести також твори свого інтелекту й апостольської праці»². Впроваджуючи у життя ідею церковного єднання митрополита Андрея Шептицького, який став натхненником проведення Велеградських конгресів (власне завдяки йому містечко Велеград, колишній осідок першого в моравській державі єпископа св. Мефодія, стало центром міжнародного спілкування богословів з екуменічних питань у 1907, 1909, 1911, 1922, 1924, 1927, 1933 і 1936 рр.), він виступає на конгресах з науковими доповідями, які виголошує, до речі, українською мовою, а також друкує статті в місячнику «Нива» (числа 10, 11—12 за 1922 р.), які є цінним історичним джерелом про те, як народжувався тодішній екуменічний рух. Автор висловлює власні міркування стосовно учасників представницького форуму, розвитку Української Церкви: «Наші делегати багато розмовляли з підкарпатськими братами на національні теми. Були між ними свідомі українці, але були й великі прихильники «єдиної неділимої».

У 30-х роках ХХ ст. Йосиф Сліпий здійснює кілька паломницьких подорожей. Враження від них знайшли відтворення у подорожніх записках, надрукованих на сторінках журналу «Нива». Літературні твори «Паломництво до св. Землі», «Подорож до Англії», «Подорож по Сицилії» вийшли окремими книжковими виданнями.

З точки зору молодого теолога Й. Сліпого, подорожування — це вияв духовної потреби людини, тобто пізнання культурних пам'яток старовини, збагачення світогляду, а споглядальна порівняльність внаслідок подорожування збагачує знання, спонукає до творчих дій. А ось подорожування як паломництво має свою відмінність. Це насамперед поклоніння святим місцям, де жив і навчав Спаситель. Тобто, якщо узагальнити, то «паломники стоять на шляху до свого Господа і йдуть під Його проводом»³. За Йосифом Сліпим паломництво — це духовна риса української душі. Пояснюючи мету паломництва, він доходить однозначного висновку: поклонитися святим місцям і помолитися на Божому гробі, побачити християнський Схід, відомий із ранішніх студій, відновити спомини — думки про святі місця, і головне — спонукати українство до того, «щоб не заросла втерта дорога українського паломника до Господнього гробу». І що характерно, автор літературних нарисів — не байдужий спостерігач, а об'єктивний споглядач-історик, який дивиться на сучасне очима учасників подій вікової дав-

нини і часто-густо з позицій наших пращурів. Так, подорожуючи Чорним морем, він нагадує читачеві про варязьких дружинників, про легендарні козацькі чайки. Розповідаючи про минуле Святої Землі, автор згадує про ченця Данила, про українське паломництво, зініційоване Андреем Шептицьким 1906 р., про Мелетія Смотрицького... Або ось ці натхненні рядки:

«Прямуємо до Святої Софії... Оце велич Сходу і цілого світу та мномовний свідок великого минулого Візантії, в порівнянні з якою цілий тодішній світ виглядав, як глуха варварська провінція... Я бачив майже всі важніші європейські храми, але ніякий з них не робить такого враження, що св. Софія. Я не дивуюся, що наші предки з Києва так захоплювалися її красою. Бо ціле ество чоловіка тут неначе піднесене у найвищі сфери мистецтва...»

Проводячи історичну паралель між українським християнством і візантійським, яке ввібрало у себе спадщину останнього, Йосиф Сліпий підводить читача до досить неординарної як на той час думки: «...ми, українці, становимо на Сході найчисленнішу вітку католицької Церкви... На нас також спочиває відповідальність за майбутній напрям і майбутній розвиток християнського католицького Сходу».

Як бачимо, українознавчі сюжети складають той, чи не найголовніший кістяк, довкола якого і формується основна авторська думка подорожніх публікацій Йосифа Сліпого.

Заінтересованість Йосифа Сліпого різними сторонами буття в їх різноманітності спричинило розмаїття жанрів його літературної творчості. До цінної історичної пам'ятки слід віднести кореспонденцію «Кілька вражень з Лемківщини». Насамперед як богослов та історик Української Церкви автор приходять до аргументації, що лемки «найбільш церковне плем'я в українському народі».

19 червня 1930 р. митрополит Андрей Шептицький освятив перший священицький санаторій у Гребеневі. Ця нагода і стала приводом для написання Й. Сліпим статті репортажного характеру, яка була надрукована у 9-му числі журналу «Нива». До речі, автор, відштовхуючись від події, переносить читача у минуле бойківського краю, розповідає про історію Скільщини у давні княжі часи, подає описи бойківських церков, побудованих у візантійсько-українському стилі. Вірою у перемогу рідного народу, впевненістю у відродженні його бойової слави і початку нового життя надихані рядки, написані Йосифом Сліпим про українські визвольні змагання: «Ось новий підйом, там, на Маківці, пластунів табор складає присягу і святить прапор».

Не обходить увагою молодий богослов і питання розвитку науки, її значення у світовому процесі.

У львівському журналі «Дзвони» (1935) з'являється стаття Йосифа Сліпого-Коберницького «Віра і наука», де автор, розглядаючи таїну людського мислення, доходить висновку, що «два

крила, якими підноситься людський дух в безкраї простори, це віра і наука».

Подвижницька діяльність світоча української церкви Йосифа Сліпого була тісно переплетена з науковими дослідженнями на богословській ниві. Пошуки істини ґрунтувалися на наукових здобутках впродовж свідомого життєвого шляху духовного пастиря. Напис на чільній стороні будинку Українського католицького Університету, відкритого ним 1966 р., відтворює внутрішній стан цієї легендарної постаті в історії Української Церкви: «Істина і любов до науки собирає в розсіянні суцях».

Окремо слід спинитися на діяльності Йосифа Сліпого як педагога. Праця у Львівській духовній семінарії та академії, його численні заходи як організатора, наставника були підпорядковані передусім турботі про українську справу. Визначаючи завдання вихованців, ректор Й. Сліпий наголошував: «молоді священники з розвиненим умом і розпаленою душею, що навчилися наукової методи і вміють передати другим те, що самі набули, стануть душею у всіх наших виховуючих установах, щоби — як колись в часі княжих межусобиць — де ширяли людські пристрасті, євангельським словом і хоронили (боронили. — А. Д.) українську землю від злиднів і горя».

Успішний подальший розвиток української церкви Й. Сліпий вбачав у підготовці насамперед освічених кадрів духовенства. Як зазначав о. Василь Лаба: «Митрополит Кир Йосиф змагав до того, щоби майбутній український священник у зорганізованій ним Богословській академії і в інших українських богословських школах набував званеву освіту своєрідного характеру»⁴.

Богословська думка, як верхівка філософської науки, у його працях покликана постійно стимулювати суспільний поступ на шляху людського удосконалення згідно із Божественним провидінням. Маючи ґрунтовні знання з богословських наук, молодий учений прагнув закласти у процес викладання українську душу. Як писав о. Іван Гриньох: «Перед науковцем-богословом виростає невідкличне, на перший погляд невідсильне, важке завдання: створити рідний, високошкільний, науковий осередок для виховання й освіти та організувати наукову роботу. У відчутті й зрозумінні необхідності такої праці, задивлений у світлі зразки Української Церкви в минулому і натхненний візією її відродження в майбутньому, о. д-р Йосиф Коберницький здійснює це завдання. Ставши ректором Духовної семінарії в 1925 р. і втішаючись повною підтримкою Митрополита Андрея, що жив тими самими ідеями, він разом з іншими однодумцями основує Богословське Наукове Товариство як осередок наукової праці, і кладе основи для високої школи, якої організаційну підготовку з великими труднощами закінчено в 1928 р. Цю школу названо, нав'язуючи до східнохристиянської української традиції й по зразку Києво-Могилянської Академії, Богословською Академією, яка, разом із існуючою при ній

Духовною семінарією сталася новим і, на такому рівні, єдиним на всіх українських землях та в цілій Українській Помісній Церкві вогнищем високої освіти й виховання. О. д-р Йосиф Коберницький, будівничий Богословської Академії, став її першим ректором та її професором на богословському факультеті⁵.

Розглядаючи богословську, літературну, епістолярну спадщину Йосифа Сліпого, слід окремо зупинитися на національних мотивах у творчості цієї неординарної в українському духовному житті постаті.

Серед величезного творчого доробку українського церковного діяча як своєрідний підсумок життя і пастирського подвигу виокремлюється «Завіщення Блаженнішого патріарха Йосифа — духовний заповіт сущим і нащадкам».

Духовний світ духовної особи особливий, відмінний від звичайної своїм внутрішнім наповненням. І превалюють тут не буденні, приземлені клопоти, а проблеми майбутнього облаштування якщо не суспільства, то громади чи сімейного співжиття з морального погляду. Здебільшого це узагальнюючі міркування з посиланням на досвід попередніх поколінь. Отже і початкові фрази духовного заповіту пастиря звернені до тих, чиє життя було йому зразком і дороговказом у земному існуванні.

І те, що перші слова патріаршого заповіту звернені до Євангелії від Іоанна, не випадково. Найулюбленіший учень Ісуса Христа, який «жив більше внутрішнім, проповідницьким життям, ніж внутрішнім, практично — діяльним»⁶, був для Йосифа Сліпого тією духовною вершиною, до якої він прагнув дістатися протягом пастирського служіння. І Боже провидіння, скеровуючи життєвий шлях першоієрарха української церкви, додавало йому фізичних сил у звершенні подвигів задля християнської віри. І чи не символічно, що подібні випробування, які довелося перенести апостолу Іоанну Богослову, стійко перетерпів Йосиф Сліпий. Згадаймо, при римському імператорі Нероні (37—68 рр.) Іоанна Богослова у кайданах доправили до Риму, де спочатку примусили випити чашу з отрутою, а потім, коли це не подіяло, кинули до котла з розплавленим маслом, що також не завдало йому шкоди. І врешті-решт, поселившись в Ефесі, майже 30 років посідав становище керівника усіх церков Азії, користуючись цілковитою повагою віруючих. Згідно з біблійним переказом, його проповіді справляли величезний вплив на слухачів, через що Ісус назвав «Якова Заведеевого, та Іоанна, брата Якова, і дав їм імена Воанергес, цебто сини громові» (Євангелія від св. Марка, 3, 7). Воанергес тлумачиться «сини громові», а деякі богослови вбачали у цьому слові натяк на громоподібний вплив апостольського проповідницького слова. Наприклад, Ориген називав Іоанна Богослова «мислячим громом». Апостол-євангеліст, сучасник Ісуса Христа, досяг столітнього віку. Йосиф Сліпий упродовж 80 літ носив кайдани за Христа, за святу Церкву як кару, накладену атеїстичною владою. А після звільнення так

само, як і Іоанн Богослов, три десятиліття облаштував українську церкву на теренах діаспори. І, напевне, той факт, що семінарист Йосиф Коберницький-Дичковський пише богословське дослідження, присвячене Іоанну Богослову, має містичне значення, носить Божественну печать. Йосиф Сліпий прожив так само немалий вік — дев'яносто два роки.

Звертаючись до сучасників-віруючих і нащадків словами Іоанна Богослова «Ще трохи, і світ мене не побачить...» (Євангеліє від св. Іоанна, 14.19), бо «надходить година, коли вже і притчами не промовлятиму до вас...» (Євангелія від св. Іоанна, 16.25). Світильник Віри говорить лише про земну форму людського існування, сподіваючись, що його теперішні і майбутні співрозмовники вважатимуть за необхідне звернутися до Святого Письма і прочитати апостольські висловлювання у повному тексті. Отож процитуємо у певній послідовності: «Ще недовго, і вже світ Мене не побачить, але ви Мене бачити будете, бо живу Я — і ви жити будете!» (Євангелія від св. Іоанна, 14.19). Світ (мається на увазі земний і невірющий у Христа), втратить цю можливість, а Христос віддалиться із світу чутливо-спостережних явищ. Навпаки, вірні продовжуватимуть Його бачити, адже Христос, як дійсно живий, живе безперервно, вічно й смерть не може припинити Його життя. Окрім того, Він і учням Своїм дарував таке життя, яке знаходиться у Ньому⁷. Тобто йдеться про вищий ступінь духовного удосконалення людини через віру як акту приєднання до любові Бога в Ісусі Христі, і, таким чином, вона є джерелом кожного християнського життя⁸. У наступних висловлюваннях: «Незабаром і Мене вже не будете бачити, і знов незабаром — і Мене не побачите, бо Я йду до Отця» (Євангеліє від св. Іоанна, 16.16), «Настає година, коли притчами я вже не буду до вас промовляти, але явно звіщу про Отця вам» (Євангеліє від св. Іоанна, 16.25). Звертається увага на те, що Господь Ісус Христос сповіщає апостолів про їхній новий етап у християнському поступі. «Звіщу про Отця вам» — це не тільки інформація Ісуса Христа своїм найближчим соратникам, а свідчення існування того безперервного зв'язку між християнською спільнотою і правил, об'явлених Богом і пропонованих церквою.

Патріарх Йосиф Сліпий, прощаючись із земним життям, залишається в нашій пам'яті.

Духівниця, а під нею в українському суспільстві розуміли настанову, наказ нащадкам, останню за життя волю, традиційно була виваженою і конкретною. Узяти хоча б заповіт митрополита Петра Могили, початок якого був позначений лаконічністю й афористичністю: «Оскільки нічого над смерть певнішого людині нема, а година смерті в Божих таємницях самого Бога перебуває, я, многогрішний Петро Могила... будучи хворістю навіщений від Господа Бога й не бажаючи заставити в якомусь не порядку дім мій, від Господа Бога мені в зверхність доручений, всі мої наміри віддавши

на всемогутню волю Божу, учиняє короткий волі моєї, коли ти Господь Бог визначив, такий останній Заповіт»⁹.

Так і Йосиф Сліпий розпочинає свій заповіт: «Залишаючи цей світ і «сидячи на санях» (вираз взято з «Поучення Володимира Мономаха», що означав «готуючись до смерті»), пригадаймо, у Давній Русі-Україні покійників везли на санях), як говорили наші предки, після дев'яностолітнього життя молюся за вас, моє Духовне стадо, і за весь Український народ, якого я є сином і якому я старався увесь свій вік служити, словами прощальної Архієрейської молитви Господа нашого Ісуса Христа. Він бо для нас усіх і для всього світу «путь, істина і живот»¹⁰.

Саме на Землі, у порухах історії, в конкретних умовах життя кожна людина готує, вирішує і наперед переживає свою вічну долю. І звершити бажане, а люди намагаються досягти вічної слави, у котрій знаходиться Отець, можна лише єдиним шляхом, і вказує цю дорогу Христос. До Сина Божого і звертає свої помисли і повертає нащадків Йосиф Сліпий, коментуючи Євангеліє від Іоанна.

В основі теології Іоанна є Ісус Христос¹¹. Автор духівниці визначає одне з чільних положень свого звернення: «переставляючись у світ вічності, благаю Отця Небесного, щоб він прославив Сина свого у вас, щоб ви пізнали Його, «Єдиного, Істинного Бога», і Ним посланого — Ісуса Христа» (Євангеліє від Іоанна, 17.3). Мова йде про життя вічне — світ вічності (Євангеліє від Іоанна, 17.3), яке пізнається тільки у Богопізнанні, але й у розумінні не лише теоретичного засвоєння істин віри, а й у потязі серця до Бога і Христа. Цілком виправданим є звернення Йосифа Сліпого до прощальної бесіди Христа з учнями і акценті на думці, що пізнання Бога Отця досягне тільки через Христа, і що пізнання Самого Христа так само необхідне для отримання вічного життя і спасіння, як і пізнання Бога Отця. Наступні слова заповіту — благання, звернене до Отця, «щоб він дав вам «Утішителя, який буде в вас» (Євангеліє від Іоанна 14, 16—17). Йосиф Сліпий, нагадуючи своїй пастві апостольські провіщення, концентрує увагу на понятті Дух істини. Адже духовна сутність Церкви не обмежується лише визначенням єднання з Христом, бо ж це єднання веде за собою і вселення Святого Духа, тому Церква повинна бути визнана як містилице дарів Святого Духа. Бо ж сказано у Євангелії (19.6): «А коли Павло руки возложив — мовами стали вони промовляти та пророкувати!» Отож є Дух Святий, благодатно діючий в людях. Говорячи про Дух істини, Йосиф Сліпий, певне, мав на увазі сім дарів Духа Святого, описаних пророком Ісаєю та Іоанном святим, про які свого часу повідав сучасникам у своєму катехізисі Петро Могила, а саме: мудрість, розум, уміння собі й іншому поради, стійкість у вірі правдивій і в житті побожнім, знання Закону і волі Божої, побожність, страх Божий»¹².

Тим паче, духовна постать Петра Могили і вершина тогочасної богословсько-догматичної думки, його Катехізис, на який орієнту-

вався увесь православний світ і всі інші християнські віросповідання — була предметом студій Йосифа Сліпого.

Перша, умовно назвемо вступна частина, або зачин заповіту завершується зверненням пастиря до духовних дітей, як велить наша свята прадідівська християнська віра. В ньому, посилаючись на святі апостольські настанови, Йосиф Сліпий залишає свій богословський і пастирський заповіт: «...щоб ви не зневірилися...» (Іоанн, 16.1) — тобто були ми всі стійкими у християнській вірі, не тривожилися про можливі випробування: «Хай не тривожиться серце ваше. Віруйте в Бога!.. (Іоанн, 14.1). Власне, не мали жодного сумніву і хитань у вірі своїй. І, нарешті, основне, що становить квінтесенцію земного життя і є головним заповітом нащадкам, «щоб ви любили один одного...» (Іоанн, 15.12, 17), «любов'ю, над яку більшої ласки немає, що готова життя своє віддати за друзів своїх...» (Іоанн, 15.13).

Власне, любов як форма всіх чеснот¹³, як двигун і мета морального життя, що має забезпечувати глибинну доброту вчинків людини, є стержнем, опертям вікового поступу людства.

«Впродовж цілого свого життя був я, і таким відходжу з цього світу, в'язнем Христа!» Ця фраза є ключовою у заповіді і потребує, на наш погляд, уважного тлумачення. Що ж розуміє під висловом «в'язень Христа» Йосиф Сліпий?

«Добровільний в'язень Христа». Віруючий має бути послідовником євангельської заповіді «Закон бо через Мойсея був даний, а благодать та правда з'явилися через Ісуса Христа» (Іоанн, 1,17), адже як милосердний Бог ніколи людини із догляду свого не випускає, дає їй привід до доброго, не силуючи однак вільної волі її, так охоче допомагає їй ласкою Своєю, а особливо тепер у стані ласки, котра дана через Ісуса Христа»¹⁴. Євангеліє говорить: «На мені Дух Господній, бо Мене Він помазав, щоб Добру Новину звіщати вбогим. Послав Він Мене проповідувати полоненим визволення, а незрячим прозріння» (Лука, 4,18). Як добровільно Син Божий для спасіння людського з волі Бога Отця зійшов на низину земну, так і Йосиф Сліпий вирішив стати добровільним в'язнем Христа, опікуючись однією метою: проповідувати християнське вчення, наvertати людство до розуміння віри і волі Божої, бо «мудрість, що зверху вона, насамперед чиста, а потім спокійна, лагідна, покірлива, повна милосердя та добра плодів, безстороння та нелукава» (Соборне послання св. апостола Якова, 3,17).

«Впродовж цілого свого життя був я, і таким відходжу з цього світу, в'язнем Христа!» Це твердження не лише відтворює весь зміст духівниці пастора, але й несе у собі глибинний філософський зміст у його діях щодо славлення Божої думки.

Великим патріотичним змістом наповнені слова заповіту: «Будьте свідками Христа в Україні... Не посороміть землі української, землі наших предків!.. Не посороміть також свого власного українського імені, не забуваючи слів Христових:

«Приклад бо дав я вам, щоб і ви так робили... щасливі будете, коли так чинитимете» (Іоанн, 13, 15—16)¹⁵.

Український народ має свої практичні вислови віри, які загалом є шуканням Бога і спрагою чути Божі слова. Йосиф Сліпий наголошував на значенні народної побожності, традицій і звичаїв для успішного проповідування Христової віри.

Його слова із «Завіщання» звучать для нас, нащадків, як нагадування про постійну, копітку працю на терені духовного відродження нашої нації: «Пам'ятайте, що народ, який не знає або загубив знання свого минулого з його духовними скарбами, вмирає і зникає з лиця землі...

А коли глядітимете на Собор Святої Софії і будете паломничати до нього як до рідної святині, і молитву приноситимете в ньому, пам'ятайте, що цей Собор оставлю як знак і символ знищених і забезщечених українських храмів Божих. Між ними наших найважливіших свідків — соборів, свідків нашого прадідного християнства, Святої Софії в Києві і Святого Юра у Львові! Нехай же цей отут Собор Святої Софії буде для вас знаком відродження і побудови нових храмів на рідній землі і заохотою до здвигання храмів Божих в місцях вашого перебування! А над усе, нехай Собор Святої Софії буде для вас провідним знаком і свідком Собору живих українських душ, святим місцем й літургійної жертви за вмерлих, живих і ненароджених! Благаю Бога, щоб він охороняв Собор душ прийдешніх українських поколінь!»¹⁶

І далі у «Завіщанні» духовний пастир наголошує: «Не стидайтесь свого рідного, дорожіть своєю духовною спадщиною. Яка ж вона, ця наша духовна спадщина цінна і багата! Вона ніяк не заслуговує на те, щоб погорджувати нею! «Не давайте священне собакам, ані не кидайте перл ваших перед свинями, щоб не топтали їх ногами і, обернувшись, вас не роздерли» (Мт. 7,6). Нехай наша духовна спадщина проникне у ваші душі, запалить вогонь у вашому серці, щоб її зберігати і плекати! На цій спадщині освячайте свої душі благодаттю і дарами Святого Духа!»¹⁷.

«Коли підсумувати всі акти, почини, заходи, що здійснив Йосиф Сліпий після переїзду на Захід, — пише український учений Дмитро Степовик, — то з них вимальовується постать одного з найбільших будівничих української культури в усій нашій історії — постать, рівна за масштабами Ярославу Мудрому, Петру Могилі, Іванові Мазепі, Василеві Тарновському, Андреєві Шептицькому, Дмитрові Яворницькому — найбільшим меценатам мистецтва і культури»¹⁸. І справді, згадаймо, скільки зроблено цим подвижником: заснування Українського Католицького Університету, зведення українського кафедрального собору св. Софії у Римі, підтримання українських митців, започаткування журналу «Патріархат»... Йосиф Сліпий, придбавши будинок для Українського Католицького Університету в центрі Вашингтона, заповідає: коли Укра-

їна стане вільною і незалежною державою, розмістити тут українське посольство в США. І це воістину пророчий дар!

1975 р. у соборі св. Петра у Римі Йосиф Сліпий офіційно прийняв титул патріарха Помісної Української Греко-Католицької Церкви. На думку духовного пастиря, церковне об'єднання українського народу — нагальна потреба. У посланні патріарха Йосифа про поєднання в Христі 3 червня 1976 р. відзначається: «Яка могутня була наша Держава за часів Володимира Великого і Ярослава Мудрого! Бо була в нас тоді одна віра і одна церква, яка лучила духовно увесь народ, скріплювала усе державне життя і створила свою культуру!»¹⁹ А заповідь Йосифа Сліпого: «Моліться, працюйте і боріться за збереження християнської душі кожної людини українського роду і за весь український народ і просіть всемогутнього Бога, щоб Він допоміг нам звершити нашу тугу за єдністю і наші змагання за церковне з'єднання у здвигненні Патріархату Української Церкви»²⁰. Нині, як ніколи, від реалізації заповідей Великого Духовного Отця, Великого українця залежить подальший процес нашого державотворення, національного самоутвердження України у світовому товаристві.

*Анатолій Денисенко,
кандидат історичних наук*

1 Наукові записки/ Український вільний університет. — 1969. — Ч. 9–10. — С. 247.

2 Гриньох Іван, о. Введення до творів кард. Йосифа, Верховного архієпископа // Сучасність. — 1988. — С. 44.

3 Словник біблійного богослов'я. — Рим, 1992. — В-во отців Василіан «Місіонер».

4 Лаба Василь, о. Митрополит Кир Йосиф, гідний преемник великого митрополита Кир Андрея на Галицькому митрополичому престолі// Богословія. — 1972. — Т. XXXVI. — С. 9.

5 Толковая Библия, или Комментарии на все книги св. Писания Ветхого и Нового Завета. Том девятый. — Петербург, 1912. — С. 287.

6 Див.: Толковая Библия, или Комментарии на все книги св. Писания Ветхого и Нового Завета. Том девятый. — Петербург, 1912. — С. 452.

7 Обор Жан-Марі. Моральне богослов'я. — Львів: Стрим, 1997. — С. 127.

8 Заповіт митрополита Петра Могили. Жуковський Аркадій, о Петро Могила і питання єдності церков. — К.: Мистецтво, 1997. — С. 291.

9 Патріарх Йосиф, о. — Детройт, 1984. — С. 24.

10 Євангелія від Іоанна, 14,6.

11 Чарський, Януш, о. Вступ до книг Нового Завіту. — Львів, 1997. — С. 1, 4, 7.

12 Катехізіс Петра Могили. — Київ; Париж: В-во «Воскресіння», 1996. — С. 129–135.

13 Обор, Жан-Марі. Згадана праця. — С. 138.

14 Катехізіс Петра Могили. — С. 87.

15 Патріарх Йосиф. — Детройт, 1984. — С. 28–29.

16 Там само. — С. 32.

17 Там само. — С. 33.

18 Степовик Д. Кардинал // Історичний календар. — 2002. — С. 83.

19 Іван Гриньох. Введення до творів кард. Йосифа, Верховного архієпископа. — Сучасність, 1988. — С. 141.

20 Патріарх Йосиф, о. — С. 39.

ФЕНОМЕН МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО

Для мого покоління Михайло Брайчевський ще у сімдесяті роки минулого століття був легендарною постаттю. Книжками з історії Києва тоді нас не балували.

«Коли і як виник Київ» та «Походження Русі» М. Брайчевського уже на той час були раритетами. Не залежувалися вони навіть по букіністичних книгарнях. А ще з'явилася друком мапа князівського Києва, з-посеред авторів якої було вручну вимаране прізвище Михайла Юліановича. Ходили чутки, що його відлучено від науки, оголошено ледь чи не політичним дисидентом. Не зрозуміло було чим він не догодив владі, просто існувало збірне поняття — «український буржуазний націоналіст». А ця налічка оберталася для затаврованого нею більш ніж серйозними наслідками.

Історик, якого знає загал, учений, що не боїться висловити своїх поглядів, які не збігаються з партійною лінією, — все це огортало постать М. Брайчевського ореолом легендарності, особливої виключності, протиставляло його усій іншій науковій публіці.

Найповнішим зібранням відомостей з археології, топографії, архітектури та історіографії стародавнього Києва і найкращим джерелом даних про минуле міста був двотомник ленінградського вченого М. Каргера «Древний Киев». Проте читача-українця прикро вразила певна авторська позиція відсторонення, відчуження від теми, якийсь негативізм щодо нашого міста, котрому постійно протиставлявся Новгород як вищий і недосяжний еталон. Діставалося й попереднім дослідникам міста, які чомусь мали, за М. Каргером, вести свої дослідження у ХІХ ст. на рівні археологічних досягнень середини ХХ ст. Дарма, що Є. Болховітінов, М. Берлінський та М. Петров не були археологами, а передусім істориками-позитивістами й на рівні писемних джерел вивчали минуле старого Києва, ба більше — примудрялися без розкопок вгадувати місця, де стояли храми ХІ—ХІІ ст.

М. Брайчевський писав інакше. У його творах відчувалася мозабвенна закоханість у предмет дослідження. Усупереч московським авторитетам, він доводив, що кияни мешкали не в мазанках, а у будинках фахверкової конструкції. І все ж М. Брайчевського менше цікавив суто антикварний бік справи. У своїх працях він виступає не стільки як археолог, скільки як історик, для якого археологія — це лише одна з складових, допоміжна дисципліна з того самого ряду, що лінгвістика та писемні пам'ятки.

У чому ж полягав секрет популярності М. Брайчевського? Гадаємо, що він чуйно вловив потребу часу і дав українському сус-

пільству таку візію минулого, на яку саме й очікувало це суспільство.

Михайло Брайчевський зовсім несподівано, коли брати до уваги добу, за якої довелось йому жити і діяти, не погодився з офіційною версією давньої історії Русі, фактично підтримавши на новому рівні узагальнень «буржуазно-націоналістичну» українську історіографічну традицію. Чому людина, вихована в міському середовищі, в інтелігентській київській родині російської побутової культури, зробила саме такий ментальний вибір — є річчю незбагненою. Думається, що в майбутньому цей факт стане предметом спеціального науково-психологічного дослідження.

М. Брайчевський був, можливо, першим з видатних українських істориків, що виріс «на асфальті», у відриві від української сільської стихії, без зв'язків з питомо українським середовищем. М. Максимович надихався своєю Прохорівкою, В. Антонович з мамою-гувернанткою об'їздив усі панські маєтки Правобережжя. М. Драгоманова виховав старшинський старосвітський Гадяч. В. Липинському відкрило очі на світ і правду дитинство у волинських Затурцях. М. Грушевський українську стихію пізнавав у Сестринівці, околиці сучасного Козятина. Навіть О. Оглоблина, що народився й прожив перші тридцять років у будинку навпроти третьої гімназії Андріївського узвозу, жили натхненні спогади про село під Новгородом-Сіверським, звідки походили його предки з батьківської й материнської лінії.

Двадцять століття внесло свої корективи, роз'єднуючи місто і село, проте археолог М. Брайчевський, мандруючи півднем, північчю й центром України, ніби відновлював ці перервані радянською дійсністю зв'язки. Навіть більше, поєднання з землею й народом мало для М. Брайчевського якесь метафізичне значення. Воно знайшло своє відображення у його достатньо значній, проте ще маловідомій поетичній творчості, особливо в його поемі «Сковорода», уривки з якої вже друкувалися.

Ще про один феномен М. Брайчевського варто згадати. Археолог за основним фахом, він вже з кінця 50-х років ХХ ст. обирає для себе стежину історика і починає на рівні монографій творити синтетичну історію додержавного періоду старої України. За це не міг взятися інший історик, не маючи відповідної археологічної методи дослідження. З іншого боку, це й від М. Брайчевського вимагало величезної загальноісторичної ерудиції, орієнтації у світовій історіографії, спеціальних філологічних знань. У підрадянській Україні була лише одна людина, яка мала відповідну ерудицію. Це був Віктор Платонович Петров. Вони знали і поважали один одного. Але після свого «повернення з холоду» цей таємничий «науковець від ЧК» жив у сором'язливій самоізоляції, мало з ким спілкувався і майже не друкувався. Його теоретичні здогади щодо походження слов'ян підхопив і продовжив їх розвивати М. Брайчевський.

Істориків в Україні почали полювати з 1929 року. Лаву підсудних в процесі СВУ прикрасили собою кілька визначних авторитетів історичної науки. Вони, мабуть, заносились до облікових картотек ГПУ—НКВД і підлягали нещадному тотальному винищенню. Можна припускати, що лише покірна згода на співпрацю з органами чи, в кращому разі, безвідмовну лояльність врятувала тих небагатьох, що дожили до початку Другої світової війни. Хто повернувся з концтаборів, той вже не мав можливості серйозно займатися наукою. М. Слабченка, хоч і колишнього академіка, не визнали за історика в режимному Інституті історії АН УРСР і не взяли навіть на якусь бодай підрядну, допоміжну посаду. Не знайшлося місця для дивом вцілілого мистецтвознавця С. Таранушенка.

Так, влаштувалися у 50–60-х рр. за фахом і навіть позахищали докторські дисертації В. Отомановський, М. Ткаченко, В. Романовський та ще дехто. Але зробили вони це за межами України. Після війни зацілів тільки один, як перст, І. Крип'якевич. Через ненормальні умови існування швидко пішли з життя М. Кордуба, М. Петровський, пізніше — М. Возняк. Історична наука в Україні свідомо перетворювалась на пустелю. Нові кадри дуже вже поступалися за всіма параметрами не лише метрам 20–30-х років, але й їхнім учням.

Навіть у відносно спокійні шістдесяті Я. Дашкевич міг працювати лише в музеї та архіві. Так само архівними працівниками були І. Бутич, О. Купчинський і О. Мацюк.

Нагляд за археологами був трохи менший. В. Петров перебіг в Інститут матеріальної культури ще на поч. 30-х. Там працював і колишній «контрик» — Михайло Рудницький. Після війни в Україну приїхав П. Єфименко. Оце з їхніх рук підхопив прапор національної історіографії тоді ще зовсім молодий Михайло Брайчевський. Напівофіційно він ніс його лише у шістдесяті — після хрущовської відлиги у брежнєвський «пізній реабілітанс» аж до андропівського нового «репресіменто».

Написавши сотні статей, а згодом видавши монографії про римську монету в Україні та перше тисячоліття по Різду Христовому, він підхопив естафету М. Грушевського, ніби додавши нульовий том до забороненої «Історії України-Руси». Анти, очевидно, було протоукраїнським племенем — писав Михайло Грушевський, а Михайло Брайчевський на підставі археологічного матеріалу це припущення активно впроваджував у науковий обіг. Цій темі він присвятить згодом спеціальну монографію, яка ще й досі так і не вийшла друком.

Він хотів довести слов'янську присутність на східнослов'янських просторах від перших століть нашої ери. І тут якось так само напрошується паралель з нашими «народниками» середини позаминулого століття з М. Костомаровим й В. Антоновичем, які, ставлячи народну стихію й громадську організацію вище за організацію державну, таким чином протиставляли українську стихію Ро-

сійській державі й російському етносові. Народ був раніше за державу, він важливіший за політичну, зовнішню історію, він старший, а отже сильніший і важливіший за державу.

Щось до болю знайоме й подібне в радянському суспільстві давало підстави проводити таку паралель. Б. Рибаків у 60-ті пише про «Київську Русь». П. Толочко механістично розпочинає нашу історію з міфічного Кия, екстраполює на Русь римський відлік часу, коли для пізньоантичного часу все починалося від заснування столичного міста. М. Брайчевський мислить системніше, глобальніше, органічно дивлячись на територію й людність, що її населює. У нього відчувається якась навіть «христологічність» концепції початків Русі. Наші перші ідеологи — схимники печерські — розпочинали відлік часу для східних слов'ян від Святого Андрія. М. Брайчевський так само гадав, що Києву принаймні 2500 років, а все інше — підтасовка не на нашу користь. Нова редакція сумнозвісної «колиски» була йому зовсім не до душі. Давньоруська імперія була державою протоукраїнського етносу, байдуже як він тоді офіційно називався.

Одна з найвідоміших монографій М. Брайчевського на слух звучала майже так, як початок Несторового літопису: «Откуда есть пошла Русская земля і хто почав первее в Києві княжити» — «Коли і як виник Київ». Закоханість у Київ М. Брайчевського була одним з проявів киевоцентризму його свідомості і, крім того, методологічною складовою його досліджень, вперше застосованою ще М. Максимовичем. Згодом цей метод взяли на озброєння усі наші історики. Київ — це та метафізична основа, той стрижень, що нанизував чотири основні історичні епохи української історії (князівську, польсько-литовську, козацьку й нову національну), Київ дозволяє поєднати народницький й державницький концепти української історії. Він виник на українській етнічній території, в ньому зародилась, існувала й керувала територією національна провідна верства. Київ і Русь-Україна — дві тези, які завжди стверджували права громадянства для українських політичних аспірацій у ХХ столітті. Тому зрозумілим стає твердження, що книги М. Брайчевського тоді, сорок років тому, підняли з колін пересічного українця — читача наукових текстів. Вона давала якусь надію на майбутнє.

Ми б, може, не сказали головного про Михайла Юліановича, коли б не заторкнули теми «Історія й повсякденне життя». Бо пам'яткоохоронна діяльність М. Брайчевського — це передусім актуалізація минулого для людини теперішньої доби. Він виключно рефлексував на збереження матеріальної спадщини наших предків. Сприймав кожну пам'ятку архітектури як річ, без якої не може існувати він особисто. Зникнення пам'ятки було для нього особистою трагедією. Тому так самозречено й віддано захищав він наші матеріальні свідчення минулого, підводив під цю сферу прак-

тичної діяльності історика теоретичну базу, бив на сполох, коли вирішувалася доля тої чи іншої конкретної пам'ятки.

Завдяки йому ми можемо милуватися недонищеним комплексом споруд Братського Богоявленського монастиря та Києво-Могилянської академії, десяток років він писав і звертався до влади та реставраторів у справі збереження комплексу Києво-Печерської лаври. А як він мріяв побачити відновлений Михайлівський Золотоверхий монастир! І побачив, і навіть прах свій хотів заповісти розвіяти на садибі монастиря, ім'я якого було патрональним для Брайчевського.

Він і в цьому культурно-науковому компоненті випередив час, був першим, хто виступив з ідеєю регенерації знищених пам'яток. Промовистим є один приклад, описаний дружиною М. Брайчевського архітектором Іриною Мельник. На початку 70-х років влада вирішила збудувати новий музей «вождя світового пролетаріату». Місцем для нього була обрана територія Михайлівського. Тоді М. Брайчевський — опальний історик, неофіційний консультант — одній з груп проєктантів запропонував «вбити двох зайців»: побудувати музей на Михайлівській площі й одночасно відновити увесь комплекс споруд Михайлівського Золотоверхого. Перемогу одержав інший проєкт, прив'язаний до нижньої частини Володимирської гірки. Отак вдалося зберегти від забудови місце, де зараз, нарешті, відроджено багатостраждальний монастир. М. Брайчевський встиг його ще побачити.

У Київському товаристві охорони пам'яток М. Брайчевський був душею, розумом і мотором невеличкого гуртка ентузіастів. Він надихав реставраційні майстерні під керівництвом відомого реставратора архітектора Валентини Шевченко зайнятися відновленням Контрактової площі з її Гостинним двором.

Якось пройшла чутка про знесення єдиної збереженої оригінальної частини Хрещатика, між бульваром Т. Шевченка і вул. Б. Хмельницького. Тоді, на поч. 80-х, архітектура доби еклектики не вважалася цінною і її готові були пустити на злом. Тоді у спеціальному історико-архітектурному журналі з'являється стаття Михайла Юліановича про архітектуру київських підрядчиків, де з великим знанням мистецької сторони справи він стверджував цінність цих споруд й необхідність збереження їх на віки.

Надзвичайний діапазон його інтересів та колосальна ерудиція не можуть не вражати. Наприклад, візьмімо його праці про давньоруську писемність або літературу. Одна з них ще досі не надрукована. Маю на увазі дослідження про авторство «Слова про полк Ігорів». Він писав його ще у 60-х. Коли книжка була закінчена, з'явилося аналогічне дослідження Б. Рибаківа. Твір М. Брайчевського так і залишився у машинописі. А ще не виданими залишилися десятки його більших і менших праць. Серед значніших можна назвати книжку про Аскольда, монографію про антів, суспільно-політичні рухи XI—XIII ст., історичний детектив про вбивство

Бориса й Гліба. Писав Михайло Юліанович й спогади. Нещодавно видано п'ять поем і кілька десятків оригінальних і перекладних поезій М. Браичевського¹.

На початок 90-х років його класичні твори «Походження Русі» та «Коли і як виник Київ» давно вже стали бібліографічними раритетами й знайти їх можна було лише в небагатьох спеціалізованих бібліотеках. Хоч з часу їхньої появи минуло тридцять років, з наукової точки зору вони лишаються одними з найкращих досліджень з даної теми.

Ці дві монографії склали окрему частину «Вибраних творів» М. Браичевського, які у 1999 році підготували до друку члени київського осередку УІТ Ю. Кухарчук, Л. Сакада й І. Гирич. Загальне наукове редагування погодився взяти на свої плечі професор Винар.

Другу й третю частини книги склали менші за обсягом історико-археологічні та публіцистичні студії. Серед них було передруковано і його знамените «Приєднання чи возз'єднання?», опубліковане за текстом авторського машинопису з архіву М. Браичевського. Вважаємо за необхідне спеціально, враховуючи колосальне суспільне значення цієї праці, зупинитися на історії її написання.

Ця (не найбільша серед решти його переважно об'ємних за обсягом робіт) стаття М. Браичевського посідає, на перший погляд, непримітне місце, проте резонанс її та значення в тодішньому суспільно-політичному житті України важко переоцінити. Адже то був єдиний голос, що перечив офіційному, канонізованому вищими партійними інстанціями поглядові на Переяславську раду 1654 року! Стаття, по-різному оцінена у протилежних її таборих, збурила усю національну інтелігенцію саме своєю принциповою громадянською позицією в питанні, яке мало ключове значення для історичної свідомості українця. Не випадково академік НАНУ й директор Інституту українознавства проф. Я. Ісаєвич ставить її поруч зі «Звичайною схемою руської історії» М. Грушевського, вважаючи появу цієї статті в «Самвидаві» такою ж переломною подією в українській підрадянській історичній думці, як і вихід 1904 р. вказаної праці батька української історії. «Більшість українських істориків пішли цим шляхом лише тоді, коли це перестало бути небезпечним»².

Тому, принаймні в останнє десятиріччя, ця стаття сприймається як один з найсильніших творів українського дисидентського національно-визвольного руху в межах колишньої СРСР. Як акт великої мужності й збереження гідності української історичної науки сприйняти цю статтю справжні українські історики 60—70-х років ХХ ст.³

Проте історія написання цієї статті, обставини й збудники, що спричинилися до її появи, залишаються ще не зовсім достатньо з'ясованими⁴.

Між тим відходять від нас у кращий світ люди, які особисто знали усі перипетії цієї справи. Нема вже Федора Шевченка, Івана

Гуржія, тодішнього директора інституту історії К. Дубини та й самого Михайла Брайчевського. Ще за життя (1991) М. Брайчевський сам готував до видання, як він висловлювався, «триптих про Переяславську проблему» (сама стаття, протокол обговорення-судища в Інституті історії 1974 р. та його письмова відповідь того ж року на численні звинувачення критиків), у супроводі невеличкої передмови, написаної у рік здобуття Україною незалежності. На жаль, здійснити свого задуму Михайлові Юліановичу так і не вдалося. Стаття багато разів передруковувалася у газетах і у «Вибраних творах», але, якщо не рахувати «Вступу», дві частини триптиха вийшло друком лише на початку 2003 року у Лаврському альманасі⁵, друкованому органі Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Це була стаття «Приєднання чи возз'єднання?» та «Заключне слово» — відповідь автора на «дружнє» обговорення у відділі Інституту історії провідних офіційних істориків радянської України.

Чи не здається дивним, що не історик — фахівець епохи середини XVII ст., або архівіст, а якраз археолог узявся захищати честь української історичної науки? Проте, коли уважніше проаналізувати увесь науковий доробок М. Брайчевського з передодня появи «Приєднання...», то побачимо певну логіку у діях Михайла Юліановича, так само як і в його переході саме до Інституту історії АН УРСР. Він на тоді вже давно переріс вузькі рамки археології. Його три видатні монографії — це вже праці власне не археолога, а дослідника широкого гуманітарного профілю — лінгвіста, знавця всесвітньої історії, історика України. Цікаво простежити, які головні проблеми нашої історії абсорбували М. Брайчевського? Спробуймо їх визначити схематично, аби опукліше виглядали висновки його праці 1966 року.

У першій половині 60-х років після монографії «Римська монета на Україні», що мала переважно археологічний характер, з'являються дві класичні праці М. Брайчевського «Походження Русі» та «Коли і як виник Київ», які, власне, занесли його ім'я до почту класиків української історіографії. Які ж провідні ідеї були покладені в основу цих робіт?

Державна організація на українських землях існувала до варязького завоювання Києва, що дало нові аргументи на користь автохтонної теорії, яка лежала в основі класичної схеми української історії М. Грушевського.

Київ був значно старший за тисячу років (а 1959 р. святкувалося 1100-річчя першої згадки про Київ у літописі). Києву як мінімум 2000 років, він ровесник Римської імперії. Отже і слов'янство на українських землях мало давнішу вкоріненість.

Державне утворення існувало на українських землях задовго до перших київських князів варязької династії. Слов'яни-анти були першою давньоукраїнською державою. Автор намагається ідентифікувати археологічні культури з антським етносом. Тут

М. Брайчевський продовжував стару українську історіографічну традицію від М. Грушевського.

М. Брайчевський підкреслював культурну й економічну вищість питомого ядра Київської держави від нових земель на північному сході Європи. Він полемізував з М. Каргером з приводу його твердження, що кияни жили в землянках, а північна Русь — в рублених ізбах. М. Брайчевський висунув теорію про фахверкові будинки в Києві XI—XII ст.

М. Брайчевський доводить існування діалектичної розбіжності між південною й північною гілками східнослов'янських племен, що було продовженням боротьби з російською історіографією за київську спадщину. Відстоює на підставі графіті Софійського собору поширення українсько-руської писемності ще в X—XI ст.

Полемізує з Зіминим про автентичність і південне походження літературної пам'ятки киеворуської доби — «Слова о полку Ігоревім».

Докладно досліджуючи економіку, політику, архітектуру, топографію, історіографію Києва, М. Брайчевський ніби продовжував киевоцентричну концепцію некомуністичної української історіографії, яка від часів М. Максимовича вважала Київ стрижневим пунктом української історії, тим стрижнем, що з'єднував, нанизуючи їх на себе, пізніші періоди нашого минулого.

Якщо брати власне середньовічний період української історії, то М. Брайчевський так чи інакше науково висловився практично з усіх ключових проблем, які виникли в результаті тривалої російсько-української полеміки, що почалася й точилася вже більше ста років до нього. Позиція археолога дозволяла М. Брайчевському зробити в цьому питанні значно більше за істориків, до того ж Інститут історії перебував під недріманним оком партійного ЦК. У 40—50-х роках остаточно вичищений від «українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії», він був специфічною режимною установою, цербером при ідеологічній ланці наукового забезпечення соціалізму.

Михайлові Брайчевському судилося стати єдиним, хто мав сказати чесне наукове слово й у питанні про Переяслав (у зв'язку з цим, характеристична й інша тема його наукових зацікавлень — генеза запорозького козацтва, — що також незабаром стала забороною). Проте було б наївно думати, що такий виступ був справою виключно лише людської відваги Михайла Юліановича. У середині 60-х рр. офіційна наука переживала якусь таку непевну ситуацію, коли керівництво Інституту опосередковано підтримало позицію М. Брайчевського й таким чином стимулювало написання цієї роботи. Про це згадує й сам М. Брайчевський у чернетці вступного слова планованого на 1991 р. видання.

Ситуація в країні тоді не відзначалася особливою визначеністю. Таємниче зміщення з поста генсека М. Хрущова й поява нових осіб на політичному Олімпі ще не означали негайного настання ре-

акції, хоч 1965 рік вже й ознаменувався першою хвилею арештів серед вільнодумної інтелігенції (т. зв. «перший укіс»). Директор Інституту історії мав непогані особисті зв'язки з П. Ю. Шелестом і орієнтувався на нього чи, радше, на той міфологізований імідж національного партлідера. Тоді щиро вірилося в появу українізаційної віддушину серед густого імперського мороку й чимала група колег М. Брайчевського (були це, персонально, — І. Гуржій, Ф. Шевченко, О. Ромжа, О. Апанович та інші) принаймні не мали його за ворога. Були й такі вчені, що чітко визначалися як адепти української схеми історії. Це — І. Крип'якевич і Я. Дашкевич у Львові. Твердіші ж у догматичній сталіністській ідеології (або просто обережніші й по-житейськи далекоглядніші) історики, серед яких варто відзначити В. Дядиченка, К. Стецюк, Ф. Лося, П. Толочка та ін., воліли триматися обов'язкових на ті часи методологічних канонів. Уклалося таким чином два табори, між якими велася кулуарна дискусія навколо ключових проблем національної історіографії, серед яких переяславська була лише однією з-поміж інших, сфокусованих також на 1654 рік. Дебатувалося про етнічну належність «києворуської спадщини» (сумнозвісна концепція «колиски» трьох братніх народів), генезу і час становлення української нації, проблеми середньовічної української державності, російський великодержавний шовінізм нової та новітньої доби тощо. М. Брайчевському неодноразово доводилося торкатися тем обох своїх знакових праць в ході цих світоглядних суперечок офіційно й неофіційно.

Пропозиція написати статтю для «Українського історичного журналу» надійшла йому 1966 р. від керівників інституту Дубини й Гуржія. До липня того року М. Брайчевський виконав завдання, й стаття «Приєднання чи возз'єднання?» лягла на редакційні столи. Ф. П. Шевченко як головний редактор УІЖу мав неофіційну розмову з Брайчевським, порадивши лише скоротити текст. Як пізніше розповідав у колі знайомих сам М. Брайчевський, він залишив машинопис на столі і потім ним тривалий час користувалися всі співробітники, хто цього бажав. Можливо, М. Брайчевський не сподівався на друк своєї праці й хотів, аби хоч в такий спосіб хтось ознайомився з нею. Цікаво, що у 70-х роках керівництво Інституту критикувало автора не стільки за погляди, висловлені в статті, скільки за факт удоступнення машинопису широким колам. У такий спосіб вона стала ще однією позицією самвидаву — проскрибованою літературою. І це факт. У дисидентських виданнях «Приєднання чи возз'єднання?» часто фігурує, приміром, поряд з таким твором, як «Лихо з розуму» В. Чорновола. Проте довести факт участі автора у колпортації власного твору не вдалося. Сам він це заперечував, і, мабуть, так воно й було. Активне ж поширення машинопису лише свідчить про суспільну потребу на саме таку інтерпретацію нашого минулого. Як тут знову не згадати «Звичайної

схеми руської історії...» Михайла Грушевського, яка стала ідейним постулатом для всього українського руху початку ХХ ст.

Серед тих, хто таврував М. Брайчевського за ідеологічні «збочення», був і теперішній академік НАН України Петро Толочко. І, схоже, робив він це не стільки під примусом тодішньої посади в Інституті археології, скільки маючи зовсім інші історіософські ідейні переконання⁶.

Порівнюючи суто історичні праці М. Брайчевського з тогочасними публікаціями дипломованих істориків з Інституту історії, напрашується однозначний висновок, що принаймні на концептуальному рівні його дослідження значно вирають у порівнянні зі статтями офіційних авторитетів. Принаймні дві його статті — про Переяславську раду і про походження запорозького козацтва — демонструють докладне знайомство з класичною українською історіографією та основними тенденціями оцінок подій минулого. Незнайомість з архівними джерелами ще зовсім не свідчить про некомпетентність автора, бо зрештою й інші статті М. Брайчевського частенько мали не так джерельне, як історіософське спрямування.

З середини 90-х років журнал УІТ «Український історик» став ледь чи не єдиним науковим періодичним органом, в якому ще друкувався Михайло Брайчевський. У 1994 році в органі УІТ публікується доповідь М. Брайчевського, прочитана на київській уїтівській конференції «Історіософські підвалини історичного розвитку»⁷. Через рік головний редактор «Історика» Любомир Винар друкує спогади М. Брайчевського про відзначення сторічного ювілею М. Грушевського⁸. Ще за рік, у 1997 році там само з'являються дві статті Михайла Юліановича: про антів й документ про позбавлення праці за інакодумство⁹. У 1998 році друкується, нарешті, монографія М. Брайчевського про антів, яка згодом була уміщена у «Вибраних працях» (1999)¹⁰.

В останні два роки М. Брайчевський сподівався побачити перший том свого десятитомного зібрання творів, яке було ухвалене до видання Комітетом з друку при уряді України в серії соціально значущих видань. План-проспект десятитомника розробив Ю. Кухарчук. На жаль, і досі не видруковано вже фактично готового, упорядкованого Ю. Кухарчуком першого тому, який вже на стадії верстки зроблений у видавництві ім. Олени Теліги.

Георг Гурія,
кандидат історичних наук

¹ Михайло Брайчевський. Часу круговерть / упоряд. Ю. Кухарчук. — Київ: Смолоскип, 2003. — 171 с.

² Ісаєвич Я. Михайло Грушевський і його концепція історії України // Український історик. — 1994. — Ч. 1–4 (120–123). — С. 192, 200.

- 3 Дзира І. Ювілей Михайла Брайчевського // Український історик. – 1995. – Ч. 1–4 (124–127). – С. 342.
- 4 Принагідно назвемо лише деякі з публікацій, у яких заторкується суспільно-політичне значення творчості М. Брайчевського: Кухарчук Ю. Будівничий української державності // Українське слово. – Ч. 35. – 2001. – 30.08–5.09. – С. 16; його ж: Взирець наукової чесності // Українська культура. – № 11–12. – 2001. – С. 40. Його ж: Учений, громадянин, особистість // Наукові записки НаУКМА. Т. 20. Ч. 1. – К., 2002. – С. 10–14; його ж: М. Брайчевський і українська незалежність // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість / Упоряд. Ю. Павленко. – К., 2002. – С. 120–125; Гирич І. «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського // Лаврський альманах. Вип. 8. – К., 2002. – С. 64–65; його ж: Михайло Брайчевський // Історія в школах України. – 2000. – №2. – С. 48–49.
- 5 Брайчевський М. «Приєднання чи возз'єднання?» та «Заклучне слово» // Лаврський альманах. – Вип. 8. – К., 2002. – С. 66–93, 94–136.
- 6 П. П. Толочко частенько називає себе учнем М. Брайчевського, хоч у численних публікаціях висловлює діаметрально протилежні погляди й відносно давньоруського періоду й щодо Переяслава та національно-визвольного руху кінця ХІХ – початку ХХ століття. Його оцінки відповідають радше поглядам відомих ноторичних українофобів Т. Флоринського, Ю. Кулаковського й цензора С. Щоголева, аніж хоч яким-небудь боком наближаються до наукової позиції М. Брайчевського. Для прикладу див.: «Для кого оно, государство, в котором народ жертва?» // Комсомольская правда. – 23.01.1997. Толочко П. П. (інтерв'ю з ним); Що або хто загрожує українській мові. – К., 1998. – 28 с.; Толочко П. Имеет ли Украина национальную идею? // Киевские новости. – 20.10.1995. – С. 8. Громадське роздратування позицією П. Толочка достатньо повно відображено в гідних відповідях йому різних авторів, неповний бібліографічний перелік котрих подаємо: Грабовський С. Хто командує українськими гуманітаріями // Час-Тіме. – 17–23 квітня 1997 р. – С. 4. Його ж; На яких засадах консолідувати українську націю? (Спроба відповіді академікові Толочку) // Час-Тіме. – № 12. – 22.03.1996; Лісовий В. Академік Петро Толочко в барі «Чорний кіт» // Час-Тіме. – 17.05.1996; Ільницький С. Хто там каже «ірокези»? // Вечірній Київ. – 15.11.1995; Ільницький С. Як п. Толочко обороняється // Вечірній Київ. – 03.02.1996. – С. 4.; Чабаненко І. Керівництво НАНУ – анти-українське // Вечірній Київ. – 06.12.1995; Кислий П. Держава справжня, а віце-президент академії фальшивий // Вечірній Київ. – 30.11.1995. – С. 2; Войтенко В. Десять років самотності, або про національну гордість малоросів // День. – № 51. – 21.03.2001.
- 7 Брайчевський М. Історіософські підвалини історичного розвитку // Український історик. – 1994. – Ч. 1–4 (120–123). – С. 234–240.
- 8 Брайчевський М. Як ми вшанували Михайла Грушевського у день його століття // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С.319–321.
- 9 Брайчевський М. Проблема антив // Український історик. – 1997. – Ч. 1–4 (132–135). – С. 56–60; його ж: Як Президія Академії розправлялася з непокірним істориком // Там само. – С. 217–221.
- 10 Брайчевський М. Анти // Український історик. – 1998. – Ч. 1–4 (136–139). – С. 26–71.

«ВНУЧКА» ДМИТРА ЯВОРНИЦЬКОГО

Пм'я Олени Михайлівни Апанович стоїть в одному ряду з іменами видатних українських істориків ХХ століття — М. Грушевського, О. Єфименко, В. Липинського, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, М. Слабченка, Д. Яворницького та інших, чий праці увійшли до золотого фонду української історіографії. Характерно, що О. М. Апанович, як і згадані науковці, чимало уваги приділила розробці однієї з найвеличніших і найцікавіших проблем минулого України — історії українського козацтва.

Щоб достатньо охопити життя і творчу діяльність Олени Апанович, треба як мінімум написати солідну монографію. Тому ця стаття є лише спробою охопити бодай основні моменти творчої біографії козацької матері, як любовно називають Олену Михайлівну ті, кому не байдужа історія козацтва.

О. М. Апанович народилася в місті Мелекесі Самарської області, її батько — Михайло Апанович, був білорусом з походження, а мати Каміла — полькою, представницею відомого шляхетського роду Бортновських. І хоча народилася Олена Михайлівна в Поволжі, а в її жилах тече білоруська та польська кров, вона завжди вважала себе українкою, бо сформувалася як особистість саме на українській землі й усе своє життя присвятила дослідженню української історії. Це не є чимось незвичним для української культури. Досить згадати видатних істориків Володимира Антоновича та Вячеслава Липинського, поляків з походження, які відчули голос землі, на якій вирости, й віддали свою щиру працю, все своє життя на благо гнобленого українського народу.

Через специфіку батькової професії, який був залізничним службовцем, велика сім'я М. Апановича (дружина і шестеро дітей) постійно кочувала величезною Російською імперією — СРСР, і навіть за її межами (досить тривалий час Михайло Апанович працював на КСЗД у Харбіні (Китай), але найдовше — на Слобідській Україні (насамперед Харків, а також Суми й Білгород).

Кожна людина починається з дитинства, з яким пов'язані найкращі спогади і почуття, адже в дитинстві і в юні роки закладається фундамент майбутнього світогляду. Рання пора життя Олени Михайлівни — це родинне коло, книжкове море, любов до історії та літератури, а водночас і часта зміна життєвих декорацій, нерідко дуже екзотичних (китайських насамперед). Вже тоді доля звела її з цікавими людьми, серед яких були й грізні войовники. У своїх спогадах Олена Михайлівна пише, наприклад, як із нею, тоді ще 13-річною школяркою, вів бесіду командувач Квантунської армії у Маньчжурії, японський генерал, пропонуючи залишитись у Хар-

біні. Дівчина рішуче відмовилася і разом із батьками повернулася до СРСР. Саме тоді перші грізні хмари затьмарили небо над сім'єю Апановичів, що, як і багато інших сімей службовців КСЗД, повернулася до СРСР. У 1937 році Михайла Апановича було заарештовано за абсурдним звинуваченням у шпигунстві і скоро за ним і слід пропав. Його реабілітація «за отсутствием состава преступления» була запізнілою і могла принести хіба що моральну сатисфакцію дітям репресованого залізничника (мати, Каміла Апанович, померла у 1935 році). Олена Михайлівна блискуче закінчила середню школу в Харкові (у шкільній характеристиці стояв красномовний запис: «за здібностями — видатна») і вступила до Всесоюзного інституту журналістики в Москві. Вона провчилася там рік, але інститут було ліквідовано, а студентську масу розкидали по вузах їхньої «малої» батьківщини. Оскільки Олена Михайлівна закінчувала середню школу в Харкові, то їй дістався їй Харківський педінститут, факультет російської мови та літератури. Закінчення вузу збіглося в часі з початком війни між гітлерівською Німеччиною та сталінським СРСР, і молода випускниця евакуювалась на Схід (Південний Казахстан, а потім Башкирія).

Після вигнання гітлерівців із Києва Олена Михайлівна приїхала до столиці України (травень 1944 р.), яка майже вся лежала в руїнах. Тому на українську інтелігенцію, яка поверталася з евакуації, випала тяжка і почесна місія відроджувати українське науково-культурне життя в серці України — Києві.

Незважаючи на труднощі воєнних та перших повоєнних років, на тотальну русифікацію, яка не припинялася ні на мить, ця шляхетна місія була виконана зусиллями Максима Рильського, Павла Тичини, Юрія Яновського, Володимира Сосюри, Зої Гайдай, Івана Паторжинського, Михайла Деревуса та багатьох інших. До грона носіїв українського духу на пониженій і поруйнованій землі столиці України прилучилась і талановита молодь, у числі якої була й Олена Апанович. У травні 1944 року вона стала науковим працівником Центрального державного історичного архіву України, а в червні 1946-го — начальником відділу давніх актів. ЦДА — спадкоємець КЦАДА (Київський центральний архів давніх актів) та ще деяких архівів, наукова твердиня, осяяна іменами М. Іванишева, І. Каманіна, В. Романовського та інших, був справжньою скарбницею для того, хто хотів пізнати історичну пам'ять українського народу.

У січні 1950 року О. М. Апанович успішно захистила кандидатську дисертацію, і це дало їй змогу перейти працювати до Інституту історії АН УРСР, стати колегою таких визначних українських істориків, як М. Петровський, І. Крип'якевич, Ф. Шевченко, В. Голобуцький.

Уже в 1951 році О. М. Апанович плідно працює в археологічній експедиції, яка провадила розкопки на місцях Запорозьких Січей напередодні будівництва Каховської ГЕС.

Основні ж зусилля вченої були зосереджені на дослідженні історії запорозького козацтва. Плідна праця в цьому напрямку знайшла яскравий вияв у двох монографіях: «Запорозька Січ у бороть-

бі проти турецько-татарської агресії: 50—70-ті роки XVIII ст.» (К., 1961) та «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969). То було справді нове і вагоме слово у козакознавстві! І річ тут не тільки в потужній і чудово проаналізованій джерельній базі, яка, своєю чергою, значною мірою складалася із архівних джерел. У цих книгах, особливо у другій, авторка обґрунтувала концептуальну тезу про те, що збройні сили України навіть в умовах колоніального наступу Російської імперії, яка використовувала козаків у своїх загарбницьких цілях і водночас поступово позбавляла самостійності, зберігали серйозний мілітарний потенціал, забезпечили багато в чому перемоги над Османською імперією, врешті залишилися важливою ознакою Української козацької держави.

Крім військової тематики, О. М. Апанович зверталася до вивчення і політичних та міжнародних зносин козацтва, його соціально-економічного становища. В той час коли настирливо пропагувалася теза про нібито непримиренну міжособну боротьбу козацької старшини та низів, про нібито глибоку внутрішню кризу Січі, викликану її нібито архаїчним устроєм, О. М. Апанович наголошувала на зовнішніх причинах знищення Січі (колоніальний наступ Російської імперії на демократичні прояви устрою Січі), що відбилося у статті «Передумови й наслідки ліквідації Запорозької Січі» (УІЖ. — 1970. — № 9). Звичайно, на весь голос про це сказати тоді не можна було, але досвідченому читачеві вистачало й тієї інформації, що наводилась у цих працях. Наполеглива і плідна праця О. М. Апанович давала все більші результати. Поступово виростало ядро українських істориків, які відроджували славні традиції класичної української історіографії, грубо урвані в 30-х роках. У 70-х роках, за часів посилення русифікації в Україні інспірованої ЦК КПРС, з друку було знято всі статті Олени Михайлівни, деякі з них з'явилися у світ під чужими прізвищами. Її праці не дозволялося друкувати, навіть не рекомендувалося посилатися на них. То був тяжкий удар для Олени Михайлівни. Бути позбавленою творчої роботи, можливості реалізувати свій величезний потенціал — вже цього достатньо, щоб глибоко зранити душу будь-якої людини. До того ж туманними були перспективи на працевлаштування, а треба ж було якось виживати! Врешті, після восьмимісячного безробіття, її взяли працювати у відділ рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, причому поставили в жорстокі умови постійного контролю, коли фіксувався кожен її вихід у коридор чи телефонний дзвінок. Однак і в цих умовах О. М. Апанович зуміла продовжити творчу працю. Її зусиллями проведено велику роботу з опису нефондованих архівних документів, серед яких були й архівні матеріали видатних українських учених та громадських діячів — мистецтвознавця О. П. Новицького, археолога та етнографа Я. П. Новицького, істориків А. І. Степовича, М. І. Лілеєва, математиків Г. Ф. Вороного та М. В. Остроградського, київського митрополита Платона; матеріали фамільних та родових архівів Болсунівських, Дорошенків, Закоморних, Капністів, Жежельських, Лашкевичів, Радивилів, Шодуарів, «розсипища» церковних доку-

ментів Київської митрополії тощо (О. М. Апанович. Бібліографічний покажчик (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності). — К., 1995).

Праця у відділі рукописів ЦНБ мала наслідком створення О. М. Апанович і солідної монографії «Рукописная светская книга XVIII в. на Украине. Исторические сборники», яка через всілякі перепони вийшла таки у світ (К., 1983).

Наслідком творчих пошуків стала монографія О. М. Апанович (у співавторстві) «Вернадський: життя і діяльність на Україні», яка витримала два видання (1984 і 1988).

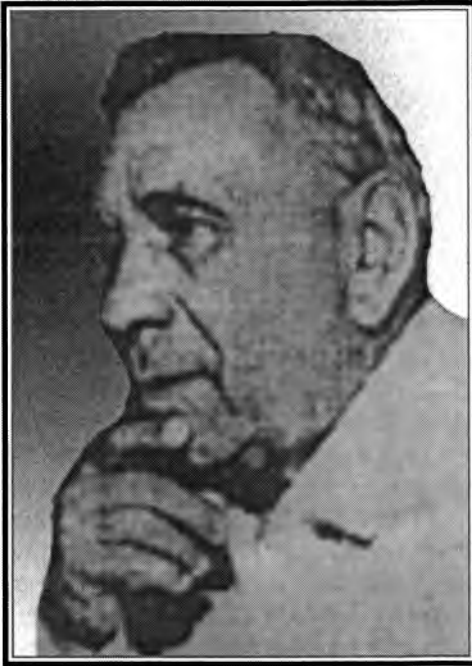
Характерно, що О. М. Апанович висунула нову концепцію історії українського козацтва якраз у період Українського Національного Відродження, яке почалось у другій половині 80-х років і мало своїм наслідком відновлення незалежної Української держави у 1991 році. До цієї вікопомної події в історії України О. М. Апанович підійшла у розквіті творчих сил, довівши, що репресії та переслідування, які тривали щодо неї аж до кінця 80-х років, не зламали, а тільки загартували її дух. І в тому, що український народ відродив свою омріяну незалежну державу, є заслуга і історика Олени Апанович. Мало хто з істориків колишнього СРСР може похвалитися тим, що його наукові праці діставали такий широкий громадський резонанс, так відчутно впливали на свідомість народу, як твори О. М. Апанович. Характерний приклад — комплексна експедиція «Запорозька Січ: зруйноване й уціліле» (1989), керівником якої виступила О. М. Апанович. Група науковців і журналістів спустилася по Дніпру, досліджуючи місця Січі (о. Хортиця) Хортицька, Кам'янська, а там, де вони були затоплені водами Каховського моря, — їхні околиці. Крім суто наукових результатів, експедиція мала значний громадський резонанс, привернула увагу наших співвітчизників до того феноменального явища в історії, яким було козацтво, до збереження його пам'яток, дослідження його минулого.

У 1991—1994 рр. одна за одною виходять три книги О. М. Апанович: «Розповіді про запорозьких козаків» (К., 1991), «Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі» (К., 1993), «Українсько-російський договір 1654 р. Міфи та реальність» (К., 1994).

Наукова діяльність О. М. Апанович, яка у 1991 році стала і членом Спілки письменників України, дістає нарешті офіційне визнання. У 1994 р. вона стала лауреатом Шевченківської премії — найпочеснішої нагороди діячів науки і культури України, а 1995 року її удостоєно премії Антоновичів (США). Майже одночасно О. М. Апанович поновлюють на роботі в Інституті історії НАН України, і це було моральною сатисфакцією для вченої, свідченням неодмінної перемоги Правди над злом.

Юрій Мицик,
доктор історичних наук

НАРОДНИЙ УЛЮБЛЕНЕЦЬ

Микола Яковченко

Є актори, що лишаються в нашій пам'яті як диво. Таким був народний артист України Микола Федорович Яковченко — творець сатиричних, комедійних, драматичних героїв на сцені театру і в кіно. Цей митець гострого сценічного малюнка, щирий колега, добрий товариш, благородний і невтомний.

Якось Генріх Белль поділив людей на «агнів божих» і тих, «хто зазнав причастя буйвола». І з перших реплік героїв Яковченка ви зрозумієте, до якої категорії він належить.

Артист прославив українську сцену, довго підтримував її високий авторитет.

Історію театру й кіно творили всі, і кожен, причетний до

неї, заслуговує шани й пам'яті, Микола Яковченко — насамперед.

Народився він у Прилуках на Чернігівщині, там, де плине красива річка Удай.

Хлопчик мав веселу вдачу, був жвавим, рухливим і великим «шибеником». Ще в юності зацікавився театром і свої перші ролі зіграв на аматорській сцені рідного міста. У гімназійному гуртку й театральному училищі, яке не судилося закінчити, ознайомився з основами акторської професії.

Виступав у театральних трупах Черкас, Чернігова, Дніпропетровська, Харкова, Симферополя. Працював і в стаціонарному Харківському театрі революції.

Із 1927 року постійно виступає в Київському театрі ім. Івана Франка, де зіграв понад двісті ролей. Найкращі — Микола («Наталка Полтавка»), Довгоносик («В степах України»), Леонто («Багато галасу даремно»), Лящ («Останні»), Бублик («Платон Кречет»), шекспірівський Фальстаф.

Кінострічок зафіксовано понад п'ятдесят за його участю. Перша його роль — Довгоносик у фільмі «В степах України» (1952) —

стала тріумфальною. Згодом були: Пацюк («Вечори на хуторі поблизу Диканьки»), Свирид («Вій»), Лопата («Королева бензоколонки»), Кіндрат Перепелиця («Максим Перепелиця»). Знімався також у фільмах «Калиновий гай», «Шельменко-денщик» та в багатьох інших. Він дуже любив роль Прокопа Сірка («За двома зайцями»). Цей фільм і тепер серед популярних українських стрічок.

Часто можна було почути: «Сьогодні йдемо на Яковченка!» Це означало: до театру. Посміятися. Відпочити. Нейтралізувати «стреси» та всілякі інші «преси».

Микола Федорович, наділений артистичними даними, міг підійти до дзеркала і, дивлячись на своє відображення та ще й кривлячи «рожу», промовити: «Моя годувальнице!.. — ще й плескав долонею по щоках, віддаючи шану і своєму носу — доторкався пальцем до нього: — І ти не лише дихаєш, а й годуєш...»

Жарти жартами, але ж до тих зовнішніх ознак додалися, та, може, й переважили, необхідні міміка, жести, голос, гра — всі компоненти, без яких немає артиста. І, якщо говорити правду, його гра була й рятівником окремих вистав: йшли на Яковченка до театру... Згадаймо хоча б гру його в корнійчуковій «В степах України». Чергова п'єса меткого та пробивного автора, тоді основного драматурга чи не в усьому СРСР, улюбленця всіх вищих влад — Верховної Ради, ЦК, Ради Міністрів — трималася не на таких собі конфліктах Часника і Галушки, а... на грі Яковченка. Хоч партнерами його були теж видатні актори.

Підвладні йому були не лише комічні ролі, а й «характерні», драматичні (тільки не «коханців» — то вже не його «амплуа»). Він самобутній, неповторний артист, блискучий оратор. Усі відзначали його простоту й дотепність. Відповідальність, добро і чуйність — на цьому завжди тримався Микола Федорович у сценічному морі, наділяючи цими якостями своїх героїв.

Артист відзначався високою сценічною культурою. І завжди було комічне на сцені і в побуті.

Іноді Яковченко поклонявся богу Бахусу... Можна було почути й таке:

— Міг комусь молодшому дати двадцять копійок, порадити загорнути в свого «тroyка» й принести чвертку...

Може, це й вигадка. А коли заходив до буфету «Еней», то Микола Федорович не крився з тим, що саме «безмонетний», і знайомому міг прямо натякнути: «Чому б оце не побачити денце чарки?»

Любив випити з друзями. Тоді перевтілювався неймовірно. Грав, як на сцені. Перед тим, як випити, кривився, заплющував очі, двічі підносив чарку до вуст, відвертався, все його обличчя червоніло. Нарешті випивав, очі вирячувалися, ніби випив гарячої смоли, а не стимулюючого «божого дару», як він любив говорити.

Одного разу після чарки урочисто промовив:

— А горілка була, кажу я вам, як мед, як молода актриса в першому спектаклі!

Але завжди контролював себе. Був «у формі». А на лацкані сяла медаль «За оборону Сталінграда», — воював у Вітчизняну війну.

Яковченко не любив скупердяг. Він розповідав про знайомого композитора:

— От вам образ Гобсека сучасного Києва! Попросіть у нього цигарку! Він курить «Казбек», а вам з іншої кишені всуне або копійчаний «Мотор», або «Приму»! Я при зустрічі, знаючи його звичку, просив закурити. Отримуючи «Мотора», дякував — це ж мої улюблені! І простягував йому таку ж цигарку, зауваживши: «Але в мене мотор на дві кінські сили!» А тому та цигарина була між двома моїми пальцями, нагадуючи дулю!..

Артисти театру сміялися з розповідей Яковченка. Особливо любив розповідати про свого побратима по театру Юрія Шумського. — Купив я раз журнал «Огоньок», — згадував Яковченко, — прийшов у гості до Юрія, бо в журналі був його портрет. На першій сторінці Шумський бачить портрет Бучми, а перегорнувши сторінку, — свій.

— Що ж ти, стерво, мені підсовуєш? — накинувся він. — Чому він на першій сторінці, а я на другій?

— Та хіба ж я винен? Не я ж малював!

— Мене не проведеш, це твоїх рук діло! — і як вдарить мене отим журналом... А потім захмелів, заспокоювався і гиготав.

Була ще така історія. У війну Ю. Шумський втратив двох синів, дуже побивався за ними. Після тієї трагедії він довго не приходив до театру. А в театрі нова п'єса, без Шумського ніяк не можна було обійтись. Художній керівник Гнат Юра вирішив послати до нього Миколу Яковченка, який розповідав йому, як його всі ждуть...

І тільки після того, як вони «розговорилися», Шумський прийшов у театр.

Комічних життєво-театральних епізодів було чимало. А цей підтвердив артист Володимир Дальський...

Микола Федорович вже приготувався до виходу на сцену — він тоді грав Довгоносика у п'єсі «В степах України». До нього підійшов Шумський. Він грав одну з головних ролей — Галушку. А за лаштунками сказав Яковченку: «Я вийду в цій дії першим». — «Але ж я мушу вийти! Адже й Корнійчук так написав у п'єсі! — заперечував Яковченко. — Хай собі пише. Ти вийдеш, рот до вух, розбєстиш публіку. Мені буде важкувато викручуватись. Отож, перший вийду я. Після вистави з мене всі сто п'ятдесят! І Шумський швиденько подався на сцену».

А «викручувався» тоді Микола Федорович. І викрутився! Його перше знайомство з В. Дальським відбулося в тому ж шинку навпроти консерваторії.

— Сядьмо, Володимире Михайловичу, — звернувся Яковченко, — он у той куточок, щоб нас менше бачили. Бо як помітять п'яниці, то не буде від них відбою. Мене тут знають. А за столиком він каже: «Вибачте, а гроші у вас є?» — «Трохи є». — «То давайте,

я піду». — «Куди?» — «До магазину, бо тут горілка дорога!» За десять хвилин Яковченко повернувся й питає: «Ви як п'єте: враз, чи потроху?» — «Так як ви, так і я». — «Я зразу. Лікарі стверджують, що зразу краще».

Дружба Яковченка з Шумським була щирою й вірною. Не могли жити один без одного два видатні актори.

Цей випадок стався на дачі Юрія Шумського. Потай від жінок вони ще восени закопали на городі п'ять повних четвертин горілки. Після морозів горілка мала стати міцнішою і смачнішою. І коли весною вони почали відкопувати першу пляшку, то несподівано з'явилося пильне око — дружина Шумського. Той відразу ж вигукнув басом: «Бог послав нам свій дар! Дякую, Господи!» І широко перехрестився. А дружині сказав, щоб принесла чарки і не забула про закуску. Жінка повірила, пробувала і хвалила горілку. Але інші четвертини знайшла і розбила об яблуню. І ще...

Оце раз від профкому йому і Ю. Шумському дали путівки в Кисловодськ. Поїхали вони із задоволенням, культурно відпочивали — тиждень, другий... Аж притомились трохи! Нарешті Юрій каже: «Збігай!» А грошей немає?! Почали думати. І Шумський промовив: «Піди скажи директору, що я згоден дати концерт». Яковченко збігав, домовився і ось на правах конферансьє вийшов, на сцену. А в першому ряду сидить ... художній керівник театру Гнат Петрович Юра!.. Махнувши на все рукою, Шумський пішов на сцену. Ох, і здорово ж він читав!

А після концерту «мали щастя» зустрілися з Г. Юрою, який добре їх покартав. Вони мовчки слухали, аж поки не зайшов директор санаторію і не запросив на банкет.

Якою методикою користувався М. Яковченко? Станіславського? Чи ще кого? Мабуть, Саксаганського чи Садовського? А втім, то справа театрознавців, — хай вони визначають його методику! «Народна методика» і народний артист — дуже йому пасує!

Його друзі в день 70-літнього ювілею почали віршувати, їхнє поетичне натхнення втілювалося в такі рядки:

Він не грав героїв дивних,
А все більше негативних,
Хоч не грав Фанфан-Тюльпана,
Але він — герой екрана.

Безперечно, Микола Яковченко — цікава сторінка київського життя недавньої доби.

Кияни не забули чудового актора. У Києві, за ініціативою шанувальників із банку «Аваль», йому встановлено пам'ятник — на площі ім. І. Франка, поряд з його рідним театром.

Лев Кудрявцев,
краснознавець

ЖОВТЕНЬ

ПН ВВ СР ЧТ ПТ СБ НД

				1	2	3
4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17
18	19	20	21	22	23	24
25	26	27	28	29	30	31

1 — Міжнародний день людей похилого віку.

• 250 років від дня народження російського імператора Павла I. Убитий змовниками 12 березня 1801 р.

• 125 років від дня народження російського історика античності Петра Біццлі. Помер 1953 р.

• 55 років Китайській Народній Республіці.

2 — 135 років від дня народження духовного лідера, політичного діяча Індії Махатми Ганді. Загинув 30 січня 1948 р.

3 — День вчителя.

• 125 років від дня народження українського літературознавця Володимира Дорошенка. Помер 25 серпня 1963 р.

• 65 років від дня народження українського історика Івана Кураса.

4 — 120 років тому помер український філософ, богослов, педагог Памфіл Юркевич. Народився 16 лютого 1826 р.

5 — Міжнародний день учителів.

• 410 років тому розпочалося селянське повстання під проводом Северина Наливайка.

6 — 140 років від дня народження українського громадсько-політичного і державного діяча, письменника і історика, дипломата Сергія Шелухіна. Помер 25 грудня 1938 р.

7 — 385 років тому було укладено між козацькою верхівкою і польським гетьманом Жолкевським Ростовицьку угоду, яка збільшувала козацький реєстр до 3000 чоловік.

• 235 років від дня народження українського правника і економіста Михайла Балудяньського. Помер 3 квітня 1847 р.

8 — 60 років тому завершилося визволення України від німецько-фашистських військ.

9 — Апостола і євангеліста Івана Богослова.

• Всесвітній день пошти.

• 130 років від дня народження художника і археолога, громадського діяча Миколи Реріха. Помер 13 грудня 1947 р.

- 100 років від дня народження українського поета Миколи Бажана. Помер 23 листопада 1983 р.
- 12** — 380 років тому запорозькі козаки здійснили напад на турецьку столицю Стамбул.
- 14** — Покрова Пресвятої Богородиці.
  - День українського козацтва.
  - 185 років від дня народження українського промисловця, мецената і громадського діяча Миколи Терещенка. Помер 19 січня 1903 р.
  - **День молитви за всіх полеглих за волю і державність України.**
- 15** — 190 років від дня народження російського поета Михайла Лермонтова. Загинув на дуелі 27 липня 1841 р.
  - 45 років тому агентом КДБ було підступно вбито провідника українського національного руху Степана Бандеру. Народився 1 грудня 1909 р.
- 16** — 125 років тому помер російський історик Сергій Соловйов. Народився 17 травня 1820 р.
- 17** — 190 років від дня народження українського поета, громадського діяча, педагога Якова Головацького. Помер 13 травня 1888 р.
  - 30 років тому було відкрито Український Музей історії Великої Вітчизняної війни.
- 19** — 150 років від дня народження українського художника Сергія Васильківського. Помер 7 жовтня 1917 р.
  - 125 років від дня народження українського державного і політичного діяча, вченого-економіста Миколи Порша. Помер 16 квітня 1944 р.
- 21** — 100 років тому померла українська письменниця Євгенія Ярошинська. Народилася 18 жовтня 1868 р.
  - 40 років тому помер український хормейстер і композитор Григорій Верьовка. Народився 25 грудня 1895 р.
- 22** — 65 років тому помер видатний український церковний історик, письменник, державний і громадський діяч Олександр Лотоцький. Народився 22 березня 1870 р.
- 24** — **Міжнародний день Організації Об'єднаних Націй.**
  - 220 років тому у Львові було засновано першу в Україні академічну гімназію.
- 25** — 355 років тому Богдана Хмельницького обрано гетьманом.
- 26** — 130 років тому помер український історик права, засновник Київського історичного архіву Микола Іванишев. Народився 17 листопада 1811 р.
  - 100 років від дня народження українського конструктора військової техніки Миколи Духова. Помер 1 травня 1964 р.
- 27** — 110 років від дня народження українського етнолога, фольклориста, краєзнавця Володимира Білого. Розстріляний в катівнях НКВС 22 листопада 1937 р.
  - 100 років від дня народження українського художника Михайла Добронравова. Помер 25 червня 1979 р.
  - 85 років від дня народження українського історика, журналіста, педагога Івана Лисяка-Рудницького. Помер 25 квітня 1984 р.
- 28** — 110 років тому помер український літературознавець, автор першої шеститомної «Історії літератури руської» Омелян Огоновський. Народився 3 серпня 1833 р.
  - 60 років тому Україна була повністю звільнена від німецької окупації.
- 29** — 380 років тому помер український церковний діяч, письменник, педагог Єлисей Плетенецький. Народився 1550 р.
- 31** — 120 років тому померла українська художниця Марія Башкирцева. Народилася 23 листопада 1860 р.

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ — НАША МЕТА

Чистий, незаплямлений крутість-твami й компромісами зі злом, український націоналізм вийде переможцем з важкого, але величного змагання проти сатанинської большевицької Москви. Він перемаже, бо в ньому велика Правда української нації, згідно з Божими законами, життя народів і людей у свободі й справедливості. А за цю правду бореться український народ впродовж цілої своєї історії. З покоління у покоління найкращі сини й дочки українського народу присвячують своє життя службі тій правді, віддають своє життя в боротьбі за неї. Тепер історичне змагання України за правду досягає найвищого вершка, найбільшої напрути й розмірів.

За кордоном немає властивого нам середовища безпосередньої боротьби, немає безпосередньої зустрічі з ворогом. Але той ворог є і тут, він

проти нас. Тільки невидний, укритий. І тут треба з ним боротись. Не тільки боротись, а треба знищити його дію, його щупальця, якими він намагається облутати українське самостійницьке життя.

Закордонною роботою можна дуже багато допомогти визвольній боротьбі і завдавати ворогові удари. Звідси можна йти підмогою боротьбі на рідних землях в різних формах. Звідси треба всім вийти назад у збройно-політичну боротьбу з ворогом, і до того треба найкраще підготуватися. Це — істотні наші завдання, в яких ніхто нас не заступить, і їм ми мусимо присвятити найбільше уваги й сил. Для цих завдань зберігаймо й розвиваймо засадничу поставу. Одночасно треба провадити й іншу працю, яка є важлива й корисна для нашої справи. В ній доводиться поборювати неоправдані труднощі таки з українського середовища, мати до діла з противниками, які не знати чому, часом із самої злоби ведуть спори й звади. Виринають справи, в яких не завжди гаразд видно, де правда і як треба вчинити. Немає такої ясності, як у безпосередній боротьбі. Можна легко розгубитися, заблукати.

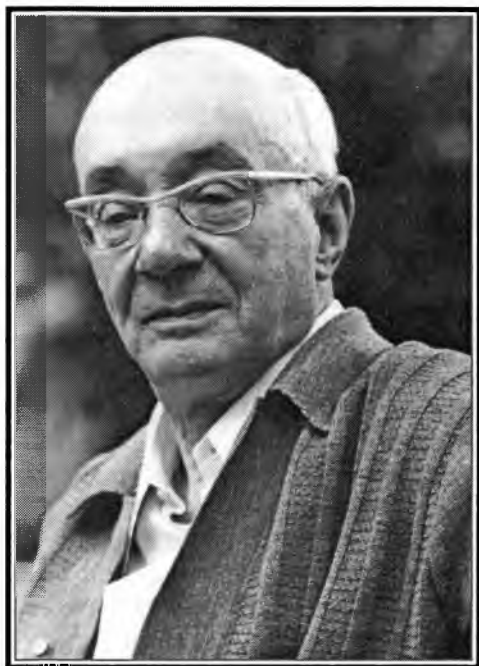
Але не зіб'ється з дороги той, хто кожний свій крок орієнтує на головну мету — визволення України, хто в кожній справі, в усякій ситуації кермується міркою: що і наскільки корисне визвольній справі.

Українські націоналісти є впевнені в перемозі України. Непохитну певність дає нам віра — віра в Бога, віра в українську націю, в її правду. Вірність ідеї українського націоналізму — це найбільша сила української визвольної революції, що її жодними способами не може зламати теж такий ворог, як большевицька Москва.

Степан Бандера

ЗГАДУЮЧИ МИКОЛУ БАЖАНА

У 1974 році Микола Бажан запросив мене на роботу у видавництво «Українська Радянська Енциклопедія» (тепер видавництво «Українська Енциклопедія» імені М. П. Бажана) в редакцію мистецтва, де довелося трудитися 24 роки. Щасливий із того, що працював під безпосереднім керівництвом Миколи Платоновича, а коли його не стало — під орудою учня і спадкоємця — Анатолія Вікторовича Кудрицького, який гідно продовжив енциклопедичну справу — завершив 12-томне друге видання УРЕ українською (1977–1984 рр.) та російською (1978–1985 рр.) мовами й багато інших енциклопедичних видань.

Микола Бажан

Щасливий із того, що Микола Платонович повірив у маловідомого театрознавця, який прагнув знайти своє місце в житті. І я полюбив енциклопедичну справу, прикипів душею до неї.

Наше знайомство з Миколою Бажаном почалося десь улітку 1965 року. Він знав, а про це йому розповів його сусід із дачі в Кончі-Заспі Юрій Смолич, що ми з Василем Васильком упорядковуємо збірник спогадів сучасників про Леся Курбаса. Головний редактор видавництва «Мистецтво» Олег Микитенко зажадав невеликого вступного слова когось із відомих діячів. Вибір зупинили на М. П. Бажані. Через Ю. Смолича домовилися, що Микола Платонович подасть такий матеріал. Проте він повернув мені рукопис збірника, сказавши:

— Рукопис потребує значного літературного доопрацювання, книжка зовсім сира. Неодмінно напишу свої спогади про Леся Курбаса: не хочеться дрібнити тему.

29 червня 1967 року Василь Василько писав з цього приводу до Юрія Смолича: «Микола Платонович особисто мені обіцяв передмову до збірника спогадів. Протримавши рукопис мало не рік, від-

мовився її написати. Очевидно, побоювся: бодай би чогось не сталося. Я цей сумний факт сприйняв дуже боляче, бо знав Миколу ще гімназистом в Умані у 1920 році. Адже він один з тих, хто добре знає творчий шлях Олександра Степановича. Кому ж, як не таким діячам, стати на оборону справедливості й історичної правди?

Невже наші театрознавці Микола Йосипенко та їхні щирі послідовники нині, повсякчас і на віки-вічні будуть вершити долю українського радянського театру?!!»

Щасливий тим, що спілкувався з Миколою Платоновичем при підготовці статей до чергових томів Української Енциклопедії. Думаю, тепле, винятково уважне ставлення його до мене і запрошення в УРЕ зумовлене тим, що Микола Платонович цінував мою захопленість творчістю Леся Курбаса. Адже він, безумовно, бачив упорядковані мною томи теоретичної спадщини Леся Курбаса, які рецензував Юрій Смолич для видавництва «Дніпро».

За поему «Дебора», опубліковану в журналі «Вітчизна», № 8 за 1968 рік, присвячену пам'яті Раїси Файнштейн, яка супроводжувала грою на піаніно Курбасові заняття у драматичній студії, Миколі Бажану приписували, як він казав «український буржуазний... сіонізм». До окремих видань поема не включалася. Проте, до 75-ліття з дня народження поета в газеті «Культура і життя», № 80 від 7.8.1979 року, автор цих рядків опублікував статтю «Два автографи. М. П. Бажану — 75», в якій навів із поеми «Дебора» зокрема ті рядки, де поет розповідає про свої зустрічі з Майстром. Це була перша публікація на тему «Бажан і театр», яка сподобалась поетові.

Микола Платонович завжди підтримував починання в дослідженні творчої спадщини Леся Курбаса. Вже після його смерті вийшла в Москві рецензована ним книга «Лесь Курбас. Статті и воспоминания. Литературное наследие».

За кілька місяців до смерті академіка я сказав, що хочу зібрати його драматичну спадщину і показав перелік перекладених ним п'єс і лібрето. Він повідомив мені, що «Князь Ігор» Олександра Бородіна й «Буря» Вільяма Шекспіра вже опубліковані, а інші треба розшукати. Минуло кілька днів після цієї розмови і Микола Платонович передав мені машинописи лібрето «Даїсі» («Присмерк») Захарія Паліашвілі (1937) та «Князь Ігор» Олександра Бородіна із авторськими правками.

Ніколи не думав, що мені поталанить близько знати класика української літератури, вільно спілкуватися з ним. Жалкую, що не мав звички вести щоденника й не записував розмов з Миколою Платоновичем, а пам'ять така нетривка...

Щасливий був, коли проводжав його з УРЕ додому на Репіна, 5. Він запрошував мене до своєї квартири й разом із Ніною Володимирівною пригощали запашним чаєм.

Щасливий тим, що багато років працював я з цим великим Майстром і вчився в «енциклопедичній школі» Миколи Бажана. «Безумовно, він був одним з найавторитетніших літераторів і редакторів не лише Радянського Союзу, але й Європи та світу. Відре-

даговані й підготовлені академіком Бажаном енциклопедичні видання будуть джерелом знань для багатьох поколінь, які прийдуть за нами і прагнутимуть збагнути цей світ». (Із некролога, «Все-світ», 1984, №1, с.116.)

* * *

...Буремний 1920 рік. До Умані приїздить трупа Київського драматичного театру («Кийдрамте») під керівництвом уже овіяного театральною славою режисера — Леся Курбаса.

Вистави йдуть у колишньому Домініканському костюолі, переобладнаному під театр. Інсценізація шевченківських «Гайдамаків», софоклівський «Цар Едіп», шекспірівський «Макбет» хвилювали глядачів, серед яких був шістнадцятирічний учень кооперативного технікуму Микола Бажан. І коли «Хор десяти слів поета» — дівочі постаті в сірих строгих свитках — виголошували рядки шевченківської поеми:

Горить Корсунь, горить Канів...
А нам на Умань треба
подивитись...

його охоплювало хвилювання від думки, що саме тут, в Умані, відбувалися події Коліївщини. Згодом Микола Платонович пригадає власні враження від вистав «Кийдрамте», коли забувши про все на світі, зачаївши подих, завмерши, стежив з-за куліс за тим, як поривисто виходить на сцену Курбас, вимахуючи дерев'яним мечем Макбета, як ніжно підносить тоненькі, тендітні руки Валя Чистякова, виспівуючи Оксанині слова про сизокрилого Ярему.

Ці емоційні враження знайдуть відображення у поетичних рядках «Уманських спогадів» Миколи Бажана.

Це так було. В старім монастирі,
В його костюольнім, білостіннім залі,
Де знак хреста ще вигівся вгорі
І вили гнізда ластівки зухвалі,
Побудували сцену теслярі,
Пахучі дошки склали цаль у цалі,
Мальованим лахміттям запинал
Переділили монастирський зал.
Сюди ввійшли мандровані актори,
Тут студію Лесь Курбас заснував, —
І голос Гонти, зморений, суворий,
І світлозорість пушкінських октав,
І злякані сліпим Едіпом хори,
І Макбет, вражений виттям відьомських яв, —
Шовечора лунали тут невпинно,
І оплески їм біла Перша кінна.
...Для них щоночі Курбасів театр
Світив огонь Шевченка віщих візій.
Щоб, наче жаром бівуачних ватр,
Серця вояцькі опаляти гнівом, —
І двигіт людських доль і людських надр
Чув Курбас серцем жадібно-питливим,

Він чув, як мчить, і кличе, й рине час,
Охоплений звияжницьким поривом.

1 жовтня 1920 р. в «Кийдрамте» почала роботу драматична студія. Серед юних студійців — поет-початківець Микола Бажан. Лесь Курбас викладає майстерність актора і практику режисури, Василь Василько — мімодраму, Леонід Предславич — естетичну гімнастику, виразний жест і фехтування, Валентина Чистякова — танці, пластику, Любов Гаккебуш — художнє читання, Прохор Коваленко — техніку сценічної мови, грим і обладнання сцени. Але найбільше любили студійці практичні заняття, які проводив Лесь Курбас.

А перед смерком сіро-голубим,
Коли з гуртком юців обгертих, з нами,
Лишався Курбас владарем одним
Над борсанням наївним мімодрами,
Над спробами невправних пантомім,
Виконуваних ревно, до нестями.

— напише згодом поет.

На одному з студійних занять поет Микола Бажан натхненно читає Курбасові вірш Павла Тичини «Арфами, арфами...»

Буге бій
Вогневий!
Сміх буге, плач буге
Перламутровий...

«Кийдрамте» пробув в Умані сім місяців. Студійці активно виступали у виставах театру: у масовках, епізодичних ролях. Микола Бажан грав діда в символічній пантомімі «Поневолення», розробленій Курбасом у виставі «Гайдамаки». Як згадує поет, студійці полюбили театр «Кийдрамте». Він особисто допомагав носити вугілля і розтоплювати грубки в театрі, добував для театру гас для ламп, якими освітлювали зал, де навчалися студійці.

31 квітня 1921 року «Кийдрамте» залишив Умань. У своїй заяві до Південної політосвіти Курбас висловив думку, що учні його драматичної студії (у складі 36 чоловік) настільки підготовлені, що можуть працювати колективно й самостійно. З виїздом театру з Умані до Харкова студія перейшла у відомство Наросвіти. Головним режисером студії призначають Миколу Бажана, черговими стають І. Крикун і В. Калиновський.

Студійці здійснили колективну виставу за поезіями «Удари молота і серця» Василя Блакитного, назвавши це дійство «Березневий каламут», і що мусило відображати порив революції, молодості і весни. Інша вистава — «Весна», основою якої стала інсценізація вірша Павла Тичини «Арфами, арфами...», здійснена студійцями за колективною режисурою, в якій діяльну участь узяв Микола Бажан.

Це були перші кроки талановитого юнака в широкий світ поезії. А зустріч із режисером-новатором Лесем Курбасом, яка перейшла у найближчі стосунки поряд із творчістю П. Тичини, В. Маяковського, В. Еллана-Блакитного, В. Чумака, відіграла велику роль у художньо-естетичному розвитку поета.

Після закінчення кооперативного технікуму, де М. Бажан до кінця вивчав «мудрість італійської бухгалтерії й етапи кооперативного руху», в 1921 році переїжджає з Умані до Києва. Йому хочеться зустрітися з Курбасом. «Я не міг не побачити Майстра, — згадує він на схилі віку, — котрий так багато значив для мене, кожне слово, кожен жест, кожна інтонація котрого були для мене пам'ятні і дорогі». І вони зустрілися — 34-річний Майстер, 18-річний юнак, що тільки стояв на порозі свого майбуття. Лесь Курбас розповів йому про те, що створює товариство акторів — мистецьке об'єднання «Березіль», до якого залучив нових молодих студійців і цікавих досвідчених акторів, зокрема І. О. Мар'яненка. Розповідав про німецьких експресіоністів Е. Толлера, Г. Кайзера. Знявши з полиці книжку поезій Марія Рільке прочитав в оригіналі, перекладаючи українською мовою кілька віршів. Доти не знане юнаку прізвище Рільке стане близьким і дорогим. Через 43 роки, вже досвідченим поетом, класиком української літератури, М. Бажан перекладе українською мовою «складні, тонкі, музичні, мерехтливі у грі відтінків та асоціацій вірші» одного з найвидатніших ліриків. А незабаром напише ще й три «Варіації на тему Р. М. Рільке» («Надію я розшукую свою...») і, публікуючи їх у травневому, 1966 року, номері харківського журналу «Прапор», присвятить, як трилисник скромного барвінку на незнану Курбасову могилу.

Але це буде згодом, а тоді після зустрічі з Лесем Курбасом він поступив спочатку до кооперативного інституту, потім до Інституту зовнішніх відносин, незабаром кинув навчання і повністю присвятив себе літературній роботі. Проте продовжує цікавитися діяльністю Курбаса, який у цей час розгорнув роботу в «Березілі» (а Бажанова уманська інсценізація називалася «Березневий каламут» — напрочуд близька асоціація!).

З 1923 року, працюючи перекладачем у газеті «Більшовик» і редагуючи рубрику «Мистецтво й література», він висвітлюватиме кожний крок діяльності «Березіля», публікуючи рецензії інших авторів на вистави «Жовтень», «Газ», «Рур». Остання — безпосередній відгук на політичні події, що відбулися в Рурському басейні. Основа конфлікту — тема боротьби робітничого класу з капіталом. Виставу вперше показали на честь 5-річчя 45-ї дивізії. Газета «Більшовик» писала, що вистава «Рур» розцінюється як початок нової епохи в мистецтві, що художніми якостями вона нагадує плакат бурхливої, образно-розробленої, насиченої енергією агітки. Проте в ній немає дешевого агітаторства. Чи не під впливом цієї вистави 17 травня 1923 року під псевдонімом «Панфутурист» з'явився один із перших віршів М. Бажана «Рура-марш», що роз-

вінчував провокаційні дії Пуанкаре, Керзона, Муссоліні, генерала Фоша.

Селянин, червоноармієць і пролетар Радянської землі,
Чи зустрінете ви цей удар
Змову напруженим:
Так.
Гарматами по друку.
Серця рев.
— Ради — не Рур.
Пуанкаре!

У цій же газеті під псевдонімом «Панфутурист-екструктор» надрукована стаття М. Бажана «Лесь Курбас і Всеволод Мейерхольд», що сміливо порушувала проблему «Курбас — Мейерхольд», яка й досі мало вивчена театрознавцями.

У листопадовому 1923 року числі журналу «Глобус», у повідомленні про літературні угруповання в Україні ім'я Миколи Бажана згадується серед членів футуристичної організації «Аспанфут» (Михаль Семенко, Ол. Слісаренко, Гео Шкурупій, Як. Савченко, Вол. Ярошенко, Юліана Шпола, М. Терещенко, А. Чужий та ін.)

Починаючи з 1926 року одна за одною друкуються збірники творів М. Бажана: «17-й патруль» (1926), «Розмова сердець» (1928), «Будівлі» і «Гофманова ніч» (1929), «Смерть Гамлета» (1932), «Безсмертя» (1935—1937), «Грузинські поезії», «Узбекистанські поезії» (1938—1939). Він владно входить у літературний процес. Ще до Великої Вітчизняної війни був визнаний класиком української літератури. Проте театр із його проблемами, творчість провідних діячів театрального мистецтва будуть у постійному полі зору видатного поета.

У творчій спадщині Миколи Бажана багато сторінок, пов'язаних із становленням і розвитком українського театру. Статті, спогади, роздуми, в яких зустрічаємо такі імена діячів українського театру, як Мар'ян Крушельницький, Гнат Юра, Олександр Сердюк, Поліна Няtko, Софія Федорцева, Поліна Куманченко, Євген Бондаренко, Михайло Покотило, Лесь Дубовик, Ярослав Геляс; російського — Костянтин Станіславський, Євген Вахтангов, Віра Комісаржевська, Ігор Ільїнський, Михайло Жаров; грузинського — Коте Марджанішвілі, Сандро Ахметелі, Веріко Анджапарідзе; німецького — Бердольд Брехт, Макс Рейтгардт, Леон Шіллер...

Миколу Бажана захоплювала всемогутність Мельпомени, феномен її впливу на людей. Згадуючи виступ акторів Харківського театру ім. Т. Шевченка у прифронтовому Воронежі 1942 року, він пише про гру славетного Івана Мар'яненка: «Великий артист перевершив самого себе, весь свій хист, силу, майстерність віддавши глядачам-воїнам, які чи йшли в окопи фронту, чи поверталися з них, зазнавши гірких втрат, виснажившись до краю своїх незмірно напружених сил. Це було чудо: у людей не ставало часом снаги ложку з борщем піднести до рота, а вони йшли до театру, захоплювались, сміялись, хвилювалися».

Поет любив талановитих митців сучасності. Захоплювався творчістю Богдана Ступки й Валерія Івченка, великі надії покладав на режисера Сергія Данченка, відвідав, уже тяжко хворий, виставу Роберта Стуруа «Річард III». Вільяма Шекспіра, зазначивши в розмові з Іваном Драчем, що ніби побував на виставах Леся Курбаса.

Велика заслуга М. Бажана перед Мельпоменою. З вічного джерела мистецтва він брав пригорщами і ніс його через життєві незгоди, віддаючи нащадкам. У його перекладі у Київському театрі ім. І. Франка успішно йшла п'єса відомого польського письменника Адама Тарна «Звичайна справа» (1952), а в Київському театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка ставилися класичні опери «В бурю» Тихона Хренникова (1937), «Даїсі» («Присмерк») Захарія Палашвілі (1939), «Війна і мир» Сергія Прокоф'єва (1956), «Хованщина» Модеста Мусоргського (1963), «Князь Ігор» Олександра Бородіна (1973), «Катерина Ізмайлова» Дмитра Шостаковича (1965), оперета «Кето і Коте» Віктора Долідзе (йшла багато років з 1938 р. в Київській музкомедії), лібрето яких українською мовою майстерно переклав Микола Бажан.

У численних спогадах і есе Миколи Бажана натрапляємо на безцінні свідчення його пильної уваги до розвитку театру й образотворчого мистецтва, музики, народного мистецтва, а найбільше — кіно, яке протягом багатьох років було його другою професією, кіно він віддав багато своїх сил і знань, як один із фундаторів української кінокритики й фактичний редактор першого українського журналу з питань кінематографії.

Творча кіноспадщина Миколи Бажана стала для нас безцінним надбанням.

Статті М. Бажана, викликані конкретними потребами поточного кіновиробництва, рецензії на фільми Олександра Довженка допомагали глядачам збагнути мистецькі відкриття його фільмів, нариси про митців і художників кіно, підписані псевдонімами М. Буш, М. Платонов, Б. Миколіук, криптонімами — М. Б., Б-н, започаткували українське кінознавство.

Низку статей Бажана присвячено питанням індустріалізації кіновиробництва, піднесенню технічної оснащеності кіно до рівня Дніпрельстану, з запалом підтримує він кожний здобуток вітчизняних майстрів, говорить про потребу досконалих кіноапаратів, плівки, оптичних приладів тощо.

Будівництву Київської кінофабрики, на той час найбільшої у країні й однієї з найпотужніших і найоснащеніших у Європі, М. Бажан присвятив вірш «Будування».

З побудовою кінофабрики М. Бажан ставить питання про кадри кінематографії, про потребу створення в Україні кіноінституту, який готуватиме гідне поповнення.

Уже перша картина Довженка, що побачила світ, — «Сумка дипкур'єра» мала схвальний відгук М. Бажана. А коли на екран вийшла «Звенигора» — фільм, нічим не подібний до жодного іншо-

го, писав М. Бажан: «Кінематографія, яка досі пленталась позаду бойового фронту української культури, висунувши цю зброю «Звенигори», відразу стала попереду і як мистецтво, і як войовник за нову культуру та за нові форми її».

1930 року М. Бажан надрукував нарис про Олександра Довженка — першу працю про митця, що вийшла окремим виданням. Він вважав, що «Звенигорою» і «Арсеналом» починається справжня історія українського кіномистецтва.

Навколо журналу «Кіно» в 1927—1929 рр. (як голова редакційної колегії) М. Бажан згуртував талановитих критиків-письменників, що сприяли розвиткові кваліфікованої кінокритики (зокрема, Івана Кулика, Юрія Яновського, Миколу Ушакова, Марію Пригару, Дмитра Бузька та ін.). А перейшовши на посаду редактора Київської кінофабрики, М. Бажан продовжував працювати як кінознавець, виступаючи із статтями з найактуальніших питань розвитку українського кіномистецтва.

Миколі Бажану таланило бачити свої сценарії втіленими у кінофільми. Серед них — «Алім» (1928), «Микола Джеря» (1927, за однойменною повістю І. Нечуя-Левицького), «Пригоди полтинника» (1928, за оповіданнями В. Винниченка), «Студентка» (у співавторстві), «Квартали передмістя» (обидва — 1929), «Рік народження — 1917», «Марш шахтарів» (обидва — 1932), «Мокра пристань» (1932, у співавторстві), написав ще три сценарії — «Катерина» (за поемою Т. Шевченка, 1937), «Серця двох» і «Пристрась» (у співавторстві з Ю. Яновським), які не були поставлені.

Цікаві статті написані М. Бажаном у 60-х роках у зв'язку з поетичною хвилею в українському кіно. В статті «Карпатська пісня» було дано принципову оцінку фільму «Тіні забутих предків». «Фільм цей — справжній твір мистецтва, що дуже рідко, на жаль, можна сказати про фільми Київської кіностудії». Поет висловлює деякі свої незгоди з трактуванням того чи того образу. Палагна здається йому надто рафінованою, деякі епізоди затягнуті, але «глибокий гуманістичний зміст повісті Коцюбинського не загубився ні в багатоманітності пейзажів фільму, ні серед квітчастості одягу, ні під масками народних ігор». Поет відзначає, що автори картини знайшли межу між справжньою романтичністю і награною романтикою, «картина, яка спирається на незвичайний, малознаний матеріал, що дихає стародавніми повір'ями, матеріал, який сам тягне, здавалось би, до символізму й «екзотики», вийшла реалістичною, глибоко гуманістичною».

Радіючи тому, що фільм «донесе до мільйонів і мільйонів глядачів глибокі своєю людяністю образи прекрасної повісті великого письменника-гуманіста», М. Бажан ніби вибачається, що він дуже багато похвал робить цій стрічці, бо вона цього заслуговує. «Я дуже радий, радий тому, що студія, яка носить ім'я О. Довженка, створила фільм, гідний цього імені». У цій картині, яка започаткувала новий напрям в українському і світовому кіно, М. Бажан по-

бачив гідне продовження великих традицій О. Довженка — кіномитця, поета світового кіно.

Закоханий у музику, Микола Бажан у замилуванні чарівним світом мелодій, створив вікопомні «Нічні концерти» — унікальні за проникненням у світ музичного твору поезії, які й дозволили нам у слові пізнати геній Бетховена і Моцарта, Сібеліуса, Леонтовича й Шостаковича, інших велетнів музики.

Микола Бажан мало писав про музику, більше свій сталий погляд до неї втілював у поезії, але залишив нам низку публікацій: розгорнуту статтю про постановку опери К. Данькевича «Богдан Хмельницький», прекрасні спогади про концерт Леопольда Мюнцера в обложеному Києві, як висловлене захоплення музикою світових геніїв.

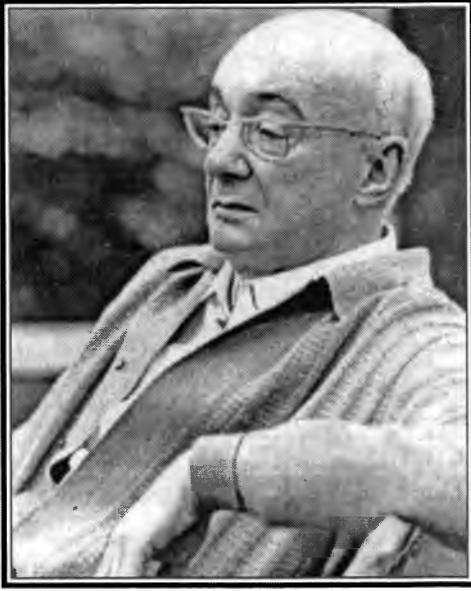
Заступник Голови Ради Народних Комісарів УРСР Микола Бажан був ініціатором першого виконання в листопаді 1944 року в Києві симфонічним оркестром УРСР під керівництвом Натана Рахліна «Сьомої симфонії» Дмитра Шостаковича. Від враження цієї музикою, через 35 років він написав вірш «Сьома симфонія Шостаковича».

Микола Бажан був причетний до долі ще одного твору Дмитра Шостаковича — його опери «Катерина Ізмайлова».

Своєму перекладові, вірному оригіналові — тексту другої авторської редакції з пом'якшеною лексикою, М. Бажан надав рис закінченої, певною мірою самостійної оповіді. Українська мова в цьому перекладі була цілком органічною. Переклад відзначався співучістю слова, отою інтонаційною відповідністю музичній фразі — в русі, акцентах, кульмінаціях. Текст, що називається, легко, зручно співався, «укладався» в звучання музики.

Композитор, вимогливий до слова в опері, сам схильний до віршування, будучи одним із лібретистів «Катерини Ізмайлової», із захопленням відгукнувся про переклад М. Бажана: «Ніби цією мовою я й писав».

Микола Бажан не вважав себе професійним мистецтвознавцем, але уважно редагував кожен статтю про образотворче мистецтво для «Української радянської енциклопедії», виявляючи просто-таки дивовижне знання мистецтва кожної країни і кожного періоду. Коли бував за кордоном, завжди знаходив вільний час і можливість відвідати музей, картинну галерею чи розписану фресками каплицю. Знаючи, що історія українського образотворчого мистецтва ще достатньо не розроблена, а в науковій мистецтвознавстві панують

часом безнадійно застарілі й вульгарно-соціологічні твердження, уподобання й смаки, як керівник енциклопедичного видавництва узявся за видання «Історії українського мистецтва» в шести томах (семи книгах). Кожен том народжувався як наслідок проведеної величезної дослідницької роботи. Редакція УРЕ фактично стала осередком української мистецтвознавчої думки.

В «Історії українського мистецтва» немає авторських статей М. Бажана, та водночас кожна стаття про мистецтво зігріта й осяяна знанням М. Бажана, його глибинним розумінням

культури. Не завжди вистачало сили перебороти заскоружлу упередженість чиновників від мистецтва, які вилучили з довідкового видання про художників України десятки персоналій. Та загалом в УРЕ і в «Історії українського мистецтва» пролунало нове, неупереджене слово про мистецький талант народу і його митців. Згадані багатотомні видання засвідчують, що Микола Бажан був видатним українським мистецтвознавцем нашого часу, знавцем образотворчого мистецтва усіх часів і народів.

Він був наділений винятковою ерудицією в галузі образотворчого мистецтва, особливим талантом: умінням із першого погляду відрізнити твори справжнього високого мистецтва від ремісничих. За ініціативою М. Бажана в «Історії українського мистецтва» з'явилися імена художників і репродукції їхніх творів, з тих, чи інших причин обійдених мистецтвознавцями. «Проте всіляко дбаючи про підвищення наукової якості видання, про його художнє оформлення й поліграфічне виконання, М. Бажан розумів, що досконалість не має меж, тому й вів справу, суворо дотримуючись встановлених термінів. Украй і давно потрібне видання побачило світ — у цьому одна з його заслуг перед рідною культурою», — писав Платон Білецький.

Треба згадати про ще одну книгу, ініціатором видання якої був Микола Бажан. Йдеться про збірник «Мікеланджело», виданий до 500-річчя з дня народження титана італійського Відродження. Бажан взяв на себе упорядкування книги, сказати б, «чорну» роботу та складання приміток.

До книги увійшли, крім власних поезій, присвячених геніальному митцеві епохи Відродження, також поезії Івана Драча, Дмитра Павличка, Бориса Олійника, написані спеціально для збірника, а також «Життепис Мікеланджело Буонарроті» Джорджо Вазарі,

розділи з книг Р. Роллана, Ф. Стендаля, Т. Манна, вислови Ф. Енгельса, А. Луначарського, Й.-В. Гете, О. Герцена та інших. Поезії (сонети) великого флорентійця, включені до цього збірника, переклали М. Бажан, Д. Павличко, І. Драч, М. Фішбейн.

Микола Платонович уважно стежив за розвитком українського мистецтвознавства, читав монографії, що побачили світ, а в окремих випадках і рукописи, на шляху яких виникали перешкоди. Не пощастило С. А. Тарануценку з виданням його фундаментального дослідження «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України». Видавців і рецензентів бентежило, що в монографії йшлося лише про церкви. Микола Платонович невтомно боровся за неї і переміг: 1976 року книга вийшла. На титулі зазначено: «За редакцією М. П. Бажана і Г. Н. Логвина».

Багато допоміг слушними порадами і зауваженнями М. Бажан Івану Вроні, який підготував рукопис монографії «Анатолій Галакціонович Петрицький» (1968).

...Микола Платонович в останні роки почувався нездоровим. При зустрічах говорив, що він вже, як «єдина сосна на великій галявині, а навкруги одні пеньки», або вираз із часів війни «снаряди падають все ближче...»

...Беру до рук, як дорогоцінні реліквії — книги з добрими, сердечними написами Поета. Особливо дорогий мені напис на титулі книги спогадів про Леся Курбаса «Чотири оповідання про надію». «Шановному Миколі Гнатовичу з подякою за турботу про спадщину Великого Майстра Леся. 4. XII 1970 р. Микола Бажан».

Завжди згадую щасливі роки праці під керівництвом Миколи Платоновича, вдячний долі за такий щедрий дарунок.

Микола Бажан, Олена Смолич і Микола Лабінський на відкритті меморіальної кімнати Юрія Смолича в Державному музеї-архіві літератури і мистецтва. Серпень 1980 року

*Микола Лабінський,
мистецтвознавець*

РОСІЙСЬКИЙ ІМПЕРАТОР— ГРОСМЕЙСТЕР КАТОЛИЦЬКОГО ОРДЕНУ

Після успішної канонізації (причислення до лику святих) імператора Миколи II у ЗМІ Російської православної церкви (РПЦ) з'явилися повідомлення про те, що певні, скажімо так, архіправославні кола розпочинають широку кампанію за реабілітацію «знеславленого і підступно вбитого» ще одного російського імператора Павла I (1754—1801). Йдеться про його канонізацію як невинно убієнного мученика, потерпілого від рук західних масонів, ворогів Росії і православ'я. Пропонуємо читачеві трохи ближче придивитися до сина імператора Петра III (також убієнного) та імператриці Катерини II (Великої) на загальному тлі тогочасних православно-католицьких стосунків.

Російське суспільство завжди мало складні й неоднозначні відносини з католицькою церквою. Часи повного неприйняття «інакославних» іноді змінювалися недовготривалими періодами нормальних міжцерковних стосунків. Ворожі настрої широких православних мас завжди співіснували з лояльністю вищих верств суспільства. Так, під тиском царя Петра I, Синод (вищий керівний орган Московської церкви під головуванням обер-прокурора) визнав благодатними таїнства католицької церкви. Або згадаємо «моду» на католицизм серед освічених дворян XIX століття і жорсткий вирок, винесений православ'ю у «Філософічних листах» Чадаєва: «Ми напилися із замутного джерела», обравши у X столітті православ'я.

Під час Великої французької революції імператриця Катерина II гостинно прийняла до країни, Санкт-Петербурга, та царського двору численних біженців із Франції. І не тільки знатних роялістів, але й католицьке духовенство, представників чернечих орденів, разом із членами ордену Ісуса (єзуїтів), на той час офіційно забороненого Римською кафедрою (1770 рік).

Після поділів Речі Посполитої й остаточного знищення польської державності російський царський двір та світське товариство «пріласкали» польську знать і ніколи не вимагали від неї переходу до православ'я: у складі правлячої еліти імперії завжди було багато знатних поляків — попри всі польські повстання. При дворі існувала «латинська» (католицька) партія, куди входили такі вельможі, як Потоцький, Чарторийський та інші. Тоді ж, після приєднання польських земель до Росії, були врегульовані відносини з Римською кафедрою, яка погодилася, зокрема, на те, аби росій-

ський трон мав певний вплив на вибір кандидатури католицького примаса Російської імперії.

Одне династичне правило, втім, виконувалося двором Романових вельми суворо. Йдеться про заборону для членів царської сім'ї шлюбів з католицькими принцями та принцесами. Починаючи з Петра I, всі російські імператори одружувалися із протестантками, головним чином, з німецькими княжнями (окрім простолюдинки Катерини, дружини Петра I), проте не з католичками. Був навіть такий випадок, великий князь Костянтин Павлович відмовився від російського трону, аби одружитися з прекрасною знатною полькою-католичкою.

Кульмінацією добрих стосунків російського трону з католицькою церквою стало недовгочасне царювання Павла I (1796—1801), який — аби його не зупинили — міг, здається, долучити до католицизму якщо не народ, то, принаймні, Санкт-Петербурзький двір.

Павло Петрович Романов — єдиний законний син імператриці Катерини II (вважається, що був і незаконний — граф Салтиков). Він завжди був сином нелюбимим і навіть небажаним. До державних справ або хоча б до участі у придворному житті Катерина II не допускала сина, вважаючи, що він її компрометує. Більшу частину життя наступник трону перебував у «засланні» — в Гатчині, де невтомно муштрував невеликий військовий загін. Цікаво, що, мандруючи по Європі, великий князь Павло відвідав Рим і зустрівся з Римським папою. Розмова з понтифіком справила на нього неабияке враження. Особливої милості майбутнього імператора зажив католицький примас Росії архієпископ Сестренцевич.

Катерина II померла 1796 року, коли їй синові було вже 42. На російський престол Павло вступив, за словами історика Платонова, «ізоманним і больним, подразжонним і озлобленим человеком». Замкнутий спосіб життя, окрім усього, схилив імператора до містики, до лицарських романів та західної старовини. Це певним чином пояснює його подальшу церковну політику, безпрецедентну в історії російського трону.

Вступивши на престол у часи, коли в Європі вирували наполеонівські війни, Павло I негайно проголосив себе «захисником тронів та віктарів». Як відомо, тоді в Європі захисту потребували переважно католицькі віктарі. Декларацію програми дій було підкріплено в особливий спосіб. Санкт-Петербурзький монетний двір випустив спеціальну партію срібних рублів, які прикрашав не зовсім, скажімо, православний хрест та напис на реверсі: «Не нам, не нам, а Імені Твоєму» — девіз відомого католицького чернечого ордену Тамплієрів, заснованого ще під час хрестових походів (1119 рік), коли Московії ще не було на карті світу. Павло I запросив Римського папу Пія VI відвідати з візитом Росію. На жаль, царювання імператора не вистачило для реалізації цього плану.

Серед жертв Великої французької революції, що опинилися у Санкт-Петербурзі, були й мальтійські лицарі — члени католиць-

кого чернечого ордену Святого Іоанна Єрусалимського, резиденція якого знаходилася тоді на острові Мальта у Середземному морі. Мальтійських рицарів революція вигнала з Франції, а острів Мальта згодом захопив Наполеон. Невдовзі після коронації Павла І члени ордену офіційно попросили в імператора притулку й запропонували йому союз для боротьби проти спільного ворога — Наполеона.

Притулок мальтійським рицарям-ченцям було шляхетно надано. Імператор підписав Конвенцію про заснування в Росії католицького ордену Іоанна Єрусалимського. У Конвенції проголошувалося, зокрема, що цар «підтверджує й ратифікує за себе і своїх наступників на всі часи, на всьому просторі й урочистим способом, утворення згаданого ордену у своїх володіннях». Великому Волинському пріорству Мальтійського ордену царська казна надала річний дохід у 300 тисяч золотих, «вільних назавжди» від будь-яких податків.

За свої благодіяння імператор Павло отримав від ордену титул «Протектора релігії мальтійських рицарів» та подарунки — хрест славетного магістра ордену Ла-Валетта і частку мощів Святого Іоанна Єрусалимського. Ордені мальтійського хреста отримали також наближені до імператора придворні. А надалі вже сам імператор нагороджував своїх підданих відзнаками Мальтійського ордену. Їх отримали, зокрема, такі високі сановники, як князі Безбородько та Куракін.

Це була прелюдія. Далі трапилося дещо майже трансцендентне в історії двох церков — католицької і православної, а також в історії російського трону. Римський папа Пій VII із політичних міркувань санкціонував, а російський православний імператор Павло І прийняв пропозицію очолити католицький орден і бути гросмейстером (керівником) Мальтійського ордену.

Церемонія передачі ордену під управління Павла І носила романтичний, щоб не сказати — театральний характер, тобто цілком відповідала уподобанням російського імператора. Одного дня до воріт Гатчинського палацу під'їхала закурена карета з гербом Мальтійського ордену, яку супроводжували змучені «далекою» дорогою вершники-лицарі. Всі дієві особи того спектаклю вже давно жили в Петербурзі й були представлені при дворі. «Хто живе у цьому замку?» — запитали з карети. «Його величність Павло, самодержець всієї Русі і захисник Мальтійського ордену!» — такою була відповідь варті. Далі «бродячі» лицарі куртуазно попросили притулку. Вони були представлені імператору і смиренно визнали його своїм Великим магістром. Все обставлялося у стилі лицарських романів. До речі, дізнавшись про ці події, Наполеон сказав із презирством: «Російський Донкіхот!»

Урочиста й пишна церемонія коронації нового гросмейстера католицького ордену відбулася у Тронному залі Зимового палацу, де зібралися Сенат, Синод, сонм світських та духовних придвор-

них. Імператору вручили мальтійську гротмейстерську корону, жезл, орденську печатку й рицарського меча. До довгого списку титулів російських імператорів було додано, згідно із спеціальним царським указом, ще один — Великого магістра Мальтійського ордену. Гриміли гармати, крокували парадні війська, увечері вирував святковий феєрверк. (Говорячи сучасною мовою, відбулася гарна екуменічна католицько-православна церемонія. Тим більше, що з боку Синоду та православного духовенства ніхто не чув жодного протесту).

Зацікавлення імператора справами Мальтійського ордену було щирим і довготривалим. Він енергійно займався облаштуванням ордену в столиці, спорудженням замків та католицьких храмів і наблизив до себе багатьох мальтійських лицарів. У Росії почала формуватися мережа численних командорств (відділень) Мальтійського ордену. Царську карету прикрасили мальтійські восьмикінцеві хрести.

В Європі, яку важко було чимось здивувати, поширювалися дивні чутки — ніби російський імператор готується до ще вищого звання, має ще амбітніші плани: а саме — збирається силою російського впливу (дипломатія плюс зброя) усунути з Римської кафедри папу Пія VII аби зайняти його місце під ім'ям папи Павла VI і в такий спосіб об'єднати світове християнство! Цікаво, яка доля очікувала б тоді родину імператора Павла I — імператрицю Марію Федорівну та дев'ятьох дітей?

Були й інші чутки. Втаємничені у європейську політику люди впевнено твердили, що вся п'єса з гротмейстерством російського імператора була вигадана й тонко поставлена на європейській сцені незрівнянним гротмейстером інтриги Талейраном-Перигором — міністром закордонних справ Наполеона, колишнім католицьким єпископом. Навіщо? Адже Талейран ніколи не визнавав мистецтва заради мистецтва. Як виявилось, — задля того, щоб розвалити антинаполеонівську коаліцію, чого й було досягнуто союзом Росії з Мальтійським орденом.

При дворі Павла I у фаворі були не тільки мальтійські ченці. Велику силу мав, наприклад, єзуїт отець Гавриїл Грубер — надзвичайно вчена, талановита й розумна людина. Він зумів стати близьким радником імператора з багатьох питань — від політичних до способів приготування шоколаду. Окрім того входив до імператора без церемоній і 1801 року домігся в Росії відновлення ордену Ісуса, генералом якого став. Додамо, що в Західній Європі цей орден було відновлено аж 1814 року.

Понад 200 років тому (1801-го року) імператор Павло I нагло помер «від апоплексичного удару... у скроню», як жартували у столиці. Імператора вбили придворні заколотники, незадоволені його внутрішньою й зовнішньою політикою — прибічники великого князя Олександра Павловича. Це було передостаннє династійне убивство в історії дому Романових. Раніше загинули великий

князь Олексій, син Петра I; імператор Іван VI, праправнук царя Івана V; імператор Петро III, онук Петра I; княжна Тараканова, яка називалася дочкою імператриці Єлизавети I. Убивство Павла I завершило цей танок смерті. Останню крапку, однак, поставили більшовики, розстрілявши імператора Миколу II.

Вступ на трон імператора Олександра I, сина Павла I, поклав край царським іграм із мальтійцями та опікуванню єзуїтів. З першого дня царювання Олександр I відмовився від мальтійсько-католицьких регалій та звань, а 1817 року Мальтійський орден було проголошено «неіснуючим у межах Російської імперії». 1820 року ліквідували російське відділення ордену Ісуса. Всіх його членів вислали за межі імперії.

Цікаво, чи знають про католицькі уподобання імператора Павла I сучасні московські захисники православ'я, які розпочинають кампанію за канонізацію імператора Павла? Знайомлячись із їхніми доказами на користь канонізації, починаєш вірити, що за кулісами російської церкви орудує «п'ята колона», яка замислила компрометацію РПЦ. Бо Павло I — не єдина, м'яко кажучи, дещо дивна кандидатура у православні святі. Треба додати ще й Миколу II та Григорія Распутіна. Починає також «розкручуватися» колесо реабілітації Івана Грозного — з його опричниною, перелюбством, убивством власного сина, богохульством та патологічною жорстокістю.

Історія «католика» Павла I — маскарадний епізод російської історії, який майже не пов'язаний із церковним життям та із взаєминами між двома церквами. Цей епізод російської історії не справив політичного впливу на ставлення російського суспільства (окрім імператорського двору) до католиків.

Кларка Гудзик

Закарбована мить

Микола Періх

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ПЕРІОДИКИ

Риповнилося десять років з початку діяльності Науково-дослідного центру періодики.

Оскільки на час створення Центру українська преса була мало досліджена як в Україні, так і поза її межами, то перед працівниками постало важливе завдання: опрацьовувати пресу, насамперед у методологічному, бібліографічному та історичному аспектах. Складність комплексного підходу до вирішення цих завдань обумовила необхідність об'єднання зусиль як окремих науковців, так і всіх зацікавлених установ і організацій. З метою координації дій та уникнення розбіжностей у підходах до вивчення часописів Центр розробив єдину «Схему повного бібліографічного опису періодичного видання». Крім того, було запропоновано нову періодизацію журналістського процесу, обумовлено наукові принципи і методи дослідження. На цих стартових засадах спільними силами було розпочато дослідницьку роботу в кількох напрямках:

I. Створення «Репертуару української періодики ХІХ—ХХ ст.», складовими якого будуть:

1) повна бібліографія періодики українською мовою (1848—2000 рр.);

2) бібліографія української періодики іншими мовами (ХІХ—ХХ ст.);

3) реєстр іншомовної преси, що виходила на етнічних українських теренах (1776—2000 рр.).

II. Видання фундаментальних досліджень:

«Історія української преси» (основа — «Репертуар...») та «Історія української журналістики ХІХ—ХХ ст.».

III. Підготовка і видання енциклопедичного багатотомного словника «Українська журналістика в іменах».

IV. Формування відповідної бази даних на електронних носіях інформації.

На початку другого десятиліття діяльності Науково-дослідного центру періодики можна однозначно ствердити: завершився етап його становлення, сформовано львівську наукову школу дослідників української преси. У її творенні брали участь науковці з усіх регіонів України та з-за кордону, що дозволило здійснити великий обсяг дослідницької роботи. Зараз

вже опрацьовано понад 2500 часописів. Сформований банк даних ляже в основу повної бібліографії української періодики ХІХ – ХХ ст. Видано 80 наукових праць, зокрема багатотомних, накладом понад 32 000 примірників, обсягом більше 2400 умовних друкованих аркушів. Опубліковано понад 5000 наукових статей. Історія української періодики висвітлювалася у десяти випусках «Збірника праць Науково-дослідного центру періодики».

Схвально зустрінуті науковцями серії: «Періодичні видання регіонів України», «Пам'ятки бібліографії української преси», «Періодичні видання міст України», «Українська періодика за кордоном» та ін.

Користуються читацьким попитом п'ять томів матеріалів до бібліографії преси «Періодика Західної України 20 – 30-х рр. ХХ ст.», хрестоматія «Українська преса», другий том якої побачив світ 2002 р.

До десятиріччя діяльності Науково-дослідного центру періодики видано друком двотомник. У першому томі подано історію створення Центру, найважливіші чинники наукового пошуку його співробітників та анотований бібліографічний покажчик. Другий том розкриває участь у становленні та розвитку Науково-дослідного центру періодики не тільки штатних працівників, а й науковців з багатьох міст України та діаспори.

Історія нашої преси — це незорана цілина, тому роботи висвітлює не тільки сучасникам, а й дослідникам наступних поколінь, бо преса минулого — це своєрідне і багатопланове історичне джерело.

Мирослав Романюк,
директор Львівської наукової бібліотеки
ім. В. Стефаника НАН України,
доктор історичних наук, професор,
керівник Науково-дослідного
центру періодики

ЛИСТОПАД

ПН	ВВ	СР	ЧТ	ПТ	СБ	НД
1	2	3	4	5	6	7
8	9	10	11	12	13	14
15	16	17	18	19	20	21
22	23	24	25	26	27	28
29	30					

- 1** — 400 років тому відбулася прем'єра трагедії В. Шекспіра «Отелло».
- 60 років тому помер український церковний діяч, глава УГКЦ митрополит Андрей Шептицький. Народився 29 липня 1865 р.
  - 40 років тому помер український військовий і політичний діяч, Голова проводу Українських націоналістів Андрій Мельник. Народився 12 грудня 1890 р.
- 2** — 120 років від дня народження українського літературознавця Олександра Білецького. Помер 2 серпня 1961 р.
- 90 років тому помер український археолог Вікентій Хвойка. Народився 1850 р.
- 3** — 215 років тому помер історик і військовий діяч, автор «Літописного повісткування про Малу Росію» Олександр Рігельман. Народився 1720 р.
- 6** 130 років тому помер український письменник та етнолог Олекса Стороженко. Народився 12 листопада 1805 р.
- 7** — День пам'яті полеглих у боротьбі з тиралією.
- 260 років від дня народження українського вченого-енциклопедиста Нестора Амбодика-Максимовича. Помер 5 серпня 1812 р.
- 8** — 295 років тому помер український церковний діяч, письменник, богослов, св. Дмитрій (Туттало). Народився 11 грудня 1651 р.
- 100 років від дня народження українського мистецтвознавця Павла Жолтовського. Помер 30 серпня 1986 р.
- 9** — Преподобного Нестора-літописця.
- День української писемності і мови.
  - 1045 років тому помер візантійський імператор, письменник Костянтин VII Багрянородний. Народився 17 або 18 травня 905 р.

- 210 років тому помер український філософ, письменник Григорій Сковорода. Народився 3 грудня 1722 р.
- 70 років тому нарком освіти В. Затонський видав наказ про ліквідацію меморіального кладовища «Аскольдова могила» і знищення Миколаївської церкви (була перероблена в 1935 р. у паркову ротонду).
- 65 років тому помер український політолог, соціолог, публіцист і дипломат Ольгерт Бочковський. Народився 14 березня 1885 р.
- 10** — 295 років тому московське військо зруйнувало столицю Гетьманщини Батурин і вирізало усіх його жителів.
- 240 років тому Катерина II видала указ про ліквідацію Гетьманства і створення другої Малоросійської колегії.
- 12** — 115 років від дня народження українського письменника Остапа Вишні (Павла Губенка). Помер 28 вересня 1956 р.
- 13** — 1650 років тому народився один з отців давньої церкви християнського Заходу Блаженний Августин. Помер 430 р.
- 160 років від дня народження російського візантолога й історика давньоруського мистецтва Никодима Кондакова. Помер 17 лютого 1925 р.
- 14** — 950 років тому помер великий князь Київський Ізяслав Мстиславович. Народився бл. 1094 р.
- 245 років тому помер військовий і державний діяч Франції, маршал Григорій Орлик, син Пилипа Орлика. Продовжував справу свого батька в боротьбі за звільнення України від московського панування. Народився 16 листопада 1702 р.
- 210 років тому помер український церковний діяч, письменник-полеміст Паїсій Величковський. Народився 1722 р.
- 60 років тому у Києві було відкрито Державний музей українського мистецтва.
- 15** — 125 років від дня народження українського поета Григорія Чупринки. Розстріляний більшовиками в 1921 р.
- 120 років від дня народження українського історика Матвія Яворського. Загинув у катівнях НКВС 3 листопада 1937 р.
- 16** — 80 років тому відбулася перша в Україні радіопередача.
- 17** — 230 років тому у Львові відкрито перший на українських землях університет.
- 135 років тому народився український релігійний діяч Климентій Шептицький. Загинув у радянському концтаборі 1 травня 1951 р.
- 50 років тому помер український історик Іван Карпинець. Народився 26 грудня 1898 р.
- 18** — 200 років тому вийшов указ Олександра I про заснування Харківського університету.
- 50 років тому помер український громадський і державний діяч, дипломат Іван Токаржевський-Карашевич. Народився 24 червня 1885 р.
- 19** — 215 років від дня народження українського історика і мовознавця Михайла Луккая. Помер 3 грудня 1843 р.
- 20** — Всесвітній день дітей.
- 50 років тому помер український літературознавець Михайло Возняк. Народився 3 жовтня 1881 р.
- 21** — День архістратига Михайла — покровителя Києва.
- 120 років від дня народження українського археолога Петра Єфименка. Помер 18 квітня 1969 р.
- 22** — 250 років від дня народження першого українського вченого-мінералога і ґрунтознавця Федора Мойсєєнка. Помер 24 листопада 1781 р.
- 165 років від дня народження українського археолога Вільяма Беренштама. Помер 22 листопада 1904 р.
- 23** — 275 років тому помер російський політичний і військовий діяч Олександр Меншиков. Народився 16 листопада 1673 р.
- 85 років тому помер український мистецтвознавець, критик, теоретик українського модернізму Микола Євшан (Федюшко). Народився 19 травня 1890 р.
- 25** — 120 років від дня народження українського бібліографа, видавця і політичного діяча Івана Калиновича. Помер 12 листопада 1927 р.
- 70 років тому помер український історик, державний і політичний діяч Михайло Грушевський. Народився 29 листопада 1866 р.
- 26** — 70 років від дня народження українського поета, журналіста, правозахисника Юрія Литвина. Помер у радянському концтаборі 5 вересня 1984 р.
- 27** — День пам'яті жертв голодомору та політичних репресій.
- 75 років від дня народження українського співака Андрія Кикотя. Помер 13 жовтня 1975 р.
- 29** — 380 років тому помер український церковний діяч Єлисей Плетенєцький. Народився бл. 1554 р.
- 85 років тому помер український природознавець, письменник і педагог, автор першого багатомовного «Словника природничо-наукової термінології» Іван Верхратський. Народився 26 квітня 1846 р.

30 — 70 років від дня народження української письменниці, автора низки історичних повістей і романів Раїси Іванченко.

У листопаді виповнюється:

• 350 років героїчної оборони фортеці Буша на Поділлі.

• 135 років від дня смерті українського поета, автора романсів «Не щербчи, соловейку», «Гуде вітер вельми в полі» та ін. Віктора Забіли. Народився 1808 р.

Любов – це знак життя

* * *

Гуде вітер вельми в полі!
Реве, ліс ламає;
Плаче козак молоденький,
Долю проклинає.
Гуде вітер вельми в полі,
Реве, ліс ламає;
Козак нудиться сергешний,
Що робить, не знає.
Гуде вітер вельми в полі!
Реве, ліс ламає;
Козак стогне бідолака,
Сам собі гадає:
«Ревеш, вітре, да не плачеш,
Бо тобі не тяжко;
Ти не знаєш в світі горя,
Так тобі й не важко.
Тобі все одно, чи в полі,
Чи де ліс ламаєш,
Чи по морю хвилю гониш,
Чи криші здираєш:
Солом'яні і залізні —
Яку де зустрінеш,
Снігом людей замітаєш,
В полі як застигнеш.
Одірви ж од серця тугу,
Рознеси по полю!..
Щоб не плакався я, бідний,
На нещасну долю.
А коли цього не зробиш,
Кинь мене у море!
Нехай зі мною потоне,
Нехай моє горе».

Виктор Забіла

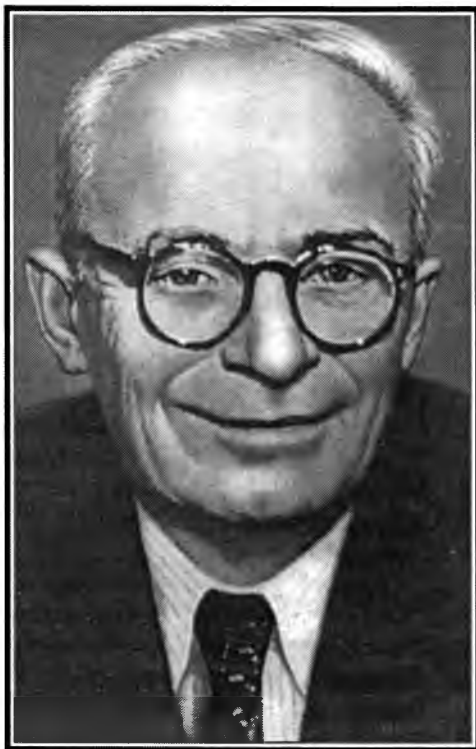
А МИ СМІЄМОСЯ І БУДЕМО СМІЯТИСЯ

Творчість Остапа Вишні здобула всенародну популярність і визнання. Саме завдяки його творам українська гумористика зберегла й утвердила принципи спадкоємності, органічного зв'язку з класикою — досвідом Івана Котляревського та Миколи Гоголя.

За життя Остап Вишня не був удостоєний жодної офіційної відзнаки, навіть скромної премії. На долю великого гумориста випало багато страждань: гострі нападки критики на його творчість, несправедливі політичні звинувачення і репресії. Але в народі Остапа Вишню любили. Ті, хто працював у журналі «Перець» разом з Павлом Михайловичем, були свідками його надзвичайної доброти. Він «приймав» відвідувачів у загальній кімнаті в куточку. Сам приносив стільця, запрошував сідати. Вишня вмів слухати людей. Він переживав усі їхні біди як свої особисті. У «чужих» справах писав, дзвонив, їздив і ходив пішки на прийоми до відповідальних й впливових людей.

...Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко) народився в селянській родині на хуторі Чечві, поблизу містечка Грунь Зіньківського повіту на Полтавщині. Через 60 років після цієї події, на схилі свого віку, він без лукавого усміху запише в щоденнику: «Я, такий собі Павлушка, селянський син, бігав без штанів, ...жбурляв картоплю, драв горобців, біла мене мати віником, навіть горнятками череп'яними кидала в голову. Спасибі матері!»

Михайло Кіндратович, батько майбутнього письменника, син лебединського шевця, відбувши довгу службу в царській армії, влаштувався в маєтку поміщиці фон Рот прикажчиком. Мати, Параска Олександрівна, вела домашнє господарство і виховувала ді-

Остап Вишня

тей. А їх народилося сімнадцятеро — одне від одного менше. Вжило тринадцять, серед них — двоє майбутніх гумористів.

Малий Павлусь спочатку закінчив сільську, а згодом Зіньківську школу. Дуже любив читати книжки. Йому хотілося вивчитись «на вчителя». Та для цього потрібні були гроші. Батько, як колишній солдат, віддав сина на «казьонний кошт» — у військово-фельдшерську школу в Києві.

По закінченні військово-фельдшерської школи служив у армії, а потім працював у хірургічному відділенні лікарні південно-західних залізниць у Києві.

У 1917 році вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Під впливом бурхливих подій та життєвих обставин університет закінчити не вдалося. Почав писати. У листопаді 1919 року на сторінках кам'янець-подільських газет «Народна воля» і «Трудова громада» було надруковано перші Губенкові твори.

За неповних два місяці гуморист написав понад 20 фейлетонів. З того доробку відомо лише чотири: «Демократичні реформи Денікіна», «Про велике чортзна-що», «Антанта», «Художня критика». Свої твори автор підписував псевдонімом Павло Грунський.

На початку творчої діяльності молодому письменникові допоміг Василь Елланський (Блакитний). Залучивши до роботи у «Вістях ВУЦВК» тоді ще невідомого Павла, Блакитний відкрив йому перспективний шлях творчого зростання як сатирика й гумориста. Працюючи в газеті, майже щодня Остап Вишня писав по фейлетону. Після поїздки на Харківщину з'явилися «Сільські усмішки». У них автор з притаманним йому гумором так характеризує жіночу частину населення: «Жінки — це люди в спідницях і платках... Вони варять. Ото встала, корову видоїла, свині нагодувала, дітей нагодувала, покопала, пополочала, попрала, пошила, пов'язала, попряла, поткала, помазала, наварила, напекла, на поле збігала — і гуляй собі...».

Відпочиваючи у Криму, Остап Вишня написав «Вишневі усмішки кримські». Вони набули великої популярності серед українців у США та Канаді, їх видавали в різних збірках. Та й не дивно! Бо як можна без усмішки читати хоча б оцю батьківську заповідь-застереження: «Прощай, сину. Твій тато голову розбив об скелю, подорожуючи південним Кримським берегом... Тіло твого тата ідять морські краби під екзотичною Масандрою, на березі прекрасного... Чорного моря. Бо твоя, сину, покійна баба правду казала: «Пішки — не буде замішки...».

У 1928 році Павло Губенко поїхав у ділове відрядження до Німеччини. Там він зустрівся з артистами, які були на гастролях: Марією Литвиненко-Вольгемут, Мар'яном Крушельницьким, Іваном Паторжинським. Павло Михайлович був на сьомому небі. Пізніше він написав: «Господи! Я був на родинях, на хрестинах, на маслособорванні, був на похороні, але щоб так співали, я ніде не чув. Я

не кажу про голос (мотив), я маю на увазі виконання. Таке враження, ніби хтось цупкий і впертий ухопив кожного музиканта за тонку кишку, намотав ці всі кишки собі на руку і поволеньки-поволеньки тягне».

Остапа Вишню дуже цікавила постать Тараса Шевченка та його творчість. Він рішуче виступав проти тих, хто спотворював поезію великого поета, намагався спекулювати його ім'ям. Письменник наголошував, що Кобзар є виразником народних дум і прагнень, гордисть і слава українського народу. В своєму щоденнику «Думи мої, думи мої» Павло Губенко писав: «Т. Г. Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілий народ, цілу націю... це велике багатство нашого народу, коли одна людина підставляє свої могутні плечі за цілий народ! Який же він могутній, народ наш! Умирав уже, царі його додавлювали, а він узяв та й дав Шевченка! І ожив народ, і розцвів народ! Бо він — народ!»

Як і улюблений поет Тарас Шевченко, Павло Михайлович ніколи не відривався від народу. Часто приїздив у сільську глибинку. На вечорах йому останньому надавали слово, берегли «на закуску». Естрадну «показуху» гуморист не любив. Не вмів він виходити на сцену і залишати її ефектно, по-театральному. Три, а то й чотири гуморески часом доводилося читати Остапові Вишні на прохання присутніх після основної частини. Читав чудово. Потім відповідав на запитання про те, як він пише: «Отак і пишу. Сідаю до столу, розправляю руками папір, щоб гладенький був... Ставлю під певним градусом ручку-самописку, а вона вже й сама... та таке виробляє, що я й сам від реготу аж за боки беруся».

Почуття гумору Остап Вишня не втрачав ніколи. Якось у Будинку творчості під Києвом трапилася з ним велика біда. Через виразку шлунка почалася кровотеча. І коли його, знесиленого, санітари несли до вагону повз станційний буфет, у нього вистачило сили й мужності пожартувати: «Братці, та в буфет же не сюди дорого...».

На початку 30-х років Остап Вишня був у зеніті слави — одним з найулюбленіших письменників в Україні. Якраз тоді почалися зміни в суспільстві. В пресі з'явилася перша «ластівка» — різко негативна оцінка творчості гумориста. Остапа Вишню критикували й раніше. Письменник-сатирик постійно був під наглядом державних органів, бо його творчість нібито мала «войовничий антикультурницький характер». Але цього разу мав ударити грім. До трагічних подій лишалося небагато.

Після постанови ЦК ВКП(б) 1932 року про реорганізацію літературної справи в країні з'явилися «попутники» й «націоналісти». Було не до сміху. Насувалися чорні хмари на українську інтелігенцію. Остап Вишня одним з перших українських письменників відчув на собі крижаний подих сталінського терору. Ім'я гумориста було піддано анафемі у пресі. Книжки вилучено з бібліотек. Дружину Варвару Олексіївну Губенко-Маслюченко з дочкою вислано

за межі України... Десять років, як і Шевченкові, довелося Остапові Вишні «навчатися». Тільки не в пісках, як Кобзареві, а в болотах на Півночі, страждаючи від тяжкої хвороби й маючи за «співучнів» карних злочинців.

У 1943 році письменник несподівано опиняється на волі. Невідомо, з чийого наказу це було зроблено. Але жорна репресій спинилися.

У 1944 році розпочинається другий період активної і плідної творчості Остапа Вишні. Його початок ознаменувала «Зенітка» — публікація в газеті «Радянська Україна», що відновила в читацькій свідомості призабуте за десятиліття ім'я народного гумориста-улюбленця. Секрет змістової й художньої сили та популярності цього твору — в його правдивості.

Хоча Павло Губенко і був на волі, жилося йому не дуже затишно. Постійно перебував під неослабним наглядом агентів. Ярлик контрреволюціонера й терориста, причеплений на суді в березні 1934 року, зняти забули. Звичайно, все це не могло не позначитися на подальшій творчості Остапа Вишні. Лише 25 жовтня 1955 року письменника було реабілітовано.

Але й після цього критики не давали спокою. Блискучий памфлет «Великомученик Остап Вишня» та фейлетон «Дозвольте помолитися» «просвітили» в редакційній статті газети «Правда». А потім розчихвостили його «безідейні» «Мисливські усмішки». Трагедія сатирика тієї епохи в тому й полягала, що він не йшов на компроміс зі своєю совістю і не міг писати про те, що дозволялось, а писав про злободенне, наболіле.

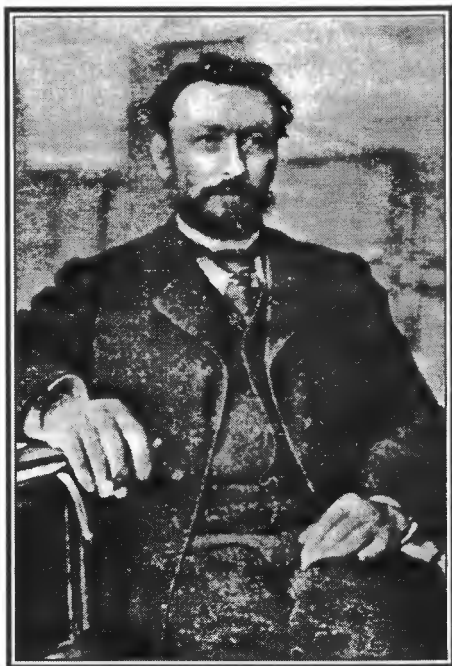
Остап Вишня активно співпрацював з «Перцем», виступав перед робітниками, студентами, колгоспниками. Одна за одною виходять книжки «День і ніч», «Молоді будьмо», «Отак і пишу», «Діла наші і діла не наші», «Великі ростить». Він переказав твори Миколи Гоголя, Антона Чехова, Олександра Сухово-Кобиліна, Браніслава Нушича, О' Генрі, Леоніда Ленча.

1956 року світ побачили твори Остапа Вишні в двох томах. 35 років подарувала йому доля на творчу діяльність. З них третину випало прожити за колючим дротом. Інша людина назавжди втратила б здатність сміятися, але не він. Письменник казав: «А ми сміємося і будемо сміятися разом із своїм дотепним, талановитим народом».

Лев Кудрявцев,
краснознавець

ХМЄЛЯР, ЯКИЙ ВІДКРИВ ТРИПІЛЛЯ

Вікентій Хвойка

Хвойка не був дипломованим археологом, але завдяки спостережливості, наполегливості, знанням та неймовірній інтуїції досяг світового визнання. Наприкінці свого життя він був членом 11 товариств, зокрема Імператорського Московського археологічного, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, почесним членом Оренбурзької вченої архівної комісії, членом-співробітником Російського археологічного інституту в Константинополі. Його творчий доробок налічує майже 20 робіт.

Постать Хвойки багатогранна, овіяна величчю: дворянин, викладач німецької мови та малювання, археолог. Життєвий шлях Вікентія Вячеславовича можна поділити на три періоди: життя на батьківщині — в Чехії,

переїзд в Україну та робота на археологічній ниві.

1850 року у невеличкій садибі на Ельбі в Чехії народився Вікентій Хвойка. Рід сім'ї Хвойків — старовинного дворянського походження. Після Білогірської битви їхній маєток разом з іншими було розорено. Загинули всі сімейні документи. Наступним поколінням довелося вести скромний спосіб життя. Заради достатку сім'я утримувала велике молочне господарство.

Початкову освіту Вікентій отримав у рідному селі Семіна. Після школи вступив до комерційного училища, яке закінчив 1864-го. Його юнацькі роки пов'язані із жахливими спогадами про австро-пруську війну, подіями якої дуже переймався.

1876 року юнак разом з кількома чехами залишає рідну землю й переїздить до Києва. Про причини, які штовхнули його на цей крок, можна лише здогадуватися. Київ став для Хвойки другою домівкою. Тут він викладав німецьку мову, малювання і навіть фехтування. Але педагогічна діяльність не задовольняла. Тільки-но з'явилася можливість, зайнявся сільським господарством. Вікентій став вирощувати чеське просо «росічку» і розповсюджувати його

на території царської Росії. Місцем для дослідницької роботи обрав садибу знайомих у селі Петрушках неподалік Києва. У 1883—1884 роках Хвойка продавав насіння чеського проса. Успіхи стимулювали його до написання 1885 року першої дослідницької роботи.

Паралельно з вирощуванням проса майбутній видатний археолог Вікентій Хвойка займався хмелярством. Наприкінці XIX століття він був новатором у цій галузі. Запропоновані ним методи догляду за хмелем спрощували та здешевлювали роботу. Згодом працював над розробкою зручного механізму для сушіння та пресування цієї рослини. У 1884—1887 роках одержував похвальні листи та бронзові медалі на сільськогосподарських виставках.

Ця діяльність подвижникові принесла визнання. 1889 року на всесвітній виставці у Парижі Хвойка отримав срібну медаль і був обраний до Academie National.

Постійний творчий пошук тривожив душу дослідника. Його подальші експерименти були зосереджені на добуванні крохмалю з «росічки». Він провадив успішні досліди, але випадкова пожежа перервала найкращі сподівання. Згоріло приміщення, де працював Вікентій Хвойка, всі моделі, креслення, плани. Водночас спопелілася і вся його творча праця до сільського господарства.

В народі кажуть: не було б щастя, та нещастя помогло. Пожежа мала і позитивні наслідки. Фініш у вирощуванні проса, хмелю та добуванні крохмалю став стартом археологічної діяльності. Під час відбудови згорілого хліва він натрапив на шматочки давніх скляних браслетів. Вікентій Хвойка жваво зацікавився знахідкою. Знадобилися й знання, які отримав ще у Празі. Після маленької знахідки розпочався новий період у житті Хвойки.

Він зацікавився книгами з археології, давньої історії та первіснообщинного ладу. Став завзятим відвідувачем київської «товчучки» — недільного базару на Подолі, де купував неординарні старовинні дрібнички. Вікентій Вячеславович вивчав та досліджував територію стародавнього Києва. Новій справі віддався цілком, оскільки бачив у ній творчу перспективу та можливість продуктивно працювати.

На початку 90-х років XIX ст. Вікентій Хвойка зробив вагоме археологічне відкриття, знайшовши на території Кирилівської вулиці у Києві залишки первісної людини, мамонта та носорога часів палеоліту. Розкопки займали більш ніж 10000 квадратних метрів. Знайдено кілька культурних шарів. У нижньому переважали кістки мамонта, а у верхньому кістки печерних тварин: гієни, лева, ведмедя. Особливо зацікавили бивень мамонта та шматки закам'янілих стовбурів дерев, які Вікентій Вячеславович відправив на дослідження професору Новоросійського університету Пренделю та професору ботаніки Ротертому. Дослідження показали, що це — залишки давно зниклих кипарисів та пальмоподібних дерев. Розкопки тривали з 1893 до 1902 року. Завдяки їм Хвойку вже знали як відомого археолога.

Наприкінці 90-х він зробив вагомий відкриття на території села Трипілля. Протягом кількох років здійснив розкопки і дійшов вис-

новку, що трипільська культура перебувала на високому щаблі розвитку, її представники приручили тварин та поралися на землі, жили в землянках. Мали свою релігію: спочатку спалювали, а згодом хоронили мерців; торгували з прикарпатськими племенами. Під час досліджень Хвойка робив численні замальовки поселень та знахідок Середнього Придніпров'я.

Вікентій Вячеславович знайшов на території Київської та частково Чернігівської губерній цікаві могильники, які підтверджували факт, що поховання відбувалося через спалення та трупоположення, тим самим констатуючи вплив римської культури. Вікентій Хвойка перший висловив припущення, що трипільці мають відношення до слов'ян.

Протягом 1907—1908 років археолог проводив розкопки на території древнього Києва у садибі М. М. Петровського. Власник поставив умову: всі дерева у фруктовому саду й парку мають лишитися непорушними. Але це не стало перешкодою Вікентію Хвойці. Він знайшов споруду ритуального характеру слов'янської язичницької епохи: залишки кам'яного фундаменту еліптичної форми! Із західного боку цієї дивної побудови знаходився масивний стовп, у якому шари обпаленої глини чергувалися з вугіллям та золою. Стовп був прикрашений кістками свійських тварин.

На тій же території знайдені й залишки фундаменту кам'яних палаців епохи князювання Ольги та Володимира, частини різноманітних майстерень. Серед знахідок у садибі М. М. Петровського неабиякий інтерес викликав хрест грецької роботи X століття, обтягнутий срібною пластиною. Він лежав у братській могилі від часів завоювання Києва татарами.

Навіть в останні роки свого життя (туберкульоз прогресував) Вікентій Хвойка досліджував територію давнього Білгорода, форпосту великокняжого Києва. Тут учений-подвижник знайшов фрагмент древнього Білгородського валу, залишки храмів X—XI століть та частини багатого храму XII століття, прикрашеного фресковим розписом. Серед них і рідкісна, як на той час, золота фреска.

Вклад Вікентія Хвойки в українську культуру не можна переоцінити. Він не лише «розкопав» українцям історію, але й змусив замислитися над тим, що українці дотичні до найпершої світової цивілізації. Серед численних проектів побудови історичного музею у Києві були і його ескізи, креслення та малюнки, але, на жаль, вони не втілені в життя. Тривалий час Вікентій Хвойка навіть утримував своїм коштом музей історії у Києві.

Серед бібліотечних архівів я знайшла стареньку брошуру «Світлій пам'яті В. В. Хвойка» 1917 року видання, її авторка — учениця Вікентія Хвойки В. Козловська, яка написала золоті слова про археолога: «В. В. был чрезвычайно скромным и добрым человеком, безкорыстным тружеником, всей душой преданным любимому делу. Он обладал мягким всепрощающим сердцем, был строго честен и отличался необыкновенной снисходительностью к другим...».

Юлія Якуб

ГРУДЕНЬ

ПН	ВВ	СР	ЧТ	ПТ	СБ	НД
		1	2	3	4	5
6	7	8	9	10	11	12
13	14	15	16	17	18	19
20	21	22	23	24	25	26
27	28	29	30	31		

- 1** — 85 років від дня народження українського історика, громадсько-політичного діяча на еміграції, журналіста Михайла Соєновського. Помер 25 липня 1975 р.
- 2** — Міжнародний день скасування кріпацтва.
• 200 років тому Наполеона Бонапарта було короновано імператором французів.
- 3** — Міжнародний день інвалідів.
- 4** — Введення в храм Пресвятої Богородиці.
- 5** — 100 років від дня народження українського художника Михайла Дерєгуєа. Помер 31 липня 1997 р.
- 6** — День Збройних сил України.
• 105 років від дня народження українського історика Олександра Оглоблина. Помер 16 лютого 1992 р.
- 8** — 220 років тому помер український громадсько-політичний діяч, історик, колекціонер національних реліквій Григорій Полетика. Народився 1725 р.
- 120 років від дня народження українського письменника, автора низки історичних романів Юліана Опільського. Помер 9 лютого 1937 р.
- 100 років від дня народження українського мистецтвознавця Павла Жолтовського. Помер 30 серпня 1986 р.
- 10** — День прав людини.
• 145 років від дня народження українського історика Євтима Сіцінського. Помер 7 грудня 1932 р.
- 11** — 115 років від дня народження історика церкви, правника, педагога і публіциста Миколи Чубатого. Помер 21 липня 1975 р.
- 100 років тому помер український художник, автор низки творів на історичну тему Василь Корнієнко. Народився 22 квітня 1867 р.
- 13** — Андрія Первозванного.

- 14** — 350 років від дня народження українсько-го політичного і державного діяча, гетьмана Лівобережної України Данила Апостола. Помер 28 січня 1734 р.
- 350 років тому помер діяч Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. Василь Томиленко. Рік народження невідомий.
  - 120 років від дня народження українського мовознавця Григорія Голоскевича. Помер 1934 р. в засланні.
  - 115 років тому помер український поет-романтик, етнолог і фольклорист Левко Боровиковський. Народився 10 лютого 1806 р.
- 15** — 180 років від дня народження польського художника, автора низки творів на теми української історії Юліуша Коссака. Помер 3 лютого 1899 р.
- 100 років тому загинув у бою полководець, автор настільної книги російського офіцера, герой оборони Порт-Артура Роман Кондратенко. Народився 12 жовтня 1857 р.
  - 75 років тому помер основоположник української епідеміологічної науки, вчений світової слави Данило Заболотний. Народився 28 грудня 1866 р.
- 16** — 200 років від дня народження всесвітньо відомого українського математика Віктора Буняковського. Помер 12 грудня 1889 р.
- 19** — 130 років від дня народження українсько-го державного і політичного діяча Христофора Барановського. Помер 1941 р.
- 125 років від дня народження видатного українського церковного діяча, першоієрарха УАПЦ митрополита Миколи Борецького. Загинув у радянських концтаборах у 1935 р.
  - 85 років тому помер український військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР Василь Тютюник. Народився 17 серпня 1882 р.
  - 65 років тому помер український математик, один з найвідоміших у світі алгебраїстів Дмитро Граве. Народився 6 вересня 1863 р.
- 20** — 75 років тому помер український громадський діяч, видавець Євмен Лукасевич. Народився 26 грудня 1871 р.
- 21** — 430 років від дня народження українсько-го церковного діяча Петра Могилы. Помер 11 січня 1647 р.
- 250 років тому помер український церковний діяч, письменник Йоасаф (Яким) Горленко. Народився 19 листопада 1705 року.
  - 125 років від дня народження одного з найкращих тиранів ХХ ст., більшовицького провідника і українофоба Йосифа Сталіна. Помер 5 березня 1953 р.
- 22** — 170 років від дня народження української письменниці Марії Вілінської (Марко Вовчок). Померла 10 серпня 1907 р.
- 24** — День працівників архівних установ.
- 480 років тому помер видатний португальський мореплавець, першовідкривач шляху до Індії Васко да Гама. Народився 1469 р.
  - 125 років від дня народження українського композитора Станіслава Людкевича. Помер 10 вересня 1979 р.
  - 70 років тому помер український історик, джерелознавець-картолог Веніамін Кордт. Народився 19 лютого 1860 р.
- 25** — Різдво за григоріанським календарем.
- 25 років тому розпочалося вторгнення радянських військ до Афганістану.
- 27** — 170 років від дня народження українсько-го богослова, громадського діяча, київського міського голови Степана Сольського. Помер 19 листопада 1900 р.
- 28** — 80 років тому помер український мистецтвознавець, реставратор творів образотворчого мистецтва, один з фундаторів Музею ВУАН у Києві Василь Щавинський. Народився 1867 р.
- 29** — 280 років тому в Петропавловській фортеці помер наказний гетьман Павло Полуботок. Народився бл. 1660 р.
- 110 років від дня народження українського художника Михайла Андрійка-Нечитайла. Помер 12 вересня 1982 р.
- 30** — 740 років тому помер князь Данило Галицький. Народився 1201 р.

У 2004 році виповнюється:

- 1125 років тому папа Іван VIII видав спеціальну буллу про дозвіл на богослужіння слов'янськими мовами.
- 1050 років тому княгиня київська Ольга прийняла хрещення.
- 1045 років тому було споряджено посольство княгині Ольги до германського імператора Оттона I з проханням надіслати до Києва єпископів і священників.
- 1015 років тому київський князь Володимир Великий розпочав у Києві будівництво кафедрального храму Пресвятої Богородиці, першої кам'яної церкви України-Руси.
- 985 років тому почав княжити Ярослав Мудрий.
- 950 років тому почав княжити Ізяслав Ярославич. Початок міжусобної боротьби в Русі-Україні.

Василь Верещагін. Хрещення княгині Ольги

ГРИГОРІЙ ГОЛОСКЕВИЧ— РЕПРЕСОВАНИЙ МОВОЗНАВЕЦЬ

Сьогодні як ніколи актуальна правда про життя і творчість тих, які працювали, утверджуючи національну духовність, аби передати нащадкам історичну пам'ять, сформувані стійкий імунітет проти комплексу національної меншовартості. З нами їх уже немає, тому наш обов'язок — не забути про цих людей, які, можливо, й не були героями за життя, але стали такими після смерті, бо працювали задля утвердження рідного слова, образу, мистецтва, культури... Однак життя і праця для них в умовах тотальної несвободи стали чимось неможливим. Чи не найтрагічніша доля в когорті «безсмертних» репресованих українських мовознавців, адже вони досліджували слово в науковому контексті, не думаючи про його ідеологічне спрямування. Таку діяльність на ниві україністики було витлумачено як реакційну, бо ж мова — це одна з найважливіших ознак нації. А про це в 30-ті роки ХХ ст. в радянській Україні слід було забути. Одним із когорти репресованих українських вчених-мовознавців був Григорій Голоскевич, автор правописного словника.

Григорій Костянтинович Голоскевич народився на Поділлі у с. Супрунківці (тепер Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл.). Освіту здобув у Кам'янець-Подільській семінарії, яку закінчив в 1905 р. Очевидно, вже тоді народилося бажання студіювати мову (це наштовхує нас на проведення своєрідної паралелі: вивчаючи богослов'я, він проникся істинним «Спочатку було слово...»). Продовжуючи навчання в Санкт-Петербурзькому університеті (на той час то був один із центрів європейської науки), де слухає лекції відомого лінгвіста О. Шахматова. Включається у громадське життя, бере активну участь у роботі українського осередку в Санкт-Петербурзі.

У 1917 році Г. Голоскевич переїжджає до Києва (до цього спричинилися, мабуть, активні на той час процеси духовного відродження і надії на здобуття Україною незалежності, а отже, потреба працювати для української науки). Разом із П. Зайцевим і П. Стебницьким організовує видавництво «Друкар» (1917—1920 рр.). У цей період постає також Всеукраїнська Академія Наук. Як фахівець-мовознавець він не міг стояти осторонь мовознавчих студій, оскільки вже мав чималий науковий досвід як укладач першого і найповнішого правописного словника української мови (близько 40000 слів), який вийшов друком у 1914 р. під назвою «Український правописний словничок з короткими правилами правопису» (витримав 7 видань, був перевиданий навіть у Нью-Йорку в 1952 р.). Крім того, у наукових колах здобули високу оцінку його праці «Руська правопись зі словарцем» (1904 р.), «З подільського

діалекту» (1910 р.), «Євсевієве євангеліє. Текстологічний опис» (1914 р.). Він видав також «Короткі правила правопису. Словнички імен, географічних назв, назв різних установ» (1925 р.), був одним із укладачів «Російсько-українського словника» (1924—1928 рр.). Його достатній, до того ж у сфері українського мовознавства, доробок збудив цікавість до вченого з боку відповідних органів, особливо його подвижницька праця над українським орфографічним кодексом.

Слід зазначити, що над українським правописом Всеукраїнська Академія наук працювала від 1919 р. У її складі було створено окрему Правописно-термінологічну комісію, яку очолив академік А. Кримський, але безпосереднім керівником був Г. Голоскевич. У 1921 р. Комісія ввійшла до новоствореного академічного закладу — Інституту української наукової мови Академії наук. Правопис, зрештою, було затверджено в 1928 р. Цьому передували тривалі дискусії, пов'язані з певними питаннями й проблемами українського правопису, особливо з нормами, які відрізняли правопис наддніпрянської України від правопису Галичини. Відповідно, Г. Голоскевич вніс у свій правописний словник української мови зміни, які затвердив новий правопис, що й відбилосся у сьомому виданні (1930 р.) словника, перевиданому в діаспорі в 1952, 1955, 1967 і 1977 рр. В Україні після 1930 р. він не перевидавався з відомих причин — структуру української мови (зокрема й правопис) інтенсивними темпами зрощували з російською.

У передмові до останнього прижиттєвого видання словника Г. Голоскевич писав: «Проти попередніх видань мого правописного словника це видання набагато поширене й перероблене: в йому подано близько 40-а тисяч слів; коло відмінюваних слів зазначено важкі щодо правопису форми, в сумнівних випадках показано при словах керування, до реєстру слів заведено поширеніші як українські, так і чужомовні власні ймення, прізвища, географічні назви».

На думку дійсного члена Наукового товариства ім. Шевченка М. Коць-Григорчук, вибір членами Правописної комісії Г. Голоскевича, як автора обов'язкового для всієї України правописного словника, не був випадковим. Адже Григорій Костянтинович був фаховим філологом, добре знав українську мову, її історію та діалектологію, як і класичні та кілька європейських мов, що, свідчило про його ґрунтовну мовознавчу освіту й глибокі знання. Зауважимо, що вже на першому пленумі Правописної комісії було обрано редакційну колегію, до складу якої ввійшли А. Кримський, В. Ганцов, О. Синявський і Г. Голоскевич, яка мала доопрацювати «Найголовніші правила українського правопису» (їх у 1918 р. за дорученням комісії склав приват-доцент І. Огієнко). Як зазначив М. А. Жовтобрюх, «Найголовніші правила українського правопису» громадськість сприйняла позитивно. Їх дотримувалися письменники, журналісти, школа, офіційні установи тощо; популяризовано також у різноманітних мовознавчих виданнях, призначених для широкого користувача (пор. «Практичний російсько-

український словник» Г. Голоскевича, К., 1924 р., куди правила ввійшли як додаток). До того ж варто пам'ятати, що в створенні українських правописних норм брали участь не лише найвидатніші українські мовознавці, але й відомі літературознавці (Сергій Єфремов) та письменники (М. Йогансен, М. Яловий, М. Хвильовий та ін.), що, з одного боку, засвідчило глибокий інтерес української інтелігенції до впорядкування правописних норм рідної мови, а з іншого, готовність об'єднатися й конкретно працювати задля утвердження своєї орфографічної традиції в європейському культурному просторі. На превеликий жаль, більшість славних представників української еліти в 30-х роках ХХ століття було репресовано. Така доля не обминула й Г. Голоскевича. У 1929 р. його заарештували як члена так званої «Спілки визволення України» (це був початок превентивних репресій сталінської державної системи над українськими інтелектуалами. Найбільш масштабне винищення української інтелігенції досягло свого апогею в 1937 р.), а в 1930 р., вже на судовому процесі над членами «СВУ», засудили на п'ять років ув'язнення, яке відбував спершу в Ярославлі, а потім у Тобольську, де, за словами З. Т. Франко, покінчив життя самогубством. Припускають, що це сталося 1934 року. Україна втратила ще одного зі своїх талановитих синів. Потім було довге чекання реабілітації невинно засудженого, яка прийшла в 1989 р.

Після жахливих репресій, спрямованих на впокорення українського духу через винищення найкращих представників народу, важко було сподіватися на зростання національної свідомості, розвиток української науки, збагачення культури. Настав період пристосуванства, кон'юнктурних підходів до наукових досліджень, що значною мірою призвело до спотворення нашого світобачення (внаслідок нав'язання стереотипу другорядності, меншовартості), знеособлення (через забуття своїх попередників та їхнього вагомого доробку), байдужості до своєї історії. Наслідки такого стану відчуло на собі також і українське мовознавство. Так, М. А. Жовтобрюх у «Нарисах історії українського радянського мовознавства (1918—1941 рр.)» дуже делікатно зазначає, що в період 1934—1941 рр. активність наукових досліджень з української мови, як і взагалі в мовознавстві, помітно ослабла. Не надто вона активізувалася й у наступні десятиліття, про що свідчить недоступність для нас майже до 90-х рр. ХХ ст. праць таких відомих українських лінгвістів, як С. Смаль-Стоцький, О. Курило, О. Горбач, Ю. Шевельов та інших, серед яких, до речі, і Григорій Костянтинович Голоскевич. Сподіваємося, що його праці з історії української мови, діалектології, а найголовніше — правопису будуть належно поціновані сучасними українськими мовознавцями, допоможуть у врегулюванні сьогочасних проблем української орфографії.

Станіслав Вербух,

кандидат філологічних наук

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова — найбільший і найпотужніший вищий педагогічний заклад держави.

Довгий час вважалось, що університет функціонує з 1920 року, коли рішенням Управління вищих шкіл м. Києва на базі Університету св. Володимира та Вищих жіночих курсів було створено Київський вищий інститут народної освіти, якому було присвоєно ім'я видатного мислителя і педагога, філософа і етнографа Михайла Драгоманова. Насправді ж, історичний шлях цього ушавленого закладу розпочався значно раніше. Архівні документи, опрацьовані в останні роки, засвідчують, що учительський інститут, який з часом став університетом, а ще пізніше — Національним педагогічним університетом імені М. П. Драгоманова було засновано 4 грудня 1834 року на базі Університету св. Володимира як самостійний підрозділ для підготовки учительських кадрів та державних службовців. Саме тоді 50 студентів розпочали заняття за особливою програмою: 26 студентів готувались стати вчителями, 26 — державними службовцями (чиновниками). Лекції для них читали університетські викладачі. Однак, окрім обов'язкових предметів, що вивчались у тогочасній вищій школі, студенти новоствореного закладу освоювали курс педагогіки, писали випускні роботи, проходили педагогічну практику. Це вирізняло їх серед студентського загалу, надавало особливий статус і значимість.

В різні історичні часи вищий навчальний заклад для підготовки вчительських кадрів, спадкоємцем якого став Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, мав різну назву, структуру, співіснував у складі Університету св. Володимира чи утримував його в своєму складі. Він не лише ніколи не переривав підготовку вчительських кадрів, але й навпаки — постійно нарощував її у відповідності з потребами практики.

У 1920 році Інститут отримав ім'я М. П. Драгоманова. Цього потребував дух епохи українського відродження, становлення національної школи, формування національного вчителя. М. П. Драгоманов був саме тим духовним лідером, на ідеях якого зростала ціла плеяда діячів української культури, науки і освіти, зокрема Іван Франко і Леся Українка, і який закликав до відродження мови і культури, повернення українства до власних коренів, створення національної системи освіти і виховання. До справи утвердження закладу у новому статусі в свій час доклали свої зусилля відомий іс-

торик, видатний політичний діяч України М. С. Грушевський, знаменитий літературознавець С. О. Єфремов, відомий економіст і філософ М. К. Зеров, поважні професори А. М. Астряб, С. Х. Чавдаров та інші.

У 1921 році за новою структурою в інституті було створено факультети соціального виховання і професійної освіти. У 1930 році на базі факультету соціального виховання організовано самостійний заклад — Київський інститут соціального виховання, який 1933 року був перетворений у Київський педагогічний інститут. З 1936 по 1991 рік інститут носив ім'я О. М. Горького. Незважаючи на утвердження в СРСР компартійної системи, тоталітарного режиму, ідеологізації та денационалізації освіти, підготовка педагогічних кадрів в університеті, як правило, здійснювалась на фундаментальних засадах світової педагогічної теорії і практики. І хоча певна ідеологізація навчально-виховного процесу в цей період все-таки відчувалась, випускники університету несли в школу високу культуру і мораль, ґрунтовні знання і апробовані практикою педагогічні технології.

Новий етап розвитку системи педагогічної освіти пов'язаний з роками здобуття Україною незалежності. Динамічні процеси національного піднесення, які охопили суспільне життя держави, вплинули на діяльність педагогічного вищого навчального закладу. Особливо в останнє десятиліття колективом була розгорнута напружена, інтенсивна робота, спрямована на реформування навчального процесу, впровадження нових технологій навчання та демократичних принципів в освіті.

Знаменною подією стало рішення уряду України від 17 вересня 1991 року про повернення Київському державному педагогічному інституту ім'я Михайла Петровича Драгоманова.

У серпні 1993 року за Постановою Кабінету Міністрів України Київський педагогічний інститут реорганізовано в Український державний педагогічний університет. А 11 липня 1997 року за вагомий внесок колективу університету в розвиток педагогічної науки, значні досягнення в підготовці висококваліфікованих педагогічних кадрів для системи освіти України, а також беручи до уваги загальнодержавне визнання результатів діяльності університету, Указом Президента України Л. Д. Кучми педагогічному університету імені М. П. Драгоманова було надано статус «Національного».

Рішенням Міжгалузевої акредитаційної Комісії Міністерства освіти і науки України Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова віднесено до вищих навчальних закладів IV рівня акредитації. Це, безсумнівно, заслужена і висока оцінка ролі НПУ імені М. П. Драгоманова як провідного флагмана сучасної вищої педагогічної освіти України.

Середина 90-х років позначена активною розбудовою університету в усіх напрямках його діяльності: відкриваються нові спеціальності, факультети (соціально-гуманітарний, іноземної філоло-

гії, української філології, фізичного виховання, психолого-педагогічної профорієнтації та післядипломної освіти), збільшується кількість кафедр. У навчальний процес запроваджуються нові навчальні плани та програми, спрямовані на підвищення якості викладання предметів, організації самостійної роботи студентів. Удосконалюється система диференційованого підходу до відбору та прийому абітурієнтів, запроваджується ступенева система підготовки фахівців. Створюються навчально-методичні комплекси з педагогічними коледжами м. Києва та Київської області, іншими навчальними закладами України.

Сьогодні університет перетворився на науковий центр сучасної вищої педагогічної освіти України. В університеті на 58 педагогічних спеціальностях навчається понад 14 тисяч студентів. НПУ імені М. П. Драгоманова має повний спектр педагогічних спеціальностей, на всіх формах навчання готує педагогічних працівників практично з усіх шкільних предметів. У структурі університету 4 інститути і 10 факультетів. З 2000 року відкрито магістратуру з усіх базових педагогічних спеціальностей. На 67 кафедрах університету навчальний процес забезпечують 25 дійсних членів та членів-кореспондентів НАН України, АПН України та інших академій, понад 150 докторів наук, професорів, близько 400 кандидатів наук, доцентів.

Серед викладачів університету 45 заслужених працівників освіти, заслужених діячів науки і техніки, заслужених працівників культури, 10 народних і 7 заслужених артистів України. Авторитетне звання «Почесний доктор» та «Почесний професор» Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова присвоєно групі відомих вчених, громадських діячів України та інших країн.

В університеті працюють за сумісництвом відомі вчені з науково-дослідних інститутів НАН, АПН, ВАК України та досвідчені вчителі різних типів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, коледжів.

Серед викладачів диригент, народний артист України, академік АПН України, Герой України професор А. Т. Авдієвський, поет-пісняр заслужений діяч мистецтв України професор Андрій Демиденко, народний артист України професор А. Н. Паламаренко, народна артистка України професор Т. М. Стратієнко, народні артисти України М. Мозговий, В. Турець, Н. Матвієнко, А. Кондратюк, В. Грицюк та інші.

Гордість і славу університету складають його науково-педагогічні школи, які очолюють видатні вчені, зокрема, ректор університету з майже тридцятирічним стажем, а нині — радник ректора академік АПН України, лауреат Державної премії Микола Шкіль; академіки АПН України Володимир Бондар, Арнольд Грищенко, Любов Мацько, Олексій Мороз, Анатолій Жолдак; члени-кореспонденти АПН України Віктор Сидоренко і Микола Шут; професори Богдан Андрусишин, Григорій Волинка, Людмила Вовк, Алла

Капська, Юлія Романовська, Володимир Погребенник і багато-багато інших вчених, якими пишається університет і Україна.

За роки своєї діяльності зі стін цього відомого не лише в Україні, а й далеко за її межами навчального закладу вийшло понад 150 тисяч вихованців, які навчають і виховують дітей, збагачують педагогічну науку і практику, сіють вічне, добре, справедливе у десятках тисяч загальноосвітніх шкіл, дошкільних та позашкільних дитячих закладів, соціальних установах та громадських організаціях. Сотні, тисячі з них стали видатними вчителями-новаторами, організаторами освіти, викладачами вищої школи, вченими, діячами культури і мистецтва, письменниками та громадськими діячами.

Провідні науковці університету очолюють комісії Науково-методичної ради Міністерства освіти і науки України, колективи із розробки державних стандартів освіти. За рішенням Міністерства освіти і науки НПУ ім. М. П. Драгоманова є базовим з розробки державних стандартів вищої педагогічної освіти України. Вагомим є внесок університету у підготовку науково-педагогічних кадрів. Значна частина викладачів вищої кваліфікації, які працюють практично у всіх педагогічних вузах, а також у багатьох регіональних і галузевих університетах України, навчалися в аспірантурі і докторантурі університету. Тільки за останні п'ять років в університеті в 9 спеціалізованих радах захищені 24 докторські і 329 кандидатських дисертацій. 27 провідним викладачам присвоєно звання професора і 122 — доцента.

За результатами експертного опитування-рейтингу 1996, 1999, 2000 та 2003 років університет отримав сертифікат Міжнародної Кадрової Академії, Європейської мережі національних інформаційних центрів з академічного визнання і мобільності ЮНЕСКО як кращий педагогічний вищий заклад освіти України й вчетверте вручено почесний диплом переможця та приз «Софія Київська». За рейтингом Міністерства освіти України серед ВНЗ, які мають статус національного, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова постійно входить у першу п'ятірку провідних університетів держави.

В університеті працює аспірантура з 50 спеціальностей та докторантура з 25 спеціальностей. У 2002—2003 навчальному році навчалось 306 аспірантів та 30 докторантів. Щорічно в спеціалізованих радах університету захищається близько 60 кандидатських та докторських дисертацій. В науково-дослідній роботі велику участь беруть студенти: у минулому році 11 драгоманівців стали лауреатами Всеукраїнського конкурсу на кращу наукову роботу, 15 — переможцями Всеукраїнських предметних олімпіад. Серед 19 художніх колективів університету є переможці і призери міжнародних творчих конкурсів, 2 — лауреати III всеукраїнського фестивалю імені Миколи Леонтовича.

За результатами наукових досліджень протягом 5 останніх років викладачами університету підготовлено і видано понад

7500 найменувань друкованої продукції загальним обсягом близько 15 000 друк. арк., в тому числі: 100 монографій, 160 підручників, 730 навчально-методичних посібників; отримано 15 авторських свідоцтв і патентів на винаходи; проведено 34 міжнародні та всеукраїнські наукові конференції.

Реалізуючи повномасштабну програму становлення національної системи освіти України, університет поступово утверджується як сучасний науково-педагогічний мегаполіс європейського штибу: в його структурі — коледжі, гімназії, ліцеї, інститути, засновані філіал в м. Євпаторія та Гурзуфі, Українсько-американський гуманітарний інститут «Вісконсінський міжнародний університет (США) в Україні». З 1998 року розпочав діяти Ялтинський гуманітарний інститут як складова єдиного комплексу університету.

Університет має розгалужену систему наукового співробітництва з провідними вищими навчальними закладами і науковими установами США, Швеції, Франції, Польщі, Словаччини, Болгарії, Китаю, Росії, Білорусі, Казахстану та інших країн. Протягом останніх років університет активно розвиває співпрацю із закордонними науковими асоціаціями і фондами, що дало йому можливість перетворитись на центр міжнародного науково-педагогічного співробітництва в галузі вищої педагогічної освіти в Україні. Професори і науковці університету беруть активну участь у роботі різних міжнародних наукових конференцій, симпозіумів тощо.

Сьогодні до послуг студентів НПУ імені М. П. Драгоманова 5 навчальних корпусів, 7 гуртожитків, найбільша серед вищих педагогічних закладів України бібліотека, що має понад 1,5 млн видань і зв'язок з інтернетом, та парк комп'ютерів, що нараховує понад 500 одиниць, сучасний спорткомплекс з плавальними басейнами та ігровими майданчиками, де проводяться міжнародні ігри з різних видів спорту, студентський клуб з відомими мистецькими колективами, а також ідальні, буфети, спортивно-оздоровчі табори «Сула» поблизу м. Лубни на Полтавщині, «Берізка» на Київському морі, «Академік» в Карпатах. Майбутні педагоги можуть здобувати другу громадську професію за багатьма напрямками діяльності залежно від своїх здібностей і особистих уподобань. З 1999 року розпочали свою роботу комп'ютерно-видавнича лабораторія та друкарня університету.

В університеті відкриті інститути дистанційного навчання, педагогіки і психології, соціальної роботи та управління, інститут мистецтв.

Розроблена і затверджена Міністерством освіти і науки України програма подальшого розвитку університету на наступні 5—7 років.

Професорсько-викладацький склад наполегливо працює над Національною доктриною розвитку освіти України та Державною програмою «Вчитель», затвердженими Указами Президента України Л. Д. Кучми.

Надаючи важливого значення подальшому розвитку Національного педагогічного університету, зміцненню його наукових кадрів та підвищенню якісної підготовки майбутніх спеціалістів, випробуваний багатотисячний колектив НПУ імені М. П. Драгоманова здатний успішно працювати і творити в нових соціально-економічних умовах.

Як відомо, за ініціативою Президента України Л. Д. Кучми сьогодні в Україні здійснюється широкоформатна освітня реформа. Міністерством освіти і науки розроблена і активно впроваджується Національна доктрина розвитку освіти ХХІ століття. Мова йде про становлення нової філософії освіти, про її радикальну модернізацію. Останнє повною мірою стосується і педагогічної освіти. І у цьому зв'язку перед університетом постає низка стратегічних і тактичних, внутрішніх і зовнішніх завдань. Не принижуючи ролі і значення інших педагогічних закладів України, слід зазначити, що інноваційні зміни у царині педагогічної освіти і науки очолює Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Саме він започатковує нові підходи й напрями підготовки вчительських кадрів, впроваджує високі педагогічні інформаційні технології, узгоджує державні стандарти, забезпечує навчально-методичний супровід, за якими розгортається вся педагогічна освіта держави.

Перше і головне — це модернізація змісту педагогічної освіти. В університеті таким чином перебудовується навчальний процес, щоб готувати конкурентоспроможного вчителя, адаптованого до ринкових і демократичних перетворень, здатного жити і творити в інформаційному суспільстві, глобальному світовому середовищі, бути громадянином світу і, одночасно, відданим патріотом української держави, речником національних інтересів.

У недалекому минулому в університеті готувався вчитель як провідник нормативного наукового знання. Золоте правило дидактики забороняло нести в школу знання, яке не отримало достатньої наукової і практичної апробації. Але ж інформаційна революція подвоює, а то й потроює знання практично щорічно. А це означає, що те, що вчитель дасть учню сьогодні, завтра виявиться застарілим. Отже треба змінювати самі підходи: по-перше, «виводити» вчителя на найвищий рівень наукового знання; по-друге, навчити його навчатися протягом життя й, по-третє, сформувати здатність навчати цьому своїх майбутніх учнів.

Останнє вимагає нових підходів до організації навчально-виховного процесу у педагогічному університеті: його базовою складовою стає сучасна наука, новітня методика, педагогічна майстерність і високі педагогічні технології. Абсолютну підтримку ректорату мають ті викладачі, які одночасно є високими науковцями, працюють над кандидатськими і докторськими дисертаціями, готують новітні методичні розробки, розробляють державні стандарти, підручники і навчальні посібники.

Стратегічним завданням є завдання інформатизації педагогічної освіти. Сьогодні в університеті встановлено біля чотирьохсот комп'ютерів, які забезпечують початкову інформаційну підготовку майбутнього вчителя. Навчання організовується таким чином, щоб високі інформаційні технології стали органічною потребою кожного викладача, аспіранта і студента. Нещодавно за допомогою Міністерства освіти і науки встановлено комп'ютерний клас на історичному факультеті. Такі класи скоро буде мати кожен факультет. У перспективі йдеться про те, щоб кожен студент мав щотижневий 5—7 годинний, а з часом — значно більш тривалий час для спілкування із комп'ютером. Університет підписав трьохсторонню угоду про співпрацю з ВАТ «Укртелеком» та Університетом інформаційних технологій. За цією угодою розпочалося підключення університету до європейської науково-освітньої мережі «Geant». Ця мережа охоплює близько 3000 навчальних і наукових центрів Європи. Серед них скоро буде і Драгоманівський університет. А це означає, що доступ до бібліотек Кембриджа і Сорбонни, Відня і Берліна уже в найближчий час стане нормою і умовою професійної педагогічної підготовки майбутнього вчителя. Згідно з угодою, «Укртелеком» виділяє 5 стипендій для кращих студентів університету; ми плануємо також проведення спільних розробок сучасного програмного забезпечення; видання наукової продукції з інформаційних технологій.

Такою ж нормою і умовою модернізації педагогічної освіти мають стати мовні стратегії освіти, а простіше кажучи, випускники-драгоманівці мають блискуче володіти українською і однією-двома іноземними мовами. При цьому університет започатковує й очолює своєрідний рух за рідну мову у місті і в державі, не лише у навчальному процесі, але й у культурі, у побуті, в безпосередньому спілкуванні, особливо в молодіжному середовищі. В університеті впроваджуються відповідні україномовні лекторії в школах, «круглі столи» на телебаченні, створюються своєрідні агітмайданчики, де студенти і викладачі доступно і привабливо переконують всіх і кожного, що знати мову — рідну та іноземну — це престижно, що з цього розпочинається кар'єрне зростання особистості, що мова — це загальна культура людини і її велика перспектива.

Важливим завданням модернізації педагогічної освіти є розгортання в університеті підготовки фахівців за новими напрямками і спеціальностями. Всім зрозуміло: педагогічний університет готує вчителя. Але — конкурентоспроможного, захищеного, підготовленого до життя і праці в системі ринково-демократичних відносин. Новий вчитель має бути психологом, соціальним працівником, знати основи права, маркетингу і менеджменту. Він повинен бути всебічно підготовленим у разі обрання до складу депутатського корпусу будь-якого рівня, призначення на керівну посаду, організатором виховної роботи у колективі. Для цього в університеті створюються можливості для навчання студентів за декількома

напрямами й спеціальностями, для реального вибору, для формування моделі своєї майбутньої професійної діяльності.

Цікаві напрацювання мають, зокрема, керівники Інституту мистецтв. Окрім традиційних напрямів, розглядаються можливості підготовки диригентів народних хорів, керівників фольклорних ансамблів, культурологів, менеджерів шоу-бізнесу, експертів з культурних цінностей для митної служби України тощо. Не менш привабливими є плани філологічного факультету щодо підготовки літературних редакторів, менеджерів видавничої справи, бібліографознавців. Історичний факультет висловлює пропозиції про підготовку істориків-музеєзнавців, документознавців-менеджерів органів державної влади та управління. Факультет іноземних мов започатковує підготовку перекладачів.

В сучасному культурному середовищі, особливо у селі, та і в малих містах, крім вчителя, нікому більше займатись гуманітарними питаннями. Нерідко вони залишаються на самоплив. Понад те, цю справу «приватизували» спритні «ділові люди», які не мають ні відповідного фаху, ні елементарного людського сумління. Вони засмічують духовне середовище псевдокультурою, псевдоестетичними і псевдоморальними цінностями. Драгоманівський національний має покласти край псевдокультури, створити і постійно відтворювати високу гуманітарну ауру, провідником якої має стати дійсно народний — професійно підготовлений і духовно багатий вчитель — ключова постать гуманітарної сфери українського суспільства. Це тим більш важливо, що в умовах різкого скорочення наповнення класів у сільських загальноосвітніх школах, підготовка вчителя для виконання широкої гуманітарної функції є умовою його конкурентної спроможності, захищеності, виживання. Уже в найближчий час ми внесемо пропозиції про відкриття нових факультетів і підрозділів, зокрема, економіко-правничого, соціальної роботи, екології. Будемо розглядати й інші пропозиції.

Модернізація навчально-виховного процесу, впровадження нових напрямів та спеціальностей потребує зміцнення його матеріальної бази. Невідкладною є потреба оновлення навчально-технічного обладнання, лабораторій, майстерень, особливо на природо-географічному, фізико-математичному, педагогічно-інженерному, філологічному факультетах, обладнання лінгвістичних кабінетів на факультеті іноземних мов, реабілітація баз і майданчиків практичної підготовки фахівців. Університет повинен будуватися. Це — довготривала і фінансовоємна перспектива. Але вона — невідворотна. Кількість бажаючих здобути вчительську професію збільшується. А це означає, що університет повинен зміцнювати свою матеріальну базу й, насамперед, розбудовуватися. В університеті розроблена проектна документація щодо добудови навчальних корпусів, надбудов спортивного комплексу і майстерень у дворі центрального корпусу.

Ми будуватимемо житло для викладачів і співробітників університету, створимо студентські кав'ярні і інтернет-кафе. Зрозуміло, це великі, фінансовоємні проекти. Але ми будемо шукати партнерів, спонсорів, ділових людей для співпраці. У системі утвердження ринкових відносин університет повинен навчитись заробляти кошти, залучати різноманітні джерела фінансування, причому, не лише за рахунок студентів, а використовуючи всі можливості суспільства, особливо потужності столичного науково-виробничого і культурного комплексу.

Важливим питанням модернізації педагогічної освіти є налагодження співпраці з провідними педагогічними школами СНД, Європи і світу. Останнє потребує суттєвої активізації роботи Відділу міжнародного співробітництва. Ми маємо вигравати й використовувати міжнародні гранти, обмінюватись викладачами і студентами, проводити міжнародні наукові конференції, видавати наукову продукцію, делегувати студентів і аспірантів для міжнародного включеного навчання та педагогічної практики. Проведена значна робота по створенню Асоціації ректорів педагогічних університетів. Згоду на входження до неї підтвердили ректори всіх педагогічних університетів України, ряд університетів Польщі, Білорусі, Росії, Словаччини та Угорщини. У контексті процесів, започаткованих Лісабонською (1997 р.) та Болонською (1999 р.) конвенціями, переговори ведуться також з педагогічними школами Великої Британії, Німеччини, Франції, інших країн Європи та світу.

Не менш важливим завданням є активізація в університеті видавничої справи — створення потужного видавництва і поліграфічної бази. Заснований нещодавно «Науковий вісник» університету імені Драгоманова видається за відповідними серіями — «Історичні науки», «Фізика і математика», «Українська мова і література», «Іноземні мови», «Екологія та географія», «Економіка і право», «Педагогіка і психологія» і т. ін. Кожен аспірант, кожен докторант, кожен науковець має змогу безкоштовної публікації як для захисту своєї дисертації, так і для публічного оприлюднення своїх наукових доробок перед освітянською громадськістю держави.

В університеті підтримуються всі прогресивні форми роботи зі студентами. Студент є центральною постаттю університету. Немає студента — університет перетворюється у науково-дослідницький інститут. І не більше. Саме тому ми повинні зосередитись на виховній, соціальній, організаційній, управлінській роботі з молоддю. Причому не нав'язувати студенту власну волю, а створювати можливості для вияву його самостійності, самоорганізації, творчої активності. Кожен студент має відчутти власну перспективу, зрозуміти й реалізувати своє «Я» — як індивідуальне, так і колективне. У нас красиві, талановиті і духовно багаті студенти. Більшість із них свідомо обрали вчительську професію. Ми зобов'язані підсилити цей вибір належною організацією навчально-виховного процесу, різноманітними формами педагогічної практики.

Головне ж полягає у тому, щоби вступити зі студентом в активний діалог, встановити партнерські стосунки. А для цього ми маємо створити гуманітарну інфраструктуру університету, яка б формувала і відтворювала гуманітарну ауру майбутнього педагога, української національної культури і державності. Зв'язок зі студентами — нашими випускниками — університет повинен здійснювати впродовж усього життя. Останнє потребує активізації роботи виховного відділу, створення відповідних громадських центрів на факультетах.

В університеті започаткована своєрідна паспортизація випускників в минулому Горьківського, нині — Драгоманівського університету. Хто і де працює, як влаштований, які має труднощі і проблеми. Кожен факультет повинен знати, де працюють його випускники, якої допомоги — наукової, методичної, психологічної — вони потребують. Університет дбає про своїх випускників протягом усього їхнього життя! З другого боку, кожен випускник має піклуватись за свою alma-mater, і якщо є така можливість, постійно допомагати їй, як це робиться у всіх університетах світу. Створено Благодійний фонд імені М. П. Драгоманова. Можливість перерахувати кошти до цього фонду має кожен, хто носить високе звання випускника університету, кому не байдужий розвиток педагогічної освіти, доля вчителя, а відповідно, й доля нашої культури і держави. Підтримуючи студентів і випускників університету, таку ж постійну і першочергову увагу ректорат приділяє й ветеранам університету, особливо ветеранам Великої Вітчизняної війни. Ці люди мають право на увагу. Вони заслужили її в бою і на трудовій педагогічній ниві. Їхній внесок у наш сьогоденний мир і спокій, у розвиток університету, у наш добробут і перспективу — ще суспільно не оцінений належним чином. Кожен ветеран має почувати себе повсякденно причетним до університетського життя, незалежно від кількості йому років і сивини на скронях.

Сьогодні Драгоманівський університет на підйомі. Він не лише розвивається в ногу з часом, але й багато в чому випереджаючи його. Університет прогнозує й впроваджує нові педагогічні підходи, дає відповіді на запитання, поставлені практикою.

Виктор Андрущенко,
ректор Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова, доктор філософських наук,
академік Академії педагогічних наук України

РАКЕТИ ГЕНЕРАЛА ЗАСЯДЬКА

Рідомо, що в 1516 р. низові козаки за допомогою бойових ракет розгромили татарську орду під українським містом Білгородом. Проте секрет грізної зброї був втрачений і, здавалось, назавжди. Лише через 300 років таємницю загадкової зброї розгадав Олександр Засядько — знаменитий артилерист суворовської і кутузовської шкіл, герой війни 1812 р., один із видатних представників воєнної технічної думки першої половини XIX ст., якому належить честь створення перших у Росії бойових ракет.

Олександр Дмитрович Засядько був сином головного гармаша Запорозької Січі, родич її останнього кошового Петра Калнишевського. Народився він через 4 роки після розгрому Січі царицею Катериною II у с. Лютенька на Полтавщині. Одержимий ідеєю свого батька (розгадати козацьку таємницю), набуті глибокі знання під час навчання на артилерійському відділенні кадетського корпусу в Петербурзі він прагнув застосувати для здійснення цієї мети. І це йому вдалося. Але не відразу, бо, починаючи з 1799 р., протягом 15 років практично не полишав поля битв. Був учасником майже всіх тогочасних воєнних кампаній: італійського походу Суворова, під командуванням Кутузова у складі Дунайської армії, воював з турками, а 1812 р. — з французами, потім знову на бойових позиціях у російсько-турецькій війні 1828—1829 рр., в якій уже були успішно застосовані ракети Засядька.

Про хоробрість Олександра Засядька ходили легенди. Він завоював славу безстрашного офіцера російської армії, отримав золоту шпагу за хоробрість, чин полковника (починав поручиком), велику кількість бойових орденів. Весь час не полишав думки про створення ракет. Лише після завершення всіх баталій, продовжуючи службу в артилерії, розпочав в 1815 р. роботу над створенням бойових ракет. На власні кошти обладнав лабораторію, в якій і виконав всі основні роботи з конструювання ракет та метального станка для них. Талановитий винахідник, він не лише створив нову систему

Олександр Засядько

ракет, розробив теорію ракетної тяги, але й відпрацював тактику бойового застосування нової зброї. Незабаром він створив пускові установки, які давали змогу вести залповий вогонь одночасно шістьма ракетами. Мріяв про польоти на Місяць за допомогою ракет. Підрахував навіть, скільки для цього знадобиться пороху. Правда знав, що порох для цієї мети — не найкраще пальне.

Науково-технічні розробки, завершені в 1817 р., принесли винахідникові широке визнання. Він отримав чин генерал-майора, а в 1820 р. був призначений начальником щойно створеного в Росії Михайлівського артилерійського училища. Одночасно очолював Петербурзьку піротехнічну лабораторію і керував Охтинським пороховим заводом та Петербурзьким арсеналом. Проте шлях до успіху був зовсім не простим. Він пролягав через подолання спротиву скептиків та заздрісників, головним чином зарозумілих високотитулованих чиновників. Вони зверхньо ставились до талановитого малороса, який пишався своїм козацьким походженням.

Офіційні випробування винаходу О. Засядька відбулись у ставці фельдмаршала Барклая-де-Толлі в Могильові, в результаті яких нова зброя отримала високу оцінку. Розпочалось масове її виробництво. Спочатку ракети системи Засядька вироблялись в Петербурзькій піротехнічній лабораторії, а з 1826 р. — у спеціальному «ракетному підприємстві», збудованому на Волковому полі біля Петербурга. З моменту створення «ракетного підприємства» до кінця 1850 р., як свідчать офіційні джерела, було виготовлено близько 50 тис. ракет (запалювальних, фугасних і картечних).

У 1827 р. О. Засядька призначають начальником штабу командувача російської артилерії, що дало йому можливість приділяти більше уваги справам, пов'язаним з виробництвом і бойовим застосуванням ракет. Цього ж року під керівництвом винахідника було сформовано перший в російській армії постійний ракетний підрозділ («ракетна рота №1», пізніше — «ракетна батарея №1»). Бойові ракети Засядька успішно застосовувалися при облозі турецьких фортець Варна, Шуїла, Сілістрія і Браїлів під час російсько-турецької війни 1828—1829 рр. Причому, всією облоговою артилерією командував сам Засядько. Після закінчення російсько-турецької війни він отримав чин генерал-лейтенанта, а в 1834 р. вийшов у відставку і продовжував займатись винахідницькою діяльністю.

Піонерські роботи нашого земляка Олександра Засядька сприяли подальшому успішному розвитку ракетної справи не лише в російській імперії, але відіграли важливу роль при розробці космічних апаратів. В одному з холів Музею космонавтики і ракетної техніки в С.-Петербурзі розміщена картинна галерея діячів ракетобудування, яка відкривається портретом сина запорозького гармаша.

У 1976 р. ім'ям О. Д. Засядька був названий один з кратерів на Місяці (широта 3,9° N, довгота 94,2° E, діаметр 11 км).

Віталій Кислюк,

доктор фізико-математичних наук

КНЯЗЬ ДОБРИЙ, ХОРОБРИЙ І М҃ДРИЙ

Коли в першій чверті XIII століття у південно-східних степах з'явилися перші татарські орди, вони не застали на Русі єдиної держави, подібної до держави Ярослава Мудрого та його синів. Українсько-руська земля давно вже розпалася на окремі землі-князівства, і серед цих земель Київ уже не відігравав ролі політичного центру.

Такий центр склався на західноукраїнських землях. Там наприкінці XII століття утворилося об'єднане Волинсько-Галицьке князівство. Об'єднання Волині і Галичини в одне князівство вперше здійснилося за правління волинського князя Романа Мстиславовича. Син польської княжни, дочки Болеслава Кривоустого, в молоді літа довго жив у Польщі і Німеччині, де й набирався досвіду політичного життя в Європі. Його батько Мстислав, який у 1167—1169 роках був князем київським, посадив правити Романа у Новгороді. По смерті батька Роман повертається в Україну, у місто Володимир, і стає князем Волинським. За роки свого тридцятилітнього правління Роман Мстиславович створив власну модель державного управління, що опиралась не на високородну аристократію, а на служиле дворянство, городян і простих людей. Як наслідок, волиняни всіляко підтримували князя і були йому віддані. Власне, з цієї причини об'єднання обох князівств домоглися саме волинські, а не галицькі князі, які повністю були залежні від місцевої аристократії — бояр. З другої спроби Роман у 1199 р. оволодів Галичем і об'єднав під своєю владою Волинське та Галицьке князівства.

Слава про Романа Мстиславовича поширилася повсюди й пробудила надію на припинення міжусобних чвар удільних князів, відновлення могутності та єдності Русі. Тим-то кияни й не боронили місто, коли під його стінами у 1202 р. з'явилися дружини волин-

Король Данило Романович
(портрет роботи Ю. Панькевича)

ського князя, і розчинили перед ним міські брами. Роман створив державу від Карпат до Дніпра, що за розмірами не поступалася Священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси.

Утворення об'єднаної Волинсько-Галицької держави було подією великої світової історичної ваги. Недаремно літописець називав Романа великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всія Русі», до того ж слово «самодержець» уперше в літописах застосоване саме щодо нього. Як згадувалося в одній з польських хронік, Роман «за короткий час так піднявся, що правив майже усіма землями і князями Русі». У разі приєднання до Волинсько-Галицької держави ще й Чернігівського князівства в її межах опинилися б фактично всі етнічні українські землі. На превеликий жаль, останній крок на шляху утворення єдиної Української держави Романові не судилося здійснити. У бою з поляками під Зивихостом 19 червня 1205 р. він загинув.

Передчасна смерть не дала змоги Романові закріпити престол за своїм малолітнім сином Данилом, який мав чотири роки, і дворічним Васильком. Від їхнього імені в князівстві почала правити вдова Романа Анна (Ганна) — розумна, мужня і енергійна жінка.

Походження цієї другої жони волинсько-галицького князя оповите таємницею. Довгий час побутувала версія, начебто Анна була візантійською принцесою, дочкою імператора Олексія Ангела, і вийшла заміж за Романа у 1200 р. Ця версія, що не має підтвердження у документальних джерелах, постала із знання тих фактів, що Роман перебував у союзницьких стосунках з Візантією, захистив її наприкінці XII ст. від вторгнення половців, а 1200 р. в Константинополі побувало і волинське посольство.

Сучасні дослідники все більше схиляються до думки про волинське походження Анни. Адже перший шлюб Романа з дочкою Рюрика київською Предславою не виправдав надій: замість підтримки тесть, який боявся посилення влади Романа, в усьому шкодив йому. Отож, вокняжуючись в Галичі й розпочинаючи боротьбу з місцевим боярством, князь мав забезпечити собі підтримку свого, волинського боярства. У такому разі шлюб з волинською бояринею був зваженим політичним кроком.

Якщо прийняти ідею волинського походження матері Данила й Василька, стає зрозумілим уперте мовчання галицького літописця про її родовід. Навіть розуміючи необхідність такого шлюбу, галицький книжник навряд чи міг пишатися ним: адже Анна походила не з князівського роду.

Анна владно, твердо й терпеливо виконувала роль регента при малолітніх синах аж до 1219 р., коли Данилові виповнилося 18 років і він став правити самостійно. Тоді вона пішла до монастиря. Протягом 14 років свого правління вона користувалася постійною й беззастережною підтримкою волинського боярства. На її боці стояли й громади багатьох волинських міст. Так, у 1209 р., коли княгиня з Васильком перебувала у Польщі, «...приїхали берестяни до Лешка і прохали Романової з дітьми, бо були вони юні». У такий

спосіб громада торговельного міста Берестя підтримала княгиню й Романовичів у змаганнях за повернення волинської отчини.

Після загибелі чоловіка Анна з синами переїхали з Галича до Володимира-Волинського, де поховано було Романа, а наступного року з Васильком вирушила до Кракова, а Данила відіслала до двору угорського короля, де він провів цілих шість років. Адже підпорою Романовичів були тільки волинські «ліпші мужі», які були прив'язані до своєї династії і розуміли значення великої держави й бажали утримати її в цілості й силі. Проте безперервна колотнеча в галицькій землі за владу призвела до нескінченних феодалних чвар, усобиць, війн, що тривали понад тридцять років. У конфлікт знову були втягнуті й інші руські князі, зокрема чернігівсько-сіверські, а також угорські та польські правителі, які на словах визнавали право Романовичів на правління, а на ділі прагнули підкорити Волинь та Галичину своїй владі.

Упродовж більш як десяти років молоді Романовичі не відігравали майже ніякої ролі в бурхливих подіях, що розгорталися на батьківській землі. Як угорський король Андрій, так і краківський князь Лешко, які проголосили себе протекторами молодих князів, не поспішали забезпечити їх хоч невеликими уділами батька. Тільки завдяки великій енергії матері сини здобули мізерні частини батьківських земель на Волині. Так, Лешко, який розпоряджався волинськими землями, у 1209 р., на прохання берестян, погодився віддати Василькові Берестя, пізніше перевів його до Белза, а в 1213 р. пересунув у далекий Кам'янець над Горинню. Туди ж, після довгих років закордонних поневірянь, переїхав і Данило. Дещо пізніше Романовичі одержали Тихомль і Перемишль. І хоч територія, якою розпоряджалися молоді князі, була невелика, вона стала базою для їхньої подальшої діяльності. Романовичі не залишали надії повернути собі всю батьківщину: «Чи так, чи інакше, — Володимир буде наш».

При Романовичах почали збиратися колишні бояри батька, які залишалися їм вірними і які допомагали молодим князям організувати власні військові сили. Посилити військову могутність, Романовичі швидко здобули авторитет серед інших князів, що й змусило Лешка повернути їм у 1215 р. Володимир. Заволодівши столичним містом, князі починають вести самостійну політику. Головну роль відігравав Данило, як старший, а Василько стає його вірним помічником і союзником.

Насамперед Данило і Василько взялися за збирання волинських земель, своєї батьківщини, що була під владою Польщі. Повільними, зважливими й витривалими заходами Данило здобуває Берестя та міста Забужжя (1219 р.), далі Луцьк з Пересопницею (1225 р.), пізніше Чорторийську землю та Белзьке князівство, що знаменувало собою возз'єднання майже всієї Волині. Це були давні землі роду Романа, населення краю, яке було тісно прив'язане до династії, всіяко сприяло і допомагало Романовичам.

Об'єднавши Волинь (1230 р.), Данило передав Волинську землю братові Васильку, а сам розпочав боротьбу за Галич і Галицьку землю, що була переможно завершена в 1238 р. До титулу Волинського князя Данило додає ще й титул князя Галицького, а разом з тим правителя єдиної Волинсько-Галицької держави.

У часи, коли завершувався процес відродження Волинсько-Галицької держави, над українськими землями нависла монголо-татарська навала. Данило, який у молодості сам брав участь у бою під Калкою (1223 р.) і був поранений, як ніхто інший розумів татарську небезпеку і для оборони Києва вислав своє військо на чолі з воєводою Дмитром, а сам із сином Левом виїхав до Угорщини, намагаючись укласти угоду з королем Белою про спільну боротьбу проти монголо-татарської навали, скріпивши її шлюбом Лева з королівною. Та король остерігся пов'язувати свою долю з Данилом, сподіваючись, що ворожа навала обмине його державу.

Встояти проти темної багаточисленної татарської навали Київ не зміг. А вже наступного, 1241 р., орди хана Батия рушили на захід, руйнуючи на своєму шляху міста і села. Населення України мужньо обороняло свої оселі, майно, власну волю і життя, та сили були нерівні. Літопис згадує лише деякі міста, розорені загарбниками: Колодяжен на Случі, Кам'янець та Из'яславль на Горині, Володимир, Галич та ін., «яким немає ліку». Але ворожа навала виявилась безсилою перед могутніми фортецями і мужністю жителів Крем'янця, Даниліва та Холма на Волині — ці міста уникли татарського сплюндровання.

Як згадує літопис, повертаючись окружним шляхом через Польщу, «Данило з братом прийшли до Берестя, не могли іти полем через сморід із трупів багатьох повбиваних, і у Володимирі не залишився ніхто живий — церква Святої Богородиці була вивовнена трупами і тілами мертвих».

Після відходу монголо-татарських полчищ князь Данило починає знову відроджувати державу. Відбудовувались зруйновані міста і села, споруджувались перші муровані фортеці й потужні замки в Бересті, Столп'ї, Хотині, Кам'янці-Подільському. Саме в цей період було засновано Львів — майбутню столицю Галицької землі, а ще раніше Холм (1237 р.), куди й переніс князь свою резиденцію з ненадійного Галича. Огляд сучасних топографічних назв поселень Волині вказує на те, що ряд сіл, заснування яких не засвідчено історичними джерелами, розпочинають відлік свого існування саме з часів Романовичів. На старе походження вказують назви населених пунктів сучасної Волині — Романів, Романівка, Радомишль, Бушковичі, Борятин, Данилів та ін.

Одночасно Данило розпочинає реорганізацію війська, ударною силою якого стала важкоозброєна кінна дружина, а також селянське та міщанське ополчення. Проти них не могли встояти ні легка татарська кіннота, ні розбещена бездіяльністю європейська дружинна знать. Об'єднувала волинян любов до рідної землі. Поняття батьківщини було для них дуже живе, реальне й виходило

з родового світогляду: це була спадщина від батьків і дідів — «отчина» і «дідина». «Не погубить землі, яку придбали батьки і діди ваші трудом великим і хоробрістю» — такий клич передавався з покоління в покоління. До патріотичного піднесення немало спричинилися безперервні бої з іноземними поневолювачами, від яких треба було боронити рідні оселі.

Батисєва навала внесла нове безладдя у Галичину, яку Данило тільки що почав упорядковувати. Великі бояри знову підвели голову і повели інтриги проти князя, закликаючи до себе в князі чернігівського княжича Ростислава Михайловича при підтримці угорського короля. Влітку 1245 р. зібралася велика армія з числа галицьких бояр, добірного угорського війська і польських загонів, щоб посадити Ростислава у Галич. Дізнавшись про вторгнення, Данило вирушив військом із Холма і в битві 17 серпня 1245 р. під Ярославом над Сяном уцент розбив загарбників. Ця битва була однією з найбільших в історії Русі XIII ст. і підвела переможну риску під багатолітньою боротьбою Романовичів за відновлення Волинсько-Галицького князівства.

Широка й успішна діяльність Данила привернула увагу ординського центру на Волзі. До того часу Волинсько-Галицьке князівство не було обкладене татарською даниною і в ньому не було ординських намісників-баскаків. Після Ярославської битви хан посилає до Данила посла з вимогою «Дай Галич». Як співчутливо пише літописець, Данило «зажурився, що не встиг зміцнити свою землю фортецями і подумав з братом своїм і поїхав до Батия, говорячи, «Не дам півотчини своєї, але поїду до Батия сам».

У переговорах з ханом Данило виявив себе умілим дипломатом і не лише не дав себе знищити, але й добився від Батия підтвердження на Волинсько-Галицьке князівство, за що зобов'язаний був вислати своє військо на походи Батия в Польщу, Литву, Угорщину, а інколи платити данину («татарщину»).

Подальша діяльність Данила свідчить про те, що він визнав себе залежним лише в крайніх обставинах. Економічне піднесення краю, консолідація міжнародних зусиль для боротьби з татаро-монгольським ярмом стало метою внутрішньої і зовнішньої політики волинсько-галицького князя. Передусім Данило врегулював свої відносини з Польщею. Після вдалих походів його війська на люблінську землю, завоювання її по Віслу, Данило остаточно убезпечив західний кордон держави. Від того часу сусідні польські князі визнавали Данила за свого протектора і всіляко підтримували його.

У 1247 р. Данило Романович укладає договір про дружбу з Угорщиною. Ініціатором цього договору був Бела IV, якого вразила перемога Данила під Ярославом, а ще більше — порозуміння з Батисєм. Він охоче віддав свою дочку Констанцію за Лева Даниловича. Водночас Данило взяв участь у боротьбі за австрійський престол. Події розгорталися так, що сестра померлого герцога Фрідріха II, останнього з династії Бабенберів (1246 р.), Гертруда погодилася

стати дружиною іншого сина князя — Романа і передати йому Австрію. В 1252 р. Роман приїхав до Австрії і тут, у замку Гімберг поблизу Відня, витримав довгу облогу військ чеського королевича Оттокора. Щоб підтримати свого сина, Данило разом з Болеславом краківським ходив походом проти чехів на Сілезію, їхні війська зайняли Опаву. Як відзначає літописець, «раніше ніхто не воював Чеської землі — ані Святослав Хоробрий, ані Володимир Святий». Але Роман, не маючи достатньої підтримки в самій Австрії, змушений був покинути Відень, і Данило посадив його князем у Литві. Як зазначають дослідники, причини, з яких Данило брав активну участь у справах Середньої Європи, ще повністю не з'ясовано. Можливо, він мав намір створити резервний плацдарм у боротьбі з ординцями або прагнув ознайомитися та оцінити сили цих країн у майбутніх битвах з кочовиками-завойовниками.

У 1248 р. князь Данило розпочав наступальні дії на північному кордоні держави — проти литовських племен, які постійно нападали на волинські землі. Своїми вдалими військовими походами він змусив литовського князя Міндовга віддати Романові Даниловичу Новгородок, Слонім, Вовковиськ, Городно (Гродно), а його дочка стала дружиною іншого Даниловича — Шварна (1254 р.). Невдовзі, після смерті Міндовга, його наступник Войшелку 1267 р. повністю відступив литовський престол Шварнові, що привело до фактичного з'єднання Литви із західноукраїнськими землями під владою однієї династії— Романовичів. Це була блискуча, хоч і коротка, перемога дипломатії Данила.

Для зміцнення міжнародного авторитету держави князь у 1246 р. заснував у Волинсько-Галицькому князівстві церковну митрополію, що перебрала на себе функції загальноруської. На митрополита було призначено одного з подвижників князя — «печатника» Кирила, особу духовного стану. Разом з тим Данило уклав союз проти Золотої Орди із своїм зятем князем володимиро-суздальським Андрієм Ярославовичем. Заради своєї мети волинсько-галицький князь пішов на зближення з римською курією. Але після розгрому в 1252 р. ординцями володимиро-суздальського князя Волинсько-Галицька держава залишилася фактично вічна-віч з наймогутнішим у світі супротивником.

Плани Данила об'єднати всю Русь проти татар не зустріли підтримки з боку заляканих інших князів, лише пінські князі в усюму підтримували його. У таких умовах, в пошуках нових союзників волинсько-галицький князь змушений був розпочати нові переговори з папою римським Інокентієм IV, який обіцяв йому організувати хрестовий похід проти татар. За свою обіцянку папа вимагав поступок у релігійному питанні: поширення католицизму на Русі, а в подальшому — унії волинсько-галицької православної церкви з латинського. Під час важких та довгих переговорів дипломати Данила зуміли досягти значних успіхів: папа не визнав претензій Угорщини на західноукраїнські землі, заборонив лицарям Тевтонського та інших орденів селитися без дозволу Романовичів у Русь-

кій державі. В 1253 р. Інокентій IV оголосив, нарешті, хрестовий похід проти монголо-татар, закликавши взяти в ньому участь християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії та Померанії. Однак ці країни переживали тоді політичну кризу, децентралізувались і були надто слабкі, щоб виступити проти могутньої Орди. Як пише літопис, у тому ж 1253 р. папський посланник Опізо «прийшов, приніс вінець, обіцяючи, мовляв, «матимеш допомогу від папи». Та він (Данило. — Авт.), однак, не схотів, і переконала його мати і, мабуть, ще й союзні польські князі Болеслав та Зеновит».

Коронація Данила відбулася у жовтні—листопаді 1253 р. у західному волинському місті Дорогочин, без пишних урочистостей, під час походів проти ятвягів.

Літописець наголошує на тому, що Данило прийняв корону «від усіх своїх єпископів», підкреслюючи цим те, що коронується не лише він, а й сама Русь.

Та надії на допомогу Європи виявилися ілюзорними. Переконавшись у нездатності Риму організувати хрестовий похід проти Золотої Орди, князь Данило припиняє з ним стосунки. Він відмовився від будь-яких поступок римській курії в релігійних справах, не пустив до князівства католицьких місіонерів і ченців, на що у відповідь папа почав погрожувати хрестовим походом самому Данилові, однак пруські лицарі не наважилися воювати проти сильного князівства. Розірвавши відносини з Римом, Данило Романович зняв тим самим і конфесійну напругу в державі й заручився підтримкою патріотично налаштованого православного духовенства, яке володіло умами селянства, міщанства й більшості бояр.

Втративши надію на допомогу із заходу, Данило вирішив власними силами вести боротьбу проти ординців. Військову кампанію проти полчищ темника Куремси Данило Романович розпочав наприкінці 1254 р. У той час, коли військо Лева Даниловича вступило на Побужжя, полки Данила й Василька розпочали успішні військові дії в порубіжжі Волинської і Київської земель проти так званих «болохівських князів», які опирались на ординців. А весною 1255 р. син Данила, Шварно, рушив на схід до Случа й Тетерева і завершив приєднання Болохівської землі до Волинсько-Галицького князівства. Літописець називає 14 значних міст, відвойованих у татар.

Куремса спробував перейти у контрнаступ і виступив із своїм військом спершу під Крем'янець, пізніше під Володимир і Луцьк. Але княжі війська вцент розбили ворожі сили, залишки яких змушені були тікати у місця своїх кочовищ у південних степах, до так званого Дикого Поля. Важко переоцінити досягнення Романовичів у боротьбі проти загарбників зі Сходу, адже це була перша перемога давньоруського народу у визвольній боротьбі проти Орди.

Успішні дії Романовичів викликали неабиякий переполох в Орді. На місце Куремси на Правобережжя Русі було призначено нового хана, Бурундая, з безліччю полків «у тяжкій силі». Це був безоглядний, жорстокий полководець, «безбожний, лихий, окаян-

ний, проклятий», так його називає літопис. Не виступаючи відкрито проти князів, він повів підступну, хитру політику проти Романовичів. Спершу Бурундай запросив Данила й Василька як своїх союзників (мирників) взяти участь у поході на Литву. У 1258 р. Василько змушений був разом з ординцями вирушити у похід. Бо непокора означала б оголошення війни. Продемонструвавши силу свого війська, Бурундай в 1259 р. рушив на Волинь. Князів він зустрів вороже і зажадав від Данила й Василька знищити укріплення власних міст і фортець: «Якщо ви мої мирники, розкидайте городи свої всі».

Як зазначають дослідники М. Котляр, І. Крип'якевич, Романовичі не мали військових потуг, щоб протистояти Бурундаю. Не було й надії на допомогу інших руських земель, князі яких вели нескінченні суперечки і в більшості стали прислужувати Орді. Зневірилися вони і в допомозі Заходу. З боєм у серці мусили Данило і Василько руйнувати все те, що будували довгі-довгі роки. Василькові люди розібрали фортифікації Луцька і Крем'янця, а Данилові — Львова, Стіжка й Даниліва, найміцніших фортець князівства. Так Волинсько-Галицька держава була позбавлена центрів, які були головними пунктами опору у війні з ординцями. Лише залога неприступного Холма відкинула вимогу татар знищити стіни й башти.

Коли на початку 1260 р. полчища Бурундая залишили Галичину і Волинь, Данилові довелося розпочати підготовку нової боротьби проти монголо-татар мало не з самого початку. Хоч князь доживав останні роки і часто хворів, він не полишав надії на визволення свого краю. Раз по раз він звертається до правителів Угорщини, Польщі та інших європейських держав створити антиординський союз. На жаль, його заклики успіху не мали. Тому Волинсько-Галицьке князівство на початку 60-х рр. XIII ст. знову самотужки почало готуватися до боротьби, зміцнюючи свою військову потугу, силу якої відчували на собі литовський князь Міндовиг, що було вирадився походом на Волинь, і агресивні ятвязькі племена. Після цього і литовський князь і його наступники, краківські та люблінські князі, віддавали перевагу добросусідським відносинам з князівством Романовичів.

Проте важке, сповнене небезпеки і тривоги життя, участь у нескінченних воєнних походах підірвали здоров'я князя Данила. Він поступово відходить від активної участі в політичному житті. У 1264 р. князь-державник помер у своєму улюбленому Холмі.

В особі Данила зійшов з політичної сцени, безумовно, один з найвидатніших українських князів і правителів.

Юрій Сорока,
кандидат історичних наук

ЛЕГЕНДА

Дівчину вродливу юнак покохав;
Дорожче від неї у світі не мав.
Ой, леле! — у світі не мав.

І клявся, божився, що любить її
Над сонце, над місяць, над зорі ясні.
Ой, леле! — над зорі ясні.

«Тебе я кохаю. За тебе умру...
Віддам за кохання і неньку стару!»
Ой, леле! — і неньку стару!

Та мила його не боялась гріха:
Була, як гадюка, зрадлива, лиха.
Ой, леле! — зрадлива, лиха.

Всмінулась лукаво і каже йому:
«Не вірю, коханче, кохання твому».
Ой, леле! — кохання твому...

«Як справді кохаєш, як вірний єси,
Мені серце неньки живе принеси».
Ой, леле! — живе принеси!

Юнак мов стерявся: не їв і не спав,
Три дні і три ночі він десь пропадав.
Ой, леле! — він десь пропадав.

І стався опівночі лютий злочин:
Мов кат, витяг серце у матері син...
Ой, леле! — у матері син!

І знову до милої, з серцем в руках,
Побіг, і скажений гонив його жах.
Ой, леле! — гонив його жах!

Ось-ось добігає, не чуючи ніг...
Та раптом спіткнувся і впав на поріг.
Ой, леле! — і впав на поріг...

І серденько неньчине кров'ю стекло,
І ніжно від жалю воно прорекло...
Ой, леле! — воно прорекло!..

Востаннє озвалось до сина в ту мить:
«Мій любий, ти впав... Чи тебе не болить?»
Ой, леле! — тебе не болить?!

Микола Вороний

ТИ НЕ МОЯ!

Нехай з-поміж усіх ти, мов зірниця, сяєш
Хай цінний скарб краса твоя
І чарами її ти всіх собі скоряєш,
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя!

Нехай у грудях ти чудове серце маєш
І серце те усіх звабля,
Бо всіх до нього ти ласкаво пригортаєш,
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя!

Нехай ти розумом всю землю оглядаєш
Згори, мов сміливе орля,
А стріхи рідної не бачиш і не знаєш,
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя!

Нехай за правду в бій ти чесно виступаєш,
Нехай не жалуєш життя,
А кривди нації в душі не відчуваєш,
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя!

Ти не моя, — хоч, може, й не гадаєш,
Який тобі далекий я,
І ти мого жалю напевно не пізнаєш...
Та коли ти України не кохаєш —
Ти не моя!

Микола Вороний

УКРАЇНСЬКО-АМЕРИКАНСЬКИЙ ГУМАНІТАРНИЙ ІНСТИТУТ «ВІСКОНСІНСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ (США) В УКРАЇНІ»

Українсько-американський гуманітарний інститут «Вісконсінський Міжнародний Університет (США) в Україні» (УАГІ ВМУУ), який є **першим спільним** українсько-американським вищим закладом освіти, був заснований 1997 року.

Наші засновники: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова (м. Київ, Україна) і Вісконсінський Міжнародний Університет (Вауватоса, штат Вісконсін, США).

За наказом Міністерства освіти і науки України (від 5 липня 2002 року, № 282) створено навчально-методичний та науково-виробничий комплекс «Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова — Українсько-американський гуманітарний інститут «Вісконсінський Міжнародний Університет (США) в Україні», мета якого — ефективна реалізація спільної навчально-методичної, науково-дослідної, виховної та виробничої діяльності, розширення та поглиблення міжнародних зв'язків.

Нашим завданням є створення стимулюючого освітнього середовища для студентів та викладачів. Пріоритетним напрямом освітньо-професійних програм є сфера міжнародного бізнесу. Навчальний план, складений з метою задовольнити потреби студентів ХХІ століття, містить широке коло дисциплін гуманітарного циклу з акцентом на моральні та етичні цінності. Оскільки сучасний світ має тісні інформаційні та економічні зв'язки, головною метою, якою ми керуємося є надання допомоги студентам стати активними та відповідальними громадянами світового суспільства.

Наш вуз — член Асоціації навчальних закладів України недержавної форми власності, колективний член міжнародної громадської організації «Міжнародна кадрова академія», Американської Торгівельної Палати та Європейської асоціації з підтримки ринкової економіки.

Наші студенти мають можливість навчатися та проходити стажування в університетах-партнерах США та Західної Європи таких як: Вісконсінський Міжнародний Університет (США); Міжнародний Університет Шіллера, що пропонує програми бакалавра, магістра та доктора — незалежний американський університет із регіональними офісами та навчальними корпусами в США, Великобританії, Франції, Німеччині, Іспанії та Швейцарії; університет American City, головний офіс якого розташовано в м. Шасен, штат Вайомінг, США, у Великобританії офіс знаходиться в м. Лондоні.

Наш вуз є партнером Українського Вільного Університету. Згідно з угодою про співпрацю наші студенти мають можливість навчатися та проходити стажування в м. Мюнхені (Німеччина).

Міжнародна діяльність нашого вузу в галузі освіти тісно пов'язана, починаючи з 1997 р., з вищими навчальними закладами та діловими колами Китайської Народної Республіки.

В нас здійснюються сумісні українсько-американські освітньо-професійні програми на здобуття ступеня бакалавра та магістра із спеціальності «Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності» (український державний диплом) та «Business Administration» (американський диплом). Всі предмети в американській програмі викладаються американськими професорами англійською мовою з використанням сучасних американських підручників.

Наші студенти проходять навчальну, навчально-виробничу і виробничу практику на державних підприємствах, в комерційних структурах, фінансових установах, іноземних і спільних компаніях в різних галузях: бізнес, менеджмент підприємства, рекламна діяльність, маркетинг, бухгалтерський облік і аудит, фінанси, банківська справа — як в Україні, так і за кордоном (США і Західна Європа).

Студентам надається можливість проходити стажування та навчатися за кордоном (США та Західна Європа), де вони мають чудову нагоду збагатити свій культурний рівень і набути знання в галузі політики, економіки та іноземних мов. Наш вуз пропонує широке коло літніх навчальних програм у Флориді, Гейдельберзі, Мюнхені, Лондоні, Мадриді, Парижі й Страсбурзі.

В Університеті працюють курси іноземних мов англійської, німецької, французької, іспанської, італійської мов.

Наша адреса: Корпус гуманітарних факультетів Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова вул. Тургенєвська 8/14, кімн. 1—4. Київ, 01601, Україна

Тел.: (+380 44) 236-19-16, 236-19-49, 216-79-74, 216-09-35.
Тел./факс: (+ 380 44) 216-06-66.

Ласкаво просимо до українсько-американського гуманітарного інституту «Вісконсінський міжнародний університет (США) в Україні»!

Александр Романовский,
ректор, доктор педагогічних наук

КИЇВСЬКИЙ СЛАВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Наш університет молодий: ми відсвяткували свій 10-літній ювілей. Біля його витоків стояли вчені, дипломати, викладачі, які розуміли вагомість розвитку слов'язнознавчих досліджень у країні, необхідність підготовки кваліфікованих спеціалістів з проблем слов'язнознавства.

Необхідно підкреслити роль інститутів Національної академії наук України, а саме: археології, історії, мовознавства, науковці яких сприяли формуванню творчої педагогічної школи. До читання лекцій, керівництва дипломними роботами запрошуються відомі вчені України та зарубіжжя. Зі студентами працюють викладачі з Польщі, Словаччини, Франції, Швеції. Перед студентами і викладачами регулярно виступають дипломати, народні депутати України. У свою чергу наші викладачі також проходять стажування та ведуть курси дисциплін у вузах за кордоном.

Університет має тривалий досвід співробітництва як з навчальними закладами країн СНД, так і з провідними європейськими університетами. Ми практикуємо обмін студентами та викладачами з Інститутом Хальмстада і Стокгольмським університетом (Швеція), співпрацюємо з Англо-Європейською Школою англійської мови в Борнмусі (Велика Британія). Також ми маємо тісні зв'язки з центральними університетами країн Східної Європи та Балканського регіону.

У 2000 році на базі університету було засновано Український державний славістичний центр Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України.

Сьогодні в університеті, його філіях навчаються понад 7 тисяч студентів, також багато іноземних громадян з Болгарії, Польщі, Франції, Чехії, Швеції проходять практику на базі вузу. Ряд дисциплін викладається англійською та іншими іноземними мовами. Ми пропонуємо нашим студентам програми підготовки фахівців ступеню бакалавра, спеціаліста та магістра, діє аспірантура. В КСУ працюють 32 професори, біля 70 кандидатів наук.

Студенти університету проходять практику в країнах слов'янського світу, а також Греції, Великобританії, Німеччині, Франції, США, Швеції. Університет з 1997 року проводить мовні школи, на навчання в які приїздять студенти і викладачі зі слов'янських країн та країн Західної Європи.

Згідно з концепцією розвитку КСУ здійснює Проект вивчення вітчизняного та зарубіжного педагогічного досвіду, поєднання теоретичних та практичних засад в підготовці спеціалістів. В основі Проекту — визначення баз практики. З цією метою у лютому 2003 року була створена Студентська Фондова Біржа при Українській Фондовій Біржі. Студенти-економісти навчаються на базі УФБ. В результаті такої співпраці вони отримують унікальну можливість пройти практичну підготовку в галузі електронного обігу цінних паперів, у тому числі і на зарубіжних фондових біржах. Студенти-економісти одержують сертифікати Банківської Академії Німеччини, Літменівського Екзаменаційного Інституту (Велика Британія), проходять практику в Чехії, Польщі, Болгарії, Швеції та інших країнах.

Студенти і викладачі університету займають чітку й активну громадянську позицію. За їхньої ініціативи щорічно біля пам'ятника княгині Ользі, Андрію Первозваному, Кирилу та Мефодію 24 травня розпочинаються «святкування Днів слов'янської писемності та культури».

КСУ за підтримки Президента України Л. Д. Кучми започатковано проект «Пам'ятки слов'янської писемності та культури», в рамках якого випущено науковий збірник «Слов'янські культури в європейській цивілізації» та видання з серії канонічної літератури, підготовлене спільно з Інститутом української мови Національної академії наук України — «Євсевієве Євангеліє».

Спільно з Посольством Болгарії в Україні відкрито Центр болгарської мови та інформації. Спільно з Національною спілкою журналістів проводяться брифінги та прес-конференції з актуальних міжнародних проблем.

Київський славістичний університет чекає на Вас!

Юрій Алексєєв,

*президент Київського Славістичного
університету, доктор історичних наук*

У ГРҮДЯХ МІСТА— ІІ МҮЖНЕ СЕРЦЕ

Ля мене Леся Українка — не лише дочка Прометейя, співець Досвітніх вогнів свого краю, а й просто Лариса Косач — людина близька й задушевна: моя мама студенткою університету отримувала державну стипендію її імені. Тому я, навчившись фотографувати, ходила вулицями Києва й відзняла куточки, пов'язані з геніальною поетесою. Найохочіше карбувала на світлинах безмовних свідків того життя — будинки з пам'ятними знаками, де вона мешкала й бувала.

Уперше Лесю батьки привезли до нашого міста із Зв'язгеля (тепер — Новоград-Волинський) п'ятилітнім дівчам у 1876 р. Відтоді вона не раз, аж до 1913 р., гостювала тут, навчалась, лікувалася, працювала над своїми натхненими творами. І знайшла свій останній спочин на Байковому цвинтарі, по смерті на кавказькій дачі Попова в Сурамі.

Косачі оселялися переважно у Старому місті та на його околиці Паньківщині, зупинялись у родичів, знайомих і звичайних здавачів житла. Серед багатьох адрес у них немає жодного в аристократичних Липках чи на ремісничому Подолі. З 1894 р. Лесина мати Олена Пчілка зі своїми дітьми найдовше затрималась на так званому Латинському кварталі — на вулиці Назар'ївській, 21 (нині — Ветрова), а з 1898-го вона впродовж цілого десятиліття наймала приміщення в будинку 97 на Маріїнсько-Благовіщенській (тепер — Саксаганського). Поруч, майже в одній садибі, розміщалися родини Лисенків і Старицьких. Сусіди не тільки жили душа в душу, а й мали творчі стосунки.

Заціліла на Деміївці і Свято-Вознесенська церква, в якій вінчалася Лариса Косач із юристом Климентом Квіткою. З того часу подружжя мало прихисток у названої матері чоловіка та в інших покровників.

Досі ще стоять споруди університетської клініки, Українського клубу «Родина» (або російською «Родіна») та літературно-артистичне товариство, що їх відвідувала Леся Українка.

Згадуються в листах і спогадах деякі місця, де перебувала славетна поетеса: в будинку тітки Марії Михайлівни Косач, дружини «дяді Гриші» — на Фундуклеївській вулиці

(нині — Богдана Хмельницького) — у «дворі навпроти Анатомічного театру» та на помешканні в Ганни Іванівни Судовщикової, матері письменниці Грицька Григоренка, дружини Лесиноного брата Михайла, на Єлизаветинській, 39 (тепер — Пушкінська). Але досі достеменно не встановлено, чи збереглися колишні селитьби та чи не змінилася вулична нумерація. Це ще чекає на свого дослідника.

Кілька споруд, незважаючи на свою історичну неперейденність, були бездумно знесені; від них лишилася хіба що місцина. Так сталося на вулиці Назар'ївській, 21, коли на терені колишньої ділянки виросла модерна кам'яниця в 1910—1911 рр., та на Саксаганській, 115, де зовсім недавно підвелась «вертикаль» туристичного бюро «Гамалія».

І все ж силою божого Провидіння в Києві врятовано більшість будівель, освячених присутністю Лесі Українки. Вони, мов незрушні скрижалі, стверджують, що в них жила й писала велика поетеса, яка, на думку Івана Франка, своїм талантом дорівнювала невмирущому Кобзареві. Він сказав, що після Шевченкового «Поховайте та вставляйте» Україна не чула такого дужого голосу, як із вуст сеї слабосилої жінки...

Попри світлини будинків, годилося б подати і знімки з меморіальних дощок; на жаль, вони не становлять собою будь-якої мистецької вартості. До того ж, на них зроблено вкрай заполітизовані написи (в душі радянської доби!) та й не обійшлося без помилок у датах. Тож краще вже познайомитися із самим образом будинків, у яких билося сталевоніжне серце мужньої Українки.

*Оксана Сидоренко,
учениця 11 класу
Київського ліцею бізнесу
Фото автора.*

1. На цьому місці (зліва) стояв «сиренський domeк» Солонини. Нині це вулиця Стрелецька, 26.

Тоді тут (ліворуч) не існувало стільки номерів, як тепер. Були чималі садиби із будовою, а наприкінці XIX ст. їх налічувалося десь 18–20. Для Лесі із братом Михайлом і сестрою Ольгою мати найняла в господаря кімнату у другій половині вересня 1881 р. Дівчина мала підтвердити свої знання, здобуті вдома. Впродовж двох років, за винятком літніх канікул у Колодяжному, вона засвоїла повний курс за три класи гімназії для юнаків та відвідувала приватні уроки з латини і грецької мови.

Під час навчання в неї опухла ліва рука й заболіла права нога. Їй важко було не тільки ходити, а й грати на фортепіано. Земський лікар із Гадяча Бортневич визначив, що це не просто «ревматичні болі», а туберкульоз кісток.

2. Клініка університету Святого Володимира, Бібіковський бульвар, 17 (нині — бульвар Тараса Шевченка).

Київський університет колись славився своїм медичним факультетом. Тут працювали авторитети світової величини. І батько віддав до них на лікування свою доньку. 11 жовтня 1883 р. їй зробив операцію видатний хірург О.Х. Рінен. Леся під йодформом навіть не відчула, «як чикали руку». На п'ятий день в ліжку вона вже читала Тургенєва.

Тільки ліва рука стала меншою за праву, а на все життя довелося на ній носити рукавичку без пальців.

Через три роки, весною, Лесю знову покляли до професора Рінена із правою ногою. Він відмовився вдатися до ножа. Та «витяжение», а потім «липні найдани» (гіпсова пов'язка) завдали їй пекельних страждань: спершу в лікарняній палаті, з тим у кімнаті родички.

3. Помешкання студента Михайла Косача — Тарасівська, 14. Тут 17 листопада 1888 р. оселився Лесин брат, студент Михайло. Наступної весни він підшукав поблизу від себе й житло для сестри. З 15 березня Леся стала жити навпроти цього будинку в Рашевських, за адресою Тарасівська, 7. Сюди сходилася молодь на літературні зібрання (так звана Плеяда); це було неподалік од Лисенків і Старицьких — давніх приятелів Олени Пчілки, й рукою подати — Ботанічний сад. Після милиць і варшавського «апарату» Лесі з ціпочком таний куточок здавався раєм. Вона згадувала: «Шкода, що ти не прийдеш на Різдво до мене. Ми б послушали еолову арфу перед університетом, подивились би на страшні тополі, я б знову подумала, що ми живемо на Тарасівській, де у мене на столику проліски стоять, у хаті рожеве світло, а в серці провесна» (1893 р.).

Згодом Леся мешкала у «матушки Сікорської»: Тарасівська, 16 і 18. Ці садиби не збереглися.

4. Перша «постійна оселя» Косачів у Києві — Назарівська, 21. Донедавна будівлю прикрашала гранітна таблиця. Вона сповіщала, що в кам'яниці мешкала Леся Українка. Але на сьогодні цей напис безслідно зник. Адже на садибі Язевих стояла зовсім інша споруда — янесь ветхе двоярусне, але чимале за розмірами житлове приміщення. Там, за Ботанічним садом, на першому поверсі Олена Пчілка знімала для родини за 20 карбованців три, а невдовзі й усі п'ять кімнат. Звичайно, недешево. Тож доводилося тримати в себе і квартиранта. Ним був студент із Грузії Нестор Гамбаров. Якимось він привіз на гостинець подарунок — щедро різьблений кинджал, який став спонукою до написання вірша «Слово, чому ти не твердая криця?».

Косачі перебували в будинку з 1904 до 1909 р. Незабаром на цьому місці архітектор Гнат Ледоховський звів модерний дім для доктора медицини Трофимова.

5. Будинок купця Олексія Смирнова, Лабораторний провулок, 11 (зараз Ульянових).

У 90-х роках XIX ст. тут обрала собі пристановище Ганна Іванівна Судовщикова. 8 чи 12 вересня 1893 року вона влаштувала у своєму помешканні весілля дочки Шури, Олександри Євгенівни, молодій письменниці Грицько Григоренко, та Лесиного старшого брата Михайла (літературний псевдонім — Обачний). На урочистостях із боку нареченого були присутні: його батько та сестри Леся й Ольга. З Києва всі родичі поїхали відзначати цю подію до села Колодяжного. Звідти Михайло відвіз дружину й тещу на їхній хутір Безбородьнів під Яготин, а сам попрямував у Дерпт закінчувати університет. Леся із сестрою почала збиратися на зиму до Києва.

З 1901 р. цей будинок належав Василю Тесленку-Пиходькові, чий син Петро ще 1884 р. в Сибіру, на засланні, побрався з Лесиною тіткою Елею.

6. Будинок Григоровича-Барського — Стрілецька, 9 (нині 15).

Стрілецька для Лесі була «давньою вулицею». Звідтоді, як вона вперше проживала на ній, минуло 12 літ. І тепер, весною 1893 р. (з середини березня до квітня) їй випало зупинитись у цьому ж куточку навпроти того ж «сіренького домика».

Її дві гарненькі хатки містилися на другому напівповерсі (в мезоніні), що вікнами виходив на подвір'я. Леся залюбила відвідувати публічні лекції в університеті. В неї сходила «Література» — літературний гурток «Плеяда». Тут поетеса перекладала з Гейне «Атта Троля».

Зараз у цих стінах розташувалося посольство Норвегії, що відвело в будинку місце для меморіальної кімнати Лесі Українки.

7. Будинок Миколи Хитрово, Маріїнсько-Благовіщенська, 97 (тепер Саксаганського).

Напередодні будівництва на вулиці Назар'ївській, 21, потрібно було звільнити приміщення, й Олена Пчілка написала для родини нове помешкання у власника Хитрово на Маріїнсько-Благовіщенській.

В цьому будинку Мосачі дістали кімнати на першому поверсі на ціле десятиліття (1899–1909), доки не помер основний годувальник сім'ї Петро Антонович. Правда, це зручно облаштоване житло не стало для

Лесі постійним «притулком праці, спокою й натхнення». «Чортовичина з ногою» тільки вряди-годи дозволяла відпочивати вдома. Мов несамоविта, поетеса шукала порятунку від недуги: в Німеччині, Італії, на Кавказі, в Карпатах, у Криму. Але не знаходила собі місця на чужині, під голубливим сонцем. Хвороба лише змушувала її трудитись одержимо.

У цій будові відкрито літературно-меморіальний музей Лесі України.

8. Будинок Миколи Гвоздика, Маріїнсько-Благовіщенська, 95. З 1878 р. М. В. Лисенко майже безвиїзно мешкав у Києві. Спершу оселився на Хрещатику

41, у будинку фотографа Мезера, потім нав помешкання на Рейтарській, 19 (1888–1894) й нарешті, до кінця життя осів на своїй улюбленій вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 95 у будинку М. В. Гвоздика (з 1894). Саме тут виникло «Українське гніздо»: у 93 жив його родич і побратим Михайло Старицький із родиною; в 97 — Олена Пчілка з дітьми.

Ще студентом (1865 р.) на цій вулиці, яка ще називалася Жандармською, Лисенко квартирував у Войцеховського.

У цій оселі композитора мали притулок його вихованці студент-співак Михайло Микиша і юний поет Максим Рильський. Сюди навідувалися майстри слова Іван Франко, Михайло Коцюбинський, корифеї національного театру — Микола Садовський і Панас Саксаганський та ін.

У Лисенківських кімнатах уперше пролунала музика «Енеїди» й лебедина пісня М. В. Лисенка — одноактна опера «Ноктюрн». Звідси й пішов 28 жовтня 1912 р. віщій Боян у вічність.

Нині, з 1980 р., в цьому будинку діє музей великого маєстро.

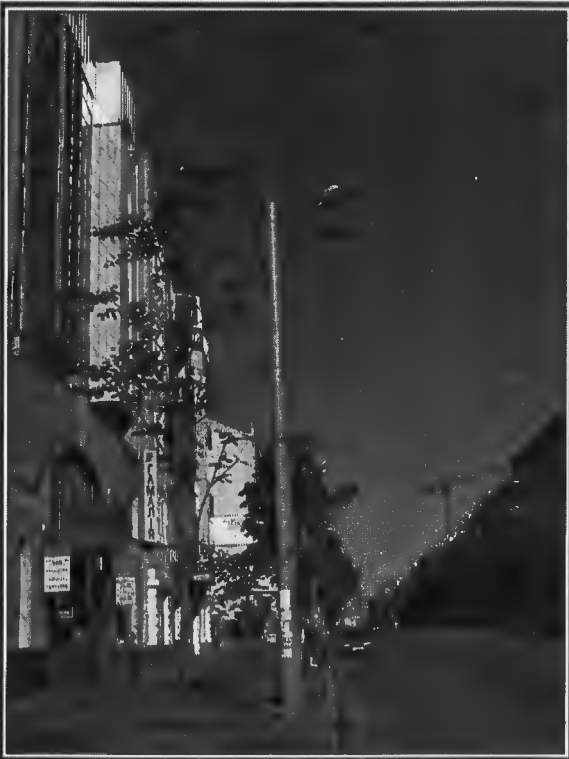
9. Будинок Рафаловських, Маріїнсько-Благовіщенська, 93.

Це помешкання, водночас із поселенням у сусідньому будинку, 1898 р. зняв письменник, режисер, театральний і громадський діяч Михайло Старицький. Тут було створено історичну драму «Оборона Буші», трилогію «Богдан Хмельницький» («Перед бурю», «Буря», «Біля пристані») й романи: «Бурелом», «Перші яструби», «Облога Буші». Під цим дахом відбувалися літературно-музичні

вечори й концерти. У Старицьких збиралася молодь, як і в Лисенків та в Олени Пчілки, на засіданні гуртка «Плеяда» (чи інакше: «Хрестоматія», або «Література»). Окрема кімната відводилася мовникам із «Громади» для обговорення матеріалів до «Словаря української мови», що вийшов у 4 томах за редакцією Бориса Грінченка.

Звідси громадськість Києва провела корифея в останній путь.

З часом (із 1905 р.), це приміщення, що вже належало спадкоємцям художникам було передано під земський банк. У 80-х роках ХХ ст. будинок перебував у жалюгідному стані. Міська влада дозволила знести стару споруду, й на цьому місці відновлено влітку 2002 року, за колишнім проектом, музей Михайла Старицького.

10. Будинок дворянки Ш. Е. Станкевич — Маріїнсько-Благовіщенська, 115.

Зі смертю чоловіка та роз'їздом дітей Олена Пчілка не могла оплачувати великої житлової площі. Але не хотіла й далеко відриватися від культурного вогнища корифеїв. Тому і знайшла собі нове приміщення в будинку Станкевич на цій же вулиці, через вісім номерів. Їй дісталася четверта квартира, значно тісніша від попередньої, та головне: близько від друзів. Переселення сталося 8 серпня 1909 р.

Лариса Петрівна встигла зустрітися з матір'ю на цьому місці. Вона весь час жила то на Кавказі, то в Єгипті, але вона дуже хотіла побути вдома, бодай кілька днів. І, вертаючись на Батьківщину, поетеса завітала в травні 1910 р. до міста над Дніпром.

Сьогодні від того будинка і слід процах: його підступно, задля власної вигоди, зруйнували торбохвати туристичного бюро «Гамалія».

11. Будинок Аморецьких та Лаврентьєва, Мар'їнсько-Благовіщенська, 101.

Перебиваючись у грошових нестатках, Олена Пчілка знову поміняла помешкання на цій же вулиці через один будинок (колись же «свій»!) од Лисенків та Старицьких. Сюди вона перебралася 17 травня 1911 р. Від останніх гостей у Києві Леся майже два роки не бачилася з матір'ю: то мешкала за роботою чоловіка в Кутаїсі, а потім осінь та зиму, аж до кінця березня 1913 р. лікувалася за кордоном на віллах «Континенталь» і «Тевфія» в Єгипті. Востаннє вона побувала в Києві саме за цією адресою.

На початку травня цього року поетеса відвідала засідання Українського клубу «Родина».

12. Свято-Вознесенська церква на Деміївці — Голосіївський проспект, 54.

Цей храм споруджено з дерева в 1882 р. на кошти власника сусіднього рафінадного заводу Раузера з тим, щоб населення передмістя відзначало вознесіння господнє. Старостою із часу заснування церкви став відставний фельдфебель Симеон Травкін. 1900 р. він же й узяв на себе всі витрати, яких потребувало розширення будівлі та її обмурування цеглою.

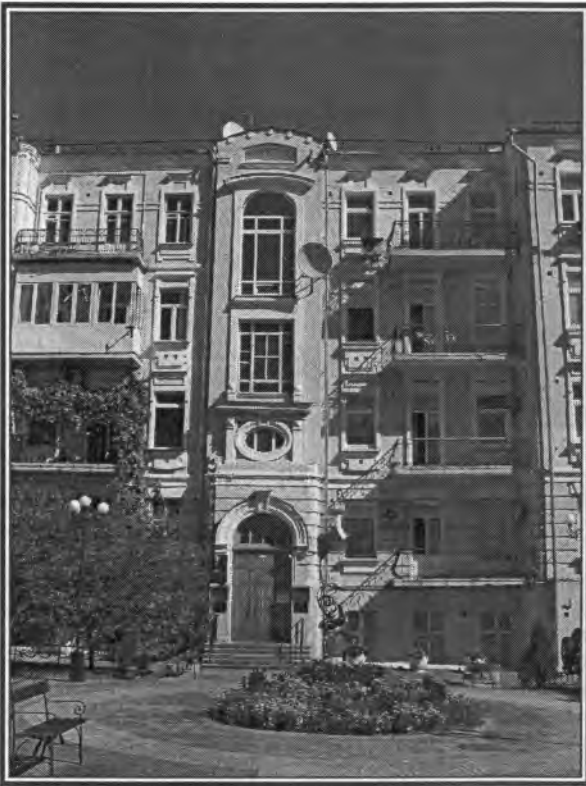
До літопису своїх благодіянь місцеві священники занотували, що тут освячений шлюб Лариси Косач та її обранця — Климента Квітки. Це відбулося влітку, 28 липня 1907 р. На жаль, ніхто із парафіян ніколи не цікавився цією подією, бо всі відправи у храмі ведуть пастирі Московського патріархату.

13. Будинок агронома Павлова, Ярославів Вал, 32-а.

Повінчані в Деміївській церкві (можна сказати, за містом) Леся і Кльоня, віднині законне подружжя Квіток, не мало окремого житла, і їх запросила до себе названа мати Климентя — Феоктиста Семенівна Карпова, яка мешкала на Великій Підвальній, 32, в будинку агронома Павлова (до 1901 р. ним володів дворянин Євген Макаренко).

Затрималися молодята в 11-му помешканні ненадовго, лише на п'ять днів, а 2 серпня вже вирушили до Криму.

Ірина Стешенко, онука Михайла Старицького, якій тоді було 9 років, не запам'ятала цієї тимчасової адреси й заперечувала, що тут могла перебувати Леся Українка, а називала зовсім інший, сусідній будинок у дворі.

14. Будинок князя Мещерського, Рогінідинська, 3.

Раніше це був 1, адже попереду неї садиба виходила на Велику Васильківську. Тут збиралися киявські митці й літератори та приїжджі гості. Це громадське об'єднання виникло в 1895 р. й містилося на Ново-Єлизаветинській (тепер — Пушкінська). Та за рік пербралося сюди, під дах Бориса Борисовича Мещерського, й не припиняло своєї роботи до самісного закриття царським урядом (1905 р.).

Літературно-артистичне товариство влаштовувало концерти, читання, літературно-музичні вечори, творчі конкурси, мистецькі виставки, а також святкувало ювілеї видатних діячів культури. Засідання відвідувала й Леся Українка. Вона знайомила присутніх із своїми рефератами та власними творами. Їй, поруч із М. В. Лисенком та В. А. Тутківським, було вручено за перемогу в художньому змаганні золотий жетон.

15. Будинок Українського клубу й «Родини», Володимирська, 42.

Із закриттям у 1905 р. Літературно-артистичного товариства киявські українці заснували тут свій клуб. Першим його головою став М. В. Лисенко. Для урочистого зібрання він написав і марш «На вхідчини».

Відкриття сталося 1908 р. Відразу було закладено кілька відділень. В окремих кімнатах містилися: сцена, книгарня, читальня, їдальня й бібліотека та приміщення для виставок. Серед заспівувачів клубу слід назвати Михайла Старицького, Олену Пчілку, Олександра Олеса. На вечорах виступав Микола Садовський та актори його театру. Відвідали клуб й гості міста Іван Франко та Михайло Коцюбинський. Заходила сюди й Леся Українка.

Звісно, довго існувати «українофільська» установа не могла: через чотири роки (у жовтні 1912 р.) її заборонили. Але вже у грудні почав знову працювати клуб під назвою «Родина» (так його нарекли, щоб відвести очі жандармерії). Українською мовою це читалось як «родина», а по-російськи: «родіна».

В останнє своє повернення додому 1913 р. Леся Українка завітала до відновленого клубу. 4 травня її запросила рада на «літературний вечір і на шклянку чаю». Тоді ж син тітки Єлени, Юрій Тесленко-Приходько сфотографував поетесу у трьох позах.

СЛОВО ВІД УПОРЯДНИКІВ

На зустрічі у Київській школі 90. Жовтень, 2003.
В. Туркевич, А. Денисенко

Дорогі друзі!

Перед вами ювілейний десятий випуск щорічного альманаху «Історичний календар». А кожний, хоч і невеликий ювілей, не тільки підстава для свята і радісного піднесення, але й своєрідний екзамєн, поклик проаналізувати зроблене.

Можемо сказати однозначно — попри всі, часом і незборимі труднощі, проєкт видання «Історичного календаря» відбувся, альманах має свого прихильного читача, належне реноме в науковому світі.

Десять випусків! Майже чотири тисячі сторінок про найвизначніші факти і події української і світової історії, розповіді про людей, які полишили по собі слід у цивілізаційному поступі: національних героїв, державних, політичних, релігійних діячів, письменників і артистів, журналістів і художників, вчених... Хтось із тих, про кого написано в календарі, широко знаний, про інших є хіба що згадки в енциклопедичних довідниках, а про багато славетних українців читачі довідалися вперше саме із нашого щорічного альманаху, редакція якого поставила собі за мету повертати із забуття імена і факти, з політичних і ідеологічних причин зумисне викреслених з національної історії.

Вихід в 1995 році першого випуску «Історичного календаря» був таки несподіванкою. Бо які тільки календарі не видавалися в радянські часи — жіночі і піонерські, спортивні і садівничі, окрім історичних. Більшовицькі ідеологи, мов чорт ладану, боялися таких видань. Борони Боже, надрукувати чи тільки згадати про подію чи людину, приречену ідеологічною інквізицією на повне забуття. Отож не існувало ні традиції, ні методології підготовки історичних календарів. Попри те ми взялися за цей проект і за допомогою вчених-істориків, журналістів, письменників, мистецтвознавців зробили перший випуск, потім другий, третій... Нас захопив необмір малознаних, а частіше й зовсім незнаних фактів з нашого минулого, які мали заповнити прогалини історичної науки, збагатити історичну пам'ять, вшанувати тих, хто поклав своє життя за суверенну і незалежну Україну, яка з'явилася в 1991 році на політичній карті Європи.

Як писав відомий український письменник Олександр Ільченко у своєму романі «Козацькому роду нема переводу...»: «...Було колись на Україні... Було колись? А було-таки!». Історія, як і життя, невмируща. А життя, як мудро запримітив Григорій Сковорода, це подорож. Крок за кроком ми маємо зробити подорож у своє найдавніше минуле і навпаки — з того минулого здійснити проєкцію у майбутнє, не забуваючи правдивої сентенції — без знання минулого не можна творити майбутнього.

Враховуючи те, що минувшину України пізнаємо, власне, заново, то істинне, правдиве її відображення стає преорітетним як в історичній науці, так і в її популяризації, чим, власне, і покликане видання «Історичного календаря».

Маємо стати вільною нацією не лише номінально, а й відчути себе українцями, позбутися меншовартості і малоросійства, яке Леся Українка назвала не політикою і навіть не тактикою, а завжди апріорно тотальною капітуляцією. Гадаємо, що найкращі ліки від цього — знання власної, сповненої драматичності, почасти трагічності, але завжди овіяної героїкою і славою української історії, котрою можна не тільки захоплюватися, але й пишатися.

Продовжуючи усталені протягом першого десятиліття традиції нашого видання, у наступних роках альманах продовжуватиме знайомити читачів із видатними подіями і фактами історії України, друкуватиме розвідки про призабуті і малознанні сторінки нашої минувшини, біографічні розповіді про видатних людей і про тих, чиї біографії довгий час з різних об'єктивних і суб'єктивних причин знаходилися на маргінесах пам'яті.

Зважаючи на численні звернення освітян про доцільність публікації тематичних блоків з окремих періодів історії України, ми вирішили, починаючи з наступного, одинадцятого випуску, зробити віртуальну екскурсію століттями.

Отож запрошуємо вас й надалі зустрічатися на сторінках «Історичного календаря», який з Божою поміччю виходитиме ще не один рік.

*Анатолій Денисенко,
Василь Туркевич*

ЗМІСТ

Олександр Омельченко. Дорогі друзі!	4
Володимир Ялович. З глибин вічності	6
Павло Кривонос. Дипломатичні київські адреси	9

Січень

Дмитро Павличко. Великий реактор (Євген Лазаренко)	14
Павло Сохань. Переяславська Рада 1654 р.	24
Михайло Грушевський. 250 літ	26
Олександр Киян. Кафедральне вірую Володимира Антоновича (З неопублікованої спадщини)	32
Наталія Дорожинська. Громадянин і філософ (Микола Шлемкевич)	42
Валентин Чемерис. Для чого людині дається життя? Бесіда із Святійшим патріархом Київським і всієї Руси-України Філаретом	47
Євген Прісовський. З найдавніших українських часописів («Український журнал»)	53
Василь Шендеровський. Проклав дорогу в космос (Валентин Глушко)	57
Василь Шендеровський. Конструктор Архип Люлька	61
Василь Шендеровський. Зріс сад з його душі (Микола Гришко)	66
Нестеренко Петро. В його картинах — візія України (Іван Іжакевич)	69
Степан Руданський. Пісня	74

Лютий

Іван Дробот, Володимир Кучер. Євген Коновалець: бути творцями або жертвами історії	77
Ярослав Ісаєвич. Юрій Дрогобич	89
Микола Кучинський. Діаманти його душі (Володимир Самійленко)	100
Світлана Бобровник. Слуга, а не лакей правосуддя (Анатолій Коні)	104
Леонтина Бас. Корифей української музики (Левко Ревуцький)	107
Таїсія Ківшар. Видатний просвітянин Степан Сірополко	115
Олег Коломієць. Національний герой Іван Богун	121
Дмитро Веденєєв. Командувач пропагандистським фронтом (Петро Федун)	127
Вікторія Колосова. Львівський «Апостол» 1574 р. Івана Федорова	133
Георгій Донець. Ватикан	139
Дмитро Горбачов. Присвячує своїй матері — Україні	145
Степан Писаревський. За Немань іду	147

Березень

Олександр Кучерук. Вічний надзвичайний і повноважний посол України (Тарас Шевченко)	152
Роман Горак. Доля нащадків (Петро і Роланд Франки)	160
Дмитро Яворницький. Історія запорізьких козаків	165
Тетяна Мирська. Охоронець національних скарбів (Григорій Павлуцький)	174
Тетяна Беднаржова. Будитель закарпатського відродження (Августин Волошин)	178
Ірина Волякво. Основоположник філософії серця (Дмитро Чижевський)	181
Олександр Мукомела. Палке слово публіциста і громадянина (Сергій Єфремов)	188
Сергій Єфремов. Лист без конверта	189
Сергій Єфремов. Муравйов	192
Василь Яременко. «У їх народ і слово, і у нас народ і слово» (Тарас Шевченко)	194
Василь Туркевич. Автор найславетніших історичних опер (Модест Мусоргський)	197
Василь Шендеровський. Український фізик, якого знає світ (Зенон Храпливий)	202
Олег Васьків. «Орфеем ніжним України назвав народ співця свого»	206
Іван Лепша. Заряне життя Володимира Івасюка	208

Квітень

Микола Кучинський. О Гоголь, наш безсмертний Гоголь!	212
Валерій Солдатенко. Керівник українського уряду в екзилі (Андрій Лівницький)	216
Роман Горак. Іван Лизапівський	220
Леонід Санюжников. До полюса напролом (Степан Макаров)	223
Іван Телягинський. Скит Манявський: минуле та сучасне	227
Віталій Шевченко. Терниста путь байкаря (Олексій Сенік)	233
Михайло Старицький. Виклик	235
Лев Кудрявцев. Пам'ятки Олександра Шілле	236
Тетяна Строкань. Гармонійне сплання минулого й сучасного	238
Лев Кудрявцев. Древня Предславинська	241

Травень

Костянтин Думитрашко. До карих очей	246
Наталія Ссдак, Ольга Ссдак. Микола Чудотворець в житті Кисва та киян	247
Анатолій Денисенко. «Відродження — справа складна і довготривала» (Симон Петлюра)	254
Тамара Демченко, Григорій Курас. Батько і син Шраги	258
Василь Шендеровський. Перший у світі міністр охорони здоров'я (Іван Горбачевський)	274
Петро Лазебко, Людмила Лазебко. Меценатська родина (Григорій, Василь Тарнавські)	278
Валерій Солдатенко. «Брав на себе відповідальні справи» (Борис Маргос)	284

Червень

Юрій Дорошенко. Адвокатська практика святого (Іоанн Золотоустий)	288
Микола Кучинський. Шевченківські витоки Марка Черемшина	295
Ярослава Верменич. Великий громадянин (Євген Чикаленко)	299
Василь Губарець. Дорога до матері (Олександра Деревська)	310
Свідчать документи. Забуттю не підлягає	315
Марко Черемшина. Та не думай, Марусенько	317

Липень

Микола Тимошик. Журналістика — стан душі (Анатолій Москаленко)	320
Юрій Григорів. Поет національної революції (Олександр Олесь)	321
Володимир Проценко. Скульптури статського радника (Леонід Позен)	327
Борис Гончар. Перший міністр закордонних справ незалежної України (Олександр Шульгин)	332
Володимир Борисенко. Зародження української козацької держави	352
Лев Кудрявцев. Виліця на Паньківціні	355
Олександр Олесь. Чари ночі	359

Серпень

Іван Шаповал. Респіт і Яворницький	362
Валерій Солдатенко. Борець за волю України (Ісаак Мазепа)	374
Василь Туркевич. Гроза над Візантією (Уривок з роману «Аліппій»)	378
Василь Шендеровський. Повернення із забуття (Степан Смаль-Стоцький)	387
Іван Дзира. «Чорна рада» — історична візія епохи	393
Михайло Петренко. Взяв би я бандуру	399
Василь Туркевич. Літописець Кисва (Максим Берлинський)	400

Вересень

Петро Брицький. Україна у другій світовій війні	407
Анатолій Денисенко. Життя дорога устелена шипами... (Йосиф Сліпий)	417
Ігор Гирич. Феномен Михайла Брайчевського	427
Юрій Мицик. «Внучка» Дмитра Яворницького	437
Лев Кудрявцев. Народний улюбленець (Микола Яковченко)	442

Жовтень

Степан Бандера. Визволення України — наша мета	448
Микола Лабіньський. Згадуючи Миколу Бажана	449
Клара Гудак. Російський імператор — гросмайстер католицького ордену (Павло І)	460
Мирослав Романюк. Науково-дослідний центр періодики	465

Листопад

Віктор Забіла. Гуде вітер вельми в полі	470
Лев Кудрявцев. А ми сміємося і будемо сміятись (Остап Вишня)	471
Юлія Якуб. Хмеляр, який відкрив Трипілля (Вікентій Хвойка)	474

Грудень

Святослав Вербич. Григорій Голоскевич — респрований мовознавець	480
Віктор Андрущенко. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова	483
Віталій Килюк. Ракети генерала Засядька	493
Юрій Сорока. Князь добрий, хоробрий і мудрий (Данило Галицький)	495
Микола Вороний. Легенда	503
Микола Вороний. Ти не моя	504
Юрій Алксесєв. Київський славістичний університет	505
Олександр Романовський. Українсько-американський гуманітарний інститут «Вісконсінський міжнародний університет (США) в Україні»	507
Оксана Сидоренко. У грудях міста — її мужнє серце (Леся Українка в Києві)	509
Анатолій Денисенко, Василь Туркевич. Слово від упорядників	515

ІСТОРИЧНИЙ КАЛЕНДАР 2004

Випуск десяттий

Науково-популярний альманах

Засновники:

Київська міська Рада
Історичний клуб «Планета» (громадська організація)
Свідоцтво серія КВ № 6498

Видавець:

Генеральна дирекція з обслуговування
іноземних представництв

Головний редактор *Анатолій Денисенко*

Заступники головного редактора:

Ірина Войцехівська, Іван Дробот, Василь Туркевич

Відповідальний секретар *Володимир Денисенко*

Коректор *Віра Карпенко*

Обкладинка *Микола Ходаков*

Макет і верстка *Сергій Красніков*

Видання підготовлено до друку
інформаційно-видавничим центром «Планета»
Адреса редакції: м. Київ, вул. Стрілецька, 14 б.
Для листування: Київ-34, абонентська скринька 32.
Тел. 246-98-06

Видруковано в ППВФ

Свідоцтво ДК №271 від 07.12.2000

Підписано до друку 10.11.2004.

Друк офсетний. Формат 70x108¹/₁₆. Обл-вид. арк. 65,5.

Тираж 1000 примірників. Зам. 24-523

